ARMOEDE EN SOCIALE UITSLUITING

JAARBOEK 2015

OASeS: Centrum Ongelijkheid, Armoede,
Sociale Uitsluiting en de Stad

Departement Sociologie
Faculteit Sociale Wetenschappen
Universiteit Antwerpen (Stadscampus)
'De Meerminne'
Sint-Jacobstraat 2, B-2000 Antwerpen
danielle.dierckx@uantwerpen.be
jill.coene@uantwerpen.be
peter.raeymaeckers@uantwerpen.be
marjoke.vanderburg@uantwerpen.be

OASeS
Ongelijkheid, Armoede, Sociale uitsluiting en de Stad
Universiteit Antwerpen

Steunpunt beleidsrelevant onderzoek
3de generatie
Armoede

Vlaanderen
verbeelding werkt

Armoede en Sociale Uitsluiting

JAARBOEK 2015

Danielle Dierckx, Jill Coene
Peter Raeymaeckers & Marjoke van der Burg (red.)

Acco Leuven / Den Haag

Sociale InZichten nr. 29

Sociale InZichten is een wetenschappelijke boekenreeks. Het initiatief voor deze reeks ligt bij OASeS, Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (www.oases.be).

Eerste druk: 2015

Gepubliceerd door
Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, 3000 Leuven, België
E-mail: uitgeverij@acco.be – Website: www.uitgeverijacco.be

Voor Nederland:
Acco Nederland, Westvlietweg 67 F, 2495 AA Den Haag, Nederland
E-mail: info@uitgeverijacco.nl – Website: www.uitgeverijacco.nl

Omslagontwerp: www.frisco-ontwerpbureau.be

© 2015 by Acco (Academische Coöperatieve Vennootschap cvba), Leuven (België)
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

D/2015/0543/192 NUR 740 ISBN 978-94-6292-253-2

Inhoud

Afkortingen 11

Woord Vooraf 15

Dankwoord 17

Inleiding – De welvaartsstaat op kindermaat 19
Jill Coene, Danielle Dierckx en Peter Raeymaeckers

1. Kinderarmoede: hoe groot is het probleem? 20
2. Een blik op de leefwereld van kinderen, copingstrategieën en de rol van hulpverlening 21
3. Het onderwijs blijft de aangewezen weg, maar biedt geen gelijke kansen 23
4. Het belang van het lokale niveau in kinderarmoedebestrijding 24
5. Jongeren, de ouders van morgen 25
6. Armoede en sociale uitsluiting na vijf jaar Europa 2020-strategie 26
7. De activering van bijstandsgerechtigden: actieve inclusie en verplicht vrijwilligerswerk 26
8. De zwakke positie van huurders met een laag inkomen noopt tot bijkomende inspanningen 28

DEEL 1.
ARMOEDE EN SOCIALE UITSLUITING IN 2015 29

HOOFDSTUK 1 – Halfweg Europa 2020: een blik op onderwijs, tewerkstelling, armoede en sociale uitsluiting 31
Jill Coene

1. Inleiding 31
2. Europa 2020 in kerncijfers 33
3. Een evaluatie van de EU2020-strategie 48
4. Besluit: de weg naar de doelstellingen is lang, maar niet onoverkomelijk 54

Noten 55

HOOFDSTUK 2 – Nil novi sub sole? Actieve inclusie in Europese bijstandsstelsels 57

Sarah Marchal en Natascha Van Mechelen

1. Inleiding 57
2. Actieve inclusie: een korte samenvatting van de Aanbeveling 58
3. Types van activering in de literatuur 59
4. Actieve inclusie: een nieuwe notie? 61
5. Data en methode 61
6. Elementen van een strategie van actieve inclusie 64
7. Actieve inclusie in de Europese Unie 69
8. Besluit 72

Bijlage. Conditionaliteiten van minimuminkomensuitkeringen, 2012 74

Noten 75

HOOFDSTUK 3 – Verplicht vrijwilligerswerk in de Nederlandse 'participatiesamenleving' 76

Thomas Kampen

1. Inleiding 76
2. Persoonlijk versus maatschappelijk belang 77
3. Voorwaardelijke vrijwilligheid 79
4. Beleidsdoelstelling responsabilisering 82
5. Beleidsdoelstelling employability 84
6. Beleidsdoelstelling empowerment 86
7. Het geschonden levensverhaal 87
8. Besluit: het consideratiemodel 88

Noten 91

HOOFDSTUK 4 – De (on)betaalbaarheid van wonen voor private huurders in Europees vergelijkend perspectief 92

Caroline Dewilde

1. Inleiding 92
2. Institutionele context: financialisering van 'wonen' sinds de jaren 1980 95
3. De gevolgen van financialisering voor private huurders 98
4. De evolutie van de (on)betaalbaarheid van wonen voor private huurders in elf Europese landen 100
5. Trends in betaalbaarheidsproblemen ontrafeld 104
6. Besluit 108

Noten 109

DEEL 2.
DE WELVAARTSSTAAT OP KINDERMAAT 111

HOOFDSTUK 1 – Kinderarmoede heeft vele gezichten: een balans van kinderarmoede in België en Vlaanderen 114

Jill Coene en Danielle Dierckx

1. Inleiding 114
2. Een toereikende levensstandaard voor kinderen 117
3. Sociale bescherming en sociale bijstand voor gezinnen met kinderen 127
4. Niet alle kinderen hebben gelijke onderwijskansen 130
5. Het recht op gezondheid voor kinderen in eenoudergezinnen onder druk? 132
6. Kinderen en gebrekkige woonomstandigheden 136
7. Kinderen hebben recht op vrije tijd en spel 137
8. Besluit 139

Noten 140

HOOFDSTUK 2 – Multidimensionele armoede: maken kinderen een verschil? 142

Marjoke van der Burg, Wim Van Lancker, Dimitri Mortelmans en Peter Raeymaeckers

1. Inleiding 142
2. Data en methode 143
3. Resultaten 148
4. Besluit 162

Noot 165

HOOFDSTUK 3 – Weg met het taboe: hoe kinderen armoede beleven en hoe Nederlandse gemeenten kinderarmoede bestrijden 166

Trudi Nederland en Jodi Mak

1. Kinderen in armoede in Nederland 166
2. Een meldpunt voor kinderen 166
3. Kinderen aan het woord 167
4. Opvoeders en professionals aan het woord 173
5. Gemeenten over armoede 176
6. Besluit 180

Noten 181

HOOFDSTUK 4 – Het is geen kwestie van slechte wil. Een vergelijking tussen laag- en midden- tot hooginkomensgezinnen inzake omgaan met financiële en relationele stress 182

Koen Ponnet en Hans Van Crombrugge

1. Inleiding 182
2. Methode 186
3. Resultaten 189
4. Besluit 194

Noot 197

HOOFDSTUK 5 – Routes uit armoede: wat ouders met jonge kinderen als ondersteunend ervaren 198

Tineke Schiettecat, Griet Roets en Michel Vandenbroeck

1. Inleiding 198
2. De taxonomie van Lister 199
3. Methodologie 201
4. Onderzoeksresultaten 202
5. Wat ondersteunt ouders in armoede? 211

Noten 213

HOOFDSTUK 6 – Schoolmoeheid door economische deprivatie? 214

Jannick Demanet, Laura Van den Broeck en Mieke Van Houtte

1. Inleiding 214
2. Wetenschappelijke achtergrond 216
3. Methoden 218
4. Resultaten 222
5. Discussie en besluit 227

Bijlage. Univariate statistieken 230

HOOFDSTUK 7 – Etnische ongelijkheid in het onderwijs 231

Orhan Agirdag en Burcu Korkmazer

1. Inleiding 231
2. Beleidscontext 233
3. Theorie 235
4. Eerdere studies 238
5. Onderzoeksvragen 239
6. Methoden 239
7. Resultaten 241
8. Besluit 247

Noten 249

HOOFDSTUK 8 – Kinderen eerst: lokale overlegplatformen voor de preventie en opsporing van kinderarmoede 251

Stéphanie Volders, Isabelle Martijn, Wannes Verschueren, Bart Walterus en Julien Van Geertsom

1. Inleiding 251
2. Methodologie 254
3. Bevindingen 257
4. In de praktijk: casusbeschrijvingen 262
5. Besluit 267

Noten 269

HOOFDSTUK 9 – Een stad, wat is dat? Het perspectief van kinderen en jongeren op hun stad 270

An Piessens en Francis Vaningelgem

1. Inleiding en situering 270
2. Wat vinden kinderen van hun stad? Opzet van de perceptiestudie 273
3. Wat betekent het om op te groeien in de stad? 277
4. Wat is een kindvriendelijke stad? 286

Noten 288

HOOFDSTUK 10 – Financieel risicogedrag bij adolescenten 289

Ilse Cornelis en Bérénice Storms

1. Inleiding 289
2. Definitie van financieel gedrag en risicogedragingen 290
3. Methodologie 291
4. Resultaten en conclusies 294
5. Risicogroepen en aanbevelingen inzake preventie 298
6. Financiële kennis en vaardigheden: een stand van zaken 300
7. Financiële kennis en vaardigheden: waar zitten de tekorten? 301
8. Financiële opvoeding door de ouders 302
9. Financiële educatie op school 304
10. Besluit 305

Noten 306

HOOFDSTUK 11 – De arbeidsmarktpositie van jongeren in kaart gebracht 307

Jill Coene

1. Inleiding 307
2. Jongeren aan het werk 309
3. Jeugdwerkloosheid, een urgent probleem 312
4. Jongeren die noch een opleiding volgen, noch werken 319

5. Beleidsmaatregelen om de arbeidsmarktpositie van jongeren te verstevigen 321
6. Over werkloosheidsuitkeringen en sociale minima 325
7. Besluit 326
Noten 327

DEEL 3.
ARMOEDE EN SOCIALE UITSLUITING ONTCIJFERD 329

HOOFDSTUK 1 – Armoede en sociale uitsluiting ontcijferd 331
Marjoke van der Burg en Jill Coene

1. Armoedemeting: een overzicht 331
2. Armoederisico in België en de EU 333
3. Inkomen en armoede 336
4. Armoededomeinen 361
5. Kinderen in armoede 384
6. Gekleurde armoede 388

Bibliografie 391

Personalia 413

Afkortingen

ABC	Art Basics for Children
AC	Absoluut cijfer
ADSEI	Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie
AROP	At Risk of Poverty Rate (armoederisico)
AROPE	At Risk of Poverty or Social Exclusion rate (risico op armoede of sociale uitsluiting)
ASO	Algemeen Secundair Onderwijs
Bbp	Bruto Binnenlands Product
BE	België
BHG	Brussels Hoofdstedelijk Gewest
BMLIK	Beweging van Mensen met een Laag Inkomen en Kinderen
BO	Buitengewoon Onderwijs
BOF	Bijzonder Onderzoeksfonds
B.S.	Belgisch Staatsblad
BSO	Beroepssecundair Onderwijs
BUSO	Buitengewoon Secundair Onderwijs
Cat.	Categorie
CAW	Centrum voor Algemeen Welzijnswerk
CEBUD	Centrum voor Budgetadvies en -onderzoek
CELLO	Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek
CGKR	Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding
CKG	Centrum voor Kinderzorg en Gezinsondersteuning
CKP	Centrale voor Kredieten aan Particulieren
CLB	Centrum voor Leerlingen Begeleiding
CSB	Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck
CuDOS	Cultural Diversity: Opportunities & Socialization
DBSO	Deeltijds Beroepssecundair Onderwijs
Df	Degrees of Freedom
DG	Directoraat-generaal
EAK	Enquête naar de arbeidskrachten
EAPN	European Anti-Poverty Network
ECARES	European Center for Advanced Research in Economics and Statistics
ECEC	Early Childhood Education and Care
ECHP	European Community Household Panel
EMCO	Employment Committee
Eq.	Equivalent
ERC	European Research Council

ESF	Europees Sociaal Fonds
EU	Europese Unie
EU-MODA	Multiple Overlapping Deprivation Analysis
EU-SILC	European Union Statistics on Income and Living Conditions
Excl.	Exclusief
FAMIFED	Federaal Agentschap voor de kinderbijslag
FOD	Federale Overheidsdienst
FOD WASO	Federale Overheidsdienst Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg
FPS	Federal Public Service
fsITA	Fuzzy set ideaaltype analyse
FWO	Fonds Wetenschappelijk Onderzoek
Gem.	Gemiddelde
GGB	Gewaarborgde Gezinsbijslag
GIB	Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden
GO	Gewoon Onderwijs
GOK	Gelijke Onderwijskansen
GWO	Groot Woononderzoek
Hh	Huishouden
HIVA	Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving (KU Leuven)
HOBU	Hoger Onderwijs Buiten de Universiteit
Hyp.	Hypotheek
IBO	Individuele Beroepsopleiding
ICO	Intercultureel Onderwijs
IGO	Inkomensgarantie voor Ouderen
ILO/IAO	International Labour Organisation
IQ	Intelligentiequotiënt
ISCED	International Standard Classification of Education
ISCY	International Study of City Youth
IT	Integratietegemoetkoming
IVRK	Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind
IVT	Inkomensvervangende Tegemoetkoming
IWT	Het agentschap voor Innovatie door Wetenschap en Technologie
JKP	Jeugd- en Kinderrechtenbeleidsplan
JOP	Jeugd Onderzoeks Platform
K&G	Kind en Gezin
KSO	Kunstsecundair Onderwijs
LAC	Lokale Adviescommissie
LFS	Labour Force Survey
LL	Leefloon
Lln.	Leerlingen
LOGO	Loco-regionaal Gezondheidsoverleg en -organisatie
LOKG	Lokaal Overleg Kinderopvang en Gezinsbeleid
LOSO	Longitudinaal Onderzoek Secundair Onderwijs
LWI	Low Work Intensity
Max.	Maximum
Min.	Minimum
Mk	Met kinderen
MR	Moeder Rapportering

MSFP	Multidimensional Stress Questionnaire for Couples
N	Aantal
n	Steekproefgrootte
Nb	Niet betrouwbaar
NBB	Nationale Bank van België
NEET	Not in Employment, Education or Training
Ngo	Niet-gouvernementele organisatie
Nibud	Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting
NMBS	Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen
Ns	Niet significant
NWWZ	Niet-Werkende Werkzoekenden
o.a.	Onder andere
o.b.v.	Op basis van
OASeS	Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (UA)
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
OESO/OECD	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OETC	Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur
OKI	Onderwijs Kansarmoede Indicator
ONE	Office de naissance et de l'enfance
PISA	Programme for International Student Assessment
PH	Personen met een Handicap
POD MI	Programmatorische Overheidsdienst Maatschappelijke Integratie
Ppt	Procentpunt
PWA	Plaatselijk Werkgelegenheidsagentschap
RIZIV	Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering
Ref.Cat.	Referentiecategorie
RMFC	Relationships between Mothers, Fathers and Children
RMH	Recht op Maatschappelijke Hulp
RMI	Recht op Maatschappelijke Integratie
RMO	Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling
RSA	Revenu de Solidarité Active
RSZ	Rijksdienst voor Sociale Zekerheid
RVA	Rijksdienst voor Arbeidsvoorzieningen
RVP	Rijksdienst voor Pensioenen
SALK	Strategisch Actieplan voor Limburg in het Kwadraat
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SD	Standard Deviation
SERV	Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen
SES	Sociaaleconomische Status
SHARE	Survey of Health, Ageing and Retirement
SMART	Specifiek, Meetbaar, Acceptabel, Realistisch en Tijdgebonden
SMD	Severe Material Deprivation
SONAR	Studiegroep van Onderwijs naar Arbeidsmarkt
SPC	Social Protection Committee
Std. Fout/SE	Standaardfout
STEM	Science, Technology, Engineering, Mathematics
SVK	Sociaal Verhuurkantoor
SVR	Studiedienst van de Vlaamse Regering
SZ	Sociale Zekerheid

T.A.O.	Team Advies en Ondersteuning Ervaringsdeskundigen in de Armoede
THAB	Tegemoetkoming Hulp aan Bejaarden
TIMMS	Trends in International Maths and Science Study
TSO	Technisch Secundair Onderwijs
t.o.v.	Ten opzichte van
UA	Universiteit Antwerpen
UNHCHR	United Nations High Commissioner for Human Rights
UNICEF	United Nations Children's Fund
UVCW	Union des Villes et Communes de Wallonie
Validiv	Valorising Linguistic Diversity in Multiple Contexts of Primary Education
VAPA	Vlaams Actieplan Armoedebestrijding
VDAB	Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling
VIGeZ	Vlaams Instituut voor Gezondheidspromotie en Ziektepreventie vzw
VL	Vlaanderen
VLAS	Vlaams Steunpunt Beleidsrelevant Onderzoek Armoede
VLOR	Vlaamse Onderwijsraad
VMSW	Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen
VN/UN	Verenigde Naties
VOCVO	Vlaams Ondersteuningscentrum voor Volwassenenonderwijs
VR	Vader Rapportering
VREG	Vlaamse Reguleringsinstantie voor de Elektriciteits- en Gasmarkt
VSGB/AVCB	Vereniging van de Stad en de Gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest
VT	Voltijds
VVSG	Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten vzw
WA	Wallonië
WHO	Wereldgezondheidsorganisatie
WI	Werkintensiteit
WIJ	Werkinleving voor jongeren
Wmo	Wet maatschappelijke ondersteuning
WSE	Werk en Sociale Economie
WWB	Wet Werk en Bijstand
YGIP	Youth Guarantee Implementation Plan
Zk	Zonder kinderen

Woord Vooraf

Beste lezer,

Voor u ligt het *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting 2015*. Een boek waarin de auteurs de belangrijkste ontwikkelingen en nieuwe inzichten toelichten die recent werden onderzocht in het domein van de armoedebestrijding.

Armoede is een complexe materie die doorsijpelt in veel domeinen van het leven. De betrokkenheid van een ruime waaier van actoren is dan ook cruciaal.

Armoedebestrijding blijft vooralsnog een maatschappelijke noodzaak in Vlaanderen. De meest recente gegevens van de EU-SILC-survey geven aan dat 15% van de bevolking in armoede of sociale uitsluiting leeft. Hoewel Vlaanderen het in Europees perspectief zeer goed doet, ben ik niet blind voor de harde realiteit. Ik zal als coördinerend minister van Armoedebestrijding erop blijven toezien dat de aanpak van armoede hoog genoteerd staat op de politieke agenda.

We zien dat de kinderarmoede-index op acht jaar tijd bijna verdubbeld is. De bestrijding en het voorkomen van kinderarmoede zijn dan ook niet toevallig mijn beleidsprioriteiten in het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding, ze vormen ook het hoofdthema van dit jaarboek. Onderzoek heeft immers aangetoond dat de periode tussen 0 en 3 jaar beslissend is voor de ontwikkeling van intellectuele, emotionele en sociale vaardigheden van jonge kinderen en het doorbreken van de armoedespiraal. Achterstanden die voor de geboorte of in de eerste levensjaren ontstaan, beperken deze kinderen om hun potentieel volledig te ontwikkelen.

Ik zal actief gebruik maken van de resultaten en inzichten uit het *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting 2015* om mijn beleid te ondersteunen en te optimaliseren.
Door gezamenlijk in te zetten op het sterker maken van kinderen, jongeren en ouders met oog voor de binnenkant van armoede, wil ik iedereen de kans bieden om zichzelf volledig te ontplooien.

Ik wens u alvast veel leesplezier,

Liesbeth Homans
Vlaams minister van Armoedebestrijding

Dankwoord

Voor de 24ste keer presenteert het *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting* de recentste inzichten inzake armoede en sociale uitsluiting op diverse domeinen. In deze editie hebben we in het bijzonder aandacht voor (gezinnen met) kinderen in armoede, gezien de grote maatschappelijke kost hiervan.

Ook dit jaar kon OASeS bouwen op zijn uitgebreide netwerk om dit boek tot een goed einde te brengen. We beseffen dat het niet vanzelfsprekend is voor onze gastauteurs om tijd vrij te maken voor het schrijven van een bijdrage binnen een beperkte tijdsspanne. Bovendien leveren zij kwaliteitsvol werk dat moet voldoen aan de strenge normen van het GPRC-label. We zijn hun bijzonder erkentelijk voor hun bereidwillige samenwerking. Ook willen wij de reviewers danken voor hun deskundige oordeel en hun tijd.

Uiteraard willen we de verantwoordelijke minister, mevrouw Liesbeth Homans, danken voor de financiële steun voor dit project. Het Jaarboek wordt gefinancierd binnen het meerjarenplan van het Vlaams Armoedesteunpunt.

Verder zijn de vele private en publieke diensten die data en informatie aanleveren, een onmisbare partner. We danken onder meer de volgende personen: Tom Costens (Rijksinstituut voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering), Arnold Gerits (Rijksdienst voor Pensioenen), Koen Mendonck (Steunpunt Algemeen Welzijnswerk), Dirk Moons (Studiedienst van de Vlaamse Regering), Michelle Sourbron (Expertisecentrum Arbeidsmarktmonitoring), Frédéric Swaelens (POD Maatschappelijke Integratie), Geert Vermeulen (Stafdienst Onderwijs en Vorming), Patrick Van Impe (RVA Directie Statistieken), Marlies Lambrechts (Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen), Elke Van Assche (Agentschap Hoger Onderwijs, Volwassenenonderwijs) en Leen Vranckx (RVA). Wellicht vergeten we enkele namen, waarvoor onze oprechte excuses.

Ten slotte danken we uitgeverij Acco, in het bijzonder Elisabeth Torfs en Marie Vanhoutte. Samen zijn we er opnieuw in geslaagd het Jaarboek tijdig af te ronden, met aandacht voor de kwaliteit en de vereisten van het academische GPRC-label.

Danielle Dierckx
Jill Coene
Peter Raeymaeckers
Marjoke van der Burg

Oktober 2015

Inleiding
De welvaartsstaat op kindermaat

Jill Coene, Danielle Dierckx en Peter Raeymaeckers

De trouwe lezer van dit Jaarboek hoeven we niet meer te vertellen dat het armoededebat vaak gekleurd wordt door vele stemmen en meningen. Tijdens de colloquia naar aanleiding van de voorstelling van de vele edities van het jaarboek kwamen verschillende gastsprekers, panelleden en auteurs aan bod. Zij kruisten de degens met in het achterhoofd eenzelfde bewonderenswaardig doel, namelijk de strijd tegen armoede. De redactie van het Jaarboek steunt dat debat. We zijn er immers van overtuigd dat de strijd tegen armoede enkel gewonnen kan worden als diverse meningen een forum krijgen en met elkaar verenigd worden.

Een van de hete hangijzers in het armoededebat ontspint zich rond de vraag welke mensen geholpen moeten worden en welke niet: aan wie moeten schaarse overheidsmiddelen worden toegekend? Een dergelijke vraag kadert in de literatuur over 'deserving' en 'undeserving poor' (zie Van Oorschot, 2000; Will, 1993). Als het over kinderen gaat, dan daalt een grote consensus neer over het maatschappelijke debat, het blijkt immers vijf over twaalf te zijn. De situatie is op zijn minst pijnlijk te noemen, zeker als we de armoedecijfers onder de loep nemen van een welvarend land zoals België.

In 2014 groeide in België bijna een kind op de vijf (18,8%) op in een gezin met een inkomen onder de armoededrempel. Bijna een kind op de vier (23,2%) leefde in een gezin dat arm of sociaal uitgesloten was. In Vlaanderen leefden in 2013 ongeveer 150.000 kinderen (12%) in een gezin met een inkomen onder de armoededrempel. Dat zijn harde cijfers. Toch wordt vaak aangenomen dat alle kinderen gelijke kansen krijgen en dat het een kwestie is van geboden kansen te grijpen. Daarbij wordt uit het oog verloren dat niet alle kinderen gelijk aan de start verschijnen. Sommigen hebben van bij de geboorte te kampen met achterstand, bijvoorbeeld omdat armoede een impact heeft op de ontwikkeling van het brein. Onze taak als samenleving is om bij te sturen om die cirkel van generatiearmoede te doorbreken. Met andere woorden: de welvaartsstaat moet ook op kindermaat. Een concept dat daarbij aan populariteit wint, is 'proportioneel universalisme': een beleid gericht op alle kinderen, met bijzondere aandacht voor gezinnen in armoede of met specifieke noden (Marmot Review Team, 2010). Het is vanuit die gedachte dat wij dit Jaarboek hebben gewijd aan het thema 'kinderen en jongeren'. We

zijn er natuurlijk van overtuigd dat armoede structureel bestreden moet worden en niet enkel gericht mag zijn op gezinnen met kinderen. De harde cijfers maken het echter noodzakelijk om die kwetsbare doelgroep op de voorgrond te plaatsen.

Het is een troostrijke gedachte dat we hierbij niet alleen staan. Er is de voorbije jaren veel gezegd en geschreven over kinderarmoede, vooral sinds 2010, het Europese jaar van de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting. Onder Belgisch voorzitterschap vond een conferentie plaats die een aanzet moest vormen voor een Europese aanbeveling inzake kinderarmoede. Die kwam er in 2013: *Investing in children: Breaking the cycle of disadvantage* (European Commission, 2013). Ook het middenveld vraagt al jaren meer aandacht voor het thema en in 2013 werd in de schoot van de Koning Boudewijnstichting een kinderarmoedefonds opgericht, gespijsd door de Vlaamse overheid, bedrijven en particulieren. Ondanks voor- en tegenstanders in het debat (zie Vandenbroeck, 2014 in het vorige *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting*) dwingen de harde cijfers diverse overheden om kinderarmoede bovenaan de agenda te houden. De Vlaamse overheid wil tegen 2020 het aantal kinderen in armoede halveren. De beleidsnota armoedebestrijding 2014-2019 wil daarom armoede in gezinnen met jonge kinderen voorkomen en bestrijden. Het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2015-2019 (VAPA) kondigt aan om daarbij structureel en proactief te willen werken: "We hebben nood aan een transitieproces dat een systeemshift teweeg brengt, van een louter curatief beleid naar een proactief beleid inzake armoedebestrijding" (p. 39). De federale overheid zal op haar beurt een nieuw nationaal kinderarmoedebestrijdingsplan voor 2015-2019 opstellen.

Kinderarmoede kan niet los worden gezien van het gezin waarin die kinderen leven. Eenoudergezinnen, grote gezinnen, gezinnen van vreemde herkomst en gezinnen waar bijna niemand werkt, lopen het grootste risico op armoede. Vooral de werkintensiteit van het huishouden is in België een belangrijke determinant van kinderarmoede. Al geruime tijd wordt opgeroepen om de combinatie werk en gezin te faciliteren, onder meer via kwaliteitsvolle en toegankelijke kinderopvang, en om gezinnen met kinderen een betere toegang te geven tot sociale diensten en voorzieningen. In dit Jaarboek herhalen we enkele bekende boodschappen en willen we kinderarmoede ook vanuit een frisse invalshoek benaderen. Dat doen we bijvoorbeeld via thema's als de leefwereld van kinderen, de omgang van gezinnen met stress, de ondersteunende rol van hulpverlening en de rol van lokale besturen.

1. Kinderarmoede: hoe groot is het probleem?

Jill Coene en Danielle Dierckx openen het themadeel met opvallende cijfers inzake kinderarmoede op diverse domeinen. Ongeveer een op de vijf kinderen in België leeft in financiële armoede, met name kinderen in eenoudergezinnen en in grote gezinnen, kinderen van laagopgeleide ouders of van ouders met een vreemde herkomst en kinde-

ren in gezinnen waar bijna niemand werkt. Vooral in die laatste groep nam de armoede toe, van 61,7% in 2004 tot 73,6% in 2014. Hoewel België inzake kinderarmoede onder het Europese gemiddelde scoort, is het armoederisico van kinderen in gezinnen met een zeer lage werkintensiteit hoger dan het EU-gemiddelde en telt ons land ook meer van zulke gezinnen dan gemiddeld in de EU. In Vlaanderen wordt een op de negen kinderen geboren in een kansarm gezin, vooral in de grootsteden. De sociale minima voor gezinnen met kinderen volstaan meestal niet om hen uit de armoede te houden. Coene en Dierckx stellen dat kinderarmoede indruist tegen de kinderrechten. Ze hekelen de ongelijke toegang tot kinderopvang en de ongelijke onderwijskansen. De betaalbaarheid van het onderwijs garanderen, is een belangrijke bekommernis. Ook moeten gezondheidsvoorzieningen betaalbaar blijven en mattheuseffecten in het gebruik van zorg en hulpverlening vermeden worden, want al vroeg in de kindertijd manifesteren zich gezondheidsongelijkheden die later in het leven een impact kunnen hebben. Ten slotte kaarten Coene en Dierckx aan dat het recht op huisvesting en het recht op vrije tijd en spel onder druk komen te staan in situaties van armoede.

Marjoke van der Burg, Wim Van Lancker, Dimitri Mortelmans en Peter Raeymaeckers onderzoeken multidimensionele armoede bij huishoudens met en zonder kinderen in België, Duitsland, Frankrijk, Nederland en het Verenigd Koninkrijk en de evolutie daarvan in de tijd. In ons land was in 2012 12,7% van de huishoudens met kinderen arm op minstens vier van twaalf geselecteerde indicatoren. Huisvestingsproblemen zijn daarbij minder frequent dan financiële problemen. Gezinnen met kinderen ervaren naar verhouding meer financiële stress, enerzijds omdat ze hun financiële situatie subjectief vaker als slecht beoordelen en anderzijds omdat ze meer problemen ervaren inzake het betalen van de hypotheek of de huur en de facturen voor gas, water en elektriciteit (mogelijk als gevolg van een groter verbruik). De auteurs stellen vast dat multidimensioneel arme gezinnen vaker in een slechtere buurt wonen (op het vlak van vervuiling, criminaliteit, vandalisme en burenlawaai) en daarbij is er weinig verschil tussen huishoudens met en zonder kinderen.

2. Een blik op de leefwereld van kinderen, copingstrategieën en de rol van hulpverlening

De Vlaamse Regering (2015a) wil kinderen, jongeren en ouders sterker maken met oog voor de binnenkant van armoede. Die verhoogde aandacht voor de binnenkant van armoede is noodzakelijk. Kinderen ondervinden immers dagelijks de nadelen van een leven in armoede, schrijven *Trudi Nederland en Jodi Mak.* Bijna 700 kinderen en meer dan 400 ouders en professionals contacteerden het Meldpunt Kinderen in Armoede van de Nederlandse Kinderombudsman om hun ervaringen en oplossingen toe te lichten. Kinderen vermelden onder meer dat ze lijden onder een gebrek aan adequate

voeding of kleding en dat ze niet kunnen deelnemen aan activiteiten. Bovendien voelen ze spanningen vanwege de thuissituatie, wat soms leidt tot fysieke of psychische klachten. Velen vermijden om er op school over te praten en zelfs vrienden brengen ze liever niet op de hoogte. Toch proberen ze creatief om te gaan met de situatie. Ouders en professionals betreuren een gebrek aan een echt kinderarmoedebeleid en de gebrekkige samenwerking tussen instellingen. Zij zien verschillende strategieën om kinderarmoede te doorbreken. Nederland en Mak rapporteren ook over de resultaten van een bevraging van Nederlandse gemeenten. Hoewel veel gemeenten diverse maatregelen nemen om kinderen en gezinnen in armoede te ondersteunen, zijn er veel onderlinge verschillen en worden kinderen te weinig bij het armoedebeleid van hun gemeente betrokken.

Koen Ponnet en Hans Van Crombrugge analyseren hoe gezinnen met kinderen omgaan met stress veroorzaakt door relationele en financiële problemen. Personen uit laaginkomensgezinnen ervaren meer financiële en relationele stress dan personen uit midden- tot hooginkomensgezinnen. Ouders uit laaginkomensgezinnen blijken, zowel wanneer ze geconfronteerd worden met financiële stress als met relationele stress, meer vermijdende strategieën te hanteren dan ouders uit hooginkomensgezinnen. Wanneer die strategieën gecombineerd worden met aanhoudend hoge stressniveaus, kan dat aanleiding geven tot bijkomende psychosociale problemen. De auteurs vinden echter geen aanwijzingen dat ouders uit laaginkomensgezinnen minder gebruik maken van probleemoplossende of steunzoekende 'copingstrategieën'. Ponnet en Van Crombrugge wijzen op het belang van voldoende hulp- en steunbronnen voor laaginkomensgezinnen.

Ook *Tineke Schiettecat, Griet Roets en Michel Vandenbroeck* nemen de strategieën van gezinnen met jonge kinderen om hun armoedesituatie te beïnvloeden onder de loep. Die strategieën gaan van overleven, zich verzetten, eruit geraken tot zich organiseren. De auteurs onderzoeken hoe die strategieën zich verhouden tot de hulpverlening en onder welke voorwaarden sociaalwerkpraktijken als ondersteunend worden ervaren of een transitie uit de armoede mogelijk maken. Ondersteuning blijkt niet eenduidig of universeel te zijn, maar krijgt een complexe en veranderlijke invulling in wisselwerking met structurele condities, levensdynamieken en welzijnsstrategieën. Zo worden sommige interventies als ondersteunend ervaren, hoewel ze niet gepaard gaan met een transitie uit de armoede. Gezinnen zien een verbetering van inkomen en huisvesting als hefbomen uit de armoede. Arbeidsmarktactivering wordt naar voren geschoven als ideaalroute, ook al sluit dit vaak niet aan bij de noden van gezinnen. De materiële en immateriële dimensies van armoede zijn onlosmakelijk met elkaar vervlochten. Vanwege die complexiteit hebben Schiettecat en collega's geen pasklaar antwoord op de vraag onder welke voorwaarden sociaal werk als ondersteunend wordt ervaren door gezinnen. Sociaal werkers moeten samen met gezinnen onderhandelen om rekening te kunnen houden met meerdere perspectieven.

3. Het onderwijs blijft de aangewezen weg, maar biedt geen gelijke kansen

Onderwijs kan deuren openen naar opwaartse sociale mobiliteit. Het wegwerken van ongelijkheden in het onderwijs verdient dan ook alle aandacht. Op 1 september 2015 trad het M-decreet (het decreet betreffende maatregelen voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften) in werking, waardoor kinderen met een beperking zich mogen inschrijven in een gewone school. Het doel is om meer inclusief onderwijs te bieden (leerlingen uit het buitengewoon onderwijs mogen overstappen naar het regulier onderwijs) en de instroom in het buitengewoon onderwijs te beperken. Bepaalde groepen zijn immers oververtegenwoordigd of belanden te snel in het buitengewoon onderwijs (het gaat om leerlingen uit gezinnen met een lage sociale status, leerlingen met taalproblemen, met leerstoornissen, ...). Voorlopig is het wachten op de eerste evaluaties om te zien of die maatregel de sociale ongelijkheid in het onderwijs helpt afremmen. Het Jaarboek stelt twee vormen van ongelijkheid in het onderwijs aan de kaak.

Zo stellen *Jannick Demanet, Laura Van den Broeck en Mieke Van Houtte* een verband vast tussen deprivatie en schoolmoeheid, wat op zijn beurt kan leiden tot slechtere resultaten en een hogere kans op vroegtijdig schoolverlaten. Op basis van onderzoek bij meer dan 2.000 leerlingen in het vierde jaar secundair onderwijs in Gent onderzoeken ze de samenhang van objectieve en subjectieve indicatoren van economische deprivatie (gemeten op individueel en schoolniveau) met gedragsmatige, emotionele en cognitieve schoolmoeheid. De perceptie van deprivatie blijkt belangrijker in het verklaren van schoolmoeheid dan objectieve deprivatie: jongeren moeten eerst zelf opmerken dat ze thuis economisch gedepriveerd zijn vooraleer ze schoolmoeheid ontwikkelen. Subjectieve gevoelens van economische deprivatie blijken bovendien gedeeld te worden tussen leerlingen van eenzelfde school; er bestaat met andere woorden een 'deprivatiecultuur'. Dat impliceert dat alle leerlingen in scholen waar de meerderheid van de leerlingen de economische situatie thuis slecht percipieert, een grotere kans hebben om gedragsmatig en cognitief af te haken, onafhankelijk van de eigen inschatting van hun thuissituatie. Demanet en collega's pleiten ervoor om meer middelen toe te kennen aan scholen met een hoger aantal leerlingen met een achtergestelde gezinsachtergrond. Ook moet de rigide en hiërarchische opdeling in onderwijsvormen in het secundair onderwijs worden hervormd.

Orhan Agirdag en Burcu Korkmazer hekelen de etnische ongelijkheid in het onderwijs. Ze bespreken het gevoerde beleid ter zake en kaderen etnische ongelijkheden in onderwijsprestaties binnen de bredere theoretische literatuur. Hun empirische analyse op basis van data van 1.648 leerlingen uit het vijfde leerjaar basisonderwijs in 63 scholen in Vlaanderen toont frappante ongelijkheden. Leerlingen met een migratieachtergrond scoren minder goed dan autochtone leerlingen op tests voor begrijpend lezen en wetenschappen. De etnische ongelijkheid is echter groter bij leerlingen van hogere sociaaleconomische groepen: voor gekleurde leerlingen biedt het behoren tot een hogere sociale klasse geen garantie op goede onderwijsprestaties. Cognitieve vaardigheden spelen voor alle etnische groepen een rol, maar de etnische kloof in onderwijspres-

taties is groter bij de groep van slimmere leerlingen. Thuistaal blijkt in tegenstelling tot de verwachtingen geen invloed uit te oefenen: gekleurde leerlingen die thuis geen Nederlands spreken, presteren even goed als gekleurde leerlingen die thuis wel Nederlands spreken. Thuistaal speelt enkel een rol bij autochtone leerlingen: Nederlandstalige autochtone leerlingen presteren beter dan anderstalige autochtone leerlingen. Volgens Agirdag en Korkmazer slaagt ons onderwijssysteem er niet in om de capaciteiten van leerlingen met migratieroots te benutten. Beleidsacties dienen niet alleen gericht te zijn op het remediëren van onderwijsachterstanden, maar ook op het erkennen van de talenten van gekleurde leerlingen en op het bestrijden van institutioneel racisme.

4. Het belang van het lokale niveau in kinderarmoedebestrijding

Lokale besturen zijn de regisseurs van het armoedebeleid, met de OCMW's als belangrijke partner. In hun strategische meerjarenplanning moeten gemeenten en OCMW's aangeven hoe ze het lokale sociale beleid zullen vormgeven. De integratie van het lokale sociale beleidsplan in de meerjarenplanning veroorzaakte vooraf heel wat onrust (zouden gemeenten nog wel voldoende aandacht hebben voor sociaal beleid?), maar een enquête bij lokale besturen is voorzichtig positief (Vanreppelen, 2014). In dit Jaarboek wijden we twee hoofdstukken aan de rol die lokale besturen kunnen opnemen in het bestrijden van kinderarmoede. We verwijzen ook naar het eerder genoemde hoofdstuk van Trudi Nederland en Jodi Mak, waarin werd gesteld dat de inspanningen inzake armoedebestrijding in Nederland verschillen van gemeente tot gemeente en dat kinderen te weinig participeren in het gemeentelijke beleid. Ook in België kan het lokale armoedebestrijdingsbeleid verschillen door de discretionaire ruimte van OCMW's.

Stéphanie Volders, Isabelle Martijn, Wannes Verschueren, Bart Walterus en Julien Van Geertsom evalueren de lokale overlegplatformen kinderarmoede in het kader van de projectoproep 'Kinderen eerst', waarvoor de federale overheid in 2013 projectmiddelen vrijmaakte. Zevenenvijftig steden en gemeenten in België richtten een overlegplatform in, waarbij OCMW's en andere lokale actoren (scholen, kinderdagverblijven, armoedeverenigingen, sportverenigingen, ...) samenwerkten om probleemsituaties te detecteren, concrete hulpverlening op te zetten en te sensibiliseren. De auteurs formuleren goede praktijken om dergelijke overlegplatformen te doen slagen (zoals aansluiting zoeken bij het bestaande lokale beleid en stakeholders betrekken), presenteren een stappenplan om zelf aan de slag te gaan en formuleren beleidsaanbevelingen om de overlegplatformen een duurzamer karakter te geven. Drie specifieke cases worden besproken (Gent, Heusden-Zolder en Boom), waarbij wordt ingegaan op succesfactoren en knelpunten.

Een kindvriendelijke stad is een stad die haar beleidsvoering afstemt op de noden en behoeften van kinderen. *An Piessens en Francis Vaningelgem* onderzochten hoe Vlaamse

steden meer kindvriendelijkheid aan de dag kunnen leggen. Via een kwalitatieve perceptiestudie trachtten ze het perspectief van kinderen en jongeren op hun stad te leren kennen. 'Stad' betekent echter niet voor alle kinderen hetzelfde: ze hebben verschillende en soms tegenstrijdige behoeften. Voor kinderen is de term 'stedelijkheid' vrij abstract: ze verhouden zich vooral tot hun eigen buurt en eventueel tot andere plaatsen waar ze vaak komen, die tot hun eigen leefwereld behoren. Om het aanbod van voorzieningen in een stad te leren kennen, doen kinderen een beroep op 'bemiddelaars', meestal de ouders of peers, maar ook de school en jeugdbewegingen of het sociaal-culturele werk. Niet alle kinderen kunnen echter een beroep doen op een ruime variatie van bemiddelaars. Steden die kindvriendelijker willen zijn, moeten voortdurend de stedelijke context toetsen aan de leefsituatie van kinderen en jongeren. De eerste stap is om hen te erkennen als medeburgers. De vraag is daarbij niet zozeer 'wat een kindvriendelijke stad is', maar wel wat een stad wil betekenen voor kinderen en jongeren in uiteenlopende leefsituaties.

5. Jongeren, de ouders van morgen

Het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding erkent dat niet enkel moet worden ingezet op gezinnen met jonge kinderen. De jongeren van vandaag groeien immers op tot de ouders van morgen. Het VAPA wijst onder meer op het belang van een betere toegang van jongeren tot de arbeidsmarkt en het terugdringen van de ongekwalificeerde uitstroom. Twee hoofdstukken in het Jaarboek schenken aandacht aan deze doelgroep.

Ilse Cornelis en Bérénice Storms bekijken het financiële risicogedrag van jongeren. Ze bevroegen meer dan 2.400 leerlingen uit de derde graad van het Vlaamse secundair onderwijs. Ongeveer 78% krijgt zakgeld, meer dan twee op de drie werkt tijdens de schoolvakanties en iets meer dan een derde werkt tijdens het schooljaar. Jongeren kunnen daardoor gemiddeld iets meer dan 200 euro per maand besteden en geven dat voornamelijk uit aan aankopen in de vrijetijdssfeer (uitgaan, snoep en snacks, games, ...). Heel wat jongeren vertonen weleens een vorm van mogelijk risicogedrag, dat daarom niet problematisch hoeft te zijn. Twaalf procent vertoont echter drie of meer risicogedragingen op een voldoende regelmatige basis en behoort daardoor tot een risicogroep. Ongeveer de helft van de respondenten uit die risicogroep ervaart op dit moment financiële moeilijkheden. Het uitgaansgedrag en de financiële draagkracht van het gezin blijken belangrijke determinanten te zijn voor financieel risicogedrag van jongeren. Betere financiële kennis en vaardigheden kunnen jongeren beschermen tegen risicogedrag. Jongeren hebben vooral behoefte aan toegankelijke, bekende, objectieve en betrouwbare informatiekanalen, waaronder ook het advies en het rolgedrag van hun ouders. Cornelis en Storms pleiten voor een ondersteunend programma of instrumenten voor ouders met concrete handvatten om de financiële opvoeding van hun kinderen te versterken. Daarnaast moet het onderwijs tijdens de hele schoolloopbaan voldoende aandacht besteden aan het versterken of aanleren van financiële competenties.

Jill Coene bekijkt ten slotte de arbeidsmarktpositie van jongeren. Zowel de activiteitsgraad als de werkzaamheidsgraad van jongeren neemt af. Jongeren studeren langer, maar de overgang van school naar werk verloopt niet altijd even vlot. Sommigen komen terecht in tijdelijke of deeltijdse banen, wat een mogelijke risicofactor is voor armoede. Jeugdwerkloosheid is een heet hangijzer: sinds de crisis schoten de cijfers de hoogte in en ook de langdurige jeugdwerkloosheid nam toe. België presteert met een jeugdwerkloosheidsgraad van 23,2% slechter dan gemiddeld in Europa (vooral door hoge cijfers in Brussel en het Waals Gewest). Vlaanderen scoort beter, maar kent hoge werkloosheidscijfers in de grote steden. Voornamelijk laaggeschoolde jongeren en jongeren met een migratieachtergrond zijn kwetsbaar. Ook de problematiek van jongeren die niet aan het werk zijn, noch onderwijs of training volgen, komt aan bod. Die groep is vaak ver van de arbeidsmarkt verwijderd en dreigt zich helemaal af te keren. Coene bespreekt enkele beleidsmaatregelen in Vlaanderen en stelt vast dat sociale bescherming voor werkloze jongeren in veel lidstaten beperkt is.

6. Armoede en sociale uitsluiting na vijf jaar Europa 2020-strategie

Armoedebestrijding is niet alleen een doelstelling van onze lokale, regionale en nationale overheden, maar speelt ook binnen een Europese beleidscontext, meer bepaald in de Europa 2020-strategie. Europa wil tegen 2020 vijf ambitieuze doelstellingen inzake werkgelegenheid, innovatie, onderwijs, sociale samenhang en klimaat/energie realiseren. De strategie bestaat vijf jaar en is dus halfweg. *Jill Coene* maakt een balans op van de sociale doelstellingen (onderwijs, werkgelegenheid en armoede en sociale uitsluiting): wat is de toestand vandaag, wat zijn opvallende evoluties en werden de doelstellingen behaald? De financieel-economische crisis betekende een serieuze domper op het behalen van de doelstellingen, die verder weg lijken dan ooit. Bepaalde beleidsmaatregelen in tijden van begrotingsdiscipline en besparingen verergerden in sommige lidstaten de impact van de crisis op armoede en sociale uitsluiting. Ook België en Vlaanderen hebben nog een lange weg te gaan, in het bijzonder op het vlak van het terugdringen van het aandeel personen in gezinnen met een zeer lage werkintensiteit. Coene evalueert enkele beleidsmatige aspecten van de EU2020-strategie, waaronder het Europees Semester en de zogenaamde Vlaggenschipprogramma's zoals het Europees platform tegen armoede. Een sterker sociaal Europa zou een grote meerwaarde betekenen om de sociale doelstellingen te bereiken.

7. De activering van bijstandsgerechtigden: actieve inclusie en verplicht vrijwilligerswerk

De Vlaamse Regering (2015a, p. 59) stelt: "Om de verbinding tussen de verschillende beleidsniveaus te verstevigen, kiezen we ervoor de Vlaamse beleidsstrategieën inzake

de bestrijding van kinderarmoede in te vullen op basis van drie belangrijke pijlers die ook opgenomen zijn in de Europese Aanbeveling inzake kinderarmoede, namelijk participatie, toegankelijke dienstverlening en voldoende inkomen. We voegen hier nog een vierde pijler aan toe, namelijk het oog hebben voor de binnenkant van armoede." De eerste drie pijlers sluiten aan bij de aanbeveling van de Europese Commissie uit 2008 inzake actieve inclusie van personen die van de arbeidsmarkt zijn uitgesloten, waarin lidstaten worden opgeroepen om passende inkomenssteun, inclusieve arbeidsmarkten en toegang tot hoogwaardige diensten te garanderen.

Sarah Marchal en Natascha Van Mechelen onderzoeken in welke mate de Europese lidstaten die principes van actieve inclusie omarmen in hun activeringsbeleid ten aanzien van arbeidsgeschikte bijstandsgerechtigden. Hoewel alle onderzochte lidstaten (met uitzondering van Estland) beleidsmaatregelen nemen die gericht zijn op de integratie van bijstandsgerechtigden op de arbeidsmarkt, weerspiegelen hun activeringsstrategieën slechts zelden de notie van actieve inclusie zoals gedefinieerd door de Europese Commissie. In België is het niveau van het inkomenspakket voor bijstandsgerechtigden ondermaats, door lage leefloonbedragen gecombineerd met het ontbreken van bovenlokale kostencompenserende maatregelen voor belangrijke uitgavenposten. Marchal en Van Mechelen pleiten voor een activeringsstrategie op regionaal niveau die niet enkel steunt op voorwaarden en sancties, maar die ook investeert in onderwijs en opleiding, passende inkomenssteun en brede hulpverlening.

Het voorstel ligt op tafel om langdurig werklozen twee halve dagen per week gemeenschapsdienst te laten vervullen, al blijkt de uitvoering hiervan niet voor morgen. Schepers en Nicaise (2015) toetsten dat idee af op basis van buitenlandse ervaringen en concludeerden dat verplicht vrijwilligerswerk geen goede zet is. Het netto-effect op de herinschakeling op de arbeidsmarkt is vrijwel nihil, mogelijk zijn er zelfs negatieve neveneffecten op andere werkenden en werkzoekenden. Grootschalige verplichte programma's zijn meestal van een lage kwaliteit en ook juridisch kunnen er bezwaren gemaakt worden.

In het Jaarboek laten we *Thomas Kampen* aan het woord, die een doctoraat aan dit onderwerp wijdde op basis van het Nederlandse systeem. Daar mogen gemeenten bijstandscliënten verplichten om vrijwilligerswerk te doen in ruil voor hun uitkering. Kampen interviewde bijstandsgerechtigden in vijf gemeenten om te achterhalen wat verplicht vrijwilligerswerk voor hen betekent. Die betekenisgeving bepaalt mee of iemand wil meewerken, onder welke voorwaarden, en welke invloed het beleid hierop heeft. Hij gaat na welke doelstellingen gemeenten willen nastreven met het verplichte vrijwilligerswerk (responsabilisering, de employability verhogen en empowerment van de cliënt) en hoe die doelstellingen uitdraaien in de praktijk. Zijn onderzoek toont aan dat er sprake is van botsende doelstellingen: vrijwilligerswerk kan bijvoorbeeld bijdragen aan het empowerment van bijstandscliënten, maar dat gaat ten koste van hun employability. Verplicht vrijwilligerswerk kan maar onder een aantal voorwaarden werken en zolang daar niet aan is voldaan, zou die beleidsoptie niet overwogen mogen worden.

8. De zwakke positie van huurders met een laag inkomen noopt tot bijkomende inspanningen

Verscheidene OASeS-collega's werkten mee aan het boek *Woonnood in Vlaanderen. Feiten, mythen, voorstellen* onder redactie van Pascal de Decker e.a. (2015). Het boek biedt een inkijk in wonen aan de onderkant van de woningmarkt in Vlaanderen. Het recht op wonen is verre van gerealiseerd en doortastende maatregelen inzake woonbeleid dringen zich op. In vorige Jaarboeken hamerden we onder meer op de nood aan bijkomende investeringen in de sociale woningbouw, het promoten van sociale verhuurkantoren en het invoeren van een huursubsidie, en wezen we op alternatieven zoals 'community land trusts'. De Vlaamse regering wil alvast de sociale huurmarkt hervormen door niet meer in levenslange contracten te voorzien (voor nieuwe contracten) en wil investeren in een energiezuinige renovatie van het verouderde aanbod. Het inperken van de duur van sociale huurcontracten kan ervoor zorgen dat meer mensen doorstromen en woningen sneller vrijkomen, maar moet wel doordacht worden ingevoerd.

Dat hervormingen zich opdringen, blijkt andermaal uit de bijdrage van *Caroline Dewilde*. Zij stelt vast dat tussen 1995 en 2012 de betaalbaarheid van wonen voor private huurders met een laag inkomen in zeven van de elf bestudeerde West-Europese landen is afgenomen, ook in België. In ons land ervaart ongeveer 60% van de private huurders met een laag inkomen betaalbaarheidsproblemen. De financialisering van de woningmarkt sinds de jaren 1980 is in sommige landen geassocieerd met die toenemende onbetaalbaarheid van wonen. Deregulering leidde tot de financialisering van wereldwijde kapitaalmarkten, waarbij het maken van winst meer en meer gebeurt op basis van financiële transacties. De lage rente leidde tot een verhoogde vraag naar interessante investeringen, waarbij steeds grotere risico's werden genomen. Dat proces leidde in verschillende landen tot een ongezonde stijging van de woningprijzen, gedreven door speculatie. Huishoudens werden in grotere mate blootgesteld aan woningmarktrisico's en de hypotheekschuld nam toe. Verschillende mechanismen leidden ertoe dat het aanbod van private huurwoningen voor laaginkomenshuishoudens afnam, waardoor de competitie aan de onderkant van de inkomensverdeling en de woningmarkt toenam. In sommige landen (Oostenrijk, Italië, Griekenland) speelt ook de economische crisis een rol. De landen met de sterkste mate van financialisering (Ierland, Portugal en Spanje) kenden ook de sterkste toename van betaalbaarheidsproblemen bij private huurders met een laag inkomen.

DEEL 1

Armoede en sociale uitsluiting in 2015

In het eerste deel van het Jaarboek werpen we een licht op verschillende domeinen van armoede en sociale uitsluiting.

In het eerste hoofdstuk staan we stil bij vijf jaar Europa 2020-beleid. We analyseren de evoluties inzake onderwijs, werkgelegenheid en armoede en sociale uitsluiting en bekijken de rol die de EU2020-strategie daarbij heeft gespeeld.
Hoofdstuk twee belicht het Europese beleidsconcept 'actieve inclusie'. In welke mate hebben de Europese lidstaten dat concept omarmd in hun activeringsbeleid ten aanzien van bijstandsgerechtigden?
Het derde hoofdstuk bekijkt de opkomst van het verplichte vrijwilligerswerk voor bijstandscliënten in Nederland. Het onderzoekt onder meer hoe zij dat ervaren.
In het vierde hoofdstuk komt de positie van huurders met een laag inkomen in West-Europa aan bod. Hoe evolueerde hun situatie de voorbije jaren?

HOOFDSTUK 1

Halfweg Europa 2020: een blik op onderwijs, tewerkstelling, armoede en sociale uitsluiting

Jill Coene

1. Inleiding

In deze bijdrage evalueren we de doelstellingen voor armoedebestrijding op Europees niveau die tegen 2020 bereikt moeten zijn. In 2010 lanceerde de Europese Unie als opvolger van de Lissabonstrategie de Europa 2020-strategie voor "slimme, duurzame en inclusieve groei" om te herstellen van de economische en financiële crisis (Europese Commissie, 2010a). Europa 2020 bouwt op drie pijlers: macro-economisch toezicht, thematische coördinatie en fiscaal toezicht via het Stabiliteits- en groeipact. Binnen de thematische coördinatie formuleerde de EU vijf ambitieuze doelstellingen op het vlak van werkgelegenheid, innovatie, onderwijs, sociale samenhang en klimaat/energie, die tegen 2020 bereikt moeten worden. De thematische coördinatie bevat ook zeven 'Vlaggenschipprogramma's' en tien geïntegreerde richtsnoeren voor het economische beleid en de werkgelegenheid (Frazer e.a., 2014). De doelstellingen zijn de volgende:

1. Werkgelegenheid: 75% van de bevolking tussen 20 en 64 jaar heeft werk.
2. Onderzoek & Ontwikkeling: 3% van het EU-bbp zal worden geïnvesteerd in onderzoek en ontwikkeling.
3. Klimaatverandering en duurzame energievoorziening: 20% minder uitstoot van broeikasgassen dan in 1990 (30% als de omstandigheden het toelaten); 20% van de energie halen uit duurzame energiebronnen; 20% meer energie-efficiëntie.
4. Onderwijs: minder dan 10% vroegtijdige schoolverlaters; ten minste 40% van de bevolking tussen 30 tot 34 jaar heeft een diploma hoger onderwijs.
5. Armoede en sociale uitsluiting bestrijden: het aantal personen die worden getroffen door armoede of sociale uitsluiting, is gedaald met minstens 20 miljoen ten opzichte van 2008.

Iedere EU-lidstaat moet in nationale hervormingsprogramma's eigen doelstellingen formuleren die bijdragen tot de realisatie van de Europese doelstellingen. Voor armoede en sociale uitsluiting mogen ze dat doen aan de hand van de voor hen meest geschikte indicator (dat mag een andere indicator zijn dan deze die de Europese Commissie hanteert). De Vlaamse, Waalse en Brusselse overheden formuleerden regionale doelstellin-

gen om de Belgische doelstellingen te halen. Tabel 1 toont hoe België en Vlaanderen de drie 'sociale' doelstellingen (onderwijs, werkgelegenheid en armoede) hebben vertaald. Het betreft thema's die onderling samenhangen: een beter onderwijsniveau vergroot de kans op werk, wat op zijn beurt het risico op armoede en sociale uitsluiting kan verminderen.

Tabel 1 – De sociale EU2020-doelstellingen.

	EU-doelstelling	Belgische doelstelling	Vlaamse doelstelling
Vroegtijdig schoolverlaten	10%	9,5%	5,2%
Deelname hoger onderwijs	40%	47,0%	47,8%
Werkzaamheidsgraad	75%	73,2%	76,0%
Armoede en sociale uitsluiting	-20 miljoen personen	-380.000 personen	-280.000 personen

Bron: Federale Regering (2015). *Nationaal hervormingsprogramma 2015* (met inbegrip van het Hervormingsprogramma van het Vlaams Gewest en de Vlaamse Gemeenschap).

In 2015 is de EU halverwege de periode om de EU2020-strategie te realiseren. In maart 2014 publiceerde de Europese Commissie (2014a) een rapport met de tussenstand, waarin ze stelde dat "de EU [...] op weg [is] om de streefcijfers voor onderwijs, klimaat en energie te halen of zeer dicht te benaderen. Voor arbeidsparticipatie, O&O en armoedebestrijding ligt dat anders" (p. 23). De crisis van 2008 heeft immers duidelijke sporen nagelaten: overheden en particulieren kampen met schulden, de toegang tot krediet werd in sommige lidstaten moeilijker, de werkloosheid en langdurige werkloosheid namen toe (Europese Commissie, 2014a). Er is sprake van een kloof tussen landen die gevangen zitten in een neerwaartse spiraal van dalende output, snel stijgende werkloosheid en afnemende beschikbare inkomens en landen die meer weerstand konden bieden tegen de crisis (Schepers & Nicaise, 2013).

Tussen mei en oktober 2014 hield de Europese Commissie een publieke consultatie over Europa 2020 waar belanghebbenden (overheden, sociale partners, belangenorganisaties en ngo's, academici, bedrijven en burgers) input konden geven. De meerderheid van de 755 respondenten was het eens dat een strategie voor slimme, duurzame én inclusieve groei nodig is voor de toekomst van de EU (European Commission, 2015a). De Commissie neemt de aanbevelingen uit de publieke consultatie mee en zal voor eind 2015 een voorstel doen voor de herziening van de EU2020-strategie (al is er sprake van dat dit zal worden uitgesteld tot begin 2016).

In dit hoofdstuk maken we de tussentijdse balans op: hoe ver staan Europa en meer specifiek België en Vlaanderen in de realisatie van de sociale doelstellingen van Europa 2020? In een eerste deel beschrijven we kerncijfers en evoluties. In een tweede deel evalueren we de beleidsmatige aspecten van de strategie. We ronden af met enkele adviezen voor het beleid.

2. Europa 2020 in kerncijfers

In dit eerste deel schetsen we de situatie van de drie sociale thema's onderwijs, werk en armoede en sociale uitsluiting: wat is de toestand vandaag, wat zijn opvallende evoluties en werden de doelstellingen van de EU2020-strategie behaald? De cijfers zijn afkomstig van Eurostat op basis van de EU-SILC- en EU-LFS-enquêtes, tenzij anders vermeld. De EU-SILC, 'European Union Statistics on Income, social inclusion and Living Conditions', volgt sinds 2004 de situatie van private huishoudens in Europa met betrekking tot armoede en sociale uitsluiting. De EU-LFS of 'Labour Force Survey' is een bevraging naar de arbeidsmarktpositie van huishoudens in Europa en loopt sinds de jaren 1960. Men dient in het achterhoofd te houden dat het gaat om enquêtegegevens, waar bijgevolg een zekere foutenmarge mee gepaard gaat.

2.1 Onderwijs

Onderwijs en training zijn belangrijke drijfveren voor groei en jobs. Jongeren die hun opleiding vroegtijdig stopzetten, missen vaardigheden en zullen moeilijkheden ondervinden op de arbeidsmarkt: ze vinden geen werk of komen terecht in jobs met precaire arbeidsomstandigheden. Zo dreigen ze in armoede of sociale uitsluiting te belanden. Het behalen van een hoog opleidingsniveau wordt almaar belangrijker in een context van snelle technologische vooruitgang, globale competitie en de vraag van de arbeidsmarkt naar een steeds hoger niveau van vaardigheden (Eurostat, 2015a). De EU2020-strategie streeft twee onderwijsdoelstellingen na. Enerzijds wil ze inzetten op de problemen aan de onderkant van de onderwijsmarkt, door het aandeel vroege schoolverlaters te beperken tot minder dan 10%. Het aandeel vroege schoolverlaters wijst op het percentage jongeren (18-24 jaar) die ten hoogste een diploma van het lager secundair onderwijs behaald hebben en die niet hebben deelgenomen aan een opleiding tijdens een referentieperiode van vier weken. Anderzijds wil Europa 2020 inspelen op de bovenkant van de onderwijsmarkt, door een toename van het aantal hooggeschoolden (diploma hoger onderwijs of universiteit) in de groep 30-34-jarigen met 40% voorop te stellen. België wil het aandeel vroege schoolverlaters terugdringen tot 9,5% en het aandeel hooggeschoolden (30-34 jaar) doen toenemen tot minstens 47%. Vlaanderen wil het aandeel vroege schoolverlaters beperken tot 5,2% en het aandeel hooggeschoolden optrekken tot boven 47,8%.

Figuur 1 toont dat het aandeel vroege schoolverlaters in de Europese Unie stelselmatig is afgenomen sinds 2007. In 2014 verliet 11,1% van de jongeren in de EU28 vroegtijdig het onderwijs. De doelstelling van minder dan 10% vroege schoolverlaters werd nog niet behaald, maar komt in zicht. Mannen (12,7%) verlaten vaker vroegtijdig het onderwijs dan vrouwen (9,5%) en ook personen met een migratieachtergrond verlaten het onderwijs vaker ongekwalificeerd. In de EU28 was 25,5% van de bevolking met een nati-

onaliteit van buiten de EU een vroege schoolverlater, tegenover 10,2% van de inwoners met een nationaliteit van de respectieve lidstaten. De Belgische doelstelling van 9,5% vroege schoolverlaters werd net niet bereikt: in 2014 verliet 9,8% jongeren het onderwijs vroegtijdig. Hoewel dit percentage daalde van 12,1% in 2007 tot 9,8% in 2014, was er sprake van een lichte toename in de periode 2010-2012. Ook in Vlaanderen werd de eigen doelstelling niet bereikt: het aandeel vroege schoolverlaters klokte af op 7,0% in 2014.

Figuur 1 – Aandeel vroege schoolverlaters, EU28, België en Vlaams Gewest, 2007-2014.

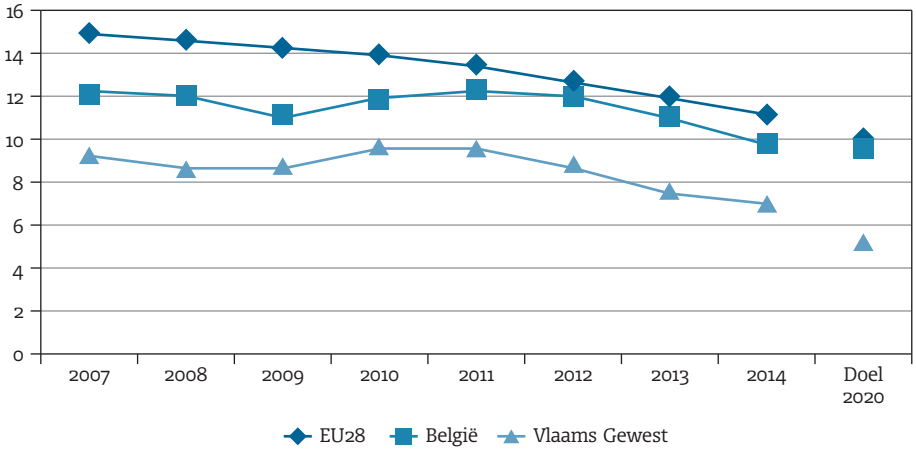

NB: Breuk in tijdreeks vanaf 2008 voor België en Vlaams Gewest.

Bron: EU-LFS.

Figuur 2 – Aandeel vroege schoolverlaters, EU28, 2014 en doelstelling Europa 2020.

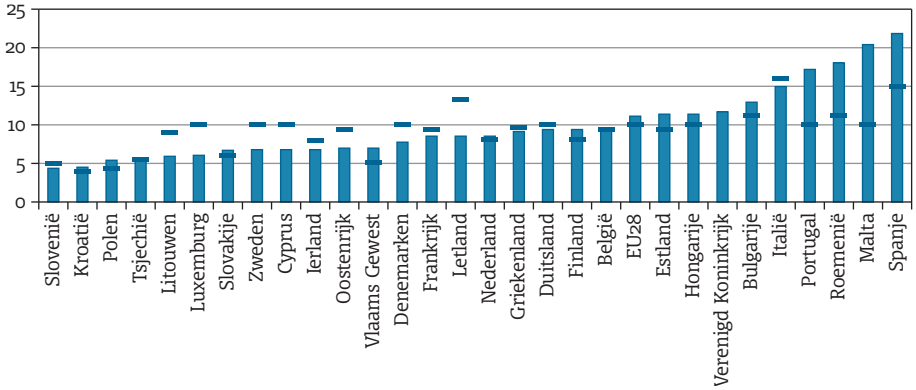

NB: De balkjes geven het percentage voor 2014 weer, de streepjes representeren de doelstelling voor 2020. Het percentage vroege schoolverlaters in Kroatië voor 2014 is onbetrouwbaar, we rapporteren het percentage voor 2013. Het Verenigd Koninkrijk heeft geen nationale doelstelling voor Europa 2020 geformuleerd.

Bron: EU-LFS.

Het aandeel vroege schoolverlaters is het hoogst in Roemenië (18,1%), Malta (20,4%) en Spanje (21,9%) (zie figuur 2). Een aantal Oost-Europese lidstaten (waaronder Slovakije met 4,4%) scoort het best. In de periode 2008-2014 daalde het aandeel vroege schoolverlaters in alle lidstaten, behalve in Polen (+0,4 procentpunten (ppt), Slovakije (+0,7 ppt) en Roemenië (+2,2 ppt). Vijftien lidstaten behaalden hun nationale doelstellingen: Cyprus, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Kroatië, Letland, Litouwen, Luxemburg, Oostenrijk, Slovenië, Tsjechië en Zweden (Eurostat, 2015b).

Anno 2014 had 24,0% van de bevolking van 25 tot 64 jaar in de EU28 een diploma ten hoogste lager secundair onderwijs (ISCED 2011 0-2). 46,7% had een diploma hoger secundair of postsecundair onderwijs (ISCED 3-4) en 29,3% had minstens tertiair onderwijs (ISCED 5-8) gevolgd. In België was in 2014 26,4% van de 25-64-jarigen laaggeschoold, 36,7% middengeschoold en 36,9% hooggeschoold. In Vlaanderen ging het respectievelijk om 23,9%, 38,9% en 37,2%.

Het komt er dus op aan de onderwijsniveaus verder op te krikken en Europa 2020 focust daarbij op de leeftijdsgroep van 30-34 jaar. Het aandeel van de bevolking van 30-34 jaar met een diploma hoger onderwijs nam in de periode 2007-2013 constant toe in de Europese Unie, van 30,1% tot 37,9% (zie figuur 3), waarmee de doelstelling van 40% in zicht komt. Vrouwen (42,3%) doen het op dat vlak veel beter dan mannen (33,6%), maar zijn vaker geschoold in domeinen als onderwijs, menswetenschappen, kunst en dienstgerichte sectoren, terwijl mannen vaker kiezen voor wiskunde, wetenschappen en ingenieurswetenschappen (Eurostat, 2015a). In België nam het aandeel hooggeschoolden toe van 41,5% in 2007 tot 44,4% in 2010, om daarna rond dat percentage te schommelen. In 2014 werd met 43,8% de doelstelling van 47% niet bereikt. In Vlaanderen had anno 2014 44,8% van de bevolking van 30-34 jaar een diploma hoger onderwijs op zak, zodat ook het Vlaamse streefdoel (47,8%) niet werd behaald. Volgens Herremans e.a. (2015) zal Vlaanderen er zonder bijkomende inspanningen niet in slagen om de eigen doelstelling te behalen: hoewel het aantal hooggeschoolden de afgelopen jaren sterk toenam, vertraagde het groeiritme de voorbije vijf jaar. Aan het huidige tempo zal in 2020 nog geen 45% worden behaald.

> Vlaanderen zal er zonder bijkomende inspanningen niet in slagen om de doelstelling inzake hoger onderwijs te behalen.

Met uitzondering van Finland (-0,4 ppt) nam het aandeel hooggeschoolden in alle lidstaten toe tussen 2008 en 2014, in Letland en Kroatië met bijna 14 ppt en in Oostenrijk zelfs met 18,1 ppt. In Europese context scoren Vlaanderen en België middelmatig (zie figuur 4). In landen als Litouwen, Luxemburg, Cyprus en Ierland heeft meer dan 50% van de bevolking tussen 30 en 34 jaar een diploma hoger onderwijs, in Roemenië en Italië kan slechts een vierde hierop terugvallen. Twaalf lidstaten hebben hun nationale

doelstelling behaald: Cyprus, Denemarken, Estland, Finland, Griekenland, Hongarije, Letland, Litouwen, Nederland, Oostenrijk, Slovenië en Zweden (Eurostat, 2015b).

Figuur 3 – Aandeel van de bevolking (30-34 jaar) met een diploma hoger onderwijs, EU28, België en Vlaams Gewest, 2007-2014.

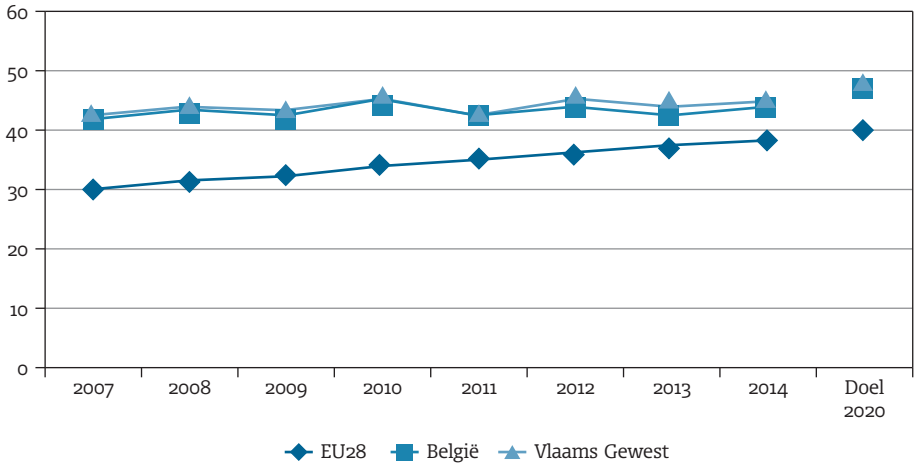

NB: Breuk in tijdreeks vanaf 2008 voor België en Vlaams Gewest.

Bron: EU-LFS.

Figuur 4 – Aandeel van de bevolking met een diploma hoger onderwijs, EU28, 2014 en doelstelling Europa 2020.

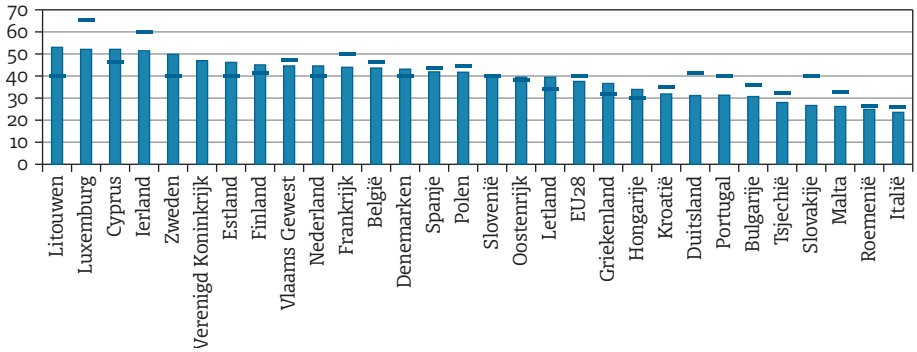

NB: De balkjes geven het percentage voor 2014 weer, de streepjes representeren de doelstelling voor 2020. Het percentage voor Denemarken 2014 is onbetrouwbaar, we rapporteren het percentage voor 2013. Het Verenigd Koninkrijk heeft geen nationale doelstelling voor Europa 2020 geformuleerd. De nationale doelstelling van Duitsland is inclusief postsecundair niet-tertiair onderwijs.

Bron: EU-LFS.

Eenmaal een diploma behaald, is het kwestie van de kennis up-to-date te houden of om via deelname aan levenslang leren het onderwijsniveau alsnog op te krikken. In de EU28

nam in 2014 10,7% van de bevolking (25-64 jaar) in de referentieperiode van vier weken deel aan een opleiding in of buiten het regulier onderwijs, minder dan het streefdoel van 15%. In België ligt dat aandeel lager (7,1%) en betreft het vooral hooggeschoolden (11,8% tegenover 3,0% laaggeschoolden). Ook Vlaanderen streeft ernaar dat in 2020 15% van de bevolking deelneemt aan levenslang leren, maar de voorbije jaren is er sprake van een daling tot 7,5% in 2014 (het bedroeg nog 9,1% in 2005).

2.2 Werkzaamheid

De werkzaamheidsgraad wordt berekend door het aantal werkenden in de leeftijdsgroep 20-64 jaar te delen door de totale bevolking van 20-64 jaar. Werkend zijn diegenen die in de referentieweek minstens één uur betaalde arbeid verrichten. Europa 2020 stelt een werkzaamheidsgraad (20-64-jarigen) van 75% voorop. België vertaalde die doelstelling naar een werkzaamheidsgraad van 73,2%. Vlaanderen is ambitieuzer en stelt een werkzaamheidsgraad van 76% in het vooruitzicht. Ook voor specifieke groepen werden doelstellingen geformuleerd. België wil inzetten op de werkzaamheidsgraad van vrouwen (69,1%) en 55-plussers (50%) en wil het verschil tussen de werkgelegenheidsgraad van niet-EU-burgers en Belgen terugbrengen tot minder dan 16,5%. Vlaanderen wil de werkzaamheidsgraad van vrouwen (75%), 50-plussers (60%), 55-plussers (50%), personen met een arbeidshandicap (43%), personen met een niet-EU-nationaliteit (58%) en personen geboren buiten de EU (64%) opkrikken.

In Europa ging het na een periode van stijgende werkzaamheid, met een piek in 2008 (70,3%), onder invloed van de economische crisis bergaf (zie figuur 5), een trend die weerspiegeld wordt in de werkloosheidscijfers. In 2014 herstelde de werkzaamheidsgraad in de EU28 zich naar een niveau van 69,2%, 5,8 ppt onder het vooropgestelde doel. Mannen hebben een hogere werkzaamheidsgraad (75%) dan vrouwen (63,5%), al neemt die van de vrouwen almaar toe. Figuur 6 toont dat de werkzaamheidsgraad over het algemeen lager ligt in de Zuid- en Oost-Europese lidstaten. In de periode 2008-2014 ging de werkzaamheidsgraad erop achteruit in bijna alle lidstaten. Slechts in negen lidstaten verbeterde de situatie, waaronder Luxemburg (+3,3 ppt), Duitsland (+3,7 ppt), Hongarije (+5,2 ppt) en Malta (+7,1 ppt). Deze laatste twee landen hadden in 2008 echter de laagste werkzaamheidsgraad van de hele EU28 en schoven in 2014 iets dichter naar het midden op. Duitsland had in 2008 al een relatief hoge werkzaamheidsgraad en behoort nu tot de top. Vier lidstaten behaalden hun doelstelling: Duitsland, Kroatië, Malta en Zweden (Eurostat, 2015c). Op basis van de huidige trends voorspelt de Europese Commissie (2014a) dat de werkzaamheidsgraad in 2020 72% zal bedragen. Zelfs als alle landen hun eigen nationale doelstellingen behalen, verwacht ze dat de werkzaamheidsgraad in de EU28 in 2020 op 74% zal uitkomen, nog steeds onder het beoogde doel.

Ook in België piekte de werkzaamheidsgraad in 2008 met 68%, terwijl er tijdens de crisisjaren sprake was van stagnatie rond 67%. In 2014 bleef ons land met 67,3% 5,9

ppt onder het streefdoel van 73,2% en op een niveau licht onder het Europese gemiddelde. Het Federaal Planbureau (2015) raamt de werkzaamheidsgraad in 2020 op 70%. Het Vlaamse streefdoel van 76% ligt ook nog veraf: in 2014 strandde het Vlaams Gewest op 71,9%. In figuur 5 is een duidelijke knik te zien in 2009: de Vlaamse werkzaamheidsgraad verloor toen 0,8 ppt tegenover 2008, de grootste krimp van de voorbije dertig jaar (Herremans e.a., 2015). Het Steunpunt Werk en Sociale Economie verwacht dat de werkzaamheidsgraad in Vlaanderen in 2020 73,1% zal bedragen, rekening houdend met demografische ontwikkelingen, leeftijdsgebonden trends in beroepsactiviteit, conjunctuurvooruitzichten en de eindeloopbaanmaatregelen die de federale regering in 2012 nam (Herremans e.a., 2015).

Figuur 5 – Werkzaamheidsgraad (20-64 jaar), EU28, België en Vlaams Gewest, 2005-2014.

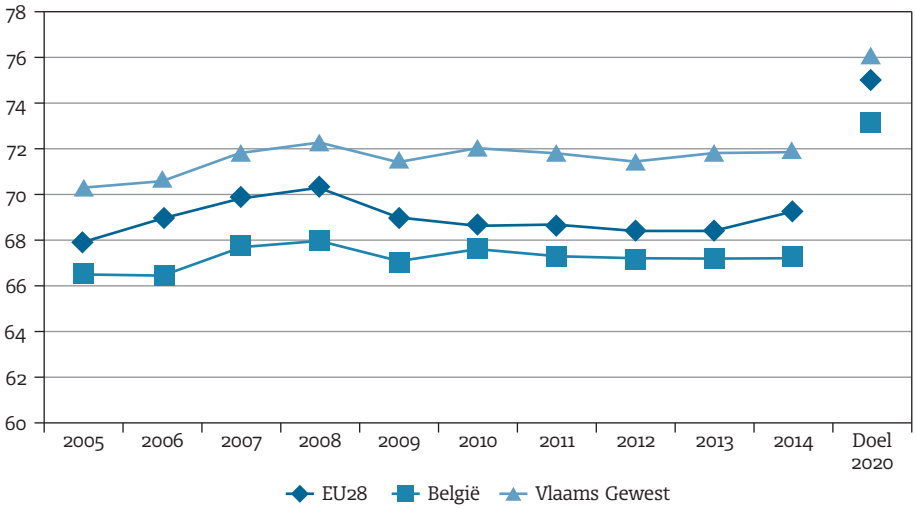

Bron: EU-LFS.

Figuur 6 – Werkzaamheidsgraad (20-64 jaar), EU28, 2014 en doelstelling 2020.

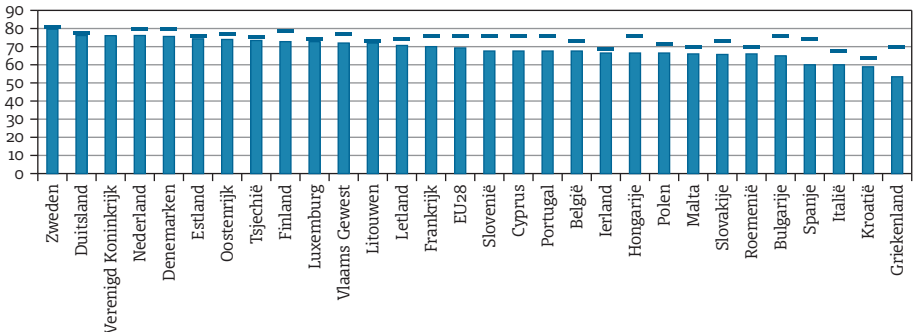

NB: De balkjes geven het percentage voor 2014 weer, de streepjes representeren de doelstelling voor 2020. Het Verenigd Koninkrijk heeft geen nationale doelstelling voor Europa 2020 geformuleerd.

Bron: EU-LFS.

Tabel 2 – Werkzaamheidsgraad (20-64 jaar) (%) naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, nationaliteit en geboorteland, België en Vlaams Gewest, 2014.

	Werkzaamheidsgraad	
	België	**Vlaams Gewest**
Totaal	**67,3**	**71,9**
Mannen	71,6	76,2
Vrouwen	62,9	67,6
20-24 jaar	39,6	46,1
25-49 jaar	79,9	85,8
50-64 jaar	54,7	57,5
55-64 jaar	42,7	44,3
Laaggeschoold	46,6	51,8
Middengeschoold	67,2	72,0
Hooggeschoold	82,0	84,4
Belgische nationaliteit	68,6	72,9
EU28-nationaliteit	65,7	70,3
Niet-EU28-nationaliteit	40,5	44,6
Geboren in België	69,8	73,6
Geboren in EU28	65,8	70,0
Geboren buiten EU28	48,1	53,3

Opleidingsniveau volgens ISCED2011: laaggeschoold: hoogstens lager secundair onderwijs (ISCED 0-2), middengeschoold: hoger secundair of postsecundair onderwijs (ISCED 3-4), hooggeschoold: minstens tertiair onderwijs (ISCED 5-8).

Bron: EU-LFS.

Tabel 2 geeft de werkzaamheidsgraad weer voor verschillende groepen in België en Vlaanderen. We kunnen vaststellen dat vrouwen minder vaak tewerkgesteld zijn dan mannen, ondanks een forse toename van hun arbeidsdeelname gedurende de voorbije dertig jaar. Bovendien zijn zij vaker tewerkgesteld in deeltijdse jobs (Herremans e.a., 2015). Het nationale doel van 69,1% ligt nog veraf. Vlaanderen wil de werkzaamheidsgraad van vrouwen verhogen naar 75%, maar Herremans e.a. (2015) voorspellen dat die in 2020 69,2% zal bedragen. De werkzaamheidsgraad van ouderen is laag, vooral in vergelijking met Europese cijfers. Ze is er de voorbije jaren wel fors op vooruitgegaan, maar het nationale doel van 50% (voor 55-plussers) komt nog niet in zicht. Voor Vlaanderen schatten Herremans e.a. (2015) dat de werkzaamheidsgraad van de 55-plussers in 2020 48,6% zal bedragen, waarmee de 50%-doelstelling voor die groep bijna wordt behaald. Toch zal die toename niet voldoende zijn om ook de algemene Vlaamse werkzaamheidsgraad van 76% te realiseren (Herremans e.a., 2015). Ook de werkzaamheidsgraad van jongeren is vrij laag, wat deels te verklaren is door de verlenging van de studieduur en bijgevolg een latere intrede op de arbeidsmarkt (Herremans e.a., 2015). Tabel 2 toont duidelijk dat de kans op werk stijgt met het opleidingsniveau. Personen met een nationaliteit van buiten de EU28 of die geboren zijn buiten de EU28, zijn minder vaak tewerkgesteld, deels doordat ze aanlopen tegen diverse barrières (zoals de taal, diplomavereisten, discriminatie, ...) en deels doordat vrouwen in die groep minder participeren in de arbeidsmarkt (Europese Commissie, 2015a). Vaak bekleden ze jobs op de secundaire arbeidsmarkt, met flexibele uren, tijdelijke contracten, interimwerk en lage lonen (FOD WASO & CGKR, 2013). België wil het

verschil in werkzaamheidsgraad tussen niet-EU-burgers en Belgen verkleinen tot minder dan 16,5%, maar de kloof bedroeg in 2014 nog 28,1% (Federale Regering, 2015). Vlaanderen formuleerde nog een doelstelling voor de werkzaamheidsgraad van personen met een arbeidshandicap van 43% in 2020. Die werd anno 2014 zo goed als behaald (42,7%).

België formuleerde bijkomend een doelstelling met betrekking tot het percentage NEET-jongeren, dat is het percentage jongeren (15-24 jaar) die niet werken, noch onderwijs of opleiding volgen (zie hoofdstuk 11 in het tweede deel van dit Jaarboek). België wil dat aandeel tegen 2020 reduceren tot 8,2%. In de periode 2007-2010 schommelde het rond 11% (het laagste niveau van 10,1% werd bereikt in 2008), daarna nam het toe tot 12,7% in 2013. In 2014 bedroeg het 12,0%, de weg naar de doelstelling is dus nog lang. In de EU28 behoorde in 2014 12,4% van de jongeren tot de NEET-groep, in Vlaanderen was dat 9,8%.

2.3 Armoede en sociale uitsluiting

De laatst beschikbare EU-SILC-gegevens van 2014 (inkomensdata 2013) leren ons dat 21,2% van de Belgen een risico liep op armoede of sociale uitsluiting. 15,5% leefde in een gezin met een inkomen onder de armoederisicogrens, 5,9% leefde in een gezin dat ernstig materieel gedepriveerd was en 14,6% (van de 0-59-jarigen) leefde in een gezin met een zeer lage werkintensiteit. Omdat nog niet voor alle Europese landen de data voor 2014 bekend zijn, baseren we ons in deze paragraaf op de EU-SILC 2013.

In 2014 leefde 15,5% Belgen in armoede, 5,9% was ernstig materieel gedepriveerd en 14,6% leefde in een gezin waar bijna niemand werkt.

Het risico op armoede of sociale uitsluiting wordt gemeten aan de hand van drie indicatoren: het relatieve armoederisico, ernstige materiële deprivatie en een zeer lage werkintensiteit.
Het relatieve armoederisico meet hoeveel personen leven in een gezin met een huishoudinkomen dat lager ligt dan de armoederisicogrens. Op basis van Europese afspraken bedraagt die grens 60% van het nationaal mediaan equivalent beschikbaar huishoudinkomen. Het beschikbare inkomen is de optelsom van het inkomen van alle gezinsleden, na aftrek van belastingen en sociale bijdragen, inclusief sociale uitkeringen. De gegevens worden aangepast om huishoudens met een verschillende gezinsgrootte en -samenstelling onderling te vergelijken.[1] Het mediaan inkomen is het inkomen dat bij het rangschikken van alle inkomens van laag naar hoog precies in het midden ligt. In de EU-SILC wordt gebruik gemaakt van het gezinsinkomen tijdens het jaar voorafgaand aan het enquêtejaar (de survey van 2013 is gebaseerd op het inkomen van 2012).

Van ernstige materiële deprivatie is sprake wanneer gezinnen problemen hebben met minstens vier van de volgende negen items: achterstallige betalingen van hypotheek/huur of nutsvoorzieningen, het huis niet voldoende kunnen verwarmen, geen onverwachte financiële uitgaven kunnen doen, zich de volgende aankopen niet kunnen veroorloven: om de twee dagen een maaltijd met vis, vlees of een proteïne-equivalent, een week vakantie weg van huis, een auto, een wasmachine, een kleuren-tv of een telefoon.
De zeer lage werkintensiteit wordt berekend voor de bevolking van 0 tot 59 jaar. De werkintensiteit is gebaseerd op de verhouding tussen het aantal effectief gewerkte maanden door gezinsleden op actieve leeftijd (18-59 jaar en niet studerend) tijdens het jaar voorafgaand aan het enquêtejaar en het totale aantal maanden dat zij gewerkt zouden kunnen hebben. Van een zeer lage werkintensiteit is sprake wanneer die verhouding kleiner is dan 20%.
De indicator 'risico op armoede of sociale uitsluiting' combineert die drie indicatoren: het gaat om het aandeel personen dat leeft in een gezin met een huishoudinkomen onder de armoededrempel en/of dat ernstig materieel gedepriveerd is en/of dat een zeer lage werkintensiteit heeft.
Het is bij die cijfers van belang om in het achterhoofd te houden dat het puntschattingen betreft op basis van surveygegevens. Dat betekent dat er altijd sprake is van een zekere foutenmarge om die cijfers te veralgemenen naar de totale bevolking. Zo werd het armoederisico in België in 2013 op 15,1% geschat, maar lag de werkelijke waarde met 95% zekerheid in het betrouwbaarheidsinterval van 12,9% en 17,3% (ADSEI, 2015). Ook bij evoluties in de tijd dient die statistische onzekerheid in acht te worden genomen.

2.3.1 *Samengestelde indicator: risico op armoede of sociale uitsluiting*

De EU2020-strategie wil het aantal personen in de EU27[2] die worden getroffen door armoede of sociale uitsluiting, tegen 2020 terugdringen met minstens 20 miljoen in vergelijking met 2008. Het zou dan moeten uitkomen op 96,4 miljoen personen. België stelde zichzelf als doel om het aantal personen in armoede of sociale uitsluiting te verminderen met minstens 380.000 ten opzichte van 2008. De Vlaamse regering wil het aantal personen in armoede of sociale uitsluiting doen dalen met 30% tegenover 2008 (een reductie van 280.000 personen). Dat zou dan uitkomen op 10,5%. Ze wil ook voor iedere subindicator een reductie van 30% verkrijgen, alsook de kinderarmoede halveren.

In 2013 werd 24,5% van de bevolking in de EU27 geconfronteerd met een risico op armoede of sociale uitsluiting, tegenover 23,8% in 2008. Die beperkte stijging van het procentuele aandeel verhult de grotere toename in het absolute aantal personen: in 2013 leefden 121.626.000 personen in armoede of sociale uitsluiting, 4,3% meer dan in 2008 (toen 116.584.000 personen). Het streefdoel van 20 miljoen mensen minder in armoede of sociale uitsluiting werd dus niet behaald. Geschat wordt dat in 2020 nog steeds 100 miljoen mensen in armoede of sociale uitsluiting zullen leven (Europese Commissie,

2014a). In België leefde in 2013 20,8% van de bevolking in armoede of sociale uitsluiting, zo'n 2.286.000 personen. Hoewel het aandeel constant bleef (20,8% in 2008), kwamen er in absolute aantallen tussen 2008 en 2013 92.000 personen bij (in 2008 betrof het 2.194.000 personen). In Vlaanderen leefde in 2013 15,4% van de bevolking in armoede of sociale uitsluiting, ongeveer een miljoen personen. Ook hier ligt het doel van 10,5% niet binnen bereik (Federale Regering, 2015).

Tussen 2008 en 2013 bleef het risico op armoede en sociale uitsluiting (in %) stabiel in België, Duitsland, Estland, Frankrijk, Letland, Litouwen, Nederland, Portugal, Slovakije en Tsjechië. In vier lidstaten was er sprake van een significante daling (Finland, Oostenrijk, Polen en Roemenië). In Bulgarije, Cyprus, Denemarken, Griekenland, Hongarije, Ierland[3], Italië, Luxemburg, Malta, Slovenië, Spanje[3], het Verenigd Koninkrijk en Zweden nam het significant toe (SPC, 2015). De oorzaken hiervan moeten volgens Frazer e.a. (2014) onder andere worden gezocht in de economische recessie (langdurige uitsluiting van de arbeidsmarkt en stijgende jeugdwerkloosheid), een stijging van het aantal werkende armen, een toegenomen inkomensongelijkheid en hervormingen in de nationale welvaartsstaten (zoals het aanscherpen van de voorwaarden voor uitkeringen of het beperken van uitkeringen). De bezuinigingsmaatregelen die sommige lidstaten doorvoerden (of moesten doorvoeren), hebben de impact van de crisis versterkt (Schepers & Nicaise, 2013). Zo werden in Griekenland onder meer de minimumlonen teruggeschroefd, met een toename van het armoederisico voor werkenden als gevolg.
Figuur 7 toont hoe het absolute aantal personen tussen 2008 en 2013 evolueerde in de afzonderlijke lidstaten. De afname van het aantal personen in armoede of sociale uitsluiting was het grootst in Polen, Roemenië, Oostenrijk, Finland, Letland, Tsjechië en Slovakije, terwijl Malta, Griekenland, Ierland, Cyprus en Luxemburg de grootste toename kenden. Vijf landen behaalden hun nationale doelstelling, al waren die soms niet ambitieus geformuleerd. Tsjechië wilde het aantal personen in armoede of sociale uitsluiting doen dalen met 30.000 tegenover 2008, in 2013 waren het er 58.000 minder. Het land noteerde voor elke subindicator een daling van het aantal getroffen personen. Om die reden schaafde Tsjechië in zijn hervormingsprogramma 2015 de doelstelling bij: tegen 2020 moeten 100.000 personen uit armoede of sociale uitsluiting zijn gehaald. Polen streefde een daling met 1.500.000 personen na en slaagde erin om 1.743.000 personen uit armoede of sociale uitsluiting te halen. Polen boekte vooral vooruitgang op het vlak van ernstige materiële deprivatie, de lage werkintensiteit verbeterde licht, maar het aantal mensen met een armoederisico nam toe. In zijn hervormingsprogramma 2015 ambieert Polen om de huidige situatie minstens op peil te houden tegen 2020 en bijkomende inspanningen te leveren. Roemenië wil tegen 2020 580.000 mensen eruit tillen, in 2013 waren dat er 817.000 minder dan in 2008, met vooruitgang op de drie subindicatoren.[4] Ook Duitsland en Letland behaalden hun nationale doelstelling, al baseren die lidstaten zich op andere indicatoren. Letland baseert zich op twee van de drie subindicatoren: het wil het aantal personen met een armoederisico en/of die leven in een gezin met ernstige materiële deprivatie, verminderen met 121.000 tegenover 2008. In 2013

waren dat er 127.000 minder, maar dat is te wijten aan een daling van het aantal mensen met een armoederisico, de ernstige materiële deprivatie ging er achteruit. Duitsland wil tegen 2020 een vermindering met 20% van het aandeel langdurig werklozen tegenover 2008; in het derde kwartaal van 2014 lag dat aandeel al 44% lager. Die 'gunstiger' cijfers betekenen niet dat tegen 2020 de situatie niet terug kan omslaan. Bovendien is het risico op armoede of sociale uitsluiting in landen als Polen (25,8%) en Roemenië (40,4%) nog altijd bijzonder hoog.

Figuur 7 – Aantal personen geconfronteerd met armoede of sociale uitsluiting, EU27, evolutie (in %) 2008-2013.

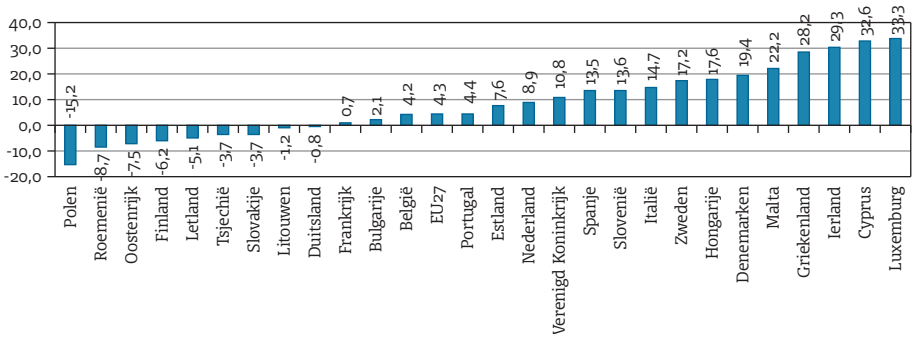

Bron: EU-SILC.

In 2013 behoorde Vlaanderen (15,4%) samen met Tsjechië (14,6%) en Nederland (15,9%) tot de regio's met een laag aandeel van de bevolking dat leeft in armoede of sociale uitsluiting, terwijl de Oost-Europese lidstaten over het algemeen ongunstige posities bekleden (zie figuur 8). In uitschieter Bulgarije werd zelfs bijna een op de twee burgers getroffen. België bevond zich in een middenpositie. Verklaringen voor die divergentie zijn onder andere de ongelijke impact van de economische crisis op de lidstaten en verschillen in de structuur van de arbeidsmarkt, de welvaartsstaat, de fiscale positie en de begrotingsmaatregelen (Eurostat, 2015a).

In de EU als geheel is de kloof tussen laagrisicogroepen en hoogrisicogroepen toegenomen sinds 2009, wat erop wijst dat de impact van de economische crisis zwaarder is geweest voor die groepen die het al moeilijk hadden, met name kinderen, jongeren, eenoudergezinnen en grote gezinnen, laaggeschoolden en migranten (Eurostat, 2015a). In 2013 was het risico op armoede of sociale uitsluiting in België het grootst voor kinderen jonger dan 18 jaar (21,9%), alleenstaanden (33,5%), leden van eenoudergezinnen (54,5%), koppels met drie of meer kinderen (23,4%), werklozen (69,8%), inactieven (45,5%)[5], laaggeschoolden (34,7%), private huurders (40,3%), sociale huurders of gratis bewoners (54,1), personen met een EU28-nationaliteit (26,3%) of een nationaliteit van buiten de EU28 (68,4%). Ook naar geboorteland zijn de verschillen tussen Belgen (16,4%) en personen geboren in de EU28 (24,0%) of daarbuiten (56,0%) groot. Tussen

2008 en 2013 bleef het risico voor de bevolking als geheel, zoals gezegd, onveranderd. Figuur 9 toont de evolutie voor verschillende subgroepen, waarbij het noodzakelijk is die voorzichtig te interpreteren (zie eerder). Kijken we enkel naar relatief grote verschillen, dan valt op dat het risico op armoede of sociale uitsluiting daalde voor 65-plussers (-3,4 ppt) en koppels waarbij minstens een persoon ouder is dan 65 (-5,5 ppt). Werklozen (+11,9 ppt) en personen met een niet-EU28-nationaliteit (+9,8 ppt) zagen hun risico toenemen en ook 'andere inactieven' gingen erop achteruit (+4,1 ppt). Het risico op armoede of sociale uitsluiting nam ook toe voor eenoudergezinnen (+4 ppt), koppels met drie of meer kinderen (+3,7 ppt) en huurders (+6,2 ppt bij de private en +7,9 ppt bij de sociale huurders of gratis bewoners).

Figuur 8 – Aandeel van de bevolking dat wordt geconfronteerd met armoede of sociale uitsluiting, EU27, 2013.

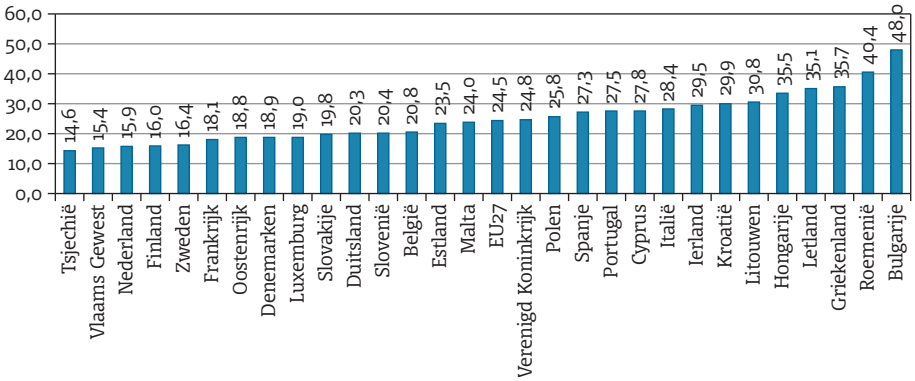

Bron: EU-SILC.

2.3.2 *Armoederisico, ernstige materiële deprivatie en zeer lage werkintensiteit*

Tabel 3 presenteert de evolutie tussen 2008 en 2013 van elke afzonderlijke indicator, in absolute aantallen en in percentages van de bevolking. In de EU als geheel wordt de grootste groep getroffen door inkomensarmoede, gevolgd door ernstige materiële deprivatie en een zeer lage werkintensiteit. Het armoederisicopercentage bleef zowel in de EU27 als in België en Vlaanderen stabiel over de periode, maar in absolute aantallen nam het aantal personen toe die leven in een gezin met een inkomen onder de armoederisicodrempel. Wel liggen de aantallen in de EU27 en België in 2013 lager dan in de twee jaar daarvoor. Het armoederisico nam tussen 2008 en 2013 in acht lidstaten toe met meer dan 1 ppt[6] (Griekenland was met +3 ppt de grootste stijger), in vier landen was er sprake van een afname (Letland, het Verenigd Koninkrijk, Finland en Roemenië). Een daling van het armoederisico kan echter te wijten zijn aan een daling van de armoederisicogrens (ten gevolge van een daling van het mediaan inkomen). Dat was het geval in Letland en het Verenigd Koninkrijk. Enkel in Finland (-1,8 ppt) en Roemenië (-1,0 ppt) is er dus vooruitgang geboekt.

Figuur 9 – Risico op armoede of sociale uitsluiting (%) naar geslacht, leeftijd, activiteitsstatus, gezinstype, opleidingsniveau, eigenaarschap en nationaliteit, België, 2008 en 2013.

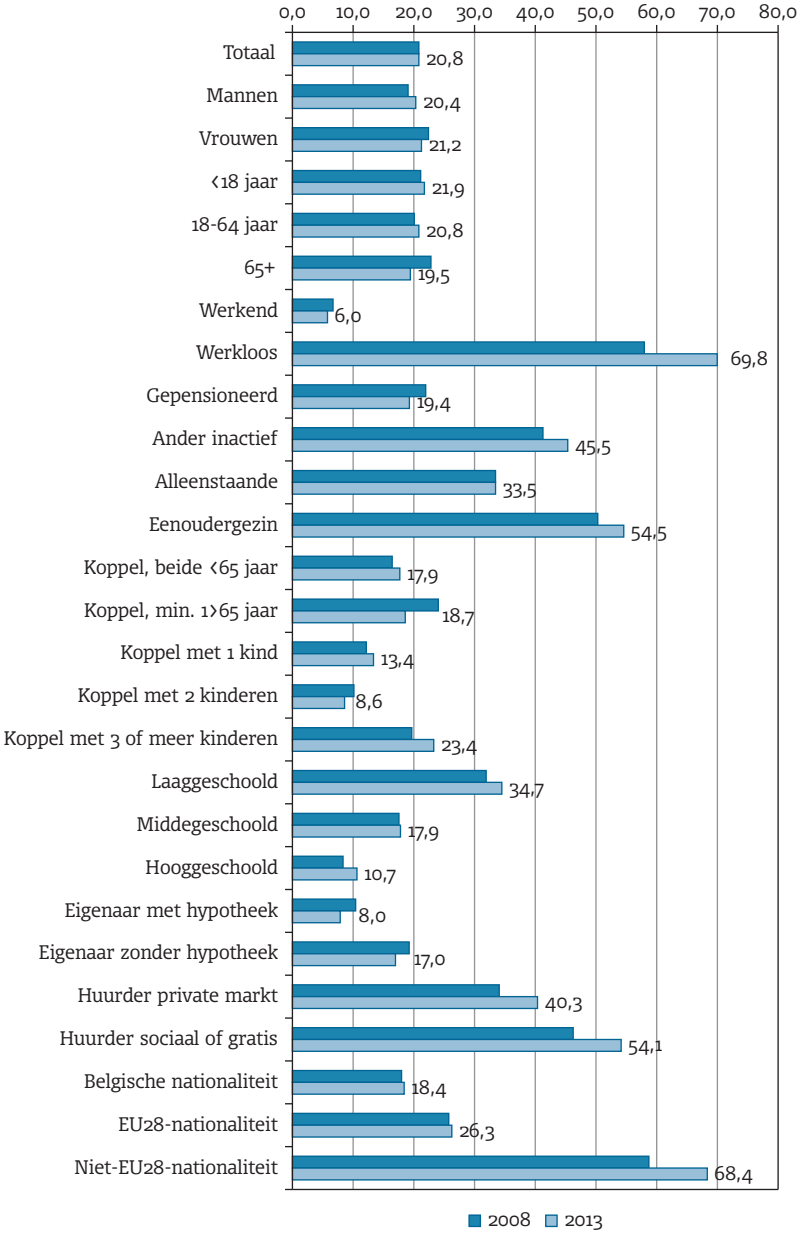

NB: Activiteitsstatus, onderwijsniveau en nationaliteit voor bevolking 18+. Laaggeschoold: hoogstens diploma lager secundair onderwijs, middengeschoold: hoogstens diploma hoger secundair onderwijs, hooggeschoold: minstens diploma hoger onderwijs. Nationaliteit: EU-SILC 2009 i.p.v. 2008. Gedrukte percentages zijn die voor EU-SILC 2013.

Bron: EU-SILC.

Het aandeel ernstige materiële deprivatie nam in de EU27 tussen 2008 en 2013 toe met meer dan een procentpunt (van 8,5% tot 9,6%), maar bleef stabiel in België en Vlaanderen. In absolute aantallen was er in België en Vlaanderen een stijging tussen 2009 en 2012, maar het aantal personen ligt in 2013 in België lager dan in 2008 en in Vlaanderen weer even hoog. In zestien landen nam tussen 2008 en 2013 de ernstige materiële deprivatie toe met meer dan 1 ppt, vooral in Cyprus (+7 ppt), Hongarije (+8,9 ppt) en Griekenland (+9,1 ppt). In vijf landen verbeterde de ernstige materiële deprivatie: in Polen (-5,8 ppt), Roemenië (-4,4 ppt), Oostenrijk (-1,7 ppt), Slovakije (-1,6 ppt) en Finland (-1 ppt). Het aandeel personen (0-59 jaar) dat leeft in een gezin met een zeer lage werkintensiteit, is zowel in de EU27 als in België toegenomen gedurende deze periode, zowel relatief als in absolute aantallen (in Vlaanderen is die stijging niet significant, zie Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2015a). Tussen 2008 en 2013 was er een toename (met meer dan 1 ppt) van de zeer lage werkintensiteit in negentien EU-lidstaten, vooral in Spanje (+9,1 ppt), Ierland (+10,2 ppt) en Griekenland (+10,7 ppt), landen die zwaar getroffen werden door de crisis. Enkel Roemenië (-1,9 ppt) en Duitsland (-1,8 ppt) noteerden een daling.

Tabel 3 – Risico op armoede of sociale uitsluiting (AROPE) en subindicatoren, in percentage van de bevolking en in absolute aantallen (in 1.000 personen), EU27, België en Vlaams Gewest, 2008-2013.

		2008	2009	2010	2011	2012	2013	2008-2013[6]
EU27	AROPE	23,8	23,3	23,6	24,2	24,7	24,5	0,7 ppt
		116.584	114.560	116.686	119.930	122.676	121.626	+4,3%
	AROP	16,6	16,4	16,4	16,8	16,8	16,6	0
		81.363	80.792	80.943	83.128	83.393	82.526	+1,4%
	SMD	8,5	8,2	8,4	8,8	9,9	9,6	+1,1 ppt
		41.867	40.208	41.249	43.743	48.997	47.640	+13,8%
	LWI	9,1	9,1	10,1	10,4	10,4	10,8	+1,7 ppt
		34.403	34.444	38.222	39.003	39.103	40.240	+17,0%
België	AROPE	20,8	20,2	20,8	21,0	21,6	20,8	0
		2.194	2.145	2.235	2.271	2.356	2.286	+4,2%
	AROP	14,7	14,6	14,6	15,3	15,3	15,1	+0,4 ppt
		1.554	1.549	1.566	1.657	1.667	1.652	+6,3%
	SMD	5,6	5,2	5,9	5,7	6,3	5,1	-0,5 ppt
		595	555	628	615	687	561	-5,7%
	LWI	11,7	12,3	12,7	13,8	13,9	14,0	+2,3 ppt
		967	1.021	1.053	1.152	1.170	1.190	+23,1%
Vlaams Gewest	AROPE	15,2	14,6	14,8	15,0	16,0	15,4	+0,2 ppt
		930	900	910	940	1.000	970	+4,3%
	AROP	10,0	10,1	10,4	9,8	11,0	10,8	+0,8 ppt
		610	620	650	610	690	680	+11,5%
	SMD	2,7	2,1	1,8	2,9	3,4	2,7	0
		170	130	110	180	210	170	0
	LWI	7,7	8,0	7,7	8,5	8,8	8,9	+1,2 ppt
		360	380	370	410	420	430	+19,4%

NB: AROPE: samengestelde indicator armoede of sociale uitsluiting, AROP = relatief armoederisico, SMD = ernstige materiële deprivatie, LWI = zeer lage werkintensiteit.

Bron: EU-SILC.

Figuur 10 visualiseert de verschillende samenstelling van armoede en sociale uitsluiting in de EU27 in 2013. Hieruit blijken grote dispariteiten tussen de afzonderlijke lidstaten. Het armoederisico varieert van 8,6% in Tsjechië tot 23,1% in Griekenland. Voor ernstige materiële deprivatie scoren Letland (24%), Hongarije (26,8%), Roemenië (28,5%) en Bulgarije (43%) het slechtst, terwijl dat bijna niet voorkomt in landen als Zweden (1,4%) en Luxemburg (1,8%). Ook in België komt ernstige materiële deprivatie relatief weinig voor, het gaat dan vooral over personen die zich geen week vakantie buitenshuis kunnen veroorloven of die geen onverwachte financiële uitgave kunnen doen. Roemenië (6,4%) kent het laagste aandeel personen in gezinnen met een zeer lage werkintensiteit, wat zich evenwel niet weerspiegelt in het hoge armoederisico en deprivatieniveau. In dat land is het armoederisico voor de werkenden (18-64 jaar) dan ook het hoogst (17,7% in 2013, tegenover 8,9% in de EU28 en 4,4% in België). Ons land behoort voor de zeer lage werkintensiteit bij de slechtste presteerders van Europa. Enkel Spanje (15,7%), Griekenland (18,2%) en Ierland (23,9%) presteren voor die indicator slechter. Ondanks de groei van tewerkstelling op individueel niveau kent ons land een hoge mate van werkloosheid op huishoudniveau. Volgens Cantillon en Van Mechelen (2013) kwam de tewerkstellingsgroei vooral ten goede van huishoudens waar al iemand aan het werk was. Volgens Vandenbroucke en Corluy (2015) speelt ook de toename van het aandeel alleenstaanden een rol. Alleenstaanden zijn vaker werkloos dan mensen die een huishouden delen met anderen. In België zijn alleenstaanden, meer dan in andere landen met een vergelijkbare huishoudstructuur, mensen met een zwak sociaaleconomisch profiel. Bovendien is het verschil in werkloosheidsrisico tussen mensen met een sterk en een zwak profiel in ons land veel groter dan in andere landen.

Figuur 10 – Armoederisico, ernstige materiële deprivatie en zeer lage werkintensiteit, EU27, 2013.

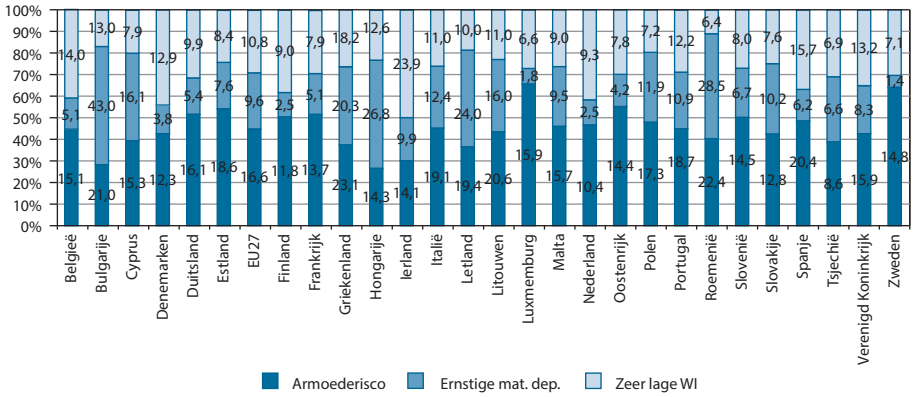

Bron: EU-SILC.

Voor de drie afzonderlijke indicatoren zijn telkens dezelfde groepen het kwetsbaarst: kinderen en jongeren, alleenstaande ouders en gezinnen met drie of meer afhankelijke kinderen, laagopgeleiden en migranten (Eurostat, 2015a). Met name jongeren, personen

op arbeidsleeftijd (25-54 jaar) en in sommige lidstaten ook kinderen zagen hun inkomens- en levensomstandigheden het meest achteruitgaan, terwijl die van de ouderen doorgaans verbeterden (SPC, 2015). In België hebben ouderen een hoog armoederisico, maar een laag risico op ernstige materiële deprivatie. Laaggeschoolden hebben een hoog armoederisico en een hoog risico wat zeer lage werkintensiteit betreft, maar een vrij laag risico op ernstige materiële deprivatie. Personen op actieve leeftijd, dicht bij de pensioenleeftijd, scoren slecht op het vlak van werkintensiteit, maar noteren betere scores voor de twee andere indicatoren. Kinderen scoren in beperkte mate slechter dan andere groepen voor de drie indicatoren (FPS Social Security, 2015).

2.3.3 *Hoe diep is de armoede?*

Twee andere indicatoren zijn relevant om tegen het licht te houden, hoewel er geen doelstellingen binnen Europa 2020 voor werden geformuleerd: de relatieve mediane armoederisicokloof en de persistente armoede.

De relatieve mediane armoedekloof meet hoe ver mensen in armoede gemiddeld onder de armoedegrens vallen. Het betreft de verhouding van het mediaan equivalent netto beschikbaar huishoudinkomen van personen met een inkomen lager dan de 60%-armoederisicogrens tot die armoedegrens. In 2013 bedroeg die kloof in de EU27 23,7%, in België 19,2%. Finland (15%) en Nederland (16,5%) lieten de kleinste kloven optekenen, Roemenië (32,6%) en Griekenland (32,7%) de grootste. Tussen 2008 (21,8%) en 2013 (23,8%) is de relatieve mediane armoedekloof in de EU27 met meer dan een procentpunt gestegen[6], een trend die in twee derde van de lidstaten wordt vastgesteld, vooral in Bulgarije, Denemarken, Griekenland, Hongarije, Italië, Portugal, Slovakije en Spanje (SPC, 2015). Ook in ons land nam de diepte van de armoede toe met 2 ppt (die bedroeg 17,2% in 2008), met name bij kinderen jonger dan 18 jaar (van 17,5% tot 21,3%) en bij personen op arbeidsleeftijd (18-64 jaar) (van 19,1% tot 22,8%). Bij de 65-plussers is de kloof afgenomen (10,5% in 2013).

De persistente armoede, waarvan sprake is als iemand inkomensarm is in jaar X en in minstens twee van de drie jaren daarvoor, wordt voor 2013 in de EU27 geschat[7] op 9,0%. In België betreft het 8,7%. Tsjechië noteert het laagste cijfer (4,1%), Italië (13,2%) het hoogste. Op basis van de voorlopige cijfers nam de persistente armoede tussen 2008 en 2013 met meer dan 2 ppt toe in Slovakije, Oostenrijk en Duitsland. In Estland was er sprake van een daling met 4,3 ppt. In ons land bleef het persistente armoederisico stabiel tegenover 2008 (toen 9,0%). Wel leven meer kinderen en 18-64-jarigen in persistente armoede tegenover 2008, terwijl ouderen dat risico zagen afnemen.

3. Een evaluatie van de EU2020-strategie

De bovenstaande analyses tonen aan dat de Europese Unie nog een lange weg moet afleggen om de sociale doelstellingen van Europa 2020 te behalen. De doelstelling van

armoede en sociale uitsluiting lijkt zelfs verder weg dan ooit. In wat volgt, evalueren we (zonder volledig te willen zijn) enkele aspecten van de EU2020-strategie. Meer specifiek gaan we in op de werking van het Europees Semester, het gebruik van doelstellingen en de werking van de zogenaamde 'Flagship Initiatives'.

3.1 Het Europees Semester

De inspanningen van de lidstaten om de doelstellingen van Europa 2020 te halen, worden gecoördineerd in het Europees Semester, een beleidscyclus die aanvangt met de Jaarlijkse Groeianalyse ('Annual Growth Survey') die de Europese Commissie op het einde van het jaar publiceert. Die biedt een overzicht van de economische en budgettaire EU-prioriteiten voor groei en stabiliteit. In maart maakt de Commissie een 'country profile' waarin ze per lidstaat ingaat op de situatie van de economie, het beleid en eventuele onevenwichten. In april moeten de lidstaten hun Stabiliteits- en Convergentieprogramma en hun Nationaal Hervormingsprogramma (NHP) indienen. In het eerste geven ze aan hoe ze hun overheidsuitgaven gezond zullen houden, in het tweede welke maatregelen ze zullen nemen om bij te dragen aan de doelstellingen van Europa 2020. In mei publiceert de Commissie landenspecifieke beleidsaanbevelingen ('Country Specific Recommendations') voor het economische, budgettaire en sociale beleid. Eind juni of begin juli neemt de Raad de aanbevelingen voor de verschillende landen formeel aan. Als landen daar niet binnen de gestelde termijn op reageren, kan de Commissie een beleidswaarschuwing geven. Ze kan landen ook stimuleren met het nemen van bepaalde maatregelen of sancties bij buitensporige macro-economische en budgettaire onevenwichtigheden. Elke lidstaat krijgt het beleidsadvies voordat ze de laatste hand legt aan haar ontwerpbegroting voor het komende jaar.

De Europese Commissie (2014a) maakte een stand van zaken op na vier jaar EU2020-strategie. Ze is vrij optimistisch over de werking van het Europees Semester. Zo leidden de jaarlijkse landenspecifieke aanbevelingen tot de eerste beleidshervormingen en zette het Semester aan tot proactief overleg op EU-niveau en tot regelmatige voortgangscontrole. Toch viel het door de crisis "niet altijd mee om een evenwicht te vinden tussen de zaken die onmiddellijk moesten worden aangepakt en de langetermijnbehoeften" (p. 22). Ook zouden in veel lidstaten de verschillende belanghebbenden nauwer bij de uitvoering van de strategie betrokken kunnen worden, een vaststelling die bevestigd werd in de publieke consultatie (European Commission, 2015a). Ook het 'Employment Committee' (EMCO) en het 'Social Protection Committee' (SPC) (2014) stellen in een gezamenlijke opinie over de 'mid-term review' dat het Europees Semester een katalysator was voor hervormingen in de arbeidsmarkt en de sociale bescherming. In plaats van nieuwe doelstellingen of instrumenten is het volgens hen veeleer aangewezen om in te zetten op de verdere implementatie van de hervormingen. Ze pleiten ook voor meer aandacht voor het thema gendergelijkheid.

Andere experts uiten meer kritiek. In een vorige editie van het Jaarboek bespraken Vanhercke en Verschraegen (2013) in detail de evolutie van het Europese sociale beleid. Een van de vaststellingen was dat de invoering van het versterkte economische bestuur en het Europees Semester gevolgen had voor het sociale beleid in de lidstaten, dat in dienst lijkt te staan van groei en concurrentievermogen. Een vaak gehoorde kritiek is immers dat Europa te zeer gefocust is op economische en budgettaire bekommernissen, maar dat de sociale dimensies ondergesneeuwd geraken, een kritiek die zeker in het begin van Europa 2020 terecht was (Zeitlin & Vanhercke, 2014). Volgens Renda (2014) vormt de EU2020-strategie niet de kern van het EU-beleid: in het debat over de toekomst van het EU-beleid wordt niet verwezen naar Europa 2020, de strategie is te weinig bekend in veel lidstaten, ze bepaalt niet de beleidsagenda van nationale regeringen en al zeker niet die van de regionale niveaus. "Put simply, the governance of Europe 2020 is broken since member states have de facto and de jure no incentive to align their agendas to the target set by the strategy" (Renda, 2014, p. 11). Er staan bijvoorbeeld geen sancties tegenover als lidstaten de landenspecifieke aanbevelingen van de Europese Commissie niet doorvoeren; landen die veeleer sceptisch staan tegenover de EU, nemen die bovendien niet al te serieus (Zeitlin & Vanhercke, 2014). Volgens EMCO en het SPC (2014) zouden de landenspecifieke aanbevelingen minder prescriptief van aard moeten zijn, opdat lidstaten meer ruimte hebben om beleidsmaatregelen door te voeren die aangepast zijn aan hun nationale context.

Het Europees Semester was een katalysator voor hervormingen in de arbeidsmarkt en de sociale bescherming.

Toch lijkt de sociale dimensie stilaan een prominentere plaats in te nemen in het Europees Semester (Vanhercke & Verschraegen, 2013). Zo maken diverse actoren steeds meer gebruik van sociale indicatoren, bijvoorbeeld via de 'Social Protection Performance Monitor' (Sabato & Vanhercke, 2014). De voorbije Jaarlijkse Groeianalyses hadden meer oog voor sociale prioriteiten, zoals het bestrijden van werkloosheid en de sociale gevolgen van de crisis (Zeitlin & Vanhercke, 2014), al focust de recentste Jaarlijkse Groeianalyse opnieuw expliciet op het stimuleren van investeringen, het versnellen van structurele hervormingen en het doorvoeren van een verantwoordelijke groeivriendelijke begrotingsconsolidatie (Europese Commissie, 2014b). Naar aanleiding van de crisis voerde de Europese Commissie sociale pacten in, zoals het Werkgelegenheidspact, het Pact voor Groei en Jobs, het Jeugdwerkgelegenheidspact en het Sociaal Investeringspakket, ze nam ook sociale maatregelen zoals de Jeugdgarantie en deed diverse sociale aanbevelingen (bijvoorbeeld over kinderarmoede) (Zeitlin & Vanhercke, 2014). De landenspecifieke aanbevelingen lijken ook meer adviezen te geven over een toereikende, toegankelijke en effectieve sociale zekerheid, pensioenen en gezondheidszorg, en over armoedebestrijding, onderwijs, training en activering (Zeitlin & Vanhercke, 2014). Toch

betreurt het 'European Anti-Poverty Network' (EAPN, 2015) na een eerste lezing van de landenspecifieke aanbevelingen van mei 2015 dat slechts zes landen aanbevelingen krijgen op het vlak van armoede. De focus blijkt andermaal te liggen op het terugschroeven van de overheidsuitgaven inzake pensioenen, gezondheidszorg en sociale uitkeringen, in tegenstelling tot sociale investeringen. België kreeg dit jaar het advies om in te zetten op schuldafbouw, de pensioenleeftijd te koppelen aan de levensverwachting, de belastingen te hervormen en het concurrentievermogen te herstellen op het vlak van lonen. Ook moet ons land inzetten op een betere werking van de arbeidsmarkt "door de negatieve financiële prikkels om te werken te reduceren, door de arbeidsmarkt toegankelijker te maken voor specifieke doelgroepen, alsook door tekorten aan vaardigheden en discrepanties tussen aangeboden en gevraagde vaardigheden aan te pakken" (Europese Commissie, 2015b, p. 7). Sommige van die aanbevelingen doen de wenkbrauwen fronsen; zo valt te hopen dat dit geen pleidooi betekent voor een achteruitgang van de lonen.

3.2 De doelstellingen van Europa 2020

Europa 2020 maakt gebruik van concrete, meetbare doelstellingen (zie inleiding). In de publieke consultatie werd het formuleren van dergelijke targets positief onthaald: het maakt de opvolging en monitoring van de evolutie en de inspanningen mogelijk (European Commission, 2015a). De meerderheid van de respondenten wil de doelstellingen ongewijzigd zien. Volgens Renda (2014) zijn sommige indicatoren om de doelstellingen te meten echter weinig geschikt[8] en zijn de doelstellingen te weinig afgestemd op de eigenheden van de regionale en lokale gemeenschappen, waardoor ze voor sommige regio's betekenisloos zijn. In Vlaanderen leunt de EU2020-stategie nauw aan bij Vlaanderen in Actie en Pact 2020, waarop het Vlaams Gewest al voor Europa 2020 inzette om tot de top vijf van Europese regio's te behoren (Maes & Bursens, 2015).
De Europese Commissie erkent enkele tekortkomingen inzake de doelstellingen. Zo is er een 'time lag' tussen het doorvoeren van hervormingen en de zichtbaarheid daarvan in indicatoren (European Commission, 2015a). Vele landen zijn niet ambitieus genoeg in het formuleren van hun eigen doelstellingen: de optelsom van de nationale doelen leidt meestal niet tot het behalen van het vooropgestelde doel van de EU. Bijvoorbeeld: wanneer alle landen hun eigen nationale doelstellingen zouden behalen inzake armoede en sociale uitsluiting, zou dat resulteren in een vermindering van het aantal mensen in armoede of sociale uitsluiting met 12 miljoen in plaats van 20 miljoen (Frazer e.a., 2014). Er zijn ook geen afspraken tussen landen voor de verdeling van de 'last' van het behalen van de EU-doelstelling. Moeten alle landen evenveel inspanningen doen of moeten deze met de hoogste armoederisico's meer doen? Sommige landen gebruiken afwijkende indicatoren om de reductie van armoede en sociale uitsluiting te meten (zoals Duitsland, dat het aantal langdurig werklozen wil verminderen, zie eerder). Andere landen formuleerden geen eigen doelstellingen voor bepaalde indicatoren, zoals het Verenigd Koninkrijk, dat geen doel heeft voor het terugdringen van vroegtijdig schoolverlaten.

Bovendien zijn de doelstellingen niet juridisch bindend (met uitzondering van deze in het kader van de klimaatverandering). Er kunnen dus geen sancties worden opgelegd wanneer lidstaten ze niet behalen (Europese Commissie, 2014a). Ook rijst de vraag naar meer kwalitatieve analyses: "Evenzo zeggen de doelstellingen inzake arbeidsparticipatie en onderwijs niet veel over de kwaliteit van de banen of over het niveau dan wel de adequaatheid van de verworven vaardigheden. [...] Het is dus van belang om de doelstellingen en de feitelijke situatie in de lidstaten te bezien in het licht van aanvullende indicatoren, meer specifieke analyses en kwalitatieve informatie" (Europese Commissie, 2014a, p. 17). EMCO en SPC (2014) wijzen er in dat verband op dat de definitie van de doelstelling inzake sociale inclusie niet alle beleidsmaatregelen kan omvatten die een impact hebben op inclusieve groei. De monitoring van vooruitgang op dat vlak zou een gedetailleerde analyse van trends op korte en middellange termijn moeten bevatten, waarbij ook de toegang tot diensten en adequate uitkeringen beoordeeld zou moeten worden. De indicatoren moeten ook verder ontwikkeld worden om de effecten van economisch en budgettair beleid op tewerkstelling, sociale bescherming en sociale inclusie te kunnen meten.

3.3 De Vlaggenschipprogramma's

De Europese Commissie heeft zeven Vlaggenschipprogramma's of kerninitiatieven ('Flagship Initiatives') opgericht om concrete invulling te geven aan de EU2020-strategie: een 'Digitale Agenda voor Europa', een 'Innovatie-Unie', 'Jeugd in beweging', een 'efficiënt gebruik van hulpbronnen', een 'Industriebeleid in tijden van globalisering', een 'Agenda voor nieuwe vaardigheden en banen' en een 'Europees platform tegen armoede'. Het betreft werkprogramma's met een aantal specifieke maatregelen op nationaal en EU-niveau. Het Europese platform moet er bijvoorbeeld toe leiden dat de lidstaten, de EU-instellingen en de belangrijkste stakeholders zich er gezamenlijk toe verbinden armoede en sociale uitsluiting te bestrijden (Europese Commissie, 2010b). Daartoe stelde de Commissie een aantal actieterreinen vast: maatregelen in het gehele beleidsspectrum (zoals de toegang tot werk, sociale bescherming en toegang tot essentiële diensten, onderwijs- en jeugdbeleid, de integratie van migranten, discriminatiebestrijding en sociale effectbeoordeling), het gebruik maken van de EU-fondsen ter ondersteuning van sociale inclusie, de bevordering van sociale innovatie, werken in partnerschap en aanwending van de mogelijkheden van de sociale economie en intensievere beleidscoördinatie tussen de lidstaten. De Agenda voor nieuwe vaardigheden en banen geeft aan welke bijdrage de EU kan leveren voor het behalen van de doelstelling van een werkzaamheidsgraad van 75%. Ze spitst zich toe op vier prioriteiten: beter functionerende arbeidsmarkten, een beter opgeleide werkende bevolking, banen van betere kwaliteit en een krachtiger beleid om het creëren van banen en de vraag naar arbeid te bevorderen (Europese Commissie, 2010c). Jeugd in Beweging is gericht op het ontwikkelen van moderne onderwijs- en opleidingsstelsels, het bevorderen van de

aantrekkingskracht van het hoger onderwijs, het ondersteunen van een transnationale leer- en arbeidsmobiliteit en het verbeteren van de jeugdwerkgelegenheid (Europese Commissie, 2010d).

In haar tussentijdse beschouwing stelt de Europese Commissie (2014a) dat de vlaggenschepen het onderlinge leren en de thematische kennis op EU-niveau bevorderden en dat ze als leidraad dienden voor het gebruik van EU-financiering. Verscheidene Vlaggenschipinitiatieven hebben in de lidstaten tot beleidsmaatregelen geleid die een aanvulling vormden op EU-initiatieven. "Het merendeel van de aanvankelijk geplande initiatieven is inmiddels door de Commissie gepresenteerd en een groot aantal is goedgekeurd, maar het is nog te vroeg om de follow-up en de impact ervan te beoordelen" (Europese Commissie, 2014a, p. 19). De respondenten van de publieke consultatie blikken met gemengde gevoelens terug: hoewel de vlaggenschepen inderdaad een stimulans waren voor een reeks van beleidsmaatregelen, waren ze overbodig omdat er sprake was van overlappende beleidsacties. Renda (2014) stelt dat de vlaggenschepen te geïsoleerd en soms inhoudsloos zijn, soms in conflict met elkaar komen en gemarginaliseerd worden in het EU-debat. Zo verwees het Werkgelegenheidspakket uit 2012 niet naar het vlaggenschip 'Agenda voor nieuwe vaardigheden en banen', waardoor dit vlaggenschip er niet in slaagde een coherent beleidskader te zijn voor het werkgelegenheidsbeleid.

Een versterkt Europees platform tegen armoede kan fungeren als brug om sociale en armoedeprioriteiten in het Europees Semester te loodsen.

Sabato en Vanhercke (2014) evalueerden de werking van het Europese platform tegen armoede. Het platform boostte de 'intra-institutionele dialoog' tussen verschillende Directoraten-generaal van de Europese Commissie die werken rond sociale inclusie en resulteerde in enkele concrete acties. Het slaagde erin een bredere groep van stakeholders te betrekken. Toch kan het geen echte stempel drukken op de beleidsprocessen in het Europees Semester (zie ook EMCO & SPC, 2014), vertoont het weinig samenhang met andere EU-initiatieven en zijn de 'stakeholder dialogue meetings' vaak beperkt tot het bureaucratisch uitwisselen van informatie. Het platform slaagt er volgens hen ook niet in om het gedrag van individuele lidstaten te beïnvloeden. Sabato en Vanhercke (2014) uiten de vrees dat de Europese Commissie het platform zou kunnen afschaffen, wat vermeden moet worden om de verzwakking van de sociale component van de EU2020-strategie te voorkomen. Een versterkt platform zou volgens hen kunnen fungeren als brug om sociale en armoedeprioriteiten in het Europees Semester te loodsen. Het zou ook kunnen inzetten op 'social impact assessment' om de gevolgen van het Europese beleid op het bereiken van de sociale EU2020-doelen te beoordelen.

4. Besluit: de weg naar de doelstellingen is lang, maar niet onoverkomelijk

In 2010 stelde Europa een strategie op voor slimme, duurzame en inclusieve groei met doelstellingen voor onderwijs, werkgelegenheid, armoede, onderzoek en innovatie en het klimaat die in 2020 gerealiseerd moeten zijn. De financieel-economische crisis heeft een serieuze domper gezet op het behalen van de doelstellingen, die verder weg lijken dan ooit.[9] Bepaalde beleidsmaatregelen in tijden van begrotingsdiscipline en besparingen hebben ertoe geleid dat in sommige lidstaten de impact van de crisis op armoede en sociale uitsluiting verergerde. In dit hoofdstuk toonden we de evolutie van de 'sociale' doelstellingen na vijf jaar EU2020-strategie. Volgens Maes en Bursens (2015) heeft de EU weinig hefbomen in handen om doortastende maatregelen voor armoedebestrijding te nemen en zijn ook voor het realiseren van de andere doelstellingen haar bevoegdheden beperkt. Hoewel de EU een aanbeveling deed inzake sociale investering en het moderniseren van sociale beschermingssystemen om de sociale EU2020-doelen te helpen bereiken, is de druk om te besparen soms groter dan de roep om te investeren (Bouget e.a., 2015). De Europese Commissie bezint zich over de EU2020-strategie en zal een herziening voorstellen. Het is hoopvol afwachten op krachtige beleidsinstrumenten om vorm te geven aan een echt sociaal Europa.

Ook België en Vlaanderen moeten bijkomende inspanningen leveren voor het welslagen van de sociale doelstellingen. Wat het aandeel vroege schoolverlaters betreft, lijkt België op de goede weg, maar Vlaanderen zal zijn ambitieuzere doelstelling wellicht niet behalen. Ook het doel rond hoger onderwijs vereist meer actie. Uit onderzoek weten we dat er een grote kloof bestaat inzake de onderwijsprestaties van leerlingen met een sociaaleconomisch zwakke achtergrond en leerlingen uit een sterker sociaaleconomisch milieu, evenals tussen die van leerlingen met een autochtone en een migratieachtergrond (zie o.a. De Meyer, Warlop & Van Camp, 2013). Blijvende inspanningen zijn nodig om die kloven te bestrijden en het onderwijs toegankelijker te maken, zodat meer leerlingen de weg naar het hoger onderwijs vinden. Hoofdstuk 7 in het tweede deel van dit boek geeft alvast enkele aanzetten hiertoe.

Hoewel de werkzaamheidsgraad een sterke toename kende tijdens het afgelopen decennium, komt het doel voor 2020 in België en Vlaanderen niet in zicht. Het behalen van de onderwijsdoelstellingen zou dat deels kunnen verhelpen, aangezien hooggeschoolden meer kansen hebben op de arbeidsmarkt. Wel moet erover gewaakt worden dat hun kwalificaties aansluiten bij de vraag van de arbeidsmarkt, om overscholing en verdringing van lager geschoolden te vermijden en om personeelstekorten in specifieke segmenten te voorkomen (Herremans e.a., 2015). Ook aandacht voor andere kansengroepen blijft noodzakelijk. Met de zesde staatshervorming kreeg Vlaanderen meer bevoegdheden in handen voor het arbeidsmarktbeleid. Inzake doelgroepenbeleid kiest Vlaanderen ervoor om loonsubsidies in te zetten op jongeren, 55-plussers en personen met een arbeidshandicap (Vlaamse Regering, 2014a). We hopen dat bijkomend wordt geïnvesteerd in jobs voor mensen die ver van de arbeidsmarkt ver-

wijderd zijn en in het wegwerken van discriminatie op de arbeidsmarkt in al haar vormen.

De stabiele relatieve cijfers voor armoede en sociale uitsluiting verhullen de toename in absolute aantallen. Als België en Vlaanderen de armoedeproblematiek ter harte nemen, zullen grote sprongen voorwaarts gezet moeten worden. Volgens Maes en Bursens (2015) ligt een grote verantwoordelijkheid bij het federale niveau via de sociale zekerheid en sociale bescherming. Het optrekken van de sociale uitkeringen tot de armoedegrens is alvast één strategie. We hopen dat er eindelijk werk wordt gemaakt van dat voornemen, zonder dat allerlei sociale voordelen bij het inkomenspakket worden meegeteld, zoals nu werd voorgesteld (zie Federale Regering, 2014). De analyse van de afzonderlijke indicatoren laat zien dat in ons land vooral de zeer lage werkintensiteit een doorn in het oog is. Met name laaggeschoolden en 50-plussers scoren slecht op dat vlak. Zo sluiten we opnieuw aan bij de doelstellingen inzake onderwijs en werkzaamheidsgraad. Meer werk betekent echter niet noodzakelijk een daling van de armoede: jobs moeten terechtkomen in gezinnen die ze nodig hebben en armoede onder werkenden moet vermeden worden. We willen alvast onze oproep van de voorbije jaren herhalen. Overheden moeten werk maken van de randvoorwaarden voor werk (jobcreatie, kinderopvang, mobiliteit, ...) zonder de kwaliteit van jobs uit het oog te verliezen. Tegelijk moeten mensen die buiten de arbeidsboot vallen, kunnen terugvallen op een toereikende inkomenssteun en dienstverlening.

NOTEN

1. Het beschikbaar inkomen wordt omgerekend naar een 'equivalent' beschikbaar inkomen op basis van de gemodificeerde OESO-equivalentieschaal: de eerste volwassene in een gezin krijgt een gewicht van 1, elke bijkomende persoon van 14 jaar en ouder krijgt een gewicht van 0,5 en kinderen jonger dan 14 jaar krijgen een gewicht van 0,3.
2. De doelstelling is gebaseerd op de EU27 omdat Kroatië in 2008, het referentiejaar, nog geen lid was van de Europese Unie. Om die reden zijn alle figuren en tabellen in deze paragraaf gebaseerd op EU27 in plaats van EU28.
3. Verschil op basis van 2008-2012.
4. In het nationaal hervormingsprogramma stelt Roemenië dat het aantal personen in armoede of sociale uitsluiting moet verminderen met 580.000 tegen 2020, maar de indicator die het land vervolgens gebruikt om vooruitgang te meten, is het aantal mensen met een armoederisico. Kijkt men enkel naar die indicator, dan heeft Roemenië zijn doelstelling niet bereikt: het aantal mensen in armoede daalde tussen 2008 en 2013 met 211.000 (van 4.988.000 tot 4.777.000).
5. Deze cijfers van Eurostat zijn gebaseerd op de variabele 'vaakst voorkomende activiteitsstatus' voor de bevolking van 18 jaar en ouder en wijken af van de percentages van ADSEI: die rapporteert voor werklozen een risico op armoede of sociale uitsluiting van 46,2% en voor inactieven 29,2%.
6. Aangezien voor vergelijkingen in de tijd de betrouwbaarheidsintervallen voor het armoederisico, de ernstige materiële deprivatie en de zeer lage werkintensiteit nog niet vrij beschikbaar zijn, rapporteert het SPC (2015) enkel afwijkingen met meer dan 1 procentpunt. Wij volgen in deze sectie die methode.

7. Nog niet voor alle lidstaten (Bulgarije, Ierland, Griekenland, Frankrijk, Roemenië, Zweden) was een cijfer beschikbaar.
8. Ze haalt het voorbeeld aan van 3% van het bbp dat moet gaan naar onderzoek en ontwikkeling: dat is een inputindicator die weinig zegt over het te behalen resultaat, een meer innovatieve Unie.
9. De crisis heeft wel een gunstig effect gehad op de daling van de broeikasgasuitstoot, door een verminderde industriële productie en transportvolume en een lagere energievraag (Eurostat, 2015a). De vraag is in hoeverre dat gunstige pad blijft aanhouden als de economie weer aantrekt.

HOOFDSTUK 2

Nil novi sub sole? Actieve inclusie in Europese bijstandsstelsels

Sarah Marchal en Natascha Van Mechelen

1. Inleiding

In 2008 publiceerde de Europese Commissie de Aanbeveling over de Actieve Inclusie van personen die van de arbeidsmarkt zijn uitgesloten (European Commission, 2008). In die aanbeveling onderscheidt de Commissie drie pijlers ter bevordering van de actieve inclusie van deze kwetsbare groep: een passende inkomenssteun, inclusieve arbeidsmarkten en toegang tot hoogwaardige diensten.

In dit hoofdstuk gaan we na of die principes een nuttige aanvulling zijn op veelvoorkomende theoretische activeringstypologieën wanneer we de variatie in activeringsstrategieën voor bijstandsgerechtigden willen bestuderen. Hiervoor houden we het begrip 'actieve inclusie' kritisch tegen bestaande activeringstypologieën. Op basis van deze literatuurstudie herleiden we de notie 'actieve inclusie' vervolgens tot een aantal duidelijk afgebakende beleidsdimensies die we gebruiken om de activeringsstrategieën in 19 EU-lidstaten in kaart te brengen.

Deze studie draagt op twee punten bij aan de bestaande kennis van activering en Europees beleid. Ten eerste, door de bestaande literatuur te synthetiseren en toe te passen op de doelgroep van bijstandsgerechtigden. Het internationale vergelijkende onderzoek naar de activering van die doelgroep is namelijk beperkt, onder meer omdat zowel bijstand als activering vaak gedecentraliseerd en discretionair wordt verleend. Hierdoor zijn vergelijkbare data voor die weinig zichtbare doelgroep moeilijk te verzamelen. Ten tweede, vanuit een (Europees) beleidsperspectief is het relevant te weten in welke mate lidstaten de EU-principes rond activering hebben overgenomen in hun beleid (zie bijvoorbeeld Graziano, 2011; 2012). In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre de notie 'actieve inclusie' terug te vinden is in het activeringsbeleid ten aanzien van bijstandsgerechtigden.

Dit hoofdstuk is opgebouwd als volgt. In de volgende sectie gaan we dieper in op de aanbeveling. Vervolgens analyseren we of – en in welke mate – 'actieve inclusie' effectief verschilt van eerdere conceptualiseringen van activeringsbeleid en of dat begrip een nuttige toevoeging is om de variatie in activeringsstrategieën binnen Europa te

vatten. Daarna bespreken we de data en de methode die we gebruiken en presenteren we de verscheidenheid van activeringsstrategieën in Europa. Ten slotte volgt onze conclusie.

2. Actieve inclusie: een korte samenvatting van de Aanbeveling

De aanbeveling over 'actieve inclusie' formuleert een brede strategie om alle personen die moeilijk aansluiting vinden met de arbeidsmarkt, te integreren in de samenleving. De focus van de EU op economische groei en arbeidsmarktparticipatie wordt daartoe gerelateerd aan de nood aan een minimuminkomensbescherming.[1] De aanbeveling verbindt als het ware de preventieve, activerende functie van sociaal beleid met zijn beschermende rol. Hiertoe onderscheidt de Commissie drie verschillende pijlers: passende inkomenssteun, inclusieve arbeidsmarkten en toegang tot hoogwaardige diensten. Rond elk van die pijlers worden beleidsinstrumenten en suggesties geformuleerd, die de inclusie van dergelijke doelgroepen moeten vergemakkelijken. Het is belangrijk te weten dat de Commissie hierbij niet over een nacht ijs ging. De aanbeveling kadert in een lange traditie van Europese aandacht voor minimuminkomensbescherming[2] en is zelf het resultaat van uitgebreide consultaties met verschillende stakeholders.

Onder de pijler 'passende inkomenssteun' ('adequate income support') verstaat de Europese Commissie "het basisrecht van iedere persoon op inkomsten en prestaties die toereikend zijn om een menswaardig bestaan te leiden als onderdeel van een omvattende en consistente actie ter bestrijding van sociale exclusie." De aanbeveling blijft echter vaag over het daartoe vereiste niveau van minimuminkomensbescherming, net zoals over andere kenmerken die de toereikendheid van bijstandssystemen bepalen, zoals 'coverage' (de mate waarin iedereen die behoeftig is ook effectief gedekt wordt door het systeem) en 'non-take-up' (het aandeel personen die geen uitkering aanvragen, ook al komen ze hiervoor wel in aanmerking). Bovendien benadrukt de aanbeveling de noodzaak om arbeidsgeschikten blijvend te stimuleren om werk te zoeken.

De tweede pijler, over inclusieve arbeidsmarkten, stelt dat "personen die in staat zijn (om) te werken, doeltreffende hulp (moeten) ontvangen om te gaan werken, (om) opnieuw aan het werk te gaan of (om) aan het werk te blijven in een baan die beantwoordt aan hun arbeidsgeschiktheid." De aanbeveling spoort de lidstaten hier aan een breed aanbod van verschillende actieve arbeidsmarktprogramma's te ontwikkelen, inclusief maatregelen die de inzetbaarheid van de beroepsbevolking verhogen en de toegankelijkheid en kwaliteit van jobs aan de onderkant van de arbeidsmarkt vrijwaren. Opnieuw maant de aanbeveling de lidstaten aan om de werkincentives te vrijwaren, ditmaal door het "voortdurend toetsen van de positieve en negatieve prikkels die uitgaan van de belasting- en uitkeringsstelsels, onder meer wat het beheer van de uitkeringen en de voorwaarden voor de toekenning van voordelen betreft, en een aanzienlijke verlaging

van hoge marginale belastingtarieven, met name voor de lage inkomens, met instandhouding van een toereikend niveau van sociale bescherming."

De derde pijler, ten slotte, verwijst naar de noodzaak om de toegang tot hoogwaardige diensten te garanderen. Een breed aanbod van diensten wordt noodzakelijk geacht om ervoor te zorgen dat uitkeringsgerechtigden hun leven terug op de rails kunnen krijgen. De aanbeveling geeft een aantal voorbeelden: huisvestingssteun, kinderopvang, langdurige zorgverlening en gezondheidsdiensten. Toegang moet gevrijwaard worden door te voorzien in betaalbare diensten, die zowel fysiek als binnen een redelijke tijdspanne toegankelijk zijn.

3. Types van activering in de literatuur

Zijn deze pijlers en principes die de Europese Commissie naar voren schuift in haar aanbeveling over 'actieve inclusie' nu een duidelijke breuk met of aanvulling op bestaande activeringsstrategieën? In de meeste welvaartsstaten is de focus op activering immers niet nieuw en bestaat bijgevolg een zeer uitgebreid arsenaal aan activeringsinstrumenten en beleidsmaatregelen (Barbier & Ludwig-Mayerhofer, 2004; Eichhorst & Konle-Seidl, 2008; Weishaupt, 2011). Verschillende auteurs hebben getracht die verscheidenheid te reduceren tot een beperkt aantal subdimensies van activering, onder andere om trends en crossnationale verschillen in de aard van activering te vatten (zie bijvoorbeeld van Berkel & Hornemann Møller, 2002; Weishaupt, 2011).

Verschillende classificaties bestaan op dit moment naast elkaar. Toch vallen de grote categorieën van die indelingen vaak in belangrijke mate samen, zeker bij classificaties die focussen op de verschillen in beleidsinstrumenten, eerder dan op de onderliggende ideeën of mensbeelden van activeringsbeleid. Zo is in veel studies het onderscheid tussen activeringsstrategieën die zich richten op een snel einde van de uitkering en strategieën die vorming en opleiding benadrukken, het centrale uitgangspunt (Barbier & Ludwig-Mayerhofer, 2004; Bonoli, 2011; Leibetseder, 2014; Torfing, 1999). Aan de ene kant staat dan een activeringsstrategie die via gedragsstimuli een snelle integratie op de arbeidsmarkt beoogt. Hieronder vallen (al dan niet financiële) prikkels zoals lage uitkeringen, sancties, strikte activeringsvereisten of tijdslimieten. Aan de andere kant staat een activeringswijze die inzet op het verhogen van de inzetbaarheid van potentiële arbeidskrachten door het ontwikkelen van menselijk kapitaal. In de literatuur heeft men het vaak over sociale investeringen of 'enabling' (versterkend) beleid, zoals onderwijs en arbeidsmarktgerichte opleidingen. De nadruk ligt op het verbeteren van individuele vaardigheden, eerder dan op het sturen van gedrag.

Dat ruwe onderscheid tussen gedragssturende (ofwel 'recommodifying') en op menselijk kapitaal gerichte (ofwel investerings-) activeringsstrategieën verbergt uiteraard

de onderliggende variatie in de exacte conceptualisering en operationalisering van die dimensies. We bespreken hier twee verschillen die uitermate relevant zijn in het licht van de beleidsprincipes opgenomen in de aanbeveling.

Ten eerste verschillen bestaande indelingen van activeringsstrategieën in hun opvatting over hoe het menselijk kapitaal versterkt kan worden: gaat het enkel om het verbeteren van de arbeidsmarktpositie middels gerichte opleidingen of is het doel eerder het garanderen van de individuele autonomie? Afhankelijk van die conceptualisering nemen auteurs in hun analyse al dan niet beleidsinstrumenten mee die niet onmiddellijk gericht zijn op het verbeteren van arbeidsmarktkansen, maar hier op termijn eventueel toe kunnen bijdragen. Weishaupt (2011) noemt dat 'overbruggingsdiensten': ze helpen mensen om hun leven weer op orde te krijgen. Voor de hand liggende voorbeelden zijn diensten die hulp bieden bij het vinden van huisvesting, schuldbemiddeling en budgetbeheer. Hierbij aansluitend: er bestaan verschillende opvattingen over hoe genereuze uitkeringen kunnen bijdragen tot activering. Standaard worden uitkeringsniveaus mee in rekening gebracht bij het karakteriseren van activeringsbeleid, aangezien ze een impact hebben op de financiële prikkels om te gaan werken. Bij een brede invulling van menselijk kapitaal is het uitkeringsbedrag ook belangrijk in de zin dat het gerechtigden terugbrengt tot een situatie van overleven, dan wel zorgt voor ademruimte en de mogelijkheid tot plannen op langere termijn (Mullainathan & Shafir, 2013). Uiteraard hangt de wijze waarop menselijk kapitaal ingevuld wordt, in ultimo af van de onderliggende onderzoeksvraag. Zo is een bredere conceptualisering nuttig wanneer men geïnteresseerd is in de link tussen actief arbeidsmarktbeleid en ruimere sociale beleidsvoorzieningen. In dit geval wordt activering gezien als onderdeel van een bredere strategie om armoede aan te pakken (Aurich, 2011; Heidenreich & Aurich-Beerheide, 2014; Torfing, 1999).

Ten tweede verschillen studies in de mate waarin ze aandacht hebben voor de variatie aan activeringsstrategieën. Sommige studies stellen de bovenstaande activeringsstrategieën (gedragssturend versus versterkend) voor als tegengestelde ideaaltypes (zie bijvoorbeeld Barbier & Ludwig-Mayerhofer, 2004; Torfing, 1999). Die voorstellingswijze bemoeilijkt een doorgedreven begrip van de mengvormen die we in werkelijkheid observeren. Bonoli (2010) daarentegen beschouwt beide doelen van activering als twee verschillende dimensies of (in een grafische voorstelling) assen. Dat resulteert in vier verschillende activeringstypes: 'incentive reinforcement', 'upskilling', 'employment assistance' en 'occupation'. De eerste twee types sluiten nauw aan bij de bovenvermelde op menselijk kapitaal gerichte en gedragsstimulerende benaderingen (zie ook Dingeldey, 2007); de twee laatste types bevatten elementen van beide extremen. Zo bestaat 'employment assistance' uit maatregelen die obstakels tot arbeidsmarktparticipatie trachten te verwijderen zonder sterk gedragssturend te zijn. Voorbeelden zijn onder andere steun bij het zoeken naar een job en het subsidiëren van de arbeidsvraag naar bepaalde doelgroepen. 'Occupation' verwijst naar een activeringsstrategie die mensen actief wil houden, bijvoorbeeld door uitgebreide publieke tewerkstelling.

4. Actieve inclusie: een nieuwe notie?

Hoe past de aanbeveling over 'actieve inclusie' binnen deze literatuur? Net als de types gedefinieerd door Bonoli, kan actieve inclusie gezien worden als een mengvorm. De aanbeveling hecht duidelijk veel belang aan het verhogen van de individuele arbeidsmarktinzetbaarheid, maar waarschuwt tegelijkertijd voor het mogelijke ontradende effect van hoge uitkeringen. Graziano (2012) gebruikte de typologie van Bonoli (2010; 2011) om het bredere actieve arbeidsmarktbeleid van de EU (zoals beschreven in de Europese tewerkstellingsstrategie) te typeren en beschouwt die strategie als een combinatie van 'upskilling' en 'employment assistance'. De aanbeveling 'actieve inclusie' gaat evenwel verder. Met haar aandacht voor sociale inclusie verlaat de aanbeveling de strikte focus op arbeidsmarktbeleid. Beleid dat inclusieve arbeidsmarkten promoot, wordt rechtstreeks gelinkt aan passende (adequate) inkomenssteun en kwaliteitsvolle diensten. Zo verbindt 'actieve inclusie' klassieke activeringsrecepten met een verbeterde sociale bescherming en diensten die gericht zijn op sociale inclusie. Dat is meteen de reden waarom de principes achter 'actieve inclusie' een nuttige opstap zijn om de variatie in activeringsstrategieën voor minimuminkomensgerechtigden te vatten. Die doelgroep loopt een disproportioneel hoog risico op sociale exclusie. De aandacht voor bredere steunmaatregelen binnen een multidimensionaal kader lijkt daarom uitermate belangrijk om de verscheidenheid in activeringsstrategieën voor die doelgroep in kaart te brengen.

> Actieve inclusie verbindt klassieke activeringsrecepten met verbeterde sociale bescherming en diensten gericht op sociale inclusie.

Onze literatuurstudie leert ons echter dat de pijler 'inclusieve arbeidsmarkten' elementen van verschillend allooi omvat. De Commissie groepeert onder die pijler zowel gedragssturende als versterkende maatregelen. Daarom splitsen we het concept 'actieve inclusie' voor onze verdere analyse op in vier conceptueel heldere dimensies: adequate inkomenssteun, de gedragssturende elementen in de pijler inclusieve arbeidsmarkten, de 'menselijk kapitaal'-versterkende elementen voor inclusieve arbeidsmarkten en toegang tot kwaliteitsvolle diensten.

5. Data en methode

5.1 Data

De classificatie gebeurt op basis van institutionele data over de minimuminkomensbescherming in 19 EU-lidstaten in januari 2012. Om vergelijkbare stelsels op te nemen in

onze analyse, hanteren we een risicotypebenadering. We definiëren het risico waarvoor we de bescherming en activeringsstrategieën willen onderzoeken en kijken vervolgens door welke stelsels dat risico gedekt wordt in de verschillende landen. Het risico wordt gedefinieerd als volgt: geen inkomen uit arbeid hebben, geen (of uitgeput) spaargeld en geen (of niet langer) recht op sociale zekerheid, voor een gezin waarvan de aanwezige volwassenen op actieve leeftijd en gezond zijn. We zijn bijgevolg geïnteresseerd in het ultieme vangnet voor gezonde personen op actieve leeftijd. In de meeste landen wordt dat risico gedekt door de nationale bijstand. In 2012 is dat voor België het Recht op Maatschappelijke Integratie. In onze buurlanden Nederland en Frankrijk zijn dat respectievelijk de Wet werk en bijstand en de 'Revenu de Solidarité Active' (RSA). In Duitsland vallen gezonde personen op actieve leeftijd niet terug op de algemene bijstand, maar onder het categoriale 'Arbeitlosengeld II'.

We kijken in dit hoofdstuk naar de policy-output, dat zijn de wetteksten, beleidsrichtlijnen en beschrijvingen van bestaande activeringsmaatregelen, eerder dan de uitkomsten van dat beleid (Green-Pedersen & Haverland, 2002). De data werden aangeleverd door nationale experts op basis van een gedetailleerde vragenlijst en door het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck verzameld in de CSB MIPI-dataset. Een van de expliciete doelen van die dataset is onderzoek naar activering van bijstandsgerechtigden mogelijk te maken (zie Van Mechelen, Marchal, Goedemé e.a., 2011). In dit hoofdstuk gebruiken we zowel standaardsimulaties[3] als richtlijnen en wetgeving over activeringsvereisten en -programma's. De precieze indicatoren voor dit onderzoek werden uit CSB MIPI geselecteerd op basis van theoretische overwegingen (zie paragraaf 5.2). Bij de dataverzameling werd uitgegaan van een minimale inkomenssituatie (met maximale activering) en een maximale vergelijkbaarheid tussen landen.

Een belangrijke kanttekening hierbij is dat minimuminkomensbescherming en activering beleidsdomeinen zijn die worden gekenmerkt door een hoge mate van discretionariteit en decentralisering (Kazepov, 2010; Lipsky, 1980). Waar de nationale wetgeving veel ruimte laat voor lokale (of zelfs individuele) interpretatie, kijken we naar de gangbare praktijken en richtlijnen[4] in een grote stad.[5] Voor België is dat Antwerpen. Dat wil uiteraard zeggen dat de classificatie die we hier voorstellen, slechts een indicatie geeft van de werkelijke verscheidenheid tussen landen.

5.2 Methode

5.2.1 *Fuzzy set ideaaltype analyse*

Om de conformiteit van het nationale activeringsbeleid met de principes van 'actieve inclusie' na te gaan, gebruiken we een 'fuzzy set ideaaltype analyse' (fsITA). Dat is een vorm van kwalitatief vergelijkend onderzoek. De methode erkent expliciet dat sociale concepten (hier: actieve inclusie) complex en multidimensionaal zijn. Een case (in dit

geval de activeringsstrategie van een land) wordt gezien als een configuratie van de verschillende aspecten van een dergelijk concept. fsITA erkent bijgevolg dat een case in verschillende mate overeenkomsten kan vertonen met de verschillende aspecten van het onderliggende concept en tracht die verscheidenheid in kaart te brengen.

Daartoe onderneemt de onderzoeker verschillende stappen. In een eerste stap worden de verschillende aspecten van het complexe concept geïdentificeerd. Die aspecten worden sets genoemd. In een tweede stap wordt de mate waarin elke case aansluit bij elk van die sets, gevat in een lidmaatschapsscore. Die score is gebaseerd op zorgvuldig uitgekozen empirische indicatoren en de substantieve en theoretische kennis van de onderzoeker. Scores hebben een waarde tussen 0 en 1, waarbij 0 aangeeft dat de case volledig niet aansluit bij de set en 1 aangeeft dat we het aspect volledig terugvinden in de case. Een waarde van 0,5 geeft aan dat een case noch meer, noch minder aansluit bij de set. In een derde stap, ten slotte, worden die scores logisch gecombineerd, zodat het lidmaatschap van elke case tot het brede onderliggende concept kan worden bepaald. Die combinatie volgt een aantal logische principes. Ten eerste kan een case enkel lid zijn van een set voor zover ze geen lid is van de negatieve set (bijvoorbeeld: een score van 0,3 in de set van adequate inkomenssteun komt overeen met een score van 0,7 in de set van niet-adequate inkomenssteun). Ten tweede ben je maar lid van een combinatie van sets in de mate dat je lid bent van elk van de onderliggende sets. Die principes worden meer uitgebreid toegelicht in Kvist (2007) en Schneider en Wagemann (2012).

5.2.2 *Pure en hybride activeringsstrategieën*

We identificeerden vier elementen van 'actieve inclusie' (zie hierboven): adequate inkomenssteun, inclusieve arbeidsmarkten door gedragssturing, inclusieve arbeidsmarkten door versterkende maatregelen en kwaliteitsvolle diensten. Wanneer elk van die vier aspecten aanwezig is in het activeringsbeleid van een land, spreken we van een 'actieve inclusie'-activeringsstrategie voor bijstandsgerechtigden in dat land (zie tabel 1). Maar er zijn vijftien andere logische combinaties van die aspecten mogelijk. Vier daarvan vertonen opvallende overeenkomsten met ideaaltypes gedefinieerd in de literatuur.

Het eerste type gaat uit van een eenzijdige focus op gedragsstimuli. Het doel is een snelle re-integratie op de arbeidsmarkt met behulp van strenge voorwaarden, sancties en financiële prikkels. In de literatuur komen we dat type tegen onder verschillende labels. Zo noemt Dingeldey (2007) een sterk gelijkende strategie 'workfare'. Barbier en Ludwig-Mayerhofer (2004) hebben het over het liberale activeringstype. Dingeldey (2007) typeert de strategie waar arbeidsmarktactivering op basis van 'enabling' beleid primeert als een natuurlijke tegenpool, het tweede theoretische relevante type op basis van de bovenstaande aspecten. Activering is hier voornamelijk gericht op het versterken van individuele vaardigheden. Een derde type combineert beide aspecten in een comprehensieve strategie, zij het met een strikte arbeidsmarktfocus. Een dergelijke combinatie wordt vaak – impliciet of expliciet – vermeld in de literatuur (Dingeldey, 2007;

Etherington & Ingold, 2012; Torfing, 1999). Een duidelijk voorbeeld is het 'employment assistance'-type gedefinieerd door Bonoli (2011) (zie eerder). Ten slotte kan men uitgaan van een passief pre-activeringsmodel, met het voorzien van passieve inkomenssteun als belangrijkste beleidsprioriteit, eerder dan het voorkomen van sociale risico's.

Tabel 1 – Logisch mogelijke combinaties van de vier aspecten van actieve inclusie.

	Adequate inkomens-bescherming (A)	Versterkende maatregelen (V)	Gedragssturende maatregelen (G)	Toegang tot diensten (D)
PURE TYPES				
– Actieve inclusie	+	+	+	+
– Versterkend	–	+	–	–
– Gedragssturing	–	–	+	–
– Comprehensief	–	+	+	–
– Passieve bescherming	+	–	–	–
HYBRIDE TYPES				
– Versterkend +	+	+	–	–
	–	+	–	+
– Gedragssturing +	+	–	+	–
	–	–	+	+
– Actieve Inclusie –	–	+	+	+
	+	–	+	+
	+	+	–	+
	+	+	+	–
– Passieve bescherming +	+	–	–	+
GEEN NADRUK	–	–	–	–
	–	–	–	+

Daarnaast zijn er nog elf hybride types (term ontleend aan Hudson & Kühner, 2009), die in bepaalde mate variëren op de theoretische ideaaltypes die we hierboven identificeerden.

6. Elementen van een strategie van actieve inclusie

Tabel 2 toont de empirische indicatoren waarmee we nagaan in welke mate het activeringsbeleid van de EU-lidstaten aansluit bij de vier aspecten van 'actieve inclusie'. Die indicatoren worden omgezet in lidmaatschapsscores op basis van zorgvuldig geselecteerde drempels (zie tabel 2). Het feit dat onderzoekers op basis van hun theoretische en substantieve kennis drempels kunnen bepalen en dus op voorhand vastleggen welke variatie mee in rekening wordt genomen in de analyse, wordt als een belangrijk voordeel van 'fuzzy set ideaaltype analyse' gezien. De keerzijde hiervan is dat de uiteindelijke scores en resultaten mee gedreven worden door beslissingen van de auteurs. Daarom is het belangrijk te weten in welke mate die keuzes de resultaten beïnvloeden. In Marchal en Van Mechelen (2014; 2015) kan de geïnteresseerde lezer de impact van alternatieve operationaliseringen bekijken.

Tabel 2 – Operationalisering en kalibratie.

	0 Fully out	[0.01-0.17[Almost fully out	[0.17-0.33[Fairly out	[0.33-0.5[More or less out	0.5 Nor more in or out	]0.5-0.67[More or less in	[0.67-0.83[Fairly in	[0.83-1[Almost fully in	1 Fully in
Adequate inkomenssteun									
Netto-inkomenssteun (% mediaan eq. hh inkomen), gem. over 4 gezinstypes	40%	]40-43,4[	[43,4-46,6[	[46,6-50[	50%	]50-53,4[	[53,4-56,6[	[56,6-60[	60%
Tijdslimieten	Ja								Nee
Diensten									
Aandeel kinderopvangkosten in netto-minimumloon van alleenstaande ouder	30%	]30-24,5[	[24,5-21,1[	[21,1-16,5[	16,5	]16,5-11,9[	[11,9-7,6[	[7,6 – 3[	3%
Aanbod diensten beschikbaar voor bijstandsgerechtigden in grote stad	0	0,09: 1	0,18: 2 0,27: 3	0,36: 4 0,45:5		0,55: 6 0,64: 7	0,73: 8 0,82: 9	0,91: 10	alle 11 mogelijke types
Gedragsstimuli									
Netto-inkomenssteun (% nettominimum-loon), gemiddelde over 4 gezinstypes	90%	]90-86,3[	[86,3-82,8[	[82,8-79,1[	79,1	]79,1-75,4[	[75,4-71,9[	[71,9-68,2[	68,2%
Strengheid sancties	Geen	0,17: <50%, <1m		0,34: <50%, 1m	≥50%, ≤1 maand	0,67: ≥50%, >1m		0,83: 100%, ≤1m	100%, >1m
Aantal kenmerken van een passende dienstbetrekking	3			0,33: 2			0,67: 1		Geen
Werkverplichting (workfare)	Nee								Ja
Versterkende maatregelen									
Aanbod activeringsprogramma's toegan-kelijk voor bijstandsgerechtigden	≤ 1		0,25: 2		2, incl. training		0,75: alle 3		3, training waarschijn-lijkst
Nettominimumloon (% mediaan eq. hh inkomen), gem. over 4 gezinstypes	40%	]40-43,4[	[43,4-46,6[	[46,6-50[	50%	]50-53,4[	[53,4-56,6[	[56,6-60[	60%

Noot: 9-value fuzzy set labels zoals voorgesteld in Kvist (1999, p. 236). Waar een duidelijke rationale voor een bepaalde transformatie van de empirische data tussen de drempelwaarden ontbreekt, wordt een lineaire transformatie toegepast (zie ook Ciccia & Verloo, 2012; Hudson & Kühner, 2012; Thiem, 2010; Vis, 2007). De scores op de individuele indicatoren worden gecombineerd in lidmaatschapsscores op basis van setspecifieke overwegingen (zie ook Vis, 2007). Adequate inkomenssteun: een land wordt beschouwd als 'fully out' wanneer tijdslimieten gelden (intersectie van beide aspecten). Versterkend: activeringsprogramma's in combinatie met kwaliteitsvolle jobs (intersectie van beide aspecten). Gedragsstimuli: conditionaliteitsscore (intersectie van sancties en passende dienstbetrekking) vervangen door 1 wanneer een werkverplichting geldt. Conditionaliteiten kunnen compenseren voor een gebrek aan financiële prikkels en vice versa (unie van beide aspecten). Diensten: kwaliteitsvolle diensten moeten zowel betaalbaar als beschikbaar zijn (intersectie van beide aspecten). Eq.: equivalent, m: maand, hh: huishoud, gem: gemiddelde

Zoals gangbaar in de literatuur (Bahle, Hubl & Pfeifer, 2011; Behrendt, 2002; Nelson, 2013), beoordelen we de adequaatheid van inkomenssteun aan de hand van standaardsimulaties van netto-uitkeringspakketten relatief ten opzichte van de armoededrempel. Dergelijke simulaties vatten alle niet-discretionaire uitkeringen waarvoor een bijstandsgezin in aanmerking komt, dus ook bijvoorbeeld kindergeld of huursubsidies wanneer die wijdverbreid zijn en niet onder de middelentoets vallen. De zwarte balkjes in figuur 1 tonen de nettobijstandspakketten ten opzichte van de gangbare EU-armoedelijn, die werd vastgelegd op 60% van het mediaan huishoudinkomen in elk land. Geen enkel land slaagt erin die standaard te behalen. Bovendien blijven de bijstandspakketten in de meeste landen zelfs onder de 40% van het nationaal mediaan equivalent inkomen; onder die grens kan men volgens Behrendt spreken van 'ernstige armoede'. Tijdslimieten, waarbij die 'last resort'-uitkering wordt stopgezet na een bepaalde periode, zijn daarentegen zeldzaam.

Figuur 1 – Netto beschikbaar inkomen bij bijstand en voltijdse tewerkstelling aan een minimumloon, gemiddelde over 4 gezinstypes, ten opzichte van het mediaan equivalent huishoudinkomen, 2012.

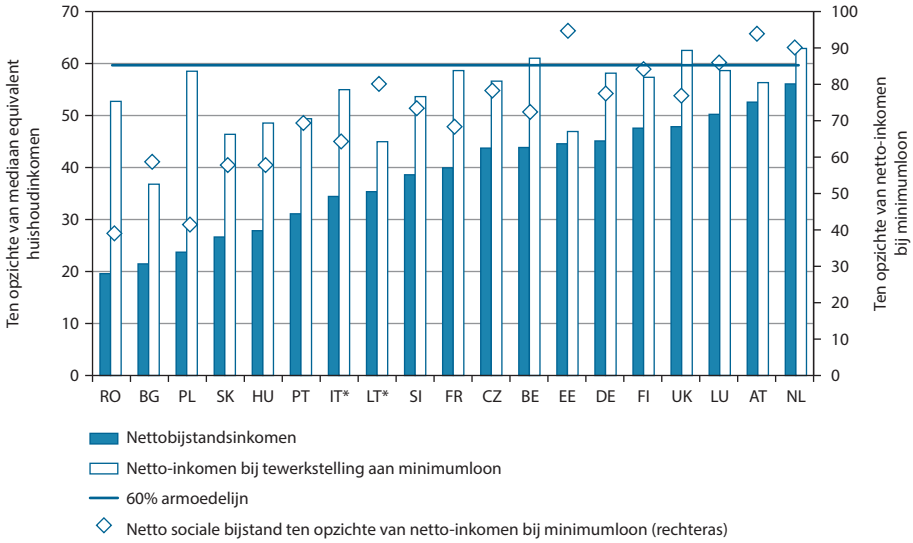

Noot: De gezinstypes zijn een alleenstaande en een koppel, met en zonder twee kinderen (7 en 14 jaar). Bijstand: geen inkomen behalve dat op basis van het bestaande stelsel aan belastingen en uitkeringen. Simulaties voor IT en LT op basis van een fictieve case zonder tijdslimieten. In sommige landen verschillen uitkeringen afhankelijk van de locatie: de simulaties zijn dan gebaseerd op de situatie in Wenen (AT), Milaan (IT) en het wettelijk minimum (PL). Minimumloon: het inkomen van het gezin bestaat uit een voltijds minimumloon, bij tewerkstelling voor een volledig jaar, en het inkomen op basis van het bestaande stelsel aan belastingen en uitkeringen. Waar geen wettelijk minimumloon bestaat, benaderen we het minimale loon door het nationale minimumloon overeengekomen tussen de sociale partners (AT) of een laag sectoraal minimumloon (IT, FI). Voor DE gingen we uit van een minimumloon van € 7,5 per uur.

Bron: CSB-MIPI Versie 3/2013 (Van Mechelen, Marchal, Goedemé, Marx & Cantillon, 2011); mediaan equivalent huishoudinkomen van Eurostat (2015).

Om na te gaan of bijstandsgerechtigden toegang hebben tot kwaliteitsvolle diensten, kijken we naar de betaalbaarheid van kinderopvang en naar het hulpverleningsaanbod voor bijstandsgerechtigden in een grote stad. Figuur 2 toont het aandeel van de kinderopvangkosten voor een jong kind in het budget van een alleenstaande ouder die voltijds werkt aan een minimumloon. De enorme verscheidenheid tussen de EU-lidstaten valt op. In landen als Portugal, Polen en het Verenigd Koninkrijk spendeert een alleenstaande ouder volgens onze standaardsimulaties meer dan 30% van het netto-inkomen aan kinderopvang. In Finland en Oostenrijk daarentegen bedraagt het aandeel minder dan 3%.[6] In Italië (Milaan), Litouwen en Slovakije zijn (voormalige) bijstandsgerechtigden volgens nationale experts in principe vrijgesteld van kinderopvangkosten.

Figuur 2 – Kinderopvangkosten van een alleenstaande ouder met een jong kind die voltijds werkt aan een minimumloon, 2012.

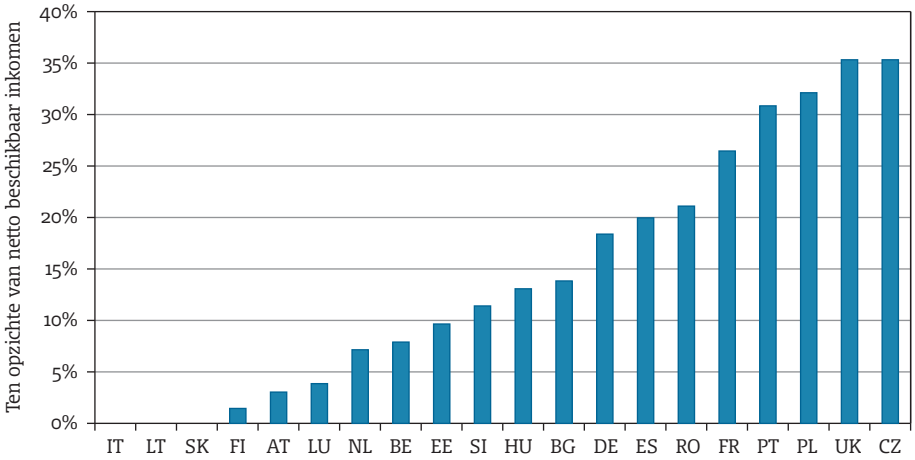

Noot: De simulaties gaan uit van voltijdse kinderopvang in het meest gangbare type kinderopvang in een grote stad (zie ook voetnoot bij tabel 3). De berekeningen houden rekening met niet-discretionaire kostencompensaties, zoals belastingkredieten. Voor landen zonder wettelijk minimumloon werd een proxy gebruikt (zie noot bij figuur 1). De waarde voor CZ werd gelijkgesteld aan de maximumwaarde, in lijn met de beoordeling van de nationale respondent dat formele kinderopvang irrelevant is.

Bron: CSB-MIPI Versie 3/2013 (Van Mechelen e.a., 2011).

Om de uitgebreidheid van het hulpverleningsaanbod te kunnen beoordelen, vroegen we aan nationale experts tot welke van de volgende 'overbruggings'-diensten bijstandsgerechtigden waarschijnlijk toegang hebben in een grote stad: sociale bijstand, huisvesting, kinderopvang, gezondheidszorg, transport, vrije tijd, communicatie, kleren, voedsel, rechtsbijstand en schuldbemiddeling.

De lidmaatschapsscores in tabel 3 geven aan in welke mate de combinatie van beide indicatoren voorkomt in de verschillende landen. Volgens onze indicatoren kunnen bij-

standsgerechtigden niet in alle landen even gemakkelijk gebruik maken van kwaliteitsvolle diensten. Tsjechië, Estland, Polen, Portugal, Roemenië en het Verenigd Koninkrijk kennen ofwel zeer hoge kinderopvangkosten, ofwel een zeer beperkt aanbod van 'overbruggings'-diensten, of beide.

De grote verscheidenheid onder EU-landen verdwijnt enigszins wanneer we focussen op de aspecten van actieve inclusie met een rechtstreekse arbeidsmarktfinaliteit. In de meeste landen worden (al dan niet financiële) gedragsstimuli ingezet om arbeidsmarktparticipatie te bevorderen. In de bijlage tonen we de indicatoren die we gebruiken om de strengheid van niet-financiële stimuli te vatten: sancties voor activeringsgerelateerde inbreuken, criteria van een passende dienstbetrekking voor een bijstandsgerechtigde en of er al dan niet een werkplicht bestaat. Activeringsgerelateerde inbreuken worden bestraft in alle EU-lidstaten, zij het in verschillende mate. Bovendien zijn in de meeste landen de redenen die aanvaard worden om een jobaanbod te weigeren, relatief beperkt. Waar ze bestaan, verwijzen de meeste redenen naar de maximaal vereiste pendeltijd of -afstand (de geografische voorwaarden in de tabel in bijlage) of de relatie met de vereiste vaardigheden of de loonvoorwaarden in het vorige beroep. Figuur 1 geeft een indicatie van de financiële prikkels om toe te treden tot de arbeidsmarkt. Over het algemeen zijn die minder groot in landen met een genereuzere inkomensbescherming. Toch bedraagt het nettobijstandspakket enkel in Estland en Oostenrijk gemiddeld meer dan 90% van het netto-inkomen aan een minimumloon.[7] In Frankrijk daarentegen bedraagt de RSA slechts 68,2% van het netto-inkomen aan een minimumloon, en dat door een genereuze vrijstelling op arbeidsinkomens die in 2009 werd ingevoerd.[8]

De lidmaatschapsscores voor de versterkende of 'enabling' dimensie zijn minder hoog (zie tabel 3). Die scores zijn gebaseerd op twee indicatoren: het aanbod van actieve arbeidsmarktprogramma's waar bijstandsgerechtigden toegang toe hebben en het nettoinkomen bij voltijdse tewerkstelling aan een minimumloon ten opzichte van de armoedelijn. Die laatste indicator gebruiken we als proxy voor de kwaliteit van de jobs aan de onderkant van de arbeidsmarkt. De witte balkjes in figuur 1 tonen dat een minimumloon in geen enkel EU-land tegen armoede beschermt wanneer meerdere gezinsleden ervan moeten rondkomen. In Bulgarije ligt het gemiddelde netto-inkomenspakket bij voltijdse tewerkstelling aan een minimumloon zelfs onder 40% van het mediaan equivalent inkomen.

Het aanbod van actieve arbeidsmarktprogramma's meten we door na te gaan welke van de drie volgende types toegankelijk zijn voor bijstandsgerechtigden: opleiding, werkervaringsprogramma's in de publieke sector en werkervaringsprogramma's in de private sector.[9] De meeste landen hebben minstens één activeringsprogramma in elk van die categorieën. Tsjechië (geen tewerkstellingsprogramma in de private sector), Nederland, Italië, Roemenië en het Verenigd Koninkrijk (geen tewerkstellingsprogramma in de publieke sector) zijn uitzonderingen. Elk land heeft wel een vorm van opleiding, al is het

aannemelijk dat er enorme verschillen bestaan in de kwaliteit en omvang van die programma's; helaas ontbreken gegevens hierover.

Tabel 3 – Lidmaatschapsscores.

	Adequate inkomenssteun	Versterkend	Gedragsstimuli	Diensten
AT[a]	0,63	0,82	0,34	0,55
BE[b]	0,20	0,75	0,84	0,82
BG	0,00	0,00	1,00	0,18
CZ[c]	0,19	0,50	0,54	0,00
DE[d]	0,26	0,75	0,57	0,43
EE[d]	0,23	0,35	0,00	0,09
FI[c]	0,38	0,87	0,34	0,55
FR	0,00	0,75	1,00	0,13
HU[b]	0,00	0,43	1,00	0,27
IT[a]	0,00	0,50	1,00	0,45
LT[c]	0,00	0,25	1,00	0,55
LU	0,51	0,75	0,84	0,27
NL[d]	0,81	0,50	0,67	0,36
PL[e]	0,00	0,75	1,00	0,00
PT[c]	0,00	0,47	0,97	0,00
RO	0,00	0,50	1,00	0,00
SI	0,00	0,69	0,74	0,64
SK	0,00	0,32	1,00	0,55
UK	0,39	0,50	1,00	0,00

[a] Belangrijkste bevoegdheid rust bij regionale of lokale autoriteiten, voor elk van de vier dimensies. AT: Wenen, IT: Milaan. [b] Belangrijkste bevoegdheid rust bij het regionale of lokale niveau voor gedragsstimuli en diensten. BE: Antwerpen, HU: middelgrote stad. [c] Belangrijkste bevoegdheid rust bij regionale of lokale autoriteiten voor diensten. CZ, FI, LT: grote stad; PT: Lissabon. [d] Belangrijkste bevoegdheid rust bij regionale of lokale autoriteiten voor versterkende maatregelen, gedragsstimuli en diensten. DE: Keulen; EE: Tartu; NL: Utrecht. [e] PL: bevoegdheid is verdeeld tussen het nationale en lokale niveau voor adequate inkomenssteun, versterkende maatregelen en diensten. De nationale wetgeving bepaalt een minimum voor adequate inkomenssteun en versterkende maatregelen. De kalibratie is gebaseerd op dat minimum. De score voor diensten gaat uit van diensten die waarschijnlijk relevant zijn in een Poolse stad.

7. Actieve inclusie in de Europese Unie

Figuur 3 toont de classificatie van landen, dat wil zeggen: de activeringsstrategie waar het waargenomen activeringsbeleid het meest bij aansluit. In geen van de 19 landen is de dominante activeringsstrategie de strategie van actieve inclusie zoals we die hebben afgeleid uit de aanbeveling. Geen enkel land scoort dus hoog op elk van de vier deelaspecten van actieve inclusie. De pijler die het minst goed scoort, is adequate inkomenssteun. In vele landen ligt het netto-inkomenspakket voor bijstandsgerechtigden immers lager dan 40% van het mediaan equivalent inkomen. Twee andere interessante theoretische strategieën die nauwelijks lijken voor te komen anno 2012, zijn de 'enabling' of versterkende strategie en het passieve preactiveringsmodel.

Oostenrijk, België, Luxemburg, Nederland en Slovenië sluiten het sterkst aan bij de notie van actieve inclusie in de zin dat ze laag scoren op slechts een van vier dimensies van actieve inclusie. Toch is er ook binnen die groep nog veel variatie. In België en Slovenië blijven de nettobijstandspakketten ver onder de armoedelijn. De financiële arbeidsmarktprikkels zijn beperkt in Oostenrijk, Luxemburg en Nederland, al wordt dat in de laatste twee landen waarschijnlijk gecompenseerd door relatief sterke niet-financiële stimuli, zoals een brede definitie van passende dienstbetrekkingen en strenge sancties. Ten slotte is kinderopvang relatief goedkoop in alle vijf de landen, al is in Luxemburg en Nederland het aanbod van 'overbruggings'-diensten vrij gering.

In vele landen ligt het netto-inkomenspakket voor bijstandsgerechtigden lager dan 40% van het mediaan equivalent inkomen.

Een aantal kanttekeningen moet in acht worden genomen. Ten eerste, zoals eerder aangegeven, zorgt een verregaande decentralisering er in landen als Oostenrijk, België en Nederland voor dat lokale autoriteiten een eigen invulling kunnen geven aan het activeringsbeleid. Figuur 3 is gebaseerd op de richtlijnen in één grote stad, terwijl er grote verschillen tussen regio's en gemeenten bestaan. Ten tweede, de operationalisering van de versterkende dimensie is noodzakelijkerwijze relatief ruw. Onze specifieke focus op bijstandsgerechtigden en beleidsoutput sluit meer courante maatstaven over de omvang van investeringen in menselijk kapitaal uit, zoals die wel bestaan in de werkloosheidsverzekering. Voorbeelden zijn het aantal uitkeringsgerechtigden in activeringsprogramma's of de uitgaven aan activeringsprogramma's per uitkeringstrekker. Dergelijke informatie bestaat niet – althans niet internationaal vergelijkbaar – voor bijstandsgerechtigden. De partiële, nationale data die bestaan over het aantal geactiveerde bijstandsgerechtigden, wijzen op een belangrijke internationale variatie in de omvang van activeringsprogramma's. Voor Nederland blijkt het aantal deelnemers relatief hoog. Data van de POD MI geven aan dat het aantal deelnemers aan federale activeringsprogramma's in België relatief laag ligt, maar dat percentage stijgt aanzienlijk wanneer we rekening houden met lokale initiatieven.[10] Voor Oostenrijk lijken nationale implementatiedata (gerapporteerd in Leibetseder, 2014) de hoge score op de 'enabling'-dimensie enigszins te nuanceren.

Het beleid in andere landen sluit op meerdere dimensies minder goed aan bij de notie 'actieve inclusie'. Volgens figuur 3 behoort Finland tot 'versterkend+': ondanks een uitgebreid aanbod van diensten en versterkende maatregelen zijn de bijstandspakketten relatief laag en de gedragsstimuli eerder beperkt.

Een relatief grote groep landen combineert prikkels met 'enabling'-elementen. Dat noemden we eerder een comprehensieve activeringsstrategie. Zelfs binnen die groep krijgt een van beide elementen meestal meer aandacht (tabel 3). Vooral in Italië, Roemenië en het Verenigd Koninkrijk lijkt de focus meer te liggen op (financiële) stimuli dan op versterkende maatregelen. Frankrijk en Polen scoren redelijk hoog op beide

dimensies, al wordt de score van Frankrijk op de versterkende set mogelijk overschat, gegeven de indicaties van een beperkte deelname in activeringsprogramma's (Marchal & Van Mechelen, 2013). Tsjechië scoort relatief laag op beide elementen. In Duitsland, ten slotte, bestaat een relatief uitgebreid aanbod van activeringsprogramma's en het aandeel bijstandsgerechtigden die hierin deelnemen, is substantieel.

Figuur 3 – Landenclassificatie.

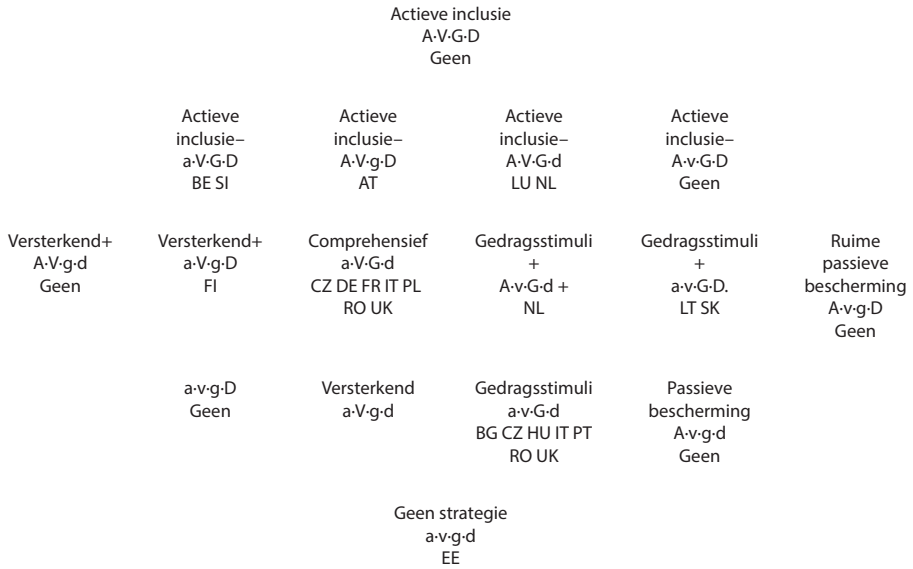

Noot: Voorstellingswijze geïnspireerd door Hudson & Kühner (2009). A: adequate inkomenssteun, V: versterkende maatregelen, G: gedragssturende maatregelen, D: diensten. Een hoofdletter duidt op de aanwezigheid van het aspect, een kleine letter op de afwezigheid ervan. Schuin gedrukte landen combineren een lidmaatschapsscore van 0,5 in verschillende configuraties. Zie voetnoot bij tabel 3 voor informatie over de lokale dimensie.

Bron: CSB MIPI Versie 3/2013 (Van Mechelen e.a., 2011).

Litouwen en Slovakije combineren uitgesproken financiële en niet-financiële arbeidsmarktprikkels met betaalbare en uitgebreide diensten. Die landen vallen bijgevolg onder 'gedragsstimuli+'. In beide landen zijn de nettominimumlonen zeer laag; toch is de financiële beloning om te gaan werken er hoog door de lage bijstandsuitkeringen.

De activering van bijstandsgerechtigden in Hongarije, Bulgarije en Portugal berust voornamelijk op gedragsstimuli. Tsjechië, Italië, Roemenië en het Verenigd Koninkrijk behoren zowel tot de comprehensieve categorie als tot de strategie die overwegend inzet op gedragssturing. Zowel in Bulgarije als in Roemenië worden bijstandsgerechtigden verondersteld gemeenschapsdienst uit te voeren. In Roemenië is dat zelfs in belangrijke mate geïnstitutionaliseerd. Het aanbod van overbruggingsdiensten is beperkt in al die landen. Met de uitzondering van het Verenigd Koninkrijk, zijn de bijstandsuitkeringen er bijzonder ontoereikend.

Samenvattend kunnen we stellen dat het activeringsdiscours in vrijwel alle EU-lidstaten omgezet werd in beleidsmaatregelen. Met de uitzondering van Estland, wordt in elk land een activerend beleid gevoerd ten aanzien van bijstandsgerechtigden, door in te zetten op hetzij prikkels, hetzij versterkende maatregelen, hetzij allebei. Estland is het enige land dat op geen van die aspecten sterk scoort.

8. Besluit

Centraal in dit hoofdstuk stond de Aanbeveling van de Europese Commissie betreffende de actieve inclusie van personen uitgesloten van de arbeidsmarkt. De aanbeveling schuift drie pijlers naar voren – passende inkomenssteun, inclusieve arbeidsmarkten en hoogwaardige diensten – ter versterking van de individuele vaardigheden en ter bestrijding van sociale exclusie en uitkeringsafhankelijkheid. De Commissie beveelt de lidstaten aan om een brede notie van actieve inclusie te hanteren en om zowel te investeren in menselijk kapitaal als te letten op de nodige arbeidsmarktprikkels.

Een dergelijke multidimensionele notie is volgens ons een nuttig uitgangspunt om de activeringsstrategieën gericht op bijstandsgerechtigden in de EU in kaart te brengen. Die notie laat toe de link te leggen tussen het activeringsbeleid en het bredere sociale beleid gericht naar personen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt. We deden dat voor 19 EU-lidstaten, met data voor januari 2012. We vonden geen enkel land waar het bestaande activeringsbeleid nauw aansluit bij de notie van actieve inclusie. Een aantal landen, meer bepaald Oostenrijk, België, Luxemburg, Nederland, Slovenië en – in mindere mate – Finland en Duitsland, komen in de buurt. In die landen bestaat een vrij breed aanbod van activeringsprogramma's, inclusief opleidingen. Netto-inkomenspakketten bij voltijds laagbetaalde tewerkstelling zijn vaak boven 50% van het mediaan equivalent huishoudinkomen. Maar zelfs in die landen zijn adequate bijstandsuitkeringen niet gegarandeerd of schiet het aanbod van aanvullende hulpverlening soms tekort. Een belangrijke kanttekening is weliswaar dat we hier naar een beleidsdomein kijken dat gekenmerkt wordt door een belangrijke mate van decentralisering en discretionariteit. Voor heel wat landen zijn onze bevindingen daarom gebaseerd op richtlijnen in grote steden. Hoe om te gaan met die intra-nationale verschillen, blijft een belangrijke uitdaging voor internationaal vergelijkend onderzoek naar bijstandssystemen. Dat gezegd zijnde, laat onze analyse toe drie belangrijke conclusies te trekken.

Ten eerste hebben alle EU-lidstaten, op Estland na, momenteel beleidsmaatregelen getroffen die gericht zijn op de integratie van bijstandsgerechtigden op de arbeidsmarkt. Ten tweede, de activeringsstrategieën in de lidstaten weerspiegelen slechts zelden de notie 'actieve inclusie' zoals die gedefinieerd werd door de Europese Commissie. Vaak primeert een sterke focus op een snelle doorstroom naar de arbeidsmarkt op adequate inkomenssteun en kwalitatieve dienstverlening.

Ten derde, hoewel de meeste EU-landen een operationeel bijstandssysteem hebben, bestaan er grote internationale verschillen, vooral in de hoogte van de uitkeringen en in het hulpverleningsaanbod gericht op bijstandsgerechtigden (onder andere schuldbemiddeling, begeleiding naar huisvesting).

Vaak primeert een snelle doorstroom naar de arbeidsmarkt op adequate inkomenssteun en kwalitatieve dienstverlening.

Die variatie – en met name de vaststelling dat in weinig landen het activeringsbeleid effectief in de buurt komt van de notie van actieve inclusie – maakt duidelijk dat het Europese sociale beleid nog een hele weg te gaan heeft als het echt werk wil maken van zijn eigen voorstel inzake 'actieve inclusie'. Een eerste stap in de goede richting zou zijn om indicatoren te ontwikkelen om die variatie te monitoren. Onze oefening leert dat er nood is aan internationaal vergelijkbare maatstaven over de daadwerkelijke implementatie van bijstandsprogramma's en de regionale en lokale variatie binnen landen. Om de link te kunnen leggen tussen het opzet van een bijstandsprogramma en de sociale uitkomsten, zijn bovendien performantie-indicatoren nodig, zoals uitstroomgegevens: hoeveel uitkeringsgerechtigden stromen jaarlijks uit? Stromen ze uit naar werk? Leidt uitstroming tot een verbetering in inkomenspositie?

Ook de nationale, regionale en lokale overheden in België kunnen lessen trekken uit de bovenstaande oefening. Het niveau van het inkomenspakket voor bijstandsgerechtigden is in België ondermaats. Dat is het resultaat van lage leefloonbedragen, gecombineerd met het ontbreken van bovenlokale kostencompenserende maatregelen voor belangrijke uitgavenposten zoals huisvesting. Kostencompensaties voor laaginkomensgezinnen zouden de bodem van onze welvaartsstaat nochtans substantieel kunnen optillen, inclusief voor hen die werken voor een laag loon. Ze bieden bovendien deels een oplossing voor de grote lokale variatie in uitkeringspakketten (Van Mechelen & Bogaerts, 2008). Met de zesde staatshervorming krijgen de regio's bovendien het heft in handen om het activeringsbeleid mee vorm te geven, al blijven specifieke maatregelen voor bijstandsgerechtigden onder federale vleugels. Op dit moment is zowel de mate van activering (Carpentier, Neels & Van den Bosch, 2014) als de aard van de aangeboden programma's sterk afhankelijk van het lokale beleid. Het feit dat gemeenten waar sterk geactiveerd wordt, daarvoor niet altijd federale programma's inzetten, lijkt te wijzen op een lacune. De uitdaging voor de regio's zal zijn om een activeringsstrategie op te zetten die ook beantwoordt aan de specifieke noden van uitkeringsgerechtigden die ver van de arbeidsmarkt verwijderd zijn. Volgens de Europese notie van actieve inclusie is dat een activeringsstrategie waarbij niet enkel het opleggen van voorwaarden en sancties primeert, maar waarbij ook geïnvesteerd wordt in menselijk kapitaal via onderwijs en opleidingen, door passende inkomenssteun en door een brede hulpverlening.

BIJLAGE. CONDITIONALITEITEN VAN MINIMUMINKOMENSUITKERINGEN, 2012

	Definitie van een passende dienstbetrekking			Strengst mogelijke sanctie*		Werkplicht
	Geografisch	Beroepsgebonden	Andere	Reductie (% uitkering)	Duur (maand)	
AT				25	1	
BE				100	1	
BG	< 30 km	Wordt rekening mee gehouden		100	12	x
CZ	Toegankelijk	Indien mogelijk	> 80% van VT, > 3 m	30	2	
DE	Pendel < 2,5 u	Mag terugkeer naar vorige job niet schaden	Persoonlijk, cultureel, religieus	30	3	
EE	pendel < 2u, kost: <15% van loon	In lijn met ervaring, > 60% vorig loon of 2x het minimumloon (eerste 20 weken)	Geen tijdelijke jobs (eerste 20 weken)	100	1	
FI	Binnen tewerkstellingsgebied (excl. alleenstaande)	Beroepsimmuniteit (eerste 3 m)		20		
FR	< 30 km of 1 u (eerste 6 m)	Min. 85% vorig loon (eerste jaar)	Beschikbaarheid kinderopvang	50 (80 indien alleen-staande)	3	
HU		Max. 1 niveau lager		Ingetrokken		
IT				Niet vernieuwd		
LT	Pendel < 3u	In lijn met professionele vaardigheden	Familiale omstandigheden	Beëindigd	6	x
LU				100		
NL			Kinderopvang (indien < 12 jaar)	100	1	
PL				Beëindigd		
PT	Pendel < 25% werktijd & < 10% loon	Loon > 110% uitkering (eerste jaar)		100	24	
RO	< 50 km	In lijn met professionele vaardigheden		100	1	x
SI	Pendel < 3 h	1 (na 3 m) of 2 niveaus (na 6 m) onder dat van vorige job	> 20 u	100	6	
SK		In lijn met opleiding	> 50% van VT	Reductie		
UK				100	6,5	

* Bij eerste inbreuk op activeringsvereisten.

Noot: Geen duur: geïnterpreteerd als tot einde violatie. Voor de scoring (tabel 2) veronderstellen we dat dit 1 maand is. Zie noot bij tabel 3 voor informatie omtrent lokale dimensie. u: uur, VT: voltijds, m: maand.

Bron: CSB-MIPI Versie 3/2013 (Van Mechelen e.a., 2011).

NOTEN

1. In dit hoofdstuk kijken we specifiek naar de minimuminkomensbescherming voor personen op actieve leeftijd. In de meeste landen valt die doelgroep terug op algemene bijstand (zoals het Belgische leefloon, cf. 5.1). We gebruiken de termen 'bijstand' en 'minimuminkomensbescherming' door elkaar. Het dient echter gezegd dat de Aanbeveling uit 2008 zich niet beperkt tot dit stelsel en deze doelgroep, maar een bredere strategie wil formuleren voor alle personen uitgesloten van de arbeidsmarkt.
2. Sinds 1992 namen de Europese instellingen verschillende beleidsinitiatieven om adequate minimuminkomensbescherming in de EU-lidstaten te promoten. De belangrijkste zijn de Aanbeveling van de Raad in 1992 (Council of the European Communities, 1992) en de Aanbeveling Actieve Inclusie van de Europese Commissie (European Commission, 2008), die bevestigd werd door het Europees Parlement op 6 mei 2009 (European Parliament, 2009).
3. Standaardsimulaties zijn berekeningen van het netto beschikbaar inkomen van een typegezin op basis van strikte assumpties en de heersende regelgeving. Omdat het typegezin identiek is in de verschillende landen, worden enkel verschillen in beleid gevat, eerder dan verschillen in de samenstelling van de bevolking of de situatie op de arbeidsmarkt.
4. We kijken dus naar inkomensbescherming en hulp waar mensen recht op hebben, of die toch in belangrijke mate (lokaal) geregeld zijn in richtlijnen. Specifiek voor de Belgische situatie wil dat zeggen dat we enkel kijken naar het niveau van de leeflonen en niet naar mogelijke discretionaire aanvullende steun. Ook al vormt dat voor sommige gezinnen een belangrijke aanvulling op hun inkomen (zie Van Mechelen & Bogaerts, 2008), de grote individuele variatie laat niet toe dat mee op te nemen in een vergelijking van minimale inkomensbescherming tussen landen.
5. De selectie van de stad die model staat voor het lokale niveau, werd overgelaten aan de nationale experts.
6. Drie procent als drempelwaarde volgt uit het aandeel van kinderopvangkosten in het nettoinkomen van een alleenstaande ouder in Zweden (op basis van CSB MIPI, zie Van Mechelen e.a., 2011), een land dat vaak geroemd wordt vanwege zijn kinderopvangbeleid (zie bijvoorbeeld Duvander & Ferrarini 2013; European Platform for Investing in Children, 2014). We selecteerden dertig procent als bovendrempel op basis van de verdeling van kinderopvangkosten over landen, in combinatie met een waardering van de impact dat een dergelijk kostenaandeel heeft op het budget van alleenstaande ouders. In Marchal & Van Mechelen tonen we dat een alternatieve kalibratie geen impact heeft op de resultaten.
7. Vis (2007) en Kvist (1999) gebruiken een gelijkaardige drempelwaarde wanneer ze willen vatten in welke mate werkloosheidsuitkeringen toelaten een gelijkaardige levensstandaard te behouden op korte termijn.
8. De gemiddelde ratio van het netto-bijstandsinkomen ten opzichte van het netto-inkomen bij een minimumloon, voor 4 typegezinnen (zie markers in figuur 1). In Marchal & Van Mechelen (2014) bespreken we de impact van alternatieve kalibraties.
9. Dit onderscheid is gebaseerd op de indeling in Martin & Grubb (2001). We kijken evenwel niet naar programma's voor specifieke doelgroepen, zoals jongeren of personen met een handicap, of andere kleinere programma's, zoals beurzen om als zelfstandige te beginnen. Gegeven onze focus op versterkend beleid, sluiten we ten slotte pure werkplichtprogramma's zonder 'menselijk kapitaal'-versterkende doelstelling (zoals gemeenschapsdienst) uit.
10. Het OCMW Antwerpen gaf inzicht in het aantal bijstandsgerechtigden die deelnamen aan lokale activeringsprogramma's in 2011. Die activeringsprogramma's, die bestaan naast de federale maatregelen, omvatten veelal training (zoals lessen Nederlands, maar ook cursussen specifiek gericht op het verhogen van de inzetbaarheid van bijstandsgerechtigden in bepaalde jobs).

HOOFDSTUK 3

Verplicht vrijwilligerswerk in de Nederlandse 'participatiesamenleving'

Thomas Kampen

1. Inleiding

Nederland kent sinds enige jaren het merkwaardige verschijnsel 'verplicht vrijwilligerswerk'. Het is een van de meest sprekende voorbeelden van wat de overheid beoogt met de transitie naar een 'participatiesamenleving'; het sluitstuk van de 'activerende verzorgingsstaat' waarin burgerschap zo veel mogelijk gedefinieerd is in termen van plichten en verantwoordelijkheden en zo min mogelijk in termen van rechten (Tonkens, 2009). Dit hoofdstuk werpt een licht op de maatschappelijke veranderingen die ten grondslag liggen aan de veranderende eisen ten aanzien van bijstandscliënten en staat stil bij de gevolgen die de hervorming van de verzorgingsstaat voor hen heeft. De volgende vraag staat in dit hoofdstuk centraal: wat betekent het voor bijstandsontvangers om meer of minder verplicht vrijwilligerswerk te doen in een verzorgingsstaat in transitie naar een participatiesamenleving? Een antwoord op de onderzoeksvraag levert beleidsrelevante en toepasbare kennis op.

Het onderzoek waarop dit hoofdstuk gebaseerd is, is uitgevoerd in vijf Nederlandse gemeenten: Amsterdam, Eindhoven, Leeuwarden, Nijmegen en Zaanstad. Alle Nederlandse gemeenten hadden ten tijde van de start van het onderzoek beleid geformuleerd met betrekking tot vrijwilligerswerk door bijstandscliënten. Dat beleid varieerde destijds van verplichten met de mogelijkheid op een sanctie bij weigering tot belonen met een premie bij een minimaal aantal uren verricht vrijwilligerswerk per week. De vijf onderzoeksgemeenten zijn geselecteerd op basis van het in 2009 gevoerde beleid om bijstandscliënten te bewegen vrijwilligerswerk te doen. Er is gezocht naar maximale variatie in beleid om eventuele gevolgen daarvan inzichtelijk te maken. In Amsterdam bestond de mogelijkheid om bijstandscliënten te sanctioneren bij weigering. Nijmegen hanteerde in 2009 'beloning' als methode om bijstandscliënten tot vrijwilligerswerk te bewegen. De gemeenten Eindhoven en Leeuwarden spraken in hun beleid van 'verleiden' en 'stimuleren'. Zaanstad benoemt in zijn beleid de methode niet zo eenduidig, maar die is te vatten onder de noemer 'motiveren'.
Gemeenten maken in hun beleid echter verschillende uitzonderingen op de eigen regels en dat maakt de uitvoering in de praktijk vaak weerbarstiger dan de tegenstel-

ling 'verplichting' versus 'beloning' doet vermoeden. Hoewel het beleid van gemeenten van elkaar verschilt, bleek bij navraag onder beleidsmakers en door observaties van klantgesprekken bij de sociale diensten al snel dat de daadwerkelijke verplichting, verleiding of beloning pas in de praktijk haar werkelijke vorm krijgt. Oftewel: de klantmanagers van de sociale diensten, als 'streetlevel bureaucrats', vormen het beleid door het ten uitvoering te brengen (Lipsky, 1980). Die interviews en observaties laten we in dit hoofdstuk buiten beschouwing – we zetten de interviews met 66 bijstandscliënten over hun ervaringen centraal – maar beide geven wel aanleiding tot relativering van de invloed van beleid op die ervaringen.
Binnen de door gemeenten gestelde kaders is getracht de selectie van respondenten op basis van geslacht, leeftijd, afkomst, arbeidsverleden en duur van werkloosheid zo veel mogelijk een afspiegeling te laten zijn van de vertegenwoordiging van die kenmerken in het geleide vrijwilligerswerk in de betreffende gemeente.[1] De respondenten zijn verdeeld over de cultuur-, zorg- en onderwijssector, de buurt en belangenbehartiging.[2] De afname van diepte-interviews bij geleide vrijwilligers over hun ervaringen bood inzicht in de betekenissen die bijstandscliënten toekennen aan vrijwilligerswerk. Door dat herhaaldelijk te doen, is onderzocht hoe de betekenis van het vrijwilligerswerk in de loop der tijd veranderde.

In de volgende paragrafen proberen we eerst de opkomst van verplicht vrijwilligerswerk in Nederland te begrijpen aan de hand van enkele in de theorie beschreven maatschappelijke ontwikkelingen. Daarna behandelen we achtereenvolgens de beoordeling van verplicht vrijwilligerswerk door bijstandscliënten zelf, de beleidsdoelstellingen en wat er in de praktijk van terechtkomt en een alternatief doel dat uit de verhalen van verplichte vrijwilligers op te maken valt. We besluiten met enkele aanbevelingen op basis van de conclusies van het onderzoek.

2. Persoonlijk versus maatschappelijk belang

Hoe kunnen we de opkomst van verplicht vrijwilligerswerk begrijpen en wat maakt het beleidsverschijnsel zo uniek? Allereerst heeft de activerende verzorgingsstaat zich teruggetrokken uit de re-integratie van vooral kansarme bijstandscliënten omdat de kosten niet opwogen tegen de baten (Van den Berg & van der Klauw, 2006; SZW, 2008; Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), 2012). Ten tweede is de notie 'deservingness' onder de Nederlandse bevolking veranderd waardoor de nadruk meer is komen te liggen op de schuldvraag (Van Oorschot, 2000; 2006). Het criterium is niet meer zozeer of iemand behoeftig is, maar meer of iemand invloed heeft op zijn of haar situatie. Dat, in combinatie met de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid op alle beleidsterreinen, leidt tot de drang om zichtbaar verantwoordelijkheid te nemen (SCP, 2012). Dat juist vrijwilligerswerk als tegenprestatie voor de uitkering geëist wordt, is te begrijpen als een poging van de overheid om aan te sluiten bij de roep om erkenning van onbetaald

werk dat sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw te horen is geweest (zie onder andere Lister, 2002).
De verplichting tot vrijwilligerswerk in Nederland is tamelijk uniek in de wereld. Australië verlangt ook van uitkeringsgerechtigden dat zij vrijwilligerswerk doen (Warburton & McDonald, 2002). Andere landen kennen verschillende manieren om uitkeringsgerechtigden te activeren, maar vaak gaat het daarbij om activiteiten die verricht worden binnen het formele kader van re-integratietrajecten. Die activiteiten worden vaak onbetaald verricht, net als vrijwilligerswerk, dus wat maakt verplicht vrijwilligerswerk eigenlijk zo uniek?

De uniciteit moeten we zoeken in de ver uit elkaar liggende maatschappelijke en individuele belangen die verplicht vrijwilligerswerk in zich verenigt (Kampen, 2014). Die vereniging van belangen is het gevolg van wat de Nederlandse overheid de 'koppeling' tussen de Wet werk en bijstand (Wwb) en de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) noemt. De Wwb verplicht mensen die aanspraak maken op het recht op een bijstandsuitkering om "gebruik te maken van een door het college aangeboden voorziening, waaronder begrepen sociale activering, gericht op arbeidsinschakeling" (artikel 9 lid 1 sub c Wwb). Onder 'sociale activering' wordt verstaan "het verrichten van onbeloonde maatschappelijk zinvolle activiteiten gericht op arbeidsinschakeling of, als arbeidsinschakeling nog niet mogelijk is, op zelfstandige maatschappelijke participatie" (artikel 6 lid 1 sub c Wwb). Gemeenten komen sinds de invoering van de Wmo steeds vaker uit op vrijwilligerswerk als activiteit omdat gemeenten volgens de Wmo de opdracht hebben om nieuw vrijwilligerspotentieel aan te boren en vrijwilligerswerk te ondersteunen en te stimuleren.

De maatregel verenigt daarom twee werelden: de 'marktwereld' van re-integratie en de 'civiele wereld' van vrijwilligerswerk, in de termen van Boltanski en Thévenot (2006). Zij identificeren in hun boek *On justification* (2006) zes interpretatieve kaders van waaruit mensen legitimiteit toekennen aan hun handelen (de overige werelden komen hieronder aan bod). Zij laten zien op welke principes mensen hun handelen onbewust baseren en hoe conflicten tussen individuen met interpretaties vanuit verschillende 'werelden' kunnen ontstaan.
In de marktwereld domineert het persoonlijke belang en in de civiele wereld domineert het maatschappelijke belang. Vanuit de marktwereld bezien, is het centrale argument om een tegenprestatie te eisen voor de bijstandsuitkering, dat vrijwilligerswerk het persoonlijke belang van de bijstandscliënt dient omdat het bijdraagt aan empowerment en 'employability'.
Vanuit de civiele wereld wordt verplicht vrijwilligerswerk gelegitimeerd door te wijzen op het maatschappelijke belang. In de civiele wereld is het doel van verplicht vrijwilligerswerk 'responsabilisering', oftewel: verantwoordelijkheid (leren) nemen voor een maatschappelijk doel. Responsabilisering is, naast employability en empowerment, het derde te onderscheiden doel dat de overheid heeft met verplicht vrijwilligerswerk. Verderop in dit hoofdstuk zullen we uitgebreid stilstaan bij die drie beleidsdoelstellingen.

Beleidsmakers behandelen de drie doelstellingen vaak in relatie tot elkaar om duidelijk te maken dat ze elkaar kunnen versterken, terwijl uit onderzoek blijkt dat de doelstellingen elkaar evengoed kunnen tegenwerken.

Met verplicht vrijwilligerswerk streeft de overheid naar responsabilisering, employability en empowerment van bijstandscliënten.

3. Voorwaardelijke vrijwilligheid

Bijstandscliënten geven betekenis aan de eis of het verzoek om vrijwilligerswerk te doen binnen de door Boltanski en Thévenot beschreven werelden. Die betekenis bepaalt of iemand mee wil werken, onder welke voorwaarden, en welke invloed het beleid hierop heeft. Een verplichting of beloning heeft een geringe invloed op de beslissing van een bijstandscliënt. De beleidsinstrumenten (van sanctie tot beloning) zijn slechts onderdeel van de afwegingen rond het besluit van bijstandscliënten om al dan niet vrijwilligerswerk te doen. Vanuit iedere wereld bedenken bijstandscliënten redenen om wel of geen vrijwilligerswerk te doen, op basis daarvan formuleren zij voorwaarden waaronder ze dat wel of niet willen doen en bovendien zijn er omgangsvormen die hen overtuigen het wel of niet te doen. De invloed van verplichting, verleiding en beloning moeten we begrijpen in samenhang met de wereld, maar is slechts onderdeel van het besluit om vrijwilligerswerk te weigeren of ermee in te stemmen.

In slechts een van de vijf werelden van Boltanski en Thévenot, namelijk de 'civiele wereld', is het maatschappelijke belang dominant. Ongeveer een kwart van de respondenten beschouwt de situatie vanuit de civiele wereld en die groep bestaat voornamelijk uit de respondenten die uit het arbeidsproces gevallen zijn door ziekte of overspannenheid. De meesten van hen vatten de vraag of eis om vrijwilligerswerk te doen op als een appel op hun verantwoordelijkheid. Vrijwilligerswerk en de uitkering worden allebei gezien als zaken waar niet te lichtzinnig mee omgesprongen mag worden. Vrijwilligerswerk wordt beschouwd als een grote verantwoordelijkheid, waarbij het belang van de gemeenschap vooropstaat en het individuele belang ondergeschikt is. De uitkering wordt gezien als een collectief goed dat bestaat bij de gratie van collectiviteit en mag daarom zo min mogelijk tot individueel nut gebruikt worden. Zij geven de uitkering daarom de betekenis van een 'tijdelijk vangnet'. Bijstandsontvangers die de situatie vanuit de civiele wereld interpreteren, voelen zich geroepen om vrijwilligerswerk te doen als bijdrage aan het collectief, als teken van hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Het voorbehoud dat ze daarbij maken, is dat ze een publieke zaak dienen die hun na aan het hart ligt. Want 'als je iets moet doen wat niet vanuit je hart komt, dan werkt het vaak ook niet'. Als de geïnterviewde bijstandsontvangers de situatie interpreteren vanuit de

civiele wereld, maakt verplichting hen kwaad omdat het voelt als miskenning van hun bereidheid om iets aan de samenleving bij te dragen.

In de wereld van de roem en de geïnspireerde wereld staat juist het persoonlijk belang voorop. Bijstandsontvangers die de situatie bekijken vanuit de 'wereld van de roem', ongeveer een zesde van de respondenten en vaak diegenen die voorheen werkzaam waren in de meer individuele beroepen zoals zelfstandig ondernemer, zien vrijwilligerswerk vooral als een mogelijkheid om zich aan het stigma van de uitkering te onttrekken en erkenning te krijgen. In de wereld van de roem krijgt een persoon waarde door waardering van anderen (Boltanski & Thévenot, 2006). De mening van anderen, de publieke opinie, is in die wereld dus van groot belang. Status bepaalt iemands waarde en wordt bevestigd door lof en complimenten. Zichtbaarheid is een belangrijke voorwaarde voor het krijgen van aandacht en aanmoediging en daarmee voor waardering. De vergetelheid en 'de marge' zijn de angsten in de wereld van de roem. De waardigheid van een persoon in de wereld van de roem gaat ten onder aan banaliteit en onverschilligheid van anderen (Boltanski & Thévenot, 2006). Bijstandsontvangers die de situatie vanuit het interpretatieve kader van de wereld van de roem interpreteren, zien vrijwilligerswerk als een geschikte bestemming in hun zoektocht naar erkenning. Die bijstandscliënten hebben gebrek aan erkenning omdat zij de uitkering ervaren als een stigma. Ze hebben de behoefte om zich aan dat stigma te onttrekken en vrijwilligerswerk is een mogelijkheid daartoe. De voorwaarde is dan wel dat het werk en de collega's op niveau zijn. Vrijwilligerswerk beschouwen ze als een bron van status zolang het 'op niveau' is, en dat niveau is ook de voorwaarde om mee te werken. De bijstandsontvangers baseren hun oordeel op principes uit de wereld van de roem, zoals aanzien en respect, en vrezen vooral onderschatting wanneer vrijwilligerswerk niet aan 'hun niveau' voldoet. Verplichting vatten zij op als miskenning van de gevoelens die stigmatisering veroorzaakt en verhindert de trots die ze willen voelen bij vrijwilligerswerk.

De 'geïnspireerde wereld' kent waarde toe aan inspiratie (Boltanski & Thévenot, 2006). Daarom wordt binnen die wereld waarde toegeschreven aan personen die via inspiratie streven naar perfectie en geluk. 'Geïnspireerden' laten zich leiden door een innerlijk verlangen om te creëren en zeker niet door geld. De 'geïnspireerde' bijstandsontvangers, ook ongeveer een zesde van de geïnterviewden en vaak werkzaam geweest in creatieve beroepen, zetten plezier centraal in hun afwegingen en stellen op basis daarvan voorwaarden aan vrijwilligerswerk. Hun notie van rechtvaardigheid is dat niemand iets met tegenzin zou hoeven te doen en dat ze alleen iets hoeven te doen als ze er passie voor hebben. Bijstandscliënten die zichzelf vanuit die wereld beschouwen, omschrijven zichzelf als gepassioneerd, ambitieus en gedreven. Het leven in de uitkering bestempelen ze als verwaarlozing van juist die aspecten van hun persoonlijkheid. In de uitkering voelen ze zich behandeld als iemand zonder ambities. Vrijwilligerswerk zien ze als een mogelijkheid om de verwaarloosde passie nieuw leven in te blazen. Daarom vinden ze dat het vrijwilligerswerk moet aansluiten bij hun passie. Verplichting beoordelen ze dan vooral als zinloos en contraproductief. Dwang

veronderstelt onwil, volgens bijstandsontvangers die het vanuit het kader van de geïnspireerde wereld bekijken, terwijl volgens hen het probleem ligt bij het aanbod van activiteiten en niet bij hun motivatie. Ze zien zichzelf niet als onwillig, maar als gepassioneerde personen met wensen en voorkeuren waaraan niet tegemoetgekomen wordt. Doordat ze dwang associëren met onwil, denken ze bij dwang aan iets wat ze niet willen en twijfelen ze aan de zin van vrijwilligerswerk waarvan 'je hart niet sneller gaat kloppen'.

In de 'huiselijke wereld' is iemands waarde afhankelijk van de positie die hij of zij inneemt in de gemeenschap. Die waarde wordt bepaald ten opzichte van anderen binnen die gemeenschap en kan daarom meer of minder zijn (Boltanski & Thévenot, 2006). De huiselijke wereld kenmerkt zich door een hiërarchische ongelijkheid en in die zin verschilt deze van de civiele wereld, waarin gelijkheid een centrale waarde is. De waarde van de positie die iemand inneemt binnen die hiërarchie, wordt bepaald door relaties met anderen die hem of haar waarderen. Voor bijstandscliënten die de situatie beoordelen vanuit de huiselijke wereld, ongeveer een vijfde en overwegend vrouwen zonder arbeidsverleden, is de lijn tussen hun individuele belang en het maatschappelijke belang minder scherp te trekken. Vanuit de huiselijke wereld beschouwd, komt vrijwilligerswerk op het tweede plan omdat de zorg voor de sociale omgeving vooropstaat. Dwang ervaren ze als een miskenning van hun verantwoordelijkheden thuis. In de huiselijke wereld accepteert eenieder zijn of haar plaats in de hiërarchie. Bijstandsontvangers die dat kader hanteren, zien zichzelf als zorgbehoevend en daarmee als gerechtigd tot steun van anderen. Zij vinden dat ze te veel verantwoordelijkheden dragen tegenover diegenen die van hun zorgzaamheid afhankelijk zijn om daarnaast ook nog vrijwilligerswerk te doen. Beloning kan die verantwoordelijkheden tijdelijk deels verlichten, verplichting veronachtzaamt die verantwoordelijkheden.

De felste tegenstanders en de meest fervente voorstanders van vrijwilligerswerk onder de geïnterviewde bijstandsontvangers baseren hun standpunten op principes die gangbaar zijn in de 'marktwereld'. In de marktwereld bevinden mensen zich met elkaar in ruilverhoudingen en binnen die verhouding vinden transacties plaats. Vanuit de marktwereld bezien, kan de beoordeling van het dwingende verzoek twee kanten op: een deel van hen beschouwt vrijwilligerswerk als 'gratis werk' en een deel beschouwt de uitkering als 'gratis geld'. De notie van wie bij wie in het krijt staat, bepaalt of bijstandscliënten vrijwilligerswerk ervaren als 'gratis werk' of de uitkering als 'gratis geld'. De eerste groep, die tezamen ongeveer een achtste van de geïnterviewden omvat, weigert aanvankelijk medewerking, omdat werk zonder salaris niet in hun belang is. Verplichting tot werken onder hun marktwaarde vatten ze op als 'slavernij'. Een ander deel van hen, ongeveer een zesde van alle respondenten, beschouwt de uitkering als 'gratis geld'. Zij hebben juist het gevoel dat ze daar iets tegenover moeten stellen omdat gratis geld niet te rijmen is met de marktwereld. Verrassend is dat een beloning juist maakt dat die bijstandscliënten de verhouding tussen hun inzet en het 'inkomen' niet langer rechtvaardig vinden.

Veel bijstandscliënten hebben een tamelijk positief beeld van vrijwilligerswerk. Ze vinden het een belangrijke maatschappelijke taak of een mogelijke bron van status, plezier en ontplooiing. Dat, opgeteld bij het geconstateerde feit dat verplichting vaak niet het probleem is, doet de vraag rijzen hoe het kan dat er onder bijstandscliënten tamelijk veel ongenoegen heerst over geleid vrijwilligerswerk. Achter het ongenoegen zitten verschillende verhalen die één ding gemeen hebben: ze verhouden zich allemaal vrij negatief tot de wereld van de sociale dienst. De indruk die bijstandscliënten krijgen van de sociale dienst, is er een van een wereld waarin het draait om efficiëntie, productiviteit en prestaties. Klantmanagers richten zich op de ontwikkeling van hun cliënten, voeren gesprekken aan de hand van gestandaardiseerde vragenlijsten, bieden uitgestippelde trajecten aan, moeten 'targets' halen en worden gecontroleerd op behaalde resultaten. Op basis van de indruk die bijstandscliënten krijgen, dichten zij de sociale dienst kenmerken toe van de 'industriële wereld', de zesde wereld van Boltanski en Thévenot, en die botst met de werelden van bijstandscliënten. Het is niet verwonderlijk dat de 'industriële wereld' de enige wereld is die we niet terugzien in de interpretaties van bijstandsgerechtigden. Bijstandscliënten beoordelen vrijwilligerswerk niet op efficiëntie en productiviteit, zoals zij dat vanuit een industrieel kader zouden doen. De volgende paragraaf laat zien welke gevolgen de bureaucratische benadering in de praktijk heeft.

Veel bijstandscliënten hebben een tamelijk positief beeld van vrijwilligerswerk.

4. Beleidsdoelstelling responsabilisering

Een belangrijke doelstelling van de overheid met geleid vrijwilligerswerk is om bijstandsontvangers te 'responsabiliseren', oftewel verantwoordelijk te maken. De overheid ziet de vrijwilligerssector steeds meer als de ideale plek om door responsabilisering verantwoordelijke burgers te vormen (Ilcan & Basok, 2004; Muehlebach, 2012). Het beleid rept steeds vaker van de 'eigen verantwoordelijkheid' van bijstandsontvangers. De literatuur is kritisch over de overheid die verantwoordelijkheid zou opleggen, afdwingen en controleren (Ilcan & Basok, 2004). Dat perspectief vatten we in dit hoofdstuk onder de noemer 'responsabilisering door beheersing'. Het antwoord op die kritiek is 'responsabilisering door bevrijding'. Bevrijding slaat in dit geval op het bevrijden van de verantwoordelijkheid van bijstandscliënten uit handen van de overheid. In hoeverre leiden beide visies daadwerkelijk tot het nemen van verantwoordelijkheid door bijstandscliënten zoals de overheid voor ogen heeft?

In beide visies op responsabilisering blijken elementen te zitten die verhinderen dat bijstandsontvangers verantwoordelijkheid nemen. Responsabilisering door beheersing geeft hun een gevoel dat de overheid de eigen verantwoordelijkheid definieert 'op een

manier die de overheid uitkomt'. Ze voelen zich dan niet gekend in de eigen doelstellingen en het persoonlijke belang bij vrijwilligerswerk. Een geïnterviewde bijstandscliënt had bijvoorbeeld het gevoel dat de doelstelling van de overheid om de leefbaarheid van de buurt te verbeteren belangrijker werd gevonden dan zijn werkervaring. Hij vertelde:

> "Als ik zeg: 'Ik ben een regisseur', dan denken ze dat ik een buurtregisseur ben, weet je. [...] Ze snappen niet wat mijn opleiding is. Ze doen hun werk, standaardwerk. Ze moeten een dossier doorspitten en dan kijken of er iets toepasselijks te vinden is, maar de regels zijn niet voor mij gemaakt."

Als het belang van de overheid prevaleert, lijkt het voor bijstandsontvangers toeval dat juist zij iets kunnen bijdragen aan de verwezenlijking van de overheidsdoelstelling. Op lange termijn manifesteert 'beheersing' zich vooral door de controle op hun functioneren. Controle door de sociale dienst op de aanwezigheid doet afbreuk aan het gevoel van bijstandsontvangers dat vrijwilligerswerk in hun eigen belang is. Geleide vrijwilligers die op hun werk plots een klantmanager of re-integratieconsulent over de vloer krijgen, vinden dat dat te weinig discreet gaat. Zo was er Michel, een verplichte vrijwilliger die lange tijd nauwkeurig voor zijn collega-vrijwilligers verborgen hield dat hij een uitkering kreeg. Michel voelde zich lichtelijk in zijn hemd gezet door de controle. Hij vertelt:

> "Plotseling kwam daar dus een mevrouw die dan met mij en mijn mentor op kantoor een gesprek kwam houden. Mijn collega's hielden zich er niet mee bezig, er komen zoveel mensen, maar het gebeurde wel."

In hoeverre is responsabilisering door bevrijding dan een wenselijk alternatief? Zonder uitzondering zeggen bijstandscliënten die zelf op zoek zijn gegaan naar vrijwilligerswerk, dat het hun beter verging dan wanneer de sociale dienst iets voor hen zocht. Ze zeggen veel vrijheid te hebben ervaren. Door zich te ontworstelen aan de bureaucratische benadering van de sociale dienst krijgen ze een bevrijd gevoel:

> "Want ik heb dus gemerkt, wil je iets leuks doen als vrijwilligerswerk, dan moet je dat dus niet via de sociale dienst of via een andere aanbieder doen, je moet gewoon zelf op zoek gaan, want waar ik zelf naartoe ben gegaan, is het me dus nog altijd het beste bevallen."

Responsabilisering door bevrijding mag dan wel het verantwoordelijkheidsgevoel bevorderen op korte termijn, op lange termijn geeft 'bevrijding' te weinig richting en bevestiging van het maatschappelijke nut en het individuele belang van vrijwilligerswerk om bevredigend te zijn voor geleide vrijwilligers. Na verloop van tijd ontstaat er behoefte aan contact met professionals die hen bevestigen in het belang van hun activiteiten:

> "De begeleidster van de sociale dienst heb ik welgeteld één keer gezien! En daar heb ik mezelf bijna aan moeten opdringen. Zo van: hallo, wordt het niet eens tijd dat we... Maar zij denkt van: nou, die is gedetacheerd en laat maar..."

Het beroep dat de overheid doet op burgers om vrijwilligerswerk te doen, beantwoorden geleide vrijwilligers op termijn met een wedervraag om aandacht. Ze vinden dat er niet naar hen omgekeken wordt. Het voelt alsof voor anderen het doel bereikt is zodra zij met vrijwilligerswerk gestart zijn, terwijl het voor de geleide vrijwilliger dan pas begint.

5. Beleidsdoelstelling employability

Als het aan de overheid ligt, moet deelnemen aan vrijwilligersactiviteiten de 'afstand tot de arbeidsmarkt' verkleinen. Met andere woorden: vrijwilligerswerk moet bijdragen aan de 'employability' van bijstandscliënten. Maar slechts een van de geïnterviewde verplichte vrijwilligers heeft een (flex)contract gekregen. Ook uit ander onderzoek blijkt dat bijstandscliënten die vrijwilligerswerk doen, niet sneller een baan vinden (Van der Aa, 2012). Hoe is dat mogelijk?

Aanvankelijk lijkt vrijwilligerswerk de brug naar betaald werk te zijn. Activerende professionals presenteren vrijwilligerswerk aan bijstandsontvangers als een manier om de afstand tot de arbeidsmarkt te verkleinen. Geertje (42) vertelt dat haar re-integratiecoach zei:

> "Dan zit je weer in het circuit, [...] het werkzame leven. [...] En dat kun je natuurlijk ook op je cv zetten, dat er dan beter uitziet en je hebt meer contact met de werkende wereld waar jij naartoe wilt."

Aanvankelijk hebben bijstandscliënten zelf echter lage verwachtingen van de gevolgen van vrijwilligerswerk voor hun kansen op een betaalde baan. Na aanvang van het vrijwilligerswerk laait bij de meerderheid van de geïnterviewde bijstandsontvangers toch de hoop op betaald werk op. Vooral jongere geleide vrijwilligers zonder arbeidsverleden ontdekken veel nieuwe kwaliteiten tijdens hun vrijwilligerswerk. Voor oudere geleide vrijwilligers zijn de eigen kwaliteiten vaker een bevestiging van wat ze al dachten. Naast de vaardigheden verandert vrijwilligerswerk de houding van bijstandsontvangers tegenover betaald werk. Op korte termijn veranderen bijvoorbeeld hun eisen ten aanzien van betaald werk. Behalve door hun vaardigheden en houding neemt de hoop op betaald werk toe door uitbreiding van het netwerk van geleide vrijwilligers.
Na verloop van tijd neemt de hoop echter af door gebrek aan perspectief op betaald werk. Een belangrijke reden dat vrijwilligerswerk het voorlopige eindstation is voor bijstandsontvangers, is dat op het moment dat ze klaar zijn om een volgende stap te zetten, er geen begeleiding of bemiddeling plaatsvindt. Roos vraagt zich tijdens haar vrijwilligerswerk voor de buitenschoolse opvang bijvoorbeeld af:

> "Waar moet ik nu precies mijn focus gaan leggen? Want dat is dus iets wat ik geleerd heb, ik moet wel mijn focus leggen ergens, anders kom ik nooit tot een baan. [...] Ik verwacht daar eigenlijk wel hulp bij, maar die krijg ik dus niet."

De ontwikkelingen die een bijstandsontvanger doormaakt vanaf de start van het vrijwilligerswerk, leveren daarom op langere termijn geen betaald werk op. Of de aangeboorde competenties daadwerkelijk zouden resulteren in een betaalde baan als er wel sprake van begeleiding en bemiddeling zou zijn, is natuurlijk de vraag gezien de situatie op de arbeidsmarkt. Toch had hieraan minimaal moeten worden voldaan om de eventueel toegenomen kans op betaald werk te benutten.
Het gebrek aan begeleiding en bemiddeling maakt dat bijstandsontvangers hun kamp opslaan op de vrijwilligersplek en vrijwilligerswerk op termijn gaan zien als een vluchtheuvel om te ontsnappen aan de arbeidsmarkt in plaats van als een gelegenheid om de afstand tot de arbeidsmarkt te verkleinen.
De positieve aspecten van vrijwilligerswerk waar bijstandsontvangers aan hechten, verhinderen dat de afstand tot de arbeidsmarkt verkleint. Een aantal geleide vrijwilligers gaat het vrijwilligerswerk zien als een ambacht. Ze halen daardoor voldoening uit het leren beheersen van een vak, zoals koken in de keuken van de daklozenopvang, zonder zich druk te hoeven maken over de marktwaarde ervan. De voldoening die ze halen uit de ambachtelijkheid van hun vrijwilligerswerk, leidt ertoe dat ze zich afkeren van de arbeidsmarkt omdat daar volgens hen geen ruimte is voor ambachtelijkheid.
Niet alleen wordt de afstand tot de arbeidsmarkt niet kleiner, de afstand wordt zelfs groter doordat geleide vrijwilligers zich emotioneel distantiëren van de arbeidsmarkt. Ten eerste doordat geleide vrijwilligers vaak meer 'zin' of 'betekenis' toekennen aan hun vrijwilligerswerk dan aan betaald werk. Vaak vinden ze dat zij betekenisvoller werk verrichten dan de 'doorsneewerknemer' en zijn zij daarom 'blij' en 'trots' op hun bijdrage als vrijwilliger. Geleide vrijwilligers praten vaak over hun werk als 'iets dat echter is dan een bureaubaan'. Ten tweede doordat zij de ontspannen sfeer koesteren op een vrijwilligersplek, die naar hun idee in een betaalde baan vaak ontbreekt. Joris legt uit waarom hij zich niet meer thuis zou voelen op de arbeidsmarkt:

> "Er is heel vaak geen tijd om er begrip voor te hebben in het bedrijfsleven. Als het druk is en zo. Terwijl hier, [...] hier vangen we elkaar een beetje op. Daar is toch wat meer ruimte voor."

Als vrijwilliger kunnen zij hun eigen tempo volgen, anders dan op de arbeidsmarkt, waar 'alles snel-snel-snel moet'. Ten derde gaan bijstandsontvangers zich steeds meer identificeren met hun status van 'vrijwilliger'. Vrijwilligers noemen zich bijvoorbeeld 'leraar' als zij Nederlandse les geven in een buurtcentrum of zij kunnen een 'coach' zijn die buurtbewoners helpt met zaken als administratie. Op die manier helpt vrijwilligerswerk bijstandsontvangers om zichzelf op een andere manier te definiëren.

De afstand tot de arbeidsmarkt verkleint dus niet en vergroot zelfs door emotionele distantie en identificatie met vrijwilligerswerk. Wat rest, is de hoop om uiteindelijk betaald te worden voor het vrijwilligerswerk dat ze doen of zich verder te kunnen ontwikkelen met een opleiding.

De conclusie dat vrijwilligerswerk niet uitmondt in een betaalde baan, doen beleidsmakers vaak af met het argument dat een tegenprestatie vragen voor de uitkering in ieder geval geen kwaad kan. Mocht vrijwilligerswerk niet leiden tot betaald werk, dan hebben bijstandsontvangers zich in de tussentijd in ieder geval nuttig gemaakt. Volgens de Nederlandse staatssecretaris Jetta Klijnsma is het namelijk "nooit verkeerd als mensen actief blijven."[3] Beide constateringen zien we ook terug in internationale literatuur: vrijwilligerswerk leidt niet tot betaald werk, maar het is wel op andere manieren van waarde voor uitkeringsgerechtigden (zie bijvoorbeeld Fuller, Kershaw & Pulkingham, 2008). De ervaringen van de geïnterviewde bijstandscliënten weerleggen dat niet, maar laten zien dat de doelstelling om betaald werk te vinden niet dichterbij komt en soms zelfs verder uit zicht raakt.

De afstand tot de arbeidsmarkt vergroot door emotionele distantie en identificatie met vrijwilligerswerk.

6. Beleidsdoelstelling empowerment

Een van de andere manieren waarop vrijwilligerswerk volgens het beleid van waarde is voor bijstandscliënten, is doordat het 'empowert'. Vrijwilligerswerk moet zelfvertrouwen en zelfrespect geven, volgens de gemeenten. Ze willen passieve ontvangers van een uitkering tot zelfredzame, zelfstandige en oordeelkundige burgers maken. Door middel van vrijwilligerswerk willen ze mensen 'controle over het eigen leven' geven.
Om te bepalen in hoeverre dat lukt, is allereerst nagegaan wat werkloosheid met het zelfbeeld van werklozen doet. Kort gezegd, lijden de geïnterviewde bijstandsontvangers onder gevoelens van minderwaardigheid, vernedering en paternalistisch gedrag, zo blijkt uit hun verhalen. Het verlies van een betaalde baan gaat gepaard met het verlies van status, inkomen en contacten. Empowerment is dan ook een welkome doelstelling van het beleid.
Geleid vrijwilligerswerk blijkt op verschillende manieren bij te dragen aan empowerment van bijstandsontvangers. Het doorbreekt de inactiviteit die hen minderwaardig deed voelen en hun zelfvertrouwen ondermijnde. Ze doen contacten op die hen bevestigen dat ze nuttig zijn en ze helpen anderen waardoor ze zich minder afhankelijk voelen. Daarnaast zijn er vier manieren waarop vrijwilligerswerk bijstandsontvangers empowert: door status, onthaasting, ambachtelijkheid en zingeving. Oftewel: de mechanismen die hen afstand doen nemen van de arbeidsmarkt, werken tegelijkertijd empowerend. Dat is opmerkelijk, want dat zou betekenen dat het beleid tegenstrijdige doelstellingen nastreeft.

Ten eerste ervaren bijstandsontvangers vrijwilligerswerk als een manier om van een stigma af te komen. Het verleent hen status in een nieuwe maatschappelijke rol. Als vrijwilliger in de sportkantine verwerven ze bijvoorbeeld bekendheid in de buurt, zoals

Willemien (47), die lange tijd ziek thuis zat en zich nu gekend voelt door alle kinderen van de voetbalclub:

> "Ze komen dan gewoon naar je toe, van: 'Willemien dit en dat, zus of zo', weet je wel. Ja, dat is gewoon leuk. En hun ouders: die komen kijken, dat is gewoon supergezellig. Ja, die ken ik ook allemaal, dus dat scheelt."

Dat zien we vooral gebeuren bij vrijwilligerswerk in de buurt en in belangenbehartiging.

Ten tweede kunnen het 'vrijblijvende karakter' en 'de ontspannen sfeer' een empowerend effect hebben op bijstandsontvangers. Als ze het vrijblijvende karakter van vrijwilligerswerk als reden zien om de grens te bewaken tussen de taken die zij wel en niet op zich nemen, versterkt dat het gevoel dat ze de zaken onder controle hebben. Ook het lage tempo werkt empowerend omdat het bijdraagt aan de ervaren controle over een situatie. Ten derde kan geleid vrijwilligerswerk een empowerende werking hebben wanneer bijstandsontvangers het als een ambacht beschouwen. Dat zien we bijvoorbeeld gebeuren bij vrijwilligers die ouderen leren omgaan met de computer en zich nieuwe computervaardigheden eigen maken. Langzaamaan gaan ze specialistischer te werk en uit die zoektocht halen ze een grote bevrediging. Het gaat hun dan vaak niet meer om dankbaarheid of erkenning van de buitenwereld. Zoals Michel het omschrijft: "Ik wilde gewoon beter worden in wat ik deed." Dat gebeurt vooral bij vrijwilligers die technisch of creatief vrijwilligerswerk doen.
Het vrijwilligerswerk stelt bijstandsontvangers ten vierde in staat hun zelfrespect op te waarderen door aan hun activiteiten meer 'zin' of 'betekenis' toe te kennen dan aan betaald werk. Jasmin noemt haar vrijwilligerswerk bijvoorbeeld "iets dat er werkelijk toe doet":

> "Want op de werkvloer worden alleen maar pragmatische dingen besproken. Dingen die volgens lijstjes of cijfers gedaan moeten worden en niet over het samenwerken. Maar ja, dat is mijn kritiek naar het zakenleven en kantoortjes."

Voor bijstandscliënten is het echter niet gemakkelijk om het verworven zelfrespect te behouden in hun vrijwilligersbestaan. De verwachtingen waarmee zij als vrijwilliger te maken krijgen, zoals dat zij de wc schoon zullen maken, kunnen zij als vernederend ervaren. Ook in het contact met de sociale dienst blijkt het moeilijk om de eigenwaarde overeind te houden. Vooral de controle die sociale diensten uitoefenen op hun functioneren, bevestigen bijstandsontvangers opnieuw in hun afhankelijkheid.

7. Het geschonden levensverhaal

Tot slot heeft vrijwilligerswerk een positieve uitwerking op bijstandsontvangers die het beleid niet beoogd heeft. Vrijwilligerswerk is voor bijstandscliënten een manier om hun

geschonden levensverhaal te herstellen (Kampen, 2010). Dat doen ze op twee manieren, die we 'biografiebeheer' kunnen noemen: door de bladzijde om te slaan en door een verbeterd vervolg aan hun levensverhaal te geven.

De eerste vorm van biografiebeheer is het omslaan van een bladzijde die al lange tijd openligt. Ten eerste omdat vrijwilligerswerk een manier kan zijn om erachter te komen wat nog mogelijk is binnen de grenzen van de lichamelijke of psychische beperkingen en zich daarmee te verzoenen. Een voorwaarde voor verzoening is wel dat de pijn in de beleving van bijstandsontvangers niet veroorzaakt is door onrecht.
Voor een deel van de bijstandsontvangers is vrijwilligerswerk een manier om negatieve emoties te overwinnen. Het stelt hen in staat om een rode draad door hun leven door te knippen en zo hun levenspad te verleggen. Een voorwaarde voor het overwinnen van negatieve emoties is dat een directe confrontatie met bijvoorbeeld angst vermeden wordt.
De derde en meest rigoureuze manier om de bladzijde om te slaan, is om vrijwilligerswerk te beschouwen als een nieuw hoofdstuk en zodoende de spijt over het geschonden levensverhaal te wissen. Met een schone lei beginnen, lukt alleen onder bepaalde condities, zoals wanneer het vrijwilligerswerk bijstandsontvangers niet confronteert met de lasten uit hun verleden.

Vrijwilligerswerk is niet voor iedereen een manier om zichzelf in een nieuw hoofdstuk te storten, zoals bij diegenen die de bladzijde omslaan. Voor andere bijstandsontvangers is het juist een manier om zichzelf opnieuw te bewijzen in een verbeterd vervolgverhaal; de tweede vorm van biografiebeheer. Een verbeterd vervolg geven, lukt ten eerste door via vrijwilligerswerk te revancheren voor een geleden nederlaag. Dat lukt echter slechts onder de voorwaarde dat de persoon het idee heeft in zijn of haar recht te staan.
Een tweede manier om het levensverhaal een verbeterd vervolg te geven, zien we als een bijstandsontvanger door middel van vrijwilligerswerk terugbetaalt. De gevoelde noodzaak hiertoe is vaak ingegeven door dankbaarheid. Dankbaarheid kan bijstandsontvangers het gevoel geven dat ze bij iemand in het krijt staan en vrijwilligerswerk helpt om dat terug te betalen. Een voorwaarde is dat vrijwilligersorganisaties het verleden van een bijstandsontvanger niet als een blokkerende factor zien bij het uitoefenen van vrijwilligerswerk.

8. Besluit: het consideratiemodel

Vrijwilligerswerk kan dus bijdragen aan empowerment van bijstandscliënten, maar dat gaat vervolgens ten koste van hun employability. Maakt dat geleid vrijwilligerswerk tot een slecht idee? Nee, maar het beleid werkt alleen onder een aantal voorwaarden. Pas wanneer op voorhand verzekerd kan worden dat aan die voorwaarden is voldaan, zou vrijwilligerswerk van bijstandscliënten verlangd mogen worden. Die voorwaarden hebben alle betrekking op de erkenning van de verschillende belangen in de opeenvolgende

fasen van het vrijwilligerswerk die we hieronder doorlopen. Daarom besluiten we dit hoofdstuk met een model dat als leidraad kan dienen voor het geven van erkenning op de juiste momenten.

Geleide vrijwilligers doorlopen vier fasen: ten eerste de fase waarin de bijstandscliënt het verzoek of de eis beoordeelt; ten tweede de fase waarin de bijstandscliënt met het vrijwilligerswerk start; ten derde de fase waarin het vrijwilligerswerk enige tijd verricht is; ten vierde de fase dat vrijwilligerswerk gedurende lange tijd verricht is. De klantmanager van de sociale dienst heeft een sleutelrol in het model. We kijken hierna welke rol voor de klantmanager in welke fase is weggelegd. De verschillende taken in de vier fasen vormen tezamen het consideratiemodel (Kampen, 2014).

De ontmoetingsfase is de eerste fase. Dat is het moment wanneer de bijstandscliënt op gesprek komt bij de klantmanager en geconfronteerd wordt met het verzoek of de eis om vrijwilligerswerk te gaan doen. In die fase, waarin een activiteit geselecteerd wordt, is het belangrijk dat zij oog hebben voor de persoonlijke achtergrond, zoals iemands levens- en werkervaring. Die aanpak is erop gericht individueel en maatschappelijk belang te verenigen. Klantmanager en cliënt zoeken net zo lang met elkaar tot beide belangen elkaar ontmoeten. Daarom noemen wij die fase de 'ontmoetingsfase'.
In de ontmoetingsfase kijken klantmanagers allereerst naar de achtergrond van de bijstandsontvangers en zoeken ze vervolgens toenadering. Als een klantmanager blijk geeft van interesse in de betreffende persoon, motiveert dat de bijstandsontvanger om mee te werken aan de activering. Bovendien leidt het ertoe dat het midden gezocht wordt tussen het collectieve belang en het belang van het individu; ook de belangen 'ontmoeten' elkaar.
In de ontmoetingsfase motiveert het ook als de overheid de bijstandscliënt tegemoetkomt. Dat kan zijn door te helpen met kleine of grote problemen. De dankbaarheid die dat oproept, kan het perspectief van de persoon doen kenteren: "Ik word nu geholpen, dan mag ik toch wel wat terugdoen?"

De ontdekkingsfase vindt plaats na de start van het vrijwilligerswerk, wanneer de geleide vrijwilligers zich plots in de context van een vrijwilligersorganisatie begeven waar het maatschappelijke belang domineert. In die fase verliezen veel geleide vrijwilligers hun persoonlijke belang zelf gemakkelijk uit het oog. Bij de aanvang van het vrijwilligerswerk dompelen bijstandsontvangers zich onder in een nieuwe omgeving en is het vanzelfsprekend om het maatschappelijke nut van vrijwilligerswerk boven employability als individueel belang te stellen.
De geleide vrijwilliger is in die fase vooral vrijwilligerswerk aan het ontdekken, vandaar dat we die fase de 'ontdekkingsfase' noemen, en dat moeten klantmanagers respecteren. De taak voor klantmanagers in de ontdekkingsfase is om op de achtergrond te bewaken dat bijstandscliënten via vrijwilligerswerk toewerken naar het doel dat zij zichzelf gesteld hebben. Een klantmanager moet alert zijn en klaarstaan om te helpen zonder zich te veel met het vrijwilligerswerk te bemoeien.

De rugdekkingsfase: op termijn gaan bijstandscliënten zich steeds sterker hechten aan het vrijwilligerswerk omdat het empowert. Vrijwilligerswerk empowert omdat het rust, zin en verdieping biedt. Zij maken hun vrijwilligerswerk groot en belangrijk in hoe zij erover spreken en zo maken zij zich trots op wat ze doen voor de maatschappij. De positieve emoties die bijstandsontvangers ervaren in hun vrijwilligerswerk, hangen daardoor echter sterk samen met de waarde die ze zelf toekennen aan vrijwilligerswerk. Dat maakt hen extra gevoelig voor signalen die het tegendeel bewijzen. Zodra een collega of leidinggevende van hen verwacht dat zij als vrijwilliger wel even de wc zullen schoonmaken, leidt dat algauw tot frustratie en woede omdat het voelt als een miskenning van het belang van hun vrijwilligerswerk. Zodra een geleide vrijwilliger het werk beneden zijn of haar niveau vindt, ontstaan er gemakkelijk conflicten. Dan lijkt het of de persoon louter aan zijn eigen belang denkt, terwijl het eigenlijk een manier is om het maatschappelijke belang van het vrijwilligerswerk te verdedigen. In die 'rugdekkingsfase' is het belangrijk dat een klantmanager tijdens conflicten naast de cliënt gaat staan en opnieuw probeert het midden te vinden tussen het persoonlijke en het maatschappelijke belang. Iemand rugdekking geven is achter iemand staan, maar ook iemand in het oog houden en verdedigen als het nodig is.

> De sociale dienst moet een brug slaan tussen de vrijwilligersorganisatie en de arbeidsmarkt.

De bemiddelingsfase vangt aan wanneer de bijstandscliënt al langere tijd vrijwilligerswerk doet. Net als in de ontmoetingsfase is in de bemiddelingsfase de verhouding tussen het persoonlijke en maatschappelijke belang een cruciale factor bij het bieden van perspectief op werk middels vrijwilligerswerk. Op lange termijn raakt het persoonlijke belang gemakkelijk vergeten omdat het ondergesneeuwd raakt door het maatschappelijke belang. Oftewel: de verantwoordelijkheid als vrijwilliger gaat ten koste van de verantwoordelijkheid om betaald werk te zoeken. Het moment dat een geleide vrijwilliger misschien toe is aan de volgende stap, blijft onbenut omdat een geleide vrijwilliger op zichzelf is aangewezen voor het oordeel of hij of zij daar klaar voor is. De verantwoordelijkheid voor doorstroming ligt te eenzijdig bij de geleide vrijwilliger zelf. Zolang iemand vrijwilligerswerk doet, lijkt voor de sociale dienst de verantwoordelijkheid vervuld en kijkt er niemand meer mee naar vacatures.
De voor de hand liggende oplossing is dat de sociale dienst de brug slaat tussen de vrijwilligersorganisatie en de arbeidsmarkt. De klantmanager dient de matching tussen de bijstandscliënt en de werkgever te organiseren. De basis voor die matching is een vooraf opgesteld plan waarin afgesproken wordt wanneer de voortgang geëvalueerd wordt. Geleide vrijwilligers vinden het huidige jaarlijkse of halfjaarlijkse gesprek op kantoor bij de sociale dienst niet genoeg om een duidelijk beeld te geven van hoe zij zich ontwikkeld hebben. Controle is dus zeer gewenst, zolang die gericht is op de vraag of vrijwilligerswerk nog in het belang van de bijstandscliënt is.

NOTEN

1. De man/vrouw-verdeling is 60/40 en de gemiddelde leeftijd is 45. Zeventien respondenten waren van niet-Nederlandse afkomst (6 Marokkaans, 4 Turks, 1 Iraans, 1 Irakees, 1 Chinees, 1 Surinaams, 1 Dominicaans, 1 Pools en 1 Roemeens).
2. Cultureel: 9; zorg: 15; onderwijs: 12; buurt: 9; belangenbehartiging: 9. Voorbeelden van vrijwilligerswerk in de cultuursector zijn suppoost in een museum en kaartjes verkopen in een theater. Bij vrijwilligerswerk in de zorgsector kan gedacht worden aan het ondersteunen van het verplegend personeel in een verzorgingshuis door koffie te schenken voor of spelletjes te spelen met bewoners. Bijstandscliënten die in de onderwijssector actief waren, lazen bijvoorbeeld voor aan kinderen bij de buitenschoolse opvang of gaven taalonderwijs aan migranten. Met vrijwilligerswerk in de buurt wordt bijvoorbeeld bedoeld buurtbewoners voorlichten over de op handen zijnde buurtvernieuwing. Bijstandscliënten die actief waren in de belangenbehartiging, deden bijvoorbeeld vrijwilligerswerk bij een patiëntenvereniging.
3. Zie NOS.nl, 22 november 2013.

HOOFDSTUK 4

De (on)betaalbaarheid van wonen voor private huurders in Europees vergelijkend perspectief

Caroline Dewilde

1. Inleiding

(On)betaalbaarheid van wonen is een heet hangijzer, zowel in de pers als voor belangenorganisaties, beleidsmakers en onderzoekers. Recent onderzoek op basis van verschillende gegevensbronnen voor zowel Vlaanderen, België als een groep van 'oude' Europese lidstaten toont aan dat de betaalbaarheid van wonen is afgenomen, met name voor de zwakkere groepen in de samenleving. Voor Vlaanderen vindt Heylen (2015) op basis van het Grote Woononderzoek (GWO) dat het aandeel van het inkomen dat gezinnen in alle woningmarktsegmenten (eigenaars met en zonder hypotheek, sociale en private huurders) aan wonen spenderen (ook wel de 'woonquote' genoemd), is toegenomen tussen 2005 en 2013. De situatie oogt het meest problematisch voor private huurders. Waar in 2005 39,2% van de private huurders een woonquote[1] boven de 30% rapporteert, is dat in 2013 gestegen tot maar liefst 51,7%. Ter vergelijking: de respectievelijke cijfers voor de totale steekproef bedragen 12,7% en 19,6%. In tegenstelling tot ouder onderzoek naar een eerdere vergelijkbare trend tussen 1976 en 1997 (De Decker & Geurts, 2005), is de recente achteruitgang in de positie van de private huurders niet langer te wijten aan een residualiseringsproces, waarbij het sociaaleconomische profiel van die groep verzwakt over de tijd omdat diegenen met de 'betere' kenmerken (een hoger inkomen) steeds vaker terug te vinden zijn bij de eigenaars. Tussen 1995 en 2013 is het aantal eigenaars in de bevolking immers ook afgenomen, met name onder de 40% laagste inkomens. De afnemende betaalbaarheid kan worden verklaard doordat de reële private huur steeg over de tijd, terwijl het inkomen van de private huurders stabiel bleef (Heylen, 2015). Ook blijkt dat de gemiddelde huur op de private markt het sterkst toenam voor het onderste inkomenskwintiel (de laagste 20%). Een kanttekening is wel dat een dergelijke stijging van de problematiek veel minder uitgesproken is – van 27,4% in 2005 tot 30,4% in 2013 – wanneer betaalbaarheid op een andere manier wordt geoperationaliseerd, met name volgens het resterende inkomen: is het resterende inkomen na woonkosten voldoende om menswaardig te kunnen leven op basis van een referentiebudget? Hoewel die laatste methode conceptueel beter is onderbouwd en mogelijk een nauwkeuriger beeld geeft van de betaalbaarheidsproblematiek (zie verder), zijn aan het

gebruik van budgetstandaarden (of een andere methode) voor armoedemeting ook weer nadelen verbonden,[2] die dan mogelijk doorwerken in de meting van (on)betaalbaarheid van wonen. Budgetstandaarden zijn verder niet beschikbaar in de meeste landen. De woonquote is daarom een veelgebruikte methode in internationaal vergelijkend onderzoek. In dit hoofdstuk proberen we deels aan de kritieken op de woonquote tegemoet te komen door een aangepaste versie te ontwikkelen.

Een vergelijkbare trend voor een grotere groep van Europese landen wordt gerapporteerd in recent onderzoek van Dewilde (2015b) en Dewilde en De Decker (2015). Terwijl tussen 1995 en 2012 betaalbaarheidsproblemen voor de middeninkomens gelijk zijn gebleven of slechts beperkt zijn toegenomen, is de betaalbaarheid van wonen voor de lagere inkomensgroepen (veel) sterker afgenomen. Hierdoor is de kloof tussen de onderkant en de middengroepen gegroeid. Dat geldt voor tien van de dertien West-Europese landen (zijnde de 'oude' Europese lidstaten), waaronder ook België (Dewilde, 2015b). In de bovengenoemde bijdragen wordt de afnemende betaalbaarheid van wonen tussen 1995 en 2012 voor eigenaars en (private) huurders met een laag inkomen (de twee laagste inkomenskwintielen, zijnde de onderste 40% van de inkomensverdeling) bovendien gerelateerd aan de bredere institutionele context van veranderingen in zogenaamde 'huisvestingsregimes'.

Het concept 'huisvestingsregime' verwijst in navolging van Kemeny (1981, p. 13) naar de "social, political and economic organization of the provision, allocation and consumption of housing." Dat concept omvat niet alleen woonbeleid of ander sociaal beleid dat de woonuitkomsten beïnvloedt, maar verwijst meer algemeen naar de relaties tussen de (welvaarts)staat, de markt en het gezin (of de uitgebreide familie). Het samenspel tussen beleid, ideologie en cultuur, in combinatie met mogelijkheden en beperkingen van huishoudens, leidt tot verschillende woonuitkomsten voor verschillende sociale groepen. Huisvestingsregimes in Europa verschillen op complexe, maar betekenisvolle manieren van elkaar (Allen e.a., 2004; Barlow & Duncan, 1994; Hoekstra, 2010; Kemeny, 1995) en resulteren tevens in herkenbare 'patronen' of 'configuraties' van woonuitkomsten (Dewilde, 2015a). Meer staatsinterventie, vooral in de vorm van een sterk gereglementeerde huursector in combinatie met een sociaaldemocratisch welvaartsregime (zoals in Denemarken), is bijvoorbeeld geassocieerd met een goede woonkwaliteit en lage subjectieve woonkostproblemen 'across the board' – dat wil zeggen voor laaginkomenshuishoudens uit diverse woningmarktsegmenten (huurders en eigenaars) en leeftijdsgroepen (referentiepersoon huishouden ≤ 60 jaar en > 60 jaar), maar ook met hogere woonquotes voor huurders.[3] Laaginkomenshuurders zijn het slechtst af in landen met een kleine, afgeschermde en selectieve sociale huursector (zoals België), wellicht omdat de vraag groter is dan het aanbod en niet alle woonnood aan de onderkant adequaat kan worden aangepakt. Een grotere rol voor de uitgebreide familie, zoals in de Zuid-Europese landen, resulteert in een patroon van minder goede woonkwaliteit gecombineerd met lagere woonquotes (door het hoge percentage eigenaars zonder hypotheek, ook bij jongere huishoudens), maar ook met opvallend hoge subjectieve woonlasten, zowel bij huurders als bij eigenaars met een laag inkomen.

In deze bijdrage ligt de focus niet zozeer op verschillen tussen huisvestingsregimes, maar op de trend over de tijd inzake de betaalbaarheid van wonen, met name voor private huurders. Zoals we zullen zien, manifesteert die trend zich in meerdere Europese landen, waarbij niet zozeer het huisvestingsregime van belang is, maar wel de mate waarin de woningmarkt in de verschillende landen tijdens de bestudeerde periode minder of meer 'financialisering' heeft gekend. In de volgende paragraaf schetsen we de institutionele achtergronden van dat proces en leggen we uit waarom dat proces met name voor private huurders – de minst beschermde groep op de woningmarkt – niet zonder gevolgen is gebleven. We presenteren de belangrijkste cijfers en bouwen vervolgens voort op het bovengenoemde onderzoek door na te gaan hoe de toenemende onbetaalbaarheid van wonen voor private huurders in Europa tot stand is gekomen: zijn hun inkomens gedaald, zijn de private huren gestegen, is hun sociaaleconomische profiel veranderd, of gaat het om een combinatie van factoren? We gaan ook na of we de vastgestelde trends kunnen relateren aan meer algemene veranderingen in huisvestingsregimes.

We onderzoeken het verband tussen de financialisering van de woningmarkt en trends in betaalbaarheidsproblemen met behulp van twee gegevensbronnen: het 'European Community Household Panel' (ECHP, 1995-2001) en de 'EU-Statistics on Income and Living Conditions' (EU-SILC, 2005-2012). Beide worden door de Europese Unie (EU) gebruikt voor de berekening van indicatoren inzake inkomen, levensomstandigheden en sociale uitsluiting. Het ECHP is een huishoudenpanel, waarbij een initiële steekproef van huishoudens en individuen elk jaar opnieuw werd bevraagd. De EU-SILC is een roterend huishoudenpanel, waarbij de initiële steekproef in vier panels werd opgedeeld – elk jaar wordt een ander panel vervangen door een nieuwe steekproef. Huishoudens en individuen worden dus maximaal vier opeenvolgende jaren geïnterviewd. De steekproef van huishoudens en individuen is representatief voor de bevolking in elk land.[4] Een gestandaardiseerd design en gemeenschappelijke procedures inzake databewerking zorgen voor internationale vergelijkbaarheid. Vanwege databeperkingen zijn de analyses in dit hoofdstuk beperkt tot elf landen: België (BE), Finland (FIN), Frankrijk (FR), Verenigd Koninkrijk (UK), Ierland (IE), Oostenrijk (AT), Duitsland (DE), Spanje (ES), Griekenland (GR), Italië (IT) en Portugal (PT). Voor Denemarken en Nederland maakt de EU-SILC geen onderscheid tussen private en sociale huurders.

Om de analyses overzichtelijk te houden, focussen we op drie jaartallen: 1995 (ongeveer tien jaar vóór het hoogtepunt van de woningprijsinflatie in 2005), 2007 (net vóór het uitbreken van de woningmarkt- en economische crisis) en 2012 (enkele jaren na het begin van de crisis). Daarnaast beperken we ons hoofdzakelijk tot de huishoudens met een laag inkomen. Omdat de woonuitkomsten van de oudste leeftijdscohorten voornamelijk worden bepaald door historische factoren die voorafgaan aan recente veranderingen op de woningmarkt, zijn de analyses beperkt tot individuen in een huishouden waarvan de referentiepersoon 60 jaar of jonger is. Ook huishoudens met een nog studerend gezinshoofd werden uit de analysesteekproef geweerd, vanwege internationale variaties in de

mate waarin en de manier waarop studenten al dan niet zelfstandig wonen. De eenheid van analyse is het individu binnen de context van zijn of haar huishouden. Omdat grotere huishoudens over het algemeen minder welvarend (per capita) zijn dan kleinere huishoudens, wordt het welzijn van elk individu niet gelijk gewogen wanneer het huishouden (of de woning) de eenheid van analyse is (zie bijvoorbeeld Atkinson e.a., 2002).

2. Institutionele context: financialisering van 'wonen' sinds de jaren 1980

In historisch perspectief was zowel arbeid als wonen het meest 'gecommodificeerd'[5] tijdens de hoogdagen van de industriële revolutie. De eerste woningwetten kwamen tot stand onder druk van het zogenaamde 'arbeidersvraagstuk' (Goossens, 1982; Lowe, 2011). Verstedelijking en industrialisering leidden tot de ruimtelijke concentratie in erbarmelijke leef- en woonomstandigheden van arbeidersgezinnen. Het grootste deel van de West-Europese bevolking woonde aan het begin van de twintigste eeuw in de private huursector, waarbij de verhuurders/werkgevers "sloppen, gangen en beluiken verhuurden als waren het woningen" (Fahey & Norris, 2010; Goossens, 1982, p. 37). Een dergelijke niet-gereguleerde private huursector is uit zichzelf niet in staat tot het voorzien in degelijke en betaalbare huisvesting voor allen. Marktfalen, gecombineerd met morele, praktische en ideologische overwegingen, leidde tot een steeds grotere rol voor de overheid: net zoals arbeid werd ook wonen (ten dele) 'gedecommodificeerd' via de uitbouw van publieke voorzieningen en sociale rechten. Verschillende landen volgden hiervoor andere, ideologisch geïnspireerde, beleidsstrategieën. Zo opteerden de toenmalige katholieke en liberale partijen in België voor een volgehouden promotie van het woningbezit. Hierbij kregen eerst de arbeiders (door middel van woonleningen en de geografische spreiding over suburbane gebieden om het ontstaan van socialistische 'getto's' in de steden te voorkomen) en later de geschoolde arbeiders (voornamelijk via 'fiscal welfare', belastingvoordelen) via woonbeleid een belang in de welvaartsstaat (Goossens, 1982). Naarmate 'wonen' een belangrijker onderdeel werd van het Europese publieke/sociale beleid, nam het aandeel van de private huursector af in de loop van de twintigste eeuw.

In tegenstelling tot de andere pijlers van sociaal beleid is wonen echter bijzonder kapitaalintensief. Dat heeft tot gevolg dat bij het huisvesten van de bevolking verschillende actoren zijn betrokken (Ruonavaara, 1990): huishoudens (spaargelden, grond, arbeid), nationale, regionale en lokale overheden (ruimtelijke planning, regulering, sociale huisvesting) en de markt (bouwpromotoren, projectontwikkelaars, kredietinstellingen). De markt speelt dan ook een grotere rol in vergelijking met de andere pijlers van het sociaal beleid (zoals inkomensvervanging, opleiding): huizen worden verhandeld op de woningmarkt, huurcontracten worden geregeld op de huurmarkt. Bengtsson (2012, p. 209) stelt dan ook dat "state intervention typically has the form of correctives, defining the economic and institutional setting of those market contracts." Verschillen tussen Euro-

pese huisvestingsregimes kunnen worden begrepen in termen van verschillen inzake de mate en de vorm van staatsinterventie en bijgevolg ook inzake de rol en het relatieve gewicht van de verschillende actoren. Terwijl bijvoorbeeld in België particuliere huishoudens werden aangemoedigd tot het (ver)bouwen van de eigen gezinswoning, opteerden Nederland en Duitsland vooral voor sociale woningbouw. Ook verschilt de balans tussen particulier initiatief en grootschalige projectontwikkeling voor nieuwbouw tussen de Europese landen (zie bijvoorbeeld Barlow & Duncan, 1994) en bestaan er belangrijke verschillen wat de reglementering van de private huursector betreft ('rent control', woonzekerheid).

Sinds het midden van de jaren 1970 rapporteert academisch onderzoek een toegenomen belang van de markt (versus de staat) in de voorziening, verdeling en consumptie van huisvesting. Die trend naar 're-commodificatie' uit zich op verschillende manieren en wordt geduid met behulp van verschillende concepten. Ten eerste zijn theorie en onderzoek over institutionele veranderingen in huisvestingsregimes onderdeel van de bredere literatuur over de vermarkting van welvaartsstaten, genoodzaakt door een inkrimping van hun financiële basis (ten gevolge van economische globalisering en structurele werkloosheid, bevolkingsveroudering, gezinsverdunning). 'Vermarkting' verwijst naar de introductie van marktwerking in het aanleveren van publieke voorzieningen. Vermarkting kent verschillende vormen: de introductie van 'quasi-markten', samenwerking met private partners of privatisering van publieke diensten (Spicker, 2014; Birch & Siemiatycki, 2015). Voor sommigen is het zich terugtrekken van de welvaartsstaat uit de 'volkshuisvesting' het natuurlijke sluitstuk van een langetermijnevolutie. Naarmate de groeiende staatsinterventie en de toenemende welvaart de grootste woonnoden hadden opgelost, werd het op een gegeven ogenblik mogelijk om de markt opnieuw een grotere rol te laten spelen (Norris, 2014; Ruonavaara, 2012). Meer huishoudens konden het zich veroorloven om eigenaar te worden en in verschillende landen (het Verenigd Koninkrijk, Ierland, Italië) werden sociale huurwoningen geprivatiseerd via het zogenaamde 'Right to Buy'. Objectsubsidies (bijvoorbeeld de financiering van sociale woningbouw) werden in toenemende mate vervangen door subjectsubsidies, zoals huursubsidies die zijn bedoeld om lagere inkomensgroepen te ondersteunen bij het verwerven van degelijke en betaalbare huisvesting op de markt. Toch is het lastig om die trends eenzijdig af te doen als 'vermarkting'. Zo gaat het verkopen van sociale woningen aan zittende huurders vaak gepaard met een netto-overdacht van vermogen van de welvaartsstaat naar de kopers. Ook het beperken van woontoelagen of sociale huisvesting tot de groepen met de grootste nood kan een meer decommodificerende werking hebben in vergelijking met een grote publieke huursector waarin veel hogere inkomens 'scheefwonen'[6] (Doling, 1999). Deregulering gaat vaak ook gepaard met de overdracht van bevoegdheden (bijvoorbeeld naar regionale actoren), eerder dan met de inperking ervan. Doherty (2004, p. 258) besluit dan ook dat "liberalization and deregulation at one level may be accompanied by renewed control at another" en dat "for all its retreat from direct forms of intervention, the state retains considerable power and influence through indi-

rect means." Anderzijds leidt een versplintering van verantwoordelijkheden er vaak toe dat de gaten van het opvangnet groter worden of dat er meer ongelijkheid ontstaat wat het recht op en de kwaliteit van dienstverlening betreft (bijvoorbeeld tussen steden en gemeenten met een verschillend beleid).

De jaren 1980 kondigden een nieuwe en meer doordringende vorm van commodificatie aan (zie onder meer Kennett e.a., 2013; Rolnik, 2013). Deregulering leidde tot de zogenaamde financialisering van wereldwijde kapitaalmarkten, waarbij het maken van winst meer en meer gebeurt op basis van financiële transacties, eerder dan via handel en industriële productie (Aalbers, 2008). In dat proces werden nationale hypotheekmarkten – als nieuwe vorm van kapitaalaccumulatie – geïntegreerd in de wereldeconomie, die op haar beurt sterker afhankelijk werd van evoluties op lokale woningmarkten. Lokale banken gingen ook in andere landen hypotheken kopen en aanbieden, waarbij risicovolle hypotheken werden 'verpakt en herverpakt' in afgeleide producten met hogere winstmarges ('mortgage-backed securities'). De lage rente leidde tot een verhoogde vraag naar 'interessante' investeringen, waarbij steeds grotere risico's werden genomen. Daarbij werden hypotheken en afgeleide producten steeds vaker verhandeld door een groeiende klasse van financiële intermediairen (bijvoorbeeld Immotheker in België, De Hypotheker in Nederland), die de groei van de sector verder stimuleerden. Dat proces leidde in verschillende landen tot een ongezonde stijging van de woningprijzen, gedreven door speculatie. Huishoudens in verschillende Europese landen werden in grotere mate blootgesteld aan woningmarktrisico's zoals sterke prijsstijgingen (en later prijsdalingen) en de hypotheekschuld nam significant toe (zie bijvoorbeeld Stephens, 2007). Dat was het geval in de Verenigde Staten, maar ook in enkele Europese landen, zoals Ierland, Spanje, Portugal, het Verenigd Koninkrijk en Nederland. In andere landen, zoals België, Oostenrijk of Frankrijk, bleven de financiële markten aan strengere controles onderworpen; de woningprijzen alsook de uitstaande hypotheekschuld stegen veel minder sterk in die landen en kunnen door andere factoren worden verklaard, zoals koopkrachtstijgingen, dalende rentevoeten en fiscale maatregelen (voor België, zie het onderzoek van Vastmans e.a., 2013).

> Huishoudens in verschillende Europese landen werden blootgesteld aan woningmarktrisico's en de hypotheekschuld nam toe.

Gezien de periode waarop onze data betrekking hebben – 1995 tot 2012 – is met name het proces van financialisering in verschillende Europese landen belangrijk voor het onderwerp van dit hoofdstuk: de betaalbaarheid van wonen voor private huurders. Tabel 1 schetst de ontwikkelingen tussen 1995 en 2012 aan de hand van de voornaamste institutionele indicatoren/kenmerken van de woningmarkt. Hierbij zijn de landen ingedeeld op basis van de mate van financialisering: zwak (Duitsland, Finland, Italië),

matig (Oostenrijk, Frankrijk, België, Verenigd Koninkrijk, Griekenland) en sterk (Spanje, Portugal, Ierland).

Tabel 1 – Trends in Europese huisvestingsregimes, 1995-2012 (absolute %-stijging of -daling).

Mate van financialisering	Hypotheek-schuld/bbp[a,b]	Woningbezit[c]	Woningbe-zit zonder hypotheek[c]	Private huur[d,e]	Sociale huur[d,e]
Zwak					
DE	0,8	10,4	3,8	17,0	-21,4
FIN	14,2	6,2	-8,5	4,0	2,0
IT	15,2	-4,0	-9,9	5,6	-0,7
Matig					
AT	22,7	0,7	-7,8	-5,0	0,0
FR	23,2	2,2	9,9	1,0	0,0
BE	25,7	-1,8	-4,5	-5,0	0,0
UK	27,7	-9,5	9,1	5,6	-6,0
GR	34,5	-9,3	-12,5	-6,0	0,0
Sterk					
ES	44,5	-6,0	-27,9	-5,0	0,0
PT	48,6	13,7	-35,3	-10,0	-0,7
IE	54,0	-12,4	4,1	3,3	-2,3

[a]: bbp: bruto binnenlands product. [b]: European Mortgage Federation. [c]: ECHP/EU-SILC, eigen berekeningen. [d]: CECODHAS (2011); Balchin (1996). [e]: Percentage van de woningvoorraad, administratieve data.

Wat het aandeel woningbezit betreft (berekend op de analysesteekproef), is de onderliggende trend er één van toename tot ongeveer 2005, gevolgd door afname, zeker na de economische crisis (2008-2009). In België, het Verenigd Koninkrijk, Ierland, Griekenland en Italië was die dalende trend al ingezet vóór 2005, zij het minder sterk dan tijdens de periode 2005-2012. De mate van woningbezit zonder hypotheek (berekend op de analysesteekproef) nam sterker af in landen waar die eigendomstitel het vaakst voorkwam in 1995 (vooral in Spanje en Portugal), maar nam toe in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. De sterke toename van de private huursector in Duitsland is te wijten aan een volgehouden conversie van sociale huurwoningen naar de private sector, hoewel het onderscheid tussen beide sectoren door de strikte reglementering van de huurmarkt in Duitsland minder relevant is. Met uitzondering van Duitsland is het aandeel van de sociale huursector in de totale woningvoorraad vrij stabiel gebleven tussen 1995 en 2012.

3. De gevolgen van financialisering voor private huurders

In Dewilde en De Decker (2015) wordt beargumenteerd dat financialisering de woonuitkomsten van eigenaars en huurders beïnvloedt, met name via de impact van dat proces

op de dynamiek van de woningmarkt. In veel landen werd de deregulering van de hypotheekmarkt, waardoor meer huishoudens toegang zouden krijgen tot een eigen woning, ondersteund door een ideologische preferentie voor woningbezit. De idee was dat lagere inkomensgroepen meer zouden sparen, vermogen zouden opbouwen (deels door stijgende woningprijzen), meer woningkwaliteit zouden verwerven en meer betrokken zouden zijn op hun woonomgeving (Bratt, 2012; VROM-raad, 2006). Het blijft echter een open vraag of de bedoelde uitbreiding van het woningbezit naar lagere inkomensgroepen heeft geresulteerd in betere uitkomsten. Financiële deregulering leidde immers tot een hele reeks bijkomstige effecten en woningmarktdynamieken. Zo wees onder meer de OECD (2011) erop dat huishoudens meer schuld opnamen via bijvoorbeeld productinnovatie (zoals langere looptijden, herfinanciering), maar ook dat stijgende ontleencapaciteit en overheidssubsidies voor grotere/langere leningen leidden tot woningprijsinflatie en meer volatiliteit. Woningprijsinflatie leidde verder tot een grotere vraag naar investeringen in bijvoorbeeld tweede woningen en de private huurmarkt, waardoor de vraag naar koopwoningen groter werd dan het aanbod.

Vastmans e.a. (2013) vinden dat in België en andere Europese landen de betaalbaarheid van koopwoningen voor eigenaars op lange termijn grotendeels stabiel is gebleven; woningprijzen worden immers bepaald door wat huishoudens kunnen of willen afbetalen. De stijgende woningprijzen hangen samen met toegenomen koopkracht, dalende intresten, wijzigingen in fiscaliteit of productinnovatie gericht op fiscale optimalisering, waardoor de ontleencapaciteit is gestegen – dat is zichtbaar in de toename van de geaggregeerde hypotheekschuld (zie tabel 1). Hoewel de betaalbaarheid van koopwoningen door de bank genomen stabiel is gebleven voor diegenen die een woning verwerven, is de ongelijkheid inzake de toegang tot betaalbaar woningbezit echter toegenomen, eerder dan afgenomen. Financialisering leidt tot een verhoogde vraag naar koopwoningen (meer mensen kunnen in theorie eigenaar worden), maar omdat de elasticiteit van de woningmarkt over het algemeen laag is, kan het aanbod niet volgen en ontstaan verdere prijsstijgingen, waardoor starters (jongeren) en lage inkomens opnieuw worden uitgesloten. Verder leidden innovatieve hypotheekproducten gericht op fiscale optimalisering eveneens tot stijgende woningprijzen. Dergelijke regelingen zijn vaak regressief en dus voordeliger voor de hogere inkomens, die er vaker gebruik van maken voor hogere bedragen. Op een krappe woningmarkt komt hierdoor opnieuw de toegang en/of betaalbaarheid voor de lage inkomens in het gedrang.

Hoge woningprijzen hebben echter ook voor huurders gevolgen, door de woningmarktdynamiek die ontstaat door een verhoogde vraag naar koopwoningen en investeringsvastgoed. Een grotere, deels onbeantwoorde vraag naar bepaalde eigendommen (bijvoorbeeld als investeringsvastgoed) heeft mogelijk tot gevolg dat de betaalbare, maar niet zo kwalitatieve woningvoorraad voor lagere inkomensgroepen wordt omgevormd tot duurdere huisvesting voor andere doelgroepen. Zo vinden Quigley en Raphael (2004) voor de Verenigde Staten dat de betaalbaarheid van wonen voor (private) huurders is afgenomen sinds de jaren 1990 en dat dit voornamelijk wordt veroorzaakt door hogere huren en niet

door lagere inkomens. De auteurs schrijven dat toe aan de inkrimping van de woningvoorraad toegankelijk voor huishoudens aan de onderkant van de inkomensverdeling en de woningmarkt. In een context van financialisering en stijgende woningprijzen is het bijvoorbeeld voor verhuurders aan de onderkant van de woningmarkt lucratiever om hun woning te verkopen aan bijvoorbeeld starters (die genoegen nemen met een minder goede woning die nog beter betaalbaar is dan in het reguliere eigendomssegment, dat duurder is geworden), dan om de woning te renoveren en/of hogere huren te vragen (zie voor België ook Albrecht & Van Hoofstat, 2011). Izuhara en Heywood (2003) vinden voor het Verenigd Koninkrijk dat in regio's waar de woningprijzen hoger zijn, verhuurders een voorkeur hebben voor kortere contracten met jongere en rijkere huurders, waardoor ze makkelijker de huur kunnen verhogen bij een volgend contract of de woning kunnen verkopen op het goede moment. Ook processen van stedelijke vernieuwing – lucratief in een klimaat van stijgende prijzen – resulteren in kwaliteitsverbeteringen, maar leiden vaak ook tot 'displacement' van lagere inkomensgroepen als ongewenst neveneffect van beleid. Samenvattend leiden verschillende mechanismen ertoe dat in een context van stijgende woningprijzen, het aanbod van private huurwoningen voor laaginkomenshuishoudens afneemt, waardoor de competitie aan de onderkant van de inkomensverdeling en de woningmarkt toeneemt. Hoewel financialisering en speculatie mogelijk zijn geassocieerd met een stijging van de totale woningvoorraad op de private huurmarkt, zijn de nieuwe woningen in de sector niet gericht op de lage inkomens (zie bijvoorbeeld Kemp, 2011).

4. De evolutie van de (on)betaalbaarheid van wonen voor private huurders in elf Europese landen

Figuur 1 illustreert de evolutie over de tijd van de betaalbaarheidsproblematiek voor private huurders met een laag inkomen (onderste 40% van de gestandaardiseerde[7] inkomensverdeling) in elf Europese landen voor 1995, 2007 en 2012, voor onze analysesteekproef. Die afbakening van huishoudens met een laag inkomen is in overeenstemming met ander vergelijkend onderzoek (bijvoorbeeld Milligan, 2003; Leishman & Rowley, 2012). Omdat de armsten in veel landen zich vaker in de sociale huur bevinden, zijn de meer dringende betaalbaarheidsproblemen wellicht iets hoger in de inkomensverdeling te situeren. De woonkost verwijst in beide surveys naar de te betalen huur, inclusief huursubsidies (die laatste zijn ook opgenomen in het beschikbare huishoudinkomen). We operationaliseren betaalbaarheid in termen van de woonquote, zij het met een variabele drempel. Een vaste drempel (bijvoorbeeld 30% of 40%) vertrekt van de onrechtvaardige assumptie dat het resterende inkomen dat een huishouden nodig heeft om de verdere levensbehoeften (exclusief woonkosten) te bekostigen, kleiner wordt naarmate het huishoudinkomen afneemt. Verder spenderen rijkere huishouden vaak een hoger percentage van hun inkomen aan huisvesting, zonder hierdoor in financiële moeilijkheden te komen (Stone, 2006). Onderzoek van Heylen en Haffner (2013) heeft aangetoond dat in vergelijking met de benadering gebaseerd op het resterende inkomen (vergeleken met een referentie-

budget), de woonquotebenadering de situatie van laaginkomenshuishouden (onterecht?) als minder problematisch definieert. We houden met die kritieken rekening door een variabele drempel te hanteren: 25% voor inkomensdeciel 1-2, 30% voor deciel 3-4, 40% voor deciel 5-6 en 50% voor deciel 7. Woonquotes boven of gelijk aan de drempel wijzen op betaalbaarheidsproblemen. Huishoudens met een inkomen in deciel 5-7 behoren tot de 'middeninkomens'. Om een indruk te geven van de 'relatieve' omvang van de problematiek voor private huurders rapporteert het laatste staafje voor elk land in figuur 1 ook het aantal laaginkomenseigenaars met betaalbaarheidsproblemen in 2012. Voor meer informatie over de trend voor eigenaars verwijzen we naar Dewilde en De Decker (2015).

Figuur 1 – Evolutie van betaalbaarheidsproblemen voor private huurders met een laag inkomen (ECHP en EU-SILC, respondenten in een huishouden met een niet-studerende referentiepersoon en ≤ 60 jaar), 1995, 2007 en 2012.

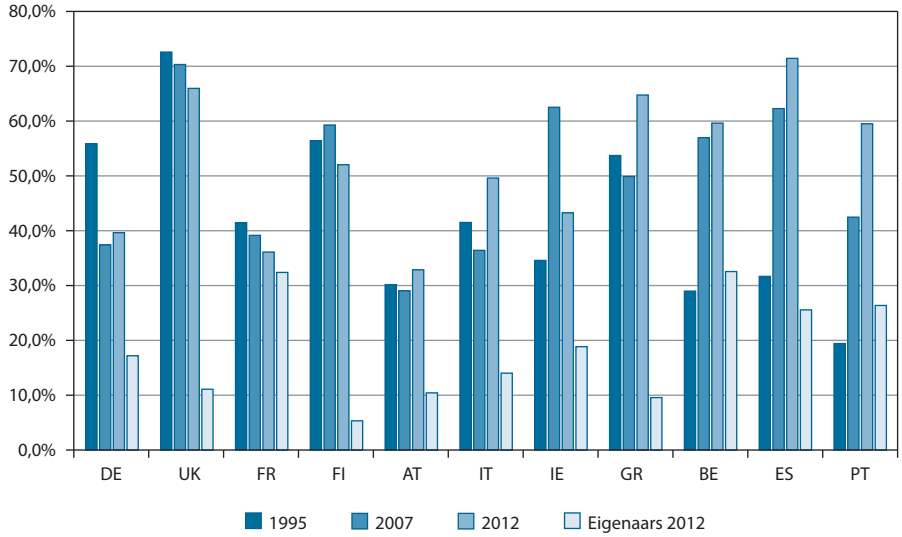

Uit figuur 1 lezen we af dat het betaalbaarheidsprobleem van private huurders met een laag inkomen anno 2012 hoog is in alle landen. De situatie is het minst problematisch in Oostenrijk, waar 'slechts' 33,1% van de respondenten te hoge woonkosten rapporteert. Meer dan de helft van de respondenten in onze analysesteekproef rapporteert betaalbaarheidsproblemen in Finland, België en Portugal. In Griekenland, het Verenigd Koninkrijk en Spanje lopen de cijfers nog hoger op (tot 71,6% in Spanje). Eigenaars met een laag inkomen worden in verhouding veel minder met betaalbaarheidsproblemen geconfronteerd. We vinden de hoogste scores (25 à 30%) in Frankrijk, België, Portugal en Spanje.
Tussen 1995 en 2012 is het betaalbaarheidsprobleem van private huurders met een laag inkomen in zeven van de elf West-Europese landen toegenomen. In sommige van die landen is dat wellicht meer het gevolg van de economische crisis (bijvoorbeeld door een toename van de werkloosheid), eerder dan van de financialisering van de woningmarkt, omdat tussen 1995 en 2007 het betaalbaarheidsprobleem afnam en vervolgens toenam

tussen 2007 en 2012. Dat is het geval voor Oostenrijk, Italië en Griekenland, die alle drie een 'matige' toename van de hypotheekschuld kenden. Tussen 1995 en 2007 nam het betaalbaarheidsprobleem voor private huurders met een laag inkomen toe in Finland, Portugal, Ierland, België en Spanje.

Tussen 1995 en 2012 is het betaalbaarheidsprobleem van private huurders met een laag inkomen in zeven West-Europese landen toegenomen.

Figuur 2 – Partiële regressieplot voor verandering in de betaalbaarheidskloof tussen private huurders met een laag en middeninkomen en verandering in de geaggregeerde hypotheekschuld tussen 1995 en 2012 (%) (R^2 = 0,700; p<0,001).

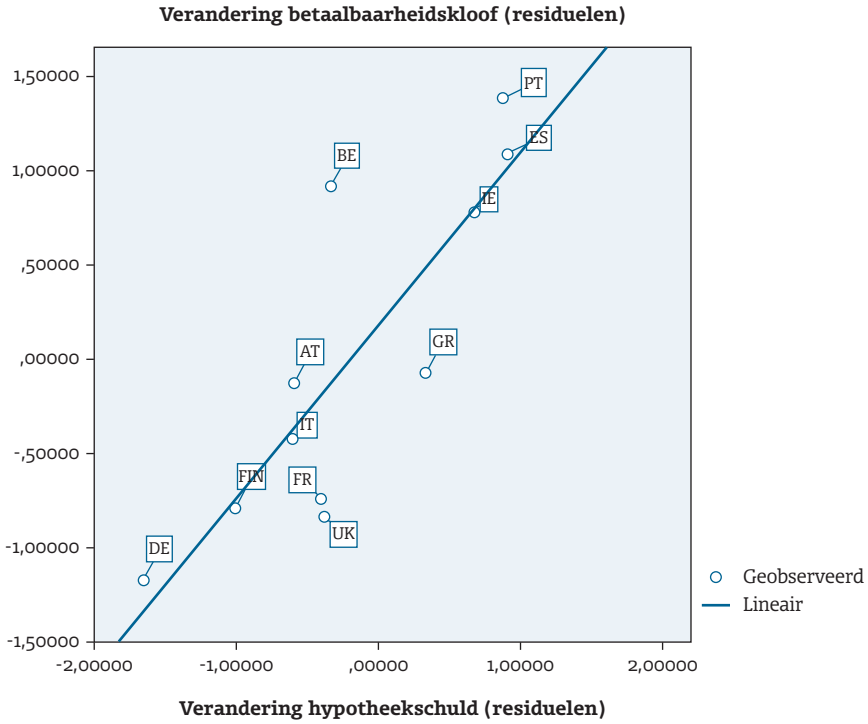

Bron: Dewilde & De Decker (2015).

Dewilde en De Decker (2015) tonen aan dat de verslechterde positie van private huurders met een laag inkomen ten opzichte van de middeninkomens tussen 1995 en 2012 significant samenhangt met veranderingen in de financialisering van de woningmarkt, controlerend voor veranderingen in de absolute inkomens (verandering in bbp per capita) en veranderingen in de relatieve inkomensongelijkheid (50ste percentiel/10de percentiel) tussen 1995 en 2012. In landen waar de hypotheekschuld sterker toenam, werd de

kloof tussen de private huurders met een laag inkomen en die met een middeninkomen significant groter. Dat wordt geïllustreerd aan de hand van de regressielijn in figuur 2. In een bivariate regressieanalyse wordt getoetst of er een lineaire samenhang bestaat tussen twee kwantitatieve variabelen (interval- of ratiomeetschaal). Die samenhang wordt grafisch geïllustreerd door middel van een zogenaamde regressieplot, waarbij de onafhankelijke variabele op de X-as wordt uitgezet en de afhankelijke variabele op de Y-as. In figuur 2 (partiële regressieplot) wordt statistisch gecontroleerd voor de impact van zogenaamde 'derde' variabelen: variabelen die mogelijk de geobserveerde samenhang tussen X en Y veroorzaken, zonder dat X een 'onafhankelijke' impact heeft op Y.

Figuur 3 Partiële regressieplot voor verandering in de betaalbaarheidskloof tussen private huurders met een laag en middeninkomen en verandering in de omvang van de private huursector tussen 1995 en 2012 (%) (R^2 = 0,588; p<0,006).

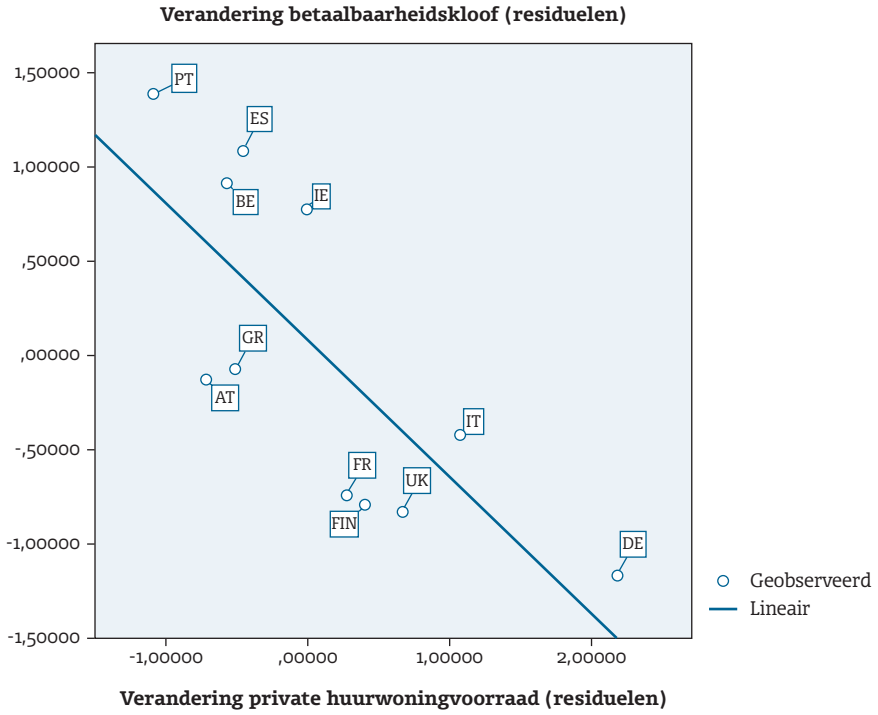

Bron: Dewilde & De Decker (2015).

Eerder beargumenteerden we dat financialisering mogelijk leidt tot betaalbaarheidsproblemen voor private huurders aan de onderkant van de inkomensverdeling en woningmarkt, doordat er krapte ontstaat in het segment dat voor hen toegankelijk is. De bevindingen in figuur 3 spreken dat niet tegen. Hoewel we geen indicator hebben voor de omvang van de private huursector specifiek gericht op die onderkant, vinden we echter wel dat een afname van de woningvoorraad in de private huursector (gemeten

als percentage van de woningvoorraad, zie tabel 1) significant is geassocieerd met een groei van de betaalbaarheidskloof tussen lage en middeninkomens.

De bevindingen op basis van figuren 2 en 3 houden stand wanneer we ons beperken tot de periode 1997-2005 of wanneer andere operationaliseringen worden gehanteerd (zie Dewilde & De Decker, 2015). We merken verder op dat de toename van het betaalbaarheidsprobleem voor private huurders met een laag inkomen in België groter is dan verwacht op basis van de mate van financialisering van de woningmarkt. Hier zijn dus andere verklaringen nodig.

5. Trends in betaalbaarheidsproblemen ontrafeld

Ten slotte zoeken we uit hoe trends in betaalbaarheidsproblemen van private huurders met een laag inkomen tot stand komen in landen met een verschillende mate van financialisering. Toenemende problemen van betaalbaarheid van wonen kunnen ontstaan op verschillende manieren: de private huren nemen toe, het huishoudinkomen neemt af (bij een constant socio-economisch profiel) of de compositie van de groep van private huurders verandert over de tijd, in die zin dat hun sociaaleconomische profiel verzwakt. Onze financialiseringshypothese wordt bovendien slechts ondersteund indien betaalbaarheidsproblemen (mede) ontstaan door een stijging van de private huur, controlerend voor de andere verklaringen. We zoeken dat in eerste instantie uit door te kijken naar de evolutie over de tijd van de mediane reële huur en de mediane reële jaarinkomens (beide gestandaardiseerd). Die worden geïllustreerd in figuren 4 en 5. Uit die figuren valt op het eerste gezicht niet veel af te leiden, maar ze tonen wel dat er geen problematische trendbreuken zijn tussen de gegevens van het ECHP (1995-2001) en van de EU-SILC (2005-2012). De toename van de betaalbaarheidsproblematiek in verschillende landen is met andere woorden niet te wijten aan het gebruik van verschillende gegevensbronnen. De economische crisis manifesteert zich in een reële inkomensdaling voor de private huurders met een laag inkomen, zichtbaar vanaf 2008-2009. In de latere jaren is in sommige landen, met name het Verenigd Koninkrijk, enig inkomensherstel te zien (zie figuur 4). De evolutie van de mediane private huur (figuur 5) vertoont een licht stijgende trend, maar die is niet goed zichtbaar.

In figuren 6, 7 en 8 bekijken we voor de twee tijdsperiodes, 1995-2007 en 2007-2012, hoe de trend in betaalbaarheidsproblemen ontstaat. Hiervoor presenteren we voor elke tijdsperiode de ratio (zie bijvoorbeeld Moore & Skaburskis, 2004). Figuur 6 toont de trends voor de landen die een sterke mate van financialisering kenden: Spanje, Portugal en Ierland. We stellen vast dat de eerder gerapporteerde associatie tussen de financialisering van de woningmarkt en de afnemende betaalbaarheid van wonen voor private huurders met een laag inkomen, in lijn met onze argumentatie, ontstaat doordat in de periode van economische groei (1995-2007) de inkomens wel stijgen (vooral in Ierland), maar de stijging van de private huur in elk land die inkomensgroei overtreft. De trends in de periode na de crisis zijn meer gevarieerd. In Spanje dalen de inkomens en stijgt de

huur iets verder, terwijl in Portugal de huren verder stijgen en het inkomen licht daalt; in beide landen komt daardoor de betaalbaarheid verder in het gedrang. In Ierland daalt de private huur en blijven de inkomens gelijk, waardoor wonen voor private huurders met een laag inkomen iets betaalbaarder wordt.

Figuur 4 – Evolutie van het reële mediane huishoudinkomen op jaarbasis in euro (private huurders met een laag inkomen, prijzen voor 2005, ECHP en EU-SILC, analysesteekproef).

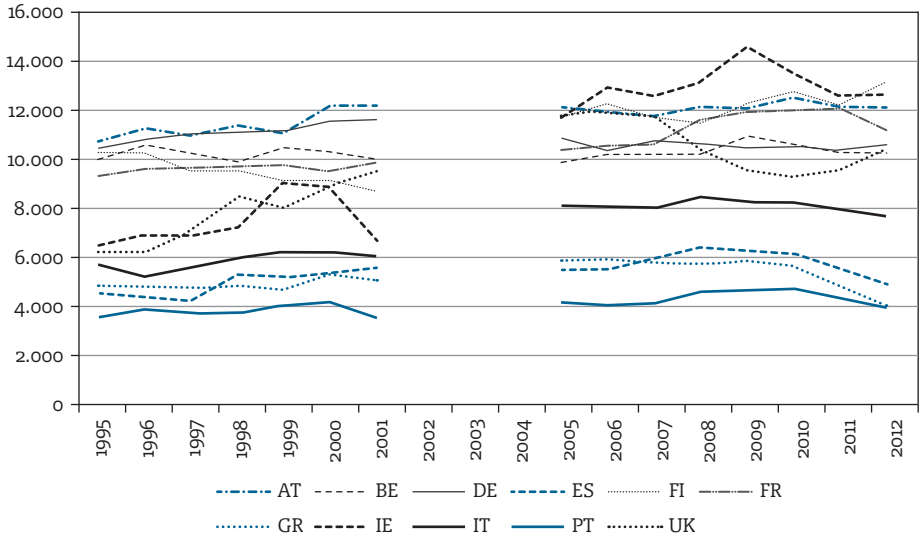

Figuur 5 –Evolutie van de reële mediane huur in euro op jaarbasis (private huurders met een laag inkomen, prijzen voor 2005, ECHP en EU-SILC, analysesteekproef).

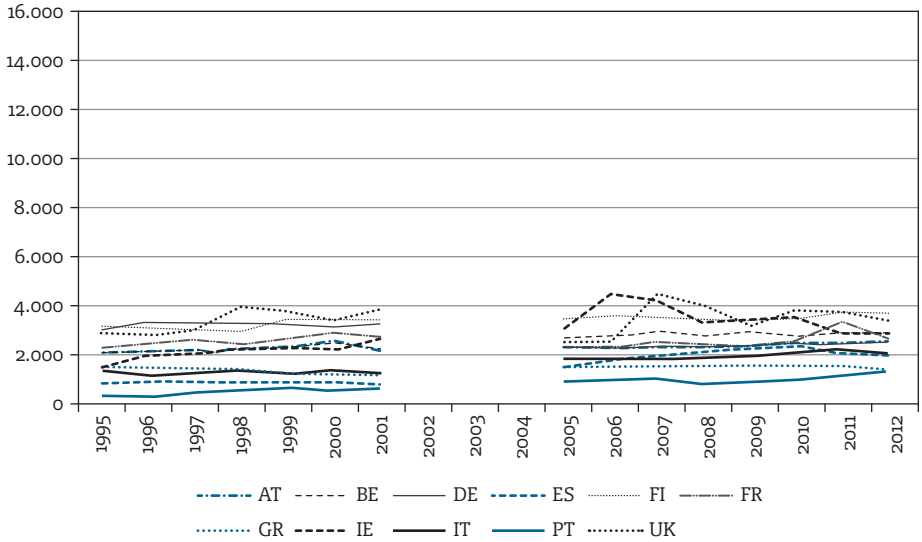

Figuur 7 toont de trends voor de landen die een 'matige' financialisering van de woningmarkt kenden. In Oostenrijk, Frankrijk en Griekenland is er weinig verandering, al zien we dat in Griekenland de stijging van de betaalbaarheidsproblemen na 2007 (toch van 50,1% naar 65,0%, zie figuur 1) wordt veroorzaakt door een daling in het inkomen van private huurders met een laag inkomen. Die landengroep bevat tevens de 'afwijkingen' zichtbaar in figuur 2: België en het Verenigd Koninkrijk. In België nemen de betaalbaarheidsproblemen sterker toe dan verwacht op basis van de financialisering van de woningmarkt, wat samenhangt met een stijging van de private huur. Dat is in overeenstemming met de trend die ook uit het GWO naar voren komt (Heylen, 2015). In het Verenigd Koninkrijk was de onbetaalbaarheid in 1995 met 72,8% al erg hoog en stelden we een geleidelijke verbetering tot 66,1% vast (zie figuur 1). Dat komt omdat tijdens de periode 1995-2007 de lage inkomens sterker groeiden dan de private huur. Dat is in overeenstemming met het beleidsklimaat tijdens die periode, waarbij sterk werd ingezet op 'making work pay', via bijvoorbeeld belastingvoordelen voor de zogenaamde 'working poor'.

> In België nemen de betaalbaarheidsproblemen sterker toe dan verwacht, wat samenhangt met een stijging van de private huur.

Figuur 6 – Trends in betaalbaarheidsproblemen, private huur en inkomen in landen gekenmerkt door een sterke financialisering van de woningmarkt.

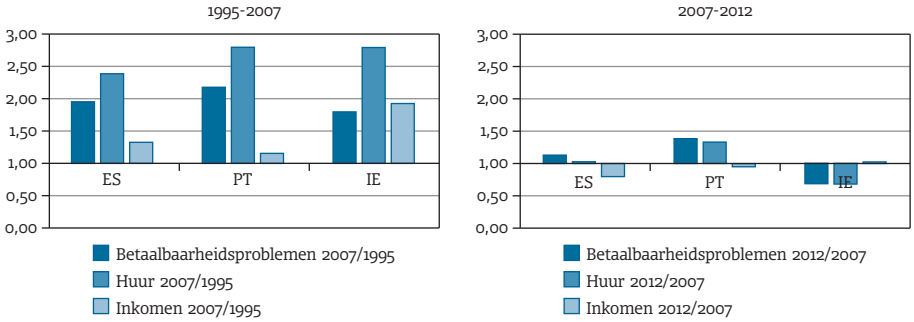

Figuur 7 – Trends in betaalbaarheidsproblemen, private huur en inkomen in landen gekenmerkt door een matige financialisering van de woningmarkt.

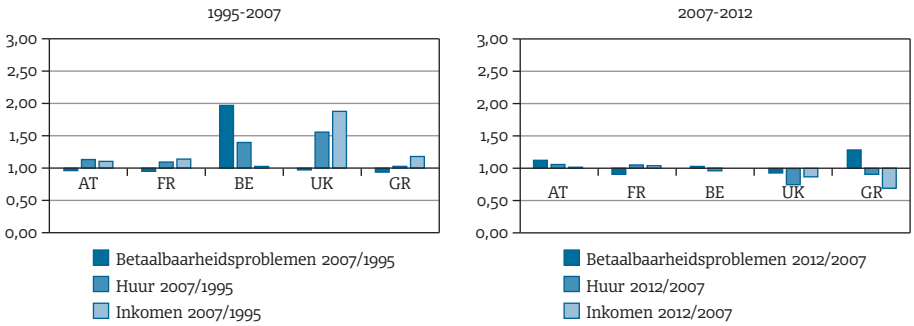

Figuur 8 – Trends in betaalbaarheidsproblemen, private huur en inkomen in landen gekenmerkt door een zwakke financialisering van de woningmarkt.

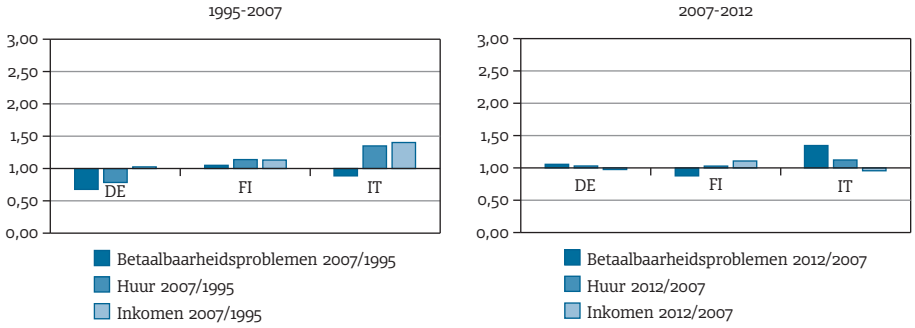

Figuur 8, ten slotte, illustreert de trends in de landen met weinig financialisering van de woningmarkt; in die landen zijn de veranderingen ook het minst groot. In Duitsland neemt de betaalbaarheid toe tussen 1995 en 2007 omdat de huren afnemen. Een voor de hand liggende verklaring is dat sociale huurwoningen die aan de private huurwoningvoorraad worden toegevoegd, aanvankelijk een wat lagere huur kennen. In Italië neemt de betaalbaarheid gedurende de eerste periode toe (daling in de indicator van 41,7% tot 36,7%) omdat de inkomens sneller stijgen dan de huren, maar na de economische crisis nemen de huren sneller toe en dalen de inkomens enigszins, zodat het percentage private huurders met een laag inkomen en betaalbaarheidsproblemen toeneemt van 36,7% tot 49,9% (zie figuur 1).

Om te controleren voor veranderingen in het sociaaleconomische profiel van de groep van private huurders met een laag inkomen, werden de trends gepresenteerd in figuren 6-8 voor de periode 1995-2007 (waarin de meeste verandering zich situeert) opnieuw berekend. Hierbij werden de data in 2007 op zo'n manier herwogen dat het sociaaleconomische profiel van de private huurders in elk land in 2007 exact overeenstemt met dat in 1995 (een zogenaamde 'shift-share analyse', zie bijvoorbeeld Fritzell & Ritakallio, 2010). Hierbij werden de volgende sociaaleconomische variabelen in acht genomen: de referentiepersoon in het huishouden werkt (ja/nee); aantal kinderen jonger dan 16 jaar; aantal respondenten ≥ 16 jaar. De combinatie van die variabelen leidt tot een weegvariabele met de volgende acht categorieën: werkende alleenstaande; alleenstaande zonder werk; eenoudergezin; koppel zonder kinderen met werkende referentiepersoon; koppel zonder kinderen met niet-werkende referentiepersoon; koppel met kinderen en niet-werkende referentiepersoon; koppel met 1-2 kinderen en werkende referentiepersoon; koppel met 3 of meer kinderen en werkende referentiepersoon. Het herwegen van de data brengt evenwel slechts minimale veranderingen teweeg in de eerder gerapporteerde trends (grafieken beschikbaar bij de auteur). Dat ondersteunt de hypothese dat de financialisering van woningmarkten leidde tot meer betaalbaarheidsproblemen bij private huurders aan de onderkant van de inkomensverdeling en de woningmarkt én dat die trend voornamelijk samenhangt met een toename van de woonkost. Er zijn met

andere woorden geen aanwijzingen dat de compositie van de private huurders in de betreffende landen sterk is gewijzigd over de tijd.

6. Besluit

(On)betaalbaarheid van wonen staat in verschillende Europese landen hoog op de beleidsagenda, zowel voor eigenaars als voor huurders. Vóór de woningmarkt- en economische crisis rezen de woningprijzen de pan uit, terwijl het sinds de crisis lastiger is geworden om een woning te verwerven: de banken werden strenger, maar ook de situatie op de arbeidsmarkt is minder gunstig geworden. Veel beleids- en onderzoeksaandacht in verschillende landen gaat dan ook naar de situatie van jonge mensen, die er minder en/of later dan vroeger in slagen om eigenaar te worden en hierbij ook afhankelijker zijn geworden van intergenerationele transfers (zie bijvoorbeeld Lersch & Dewilde, 2015; McKee, 2012). Een grotere afhankelijkheid van intergenerationele transfers versterkt bovendien de ongelijkheid tussen de leden van eenzelfde generatie. Veranderingen in woningmarkten en meer in het algemeen huisvestingsregimes hadden echter niet alleen gevolgen voor de jongere generaties.

Ook de situatie aan de onderkant van de woningmarkt en inkomensverdeling is er niet op verbeterd. In dit hoofdstuk besteedden we in het bijzonder aandacht aan de (on) betaalbaarheid van wonen voor private huurders met een laag inkomen in de 'oude' Europese lidstaten. Op basis van theorie en onderzoek naar de dynamiek van de woningmarkt formuleerden we het argument dat met name de financialisering van de woningmarkt sinds de jaren 1980, die zich onder meer manifesteerde in sterke stijgingen van de geaggregeerde hypotheekschuld en van de woningprijzen, vooral voor private huurders aan de onderkant is geassocieerd met een toenemende onbetaalbaarheid van wonen. Die financialisering deed zich in mindere of meerdere mate voor in alle Europese landen, waarbij Duitsland zich aan het ene einde van het spectrum bevindt (bijna geen financialisering, stabiele woningmarkt) en Ierland en enkele Zuid-Europese landen (Spanje en Portugal) zich aan het andere eind situeren (sterke stijging uitstaande hypotheekschulden, extreme woningprijsinflatie). Die laatste groep van landen werd in 2008-2009 ook veel sterker getroffen door de economische crisis.

In overeenstemming met onze verwachtingen vinden we inderdaad dat in zeven van de elf Europese landen in dit onderzoek private huurders met een laag inkomen tussen 1995 en 2012 in toenemende mate met betaalbaarheidsproblemen werden geconfronteerd. Een kanttekening hierbij is echter wel dat die trend in sommige landen (Oostenrijk, Italië, Griekenland) niet meteen te maken heeft met de financialisering van de woningmarkt, maar eerder met de economische crisis sinds 2008-2009. Wel vonden we een duidelijk en sterk verband tussen de mate van financialisering en de mate waarin de private huurders met een laag inkomen erop achteruitgingen ten opzichte

van de private huurders met een middeninkomen. De landen die de sterkste mate van financialisering kenden (Ierland, Portugal en Spanje), kenden met andere woorden ook de sterkste toename van betaalbaarheidsproblemen bij private huurders met een laag inkomen. Die trend blijkt ook geassocieerd te zijn met een afname van de woningvoorraad in de private huursector. De toename van betaalbaarheidsproblemen voor private huurders in landen met een sterke mate van financialisering ontstond doordat de inkomens onvoldoende meegroeiden in vergelijking met de stijging van de private huur en kan niet worden verklaard door een residualiseringsproces (een verzwakkend sociaaleconomisch profiel) bij de groep van de private huurders.

Hoewel dit onderzoek bijdraagt tot een beter begrip van het verband tussen veranderende huisvestingsregimes en trends in sociale en economische ongelijkheid, merken we op dat een 'algemene' associatie tussen enkele belangrijke macrovariabelen op het landniveau niet alles verklaart. Zo is de sterke toename van betaalbaarheidsproblemen bij private huurders met een laag inkomen in België (van 29,2% in 1995 naar 59,7% in 2012) lastig te verklaren door de mate van financialisering. Financialisering leidt tot krapte op de woningmarkt voor private huurders aan de onderkant; voor de landen in dit onderzoek is dat althans de voorlopige hypothese. Ook andere factoren, zoals een daling van de nieuwbouwproductie of gezinsverdunning, leiden echter tot krapte die de woonuitkomsten van bepaalde bevolkingscategorieën in het gedrang brengt, zoals eerder werd gesuggereerd door Winters en De Decker (2009). Aanpassingen in het wonen/of inkomensbeleid blijken dringend nodig voor de groepen aan de onderkant.

NOTEN

1. De woonquote is de verhouding van de woonuitgaven (in dit onderzoek geoperationaliseerd als de brutowoonuitgaven, dat wil zeggen: huur of afbetaling van de woonlening) tot het beschikbare huishoudinkomen.
2. Deze kritieken betreffen bijvoorbeeld de manier van opstellen van een referentiebudget voor verschillende types huishoudens (wie beslist welke items noodzakelijk zijn om menswaardig te kunnen leven: experts, de armen zelf?) en de aanpassing van zo'n budget over de tijd of aan specifieke omstandigheden (bijvoorbeeld: regionale verschillen in levensduurte).
3. Omdat de woonquote niet is gerelateerd aan het absolute consumptieniveau, heeft dezelfde ratio niet dezelfde betekenis voor verschillende inkomensniveaus (Heylen, 2014): hoge inkomens kunnen gemakkelijk een hoger percentage van hun inkomen aan wonen spenderen, terwijl voor lage inkomens een kleiner percentage al leidt tot betaalbaarheidsproblemen. Dat speelt binnen een land voor de verschillende inkomensgroepen, maar mogelijk ook tussen landen met een verschillend niveau van economische welvaart. De inkomens zijn hoog in de sociaaldemocratische welvaartsstaten – ook na bijvoorbeeld omzetting in koopkrachtpariteiten. Dat heeft mogelijk tot gevolg dat laaginkomenshuishoudens in deze landen een hoger percentage van hun inkomen aan wonen (kunnen) spenderen in vergelijking met laaginkomenshuishoudens in armere landen, en dus sneller onder de betaalbaarheidsdrempel vallen. Hoewel we in dit hoofdstuk landen met elkaar vergelijken, ligt de nadruk hoofdzakelijk op een vergelijking over de tijd binnen landen.

4. Deze representativiteit is uiteraard beperkt tot de bevolking die in het steekproefkader is opgenomen; voor België is dat het Rijksregister. Kwetsbare en moeilijk bereikbare groepen, zoals dak- en thuislozen en mensen zonder papieren, vallen bij voorbaat uit de boot.
5. 'Commodities' zijn objecten die specifiek worden geproduceerd voor de markt (bijvoorbeeld industriële productie). Commodificatie is het proces waarbij materiële en immateriële goederen die oorspronkelijk alleen een gebruikswaarde hadden (bijvoorbeeld arbeid, grond, kennis, kunst, ...), worden omgevormd tot zogenaamde 'fictitious commodities' met een ruilwaarde. Het maken van winst komt daarbij centraal te staan (Polanyi, 1994; Jessop, 2012).
6. De term 'scheefwonen' wordt gebruikt wanneer huishoudens in een sociale huurwoning blijven wonen, ook al is daar door een inkomensstijging geen reden meer toe.
7. Door middel van de aangepaste OECD-equivalentieschaal.

DEEL 2

De welvaartsstaat op kindermaat

Het themadeel van dit Jaarboek belicht de problematiek van (gezinnen met) kinderen in armoede en enkele goede praktijken op het terrein.

Het eerste hoofdstuk biedt een kwantitatieve 'stand van zaken' van kinderarmoede: op welke levensdomeinen worden hun rechten geschonden?
Hoofdstuk twee hanteert een multidimensionele bril om armoede bij gezinnen met en zonder kinderen in kaart te brengen. Het vergelijkt ons land met de buurlanden en bekijkt evoluties in de tijd.
In het derde hoofdstuk staat de leefwereld van kinderen in armoede centraal. Het brengt ook in kaart op welke manier gemeenten in Nederland het probleem trachten aan te pakken.
Hoofdstuk vier geeft inzicht in de copingstrategieën die gezinnen met kinderen toepassen om te kunnen omgaan met financiële en relationele stress.
Hoofdstuk vijf onderzoekt of sociaalwerkpraktijken door gezinnen met kinderen in armoede worden beschouwd als ondersteunend en of ze bijdragen tot een transitie uit de armoede.
In hoofdstuk zes wordt de relatie tussen schoolmoeheid en objectieve en subjectieve deprivatie-indicatoren uitgeklaard.
Hoofdstuk zeven bekijkt de etnische ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs. Naast een schets van de huidige beleidscontext presenteert het enkele zorgwekkende empirische vaststellingen.
Het achtste hoofdstuk evalueert lokale overlegplatformen in het kader van het federale project 'Kinderen eerst'. Wat zijn goede praktijken en randvoorwaarden?
Hoofdstuk negen onderzoekt het perspectief van kinderen en jongeren op hun stad en biedt aanknopingspunten voor steden om te werken aan kindvriendelijkheid.
Hoofdstuk tien analyseert het financiële risicogedrag van adolescenten en de rol die financiële educatie daarbij kan spelen.
Het laatste hoofdstuk neemt de arbeidsmarktpositie van jongeren onder de loep en bekijkt enkele beleidsmaatregelen ter zake.

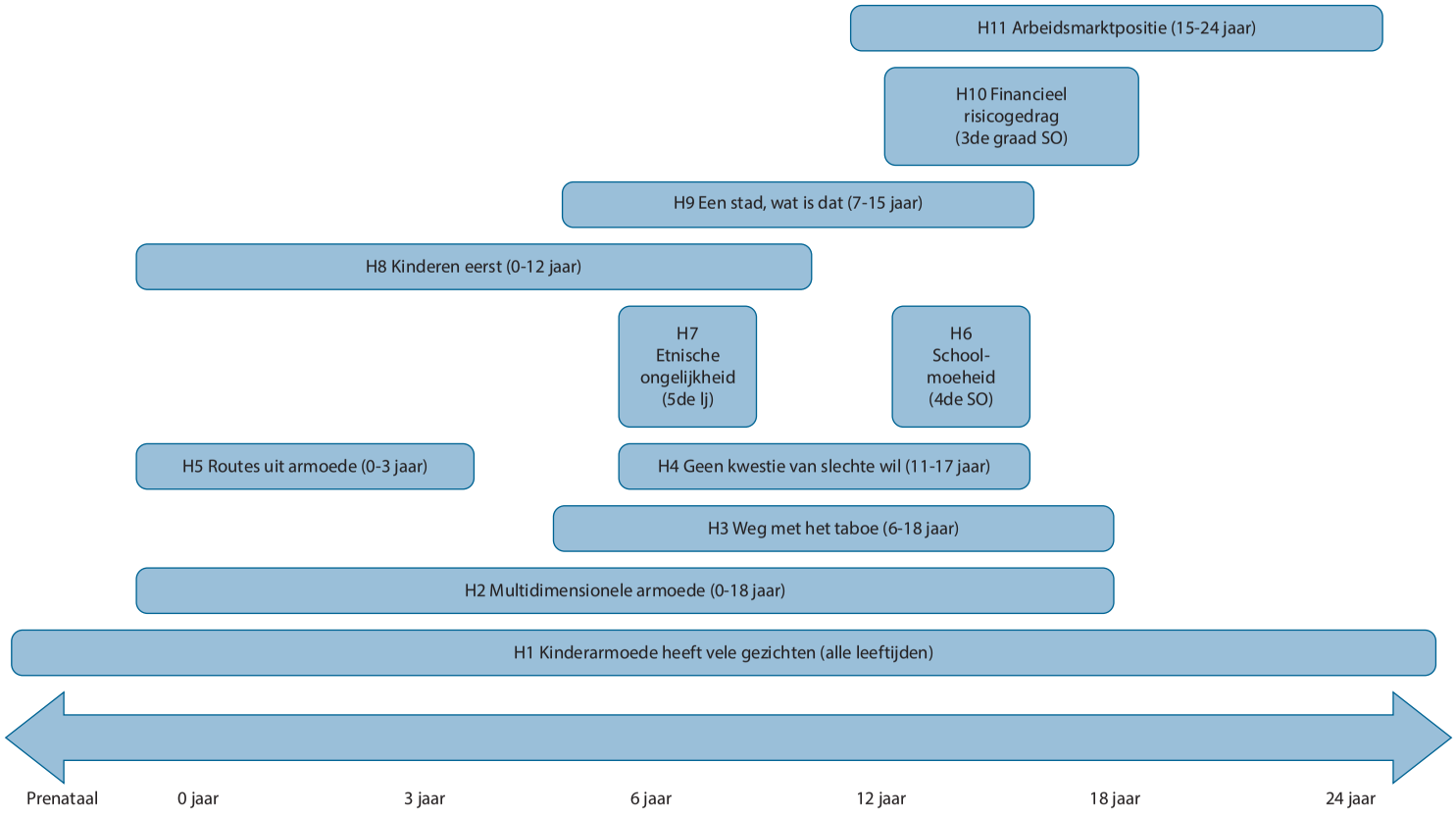
H11 Arbeidsmarktpositie (15-24 jaar)
H10 Financieel risicogedrag (3de graad SO)
H9 Een stad, wat is dat (7-15 jaar)
H8 Kinderen eerst (0-12 jaar)
H7 Etnische ongelijkheid (5de lj)
H6 School-moeheid (4de SO)
H5 Routes uit armoede (0-3 jaar)
H4 Geen kwestie van slechte wil (11-17 jaar)
H3 Weg met het taboe (6-18 jaar)
H2 Multidimensionele armoede (0-18 jaar)
H1 Kinderarmoede heeft vele gezichten (alle leeftijden)
Prenataal
0 jaar
3 jaar
6 jaar
12 jaar
18 jaar
24 jaar

HOOFDSTUK 1

Kinderarmoede heeft vele gezichten: een balans van kinderarmoede in België en Vlaanderen

Jill Coene en Danielle Dierckx

1. Inleiding

Op 1 januari 2015 telde België 2.277.158 kinderen jonger dan 18 jaar (ADSEI, 2015). Volgens de laatst beschikbare cijfers (EU-SILC 2014) leven ongeveer 432.000 kinderen (18,8%) in ons land in een gezin met een inkomen onder de armoededrempel. In deze bijdrage nemen we kinderarmoede onder de loep, niet enkel vanuit financieel oogpunt, maar met oog voor diverse domeinen van sociale uitsluiting.

De problematiek van armoede en sociale uitsluiting bij kinderen heeft altijd bestaan, maar nam toe na de financieel-economische crisis van 2008. Tussen 2008 en 2012 verslechterden hun levensomstandigheden in vele Europese lidstaten. In 2013 was een op de vijf kinderen in Europa arm. Het Europese Social Protection Committee (2015) stelt dat dit de ontwikkeling van het 'human capital' van deze generatie kan ondermijnen. "The EU is at risk of creating a 'lost generation' that might not be able to achieve its full potential in society" (SPC, 2015, p. 58). In 2013 toonden enkele lidstaten tekenen van herstel (SPC, 2015).

Dat kinderarmoede in het beleidsdiscours aanwezig is, strookt met het belang dat via armoedeonderzoek aan de kindertijd wordt gehecht. De vroege kindertijd is de belangrijkste ontwikkelingsfase in de gehele levensloop; opgroeien in armoede kan immers de latere levenskansen negatief beïnvloeden. Zo hebben armoede-ervaringen tijdens de vroege kindertijd een beperkende invloed op de ontwikkeling van de hersenen (Siddiqi, Irwin & Hertzman, 2007; Pikhart, Ruiz, Morrison e.a., 2014). Wie opgroeit in armoede, heeft later meer kans om zelf in armoede terecht te komen (zie bijvoorbeeld Whelan, Nolan & Maître, 2013). In België is ongeveer 26% van wie opgroeide in een arm gezin, zelf arm (Coene, 2014). Nederlandse jongeren die rond hun 15/16de levensjaar leefden in een gezin waar een of beide ouders een uitkering ontvingen, lopen op de leeftijd van 28/29 jaar drie keer meer kans om zelf een uitkering te ontvangen (van Gaalen, van den Brakel & Eenkhoorn, 2015). Bij hoogopgeleide jongeren is die kans iets kleiner, maar het opleidingsniveau van kinderen hangt sterk samen met de sociaaleconomische positie van de ouders. Kinderen van wie de ouders een uitkering ontvingen, zijn vaker

laagopgeleid, wat hun arbeidsmarktkansen beknot. Toch bestaat er niet zoiets als een 'cultuur van werkloosheid', waarbij werkloze gezinnen uitkeringsafhankelijkheid aan hun kinderen zouden doorgeven (MacDonald, Shildrick & Furlong, 2013).

Zowel voor de Europese Commissie, de federale als de Vlaamse overheid is de bestrijding van kinderarmoede een aandachtspunt. In 2013 nam de Europese Commissie (2013) als onderdeel van het sociaal investeringspakket een aanbeveling aan: *Investing in children: Breaking the cycle of disadvantage*. Volgens die aanbeveling heeft kinderarmoede baat bij een geïntegreerde aanpak. De aanbeveling is gebaseerd op drie pijlers: de bevordering van de toegang tot adequate middelen (door de deelname van de ouders aan de arbeidsmarkt te ondersteunen en door correcte levensomstandigheden te waarborgen via een combinatie van prestaties in geld en prestaties in natura), de toegang tot kwaliteitsvolle dienstverlening en het recht van kinderen om deel te nemen aan het maatschappelijke leven. Vroegtijdige interventie en preventie zijn kostenbesparend, aangezien de publieke uitgaven voor het aanpakken van armoede later in het leven hoger zijn dan de kosten voor het investeren in kinderen. Om het scenario van de 'lost generation' te vermijden, pleit het SPC (2015) voor voldoende investeringen in menselijk kapitaal en welzijn op jonge leeftijd, onder meer door te voorzien in betaalbare en kwaliteitsvolle kinderopvang, onderwijs en gezondheidszorg, een vlotte overgang van onderwijs naar werk en steun bij de carrièreontwikkeling van jongeren. In 2013 zette de Europese Commissie het 'European Platform for Investing in Children' (EPIC) op, dat informatie over goede praktijken en beleid moet verspreiden om samenwerking en wederzijds leren tussen lidstaten te bevorderen.[1]

De Vlaamse overheid stelde in Pact 2020 dat ze het aandeel kinderen dat wordt geboren in armoede (op basis van data van Kind en Gezin) wil halveren en het aandeel van de gehele Vlaamse bevolking in armoede of sociale uitsluiting wil verminderen met 30% in vergelijking met 2008. In het Vlaams Hervormingsprogramma 2015 voor Europa 2020 bevestigde de Vlaamse overheid dat ze het aandeel Vlaamse kinderen dat opgroeit in armoede wil halveren: tegen 2020 moet het aandeel kinderen dat leeft in een gezin met een inkomen onder de armoededrempel, worden teruggebracht tot 5% (tegenover 9,9% in 2008) (Vlaamse Regering, 2015b). In de beleidsnota armoedebestrijding 2014-2019 (Vlaamse Regering, 2014b) wordt dan ook uitdrukkelijk verwezen naar het streven om armoede bij gezinnen met kinderen te bestrijden. De federale overheid zal tegen eind 2015 een tweede kinderarmoedebestrijdingsplan opstellen voor de periode 2015-2019. Zowel de federale als de Vlaamse overheid voorziet in subsidies voor het lokale niveau in hun strijd tegen kinderarmoede (zie hoofdstuk 8 voor een evaluatie van pilootprojecten op federaal niveau). In Brussel heeft de Vlaamse Gemeenschapscommissie een kinderarmoedebestrijdingsplan voor de periode 2014-2015 uitgewerkt.

De Vlaamse beleidsnota armoedebestrijding verwijst expliciet naar een grondrechtenbenadering: "het voorkomen en bestrijden van armoede vraagt een volgehouden inspanning op verschillende domeinen, die ertoe moeten leiden dat iedereen zijn sociale grondrechten kan verwezenlijken" (p. 21). Kinderarmoede kan worden beschouwd als

een schending van de kinderrechten. Zo stelt artikel 27 van het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind van 1989 (IVRK) (in België van kracht sinds 1992, *B.S.* 1992) dat ieder kind recht heeft "op een levensstandaard die toereikend is voor de lichamelijke, geestelijke, intellectuele, zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling van het kind." Meer specifiek stelt het Verdrag dat de ouders (of anderen die verantwoordelijk zijn voor het kind) de primaire verantwoordelijkheid dragen (naar vermogen en binnen de grenzen van hun financiële mogelijkheden) voor het waarborgen van de levensomstandigheden die nodig zijn voor de ontwikkeling van het kind. Ook moeten overheden (in overeenstemming met de nationale omstandigheden en met de middelen die hun ten dienste staan) maatregelen nemen om hen te helpen dat recht te verwezenlijken en moeten zij voorzien in programma's voor materiële bijstand en ondersteuning, met name wat voeding, kleding en huisvesting betreft. Uiteraard hebben kinderen niet alleen recht op een toereikende levensstandaard, het IVRK bevat een breed spectrum van rechten, onder andere het recht op een naam en nationaliteit, het behoud van hun identiteit, informatie, vrijheid van meningsuiting, van godsdienst en van vereniging, gezondheid en toegang tot gezondheidszorg, sociale zekerheid, onderwijs, vrije tijd en spel, deelname aan culturele en artistieke activiteiten, een eerlijke rechtspleging, enzovoort.

De Vlaamse Regering (2015c) werkte een jeugd- en kinderrechtenbeleidsplan (JKP) uit voor de periode 2015-2019, waarin het voorheen afzonderlijke Jeugdbeleidsplan en Vlaams actieplan kinderrechten zijn geïntegreerd. Het is gericht op alle kinderen en jongeren tot en met 30 jaar. Het IVRK en de slotbeschouwingen aan België van het VN-Comité voor de Rechten van het Kind vormen de basis van dat plan: bij iedere doelstelling wordt vermeld op welke manier ze aansluit bij de opmerkingen van het VN-Comité. Per strategische doelstelling worden een aantal operationele doelstellingen geformuleerd, die telkens worden verbonden aan specifieke projecten en processen, met daarbij een overzicht van de betrokken partijen en outputindicatoren. Concrete budgetten worden echter niet vermeld. Armoedebestrijding vormt een expliciete doelstelling van het JKP: in 2019 moet het aandeel kinderen en jongeren in armoede of sociale uitsluiting, volgens de definitie van Europa 2020 (gebaseerd op armoederisico, werkintensiteit en ernstige materiële deprivatie) verminderd zijn met 30% tegenover 2008.

In deze bijdrage presenteren we een stand van zaken van kinderarmoede in België en Vlaanderen. De focus ligt op kwantitatieve data op basis van beschikbaar cijfermateriaal, aangevuld met bevindingen uit de onderzoeksliteratuur. Armoede is een multidimensioneel concept dat zich kan uiten op diverse levensdomeinen.[2] Vanuit die optiek bekijken we enkele levensdomeinen die relevant zijn voor kinderen. Dat doen we door een selectie te maken van enkele domeinen die terugkomen in het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind, achtereenvolgens: een toereikende levensstandaard, sociale zekerheid, onderwijs, gezondheid, huisvesting en vrije tijd. Daarbij moeten we steeds in gedachten houden dat 'kinderarmoede' betrekking heeft op kinderen die opgroeien in arme gezinnen. In dit hoofdstuk verwijst 'kinderen' naar de leeftijdsgroep jonger dan 18 jaar, tenzij anders gespecificeerd.

2. Een toereikende levensstandaard voor kinderen

Zoals gesteld in de inleiding, regelt artikel 27 van het IVRK het recht van kinderen op een levensstandaard die toereikend is voor de ontwikkeling van het kind. Het Verdrag verwijst naar de rol van overheden voor het waarborgen van materiële bijstand en ondersteuning, vooral op het vlak van voeding, kleding en huisvesting. Het Vlaams Jeugd- en Kinderrechtenbeleidsplan 2015-2019 vertaalt die ambitie als volgt: "Alle kinderen en jongeren groeien op met een adequate levensstandaard die hun een toekomstperspectief biedt." In deze paragraaf focussen we op het inkomen van gezinnen met kinderen, als basispijler van de levensstandaard. We vullen de analyse aan met andere indicatoren die inzicht geven in de financiële en materiële levensstandaard van (gezinnen met) kinderen. Armoede meten kan immers op diverse manieren. Zo kan men vertrekken van een eendimensionale (op basis van één enkele indicator) of meerdimensionale meting (die op haar beurt gebaseerd kan zijn op een 'dashboard' van indicatoren of op een geaggregeerde 'index') (zie de voor- en nadelen van beide soorten metingen in Decancq, Goedemé, Van den Bosch & Vanhille, 2013). Voorbeelden van een meerdimensionale methode om kinderarmoede te meten, zijn de kansarmoede-index van Kind en Gezin (zie verder) en de Vlaamse lokale kinderarmoedebarometer (zie tabel G3 in deel 3 van dit Jaarboek). Ook in hoofdstuk 2 van dit themadeel wordt naar armoede bij gezinnen met kinderen gekeken vanuit een multidimensionele bril.

2.1 Kinderen gaan gebukt onder inkomensarmoede

Ongeveer een op de zes kinderen (18,8%) in ons land is arm; het gaat vooral over kinderen in eenoudergezinnen en in grote gezinnen, kinderen van laagopgeleide ouders of waarvan de ouders huren, kinderen van ouders met een buitenlandse herkomst en kinderen in gezinnen waar bijna niemand werkt. In Vlaanderen leeft een kind op de acht (12%) in armoede.

Het relatieve armoederisico meet hoeveel personen leven in een gezin met een huishoudinkomen dat lager ligt dan de armoederisicogrens. Op basis van Europese afspraken wordt die grens bepaald op 60% van het nationaal mediaan equivalent beschikbaar huishoudinkomen. Het beschikbaar huishoudinkomen is de optelsom van het inkomen van alle gezinsleden, na aftrek van belastingen en sociale bijdragen, inclusief sociale uitkeringen. Dat inkomen wordt aangepast naar een 'equivalent inkomen' om huishoudens met verschillende gezinsgrootte en -samenstelling te kunnen vergelijken.[3] Het mediaan inkomen is het inkomen dat bij het rangschikken van alle inkomens van laag naar hoog precies in het midden ligt. De EU-SILC gebruikt het gezinsinkomen tijdens het jaar voorafgaand aan het enquêtejaar. Voor België beschikken we over data van de EU-SILC 2014 (dus inkomens van 2013). De armoedegrens komt volgens de bovenstaande berekening uit op een bedrag van € 1.085 voor een alleenstaande, € 1.411 voor een alleenstaande met een kind en € 2.279 voor een koppel met twee kinderen. Personen met een inkomen la-

ger dan die grens worden dus beschouwd als personen met een verhoogd armoederisico. We beschikken nog niet voor alle Europese lidstaten over de EU-SILC 2014, zodat we in Europese vergelijkingen gebruik maken van de EU-SILC 2013. Ook de Vlaamse cijfers hebben nog betrekking op de EU-SILC 2013 (en worden afgerond tot op één cijfer na de komma, zie Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2015a). Men dient in het achterhoofd te houden dat het gaat om steekproefgegevens die worden veralgemeend naar de populatie. De weergegeven percentages gaan dus steeds gepaard met een zekere foutenmarge.

Figuur 1 toont de evolutie van het armoederisico voor verschillende leeftijdsklassen in België. In 2014 bedroeg het armoederisico voor de totale bevolking in België 15,5%. Kinderen hadden een armoederisico van 18,8%. Bij personen in de leeftijdsklasse 18-64 jaar was dat 14,2%, bij de 65-plussers was dat 16,1%. Het armoederisico van de totale bevolking bleef de voorbije jaren stabiel. Bij de 18-64-jarigen is er een lichte toename sinds 2011 (van 12,1% in 2004 tot 14,2% in 2014). Het armoederisico van kinderen nam toe tijdens de crisis (tot 18,7% in 2011). In 2014 is er opnieuw een toename van 1,6 procentpunten (ppt) op jaarbasis en van 2,9 procentpunten tegenover tien jaar geleden. Het armoederisico van de 65-plussers nam af tussen 2004 en 2014.

In Vlaanderen leefde in 2013 12% van de kinderen tussen 0 en 17 jaar (ongeveer 150.000 kinderen) in een gezin met een inkomen onder de armoededrempel (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2015a). Tussen 2004 en 2013 schommelde dat aandeel tussen 10% en 12%, maar die verschillen zijn niet statistisch significant.

Figuur 1 – Relatief armoederisico (%) naar leeftijd, België, 2004-2014.

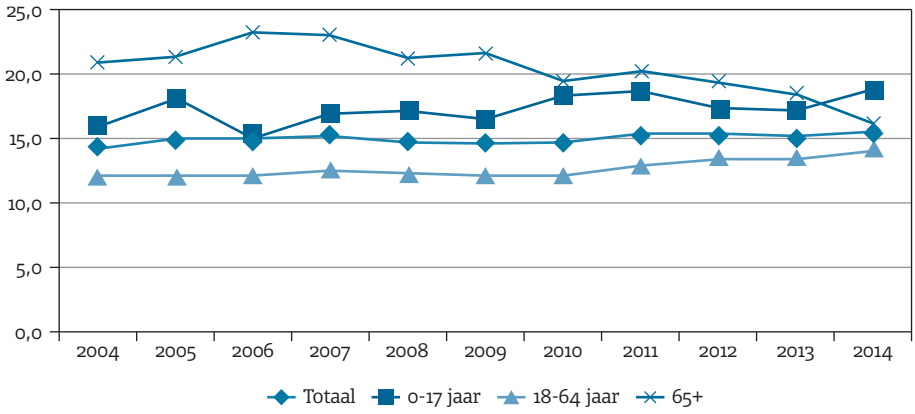

Bron: EU-SILC.

De structuur van huishoudens is een van de factoren die de omvang van kinderarmoede bepalen. Volgens de EU-SILC 2014 heeft 52,6% van de gezinnen in België afhankelijke kinderen. 10,9% van de bevolking bestaat uit een koppel met één kind, 17,7% is een koppel met twee kinderen, 11,3% is een koppel met drie of meer kinderen, 6,8% is een eenoudergezin en 5,9% is een gezin met drie of meer volwassenen met afhanke-

lijke kinderen. In vergelijking met andere Europese lidstaten is het eenouderschap in België wijdverspreid en ook koppels met drie of meer kinderen komen relatief vaak voor. Eenoudergezinnen (36,4%) en gezinnen met drie of meer kinderen (20,0%) kennen echter een hoog armoederisico. Het armoederisico van eenoudergezinnen in België schommelde in de periode 2004-2006 rond 33%. In crisisjaren 2008 en 2011 piekte het rond 39%. Nadat het lichtjes was afgenomen in 2012 en 2013 (circa 34%), bereikte het in 2014 opnieuw een niveau van 36,4%. Het armoederisico van gezinnen met drie of meer kinderen schommelde eerst rond 16% (met een uitschieter in 2005 van 19,6% en in 2007 van 18,0%). Vanaf 2011 is het beginnen te stijgen tot 20,0% in 2014.
In Vlaanderen bedroeg het armoederisico van personen in eenoudergezinnen en gezinnen met drie of meer kinderen in 2013 respectievelijk 25% en 13% (zie figuur 2).[4]

Ook de werkintensiteit van het gezin is een belangrijke factor. Gezinnen met kinderen waar bijna niemand werkt, hebben een zeer hoog armoederisico (73,6% in België in 2014), bij gezinnen met een werkintensiteit tussen 0,20 en 0,45 is dat iets lager (39,6%). Tussen 2004 en 2014 nam het armoederisico toe van personen die leven in een gezin (al dan niet met kinderen) met een zeer lage werkintensiteit in België, bij huishoudens met kinderen ging het om een toename van 61,7% tot 73,6%.

> Het armoederisico van personen in een gezin met kinderen met een zeer lage werkintensiteit nam tussen 2004 en 2014 toe van 61,7% tot 73,6%.

In Vlaanderen hebben kinderen in een gezin met een werkintensiteit lager dan 0,20 een armoederisico van 69%, bij kinderen in gezinnen met een werkintensiteit tussen 0,20 en 0,45 is dat 39% (zie figuur 2) (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2015a).[4] De zeer lage werkintensiteit is een indicator die wordt berekend voor de bevolking van 0 tot 59 jaar. De werkintensiteit is gebaseerd op de verhouding tussen het aantal effectief gewerkte maanden door gezinsleden op actieve leeftijd (18-59 jaar en niet studerend) tijdens het jaar voorafgaand aan het enquêtejaar en het totaal aantal maanden dat zij gewerkt zouden kunnen hebben. Van een zeer lage werkintensiteit is sprake wanneer die verhouding kleiner is dan 20%. We komen hier verder op terug.

Behalve het gezinstype en de werkintensiteit van het huishouden zijn de opleiding en de herkomst van de ouders van invloed op het kinderarmoederisico. In België was in 2014 het armoederisico hoger voor kinderen van laagopgeleide ouders (53,8%) in vergelijking met kinderen van middengeschoolde (25,3%) en hoogopgeleide (7,1%) ouders.[5] Het armoederisico van kinderen van laagopgeleide ouders is de voorbije jaren gestegen van 38,3% in 2004 tot 53,8% in 2014. Kinderen waarvan de ouders geboren zijn in België, hadden in 2014 een armoederisico van 11,3%, bij kinderen waarvan de ouders geboren zijn in een ander land, liep dat op tot 37,2% (Eurostat, 2015). Het armoederisico van kinderen van in België geboren ouders bleef vrij stabiel tussen 2004 en 2014, terwijl het toenam bij kinderen van ouders geboren buiten België (het bedroeg 31,2% in 2004).

In Vlaanderen leefde in 2013 45% van de kinderen van wie geen van de volwassen leden van het gezin een diploma hoger secundair onderwijs had in armoede, tegenover 8% van de kinderen in een midden- of hooggeschoold gezin (zie figuur 2).[4] Vlaamse kinderen die leefden in een gezin waarvan alle volwassen leden geboren waren binnen de EU, hadden een armoederisico van 7% tegenover 35% bij de kinderen die leefden in een gezin waarvan minstens een van de volwassenen geboren was buiten de EU (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2015a).[3]

Figuur 2 – Percentage kinderen (0-17 jaar) onder de armoederisicodrempel naar huishoudtype, werkintensiteit van het gezin, opleidingsniveau, bewonerstitel en geboorteland van de ouders, Vlaanderen, 2011-2013.

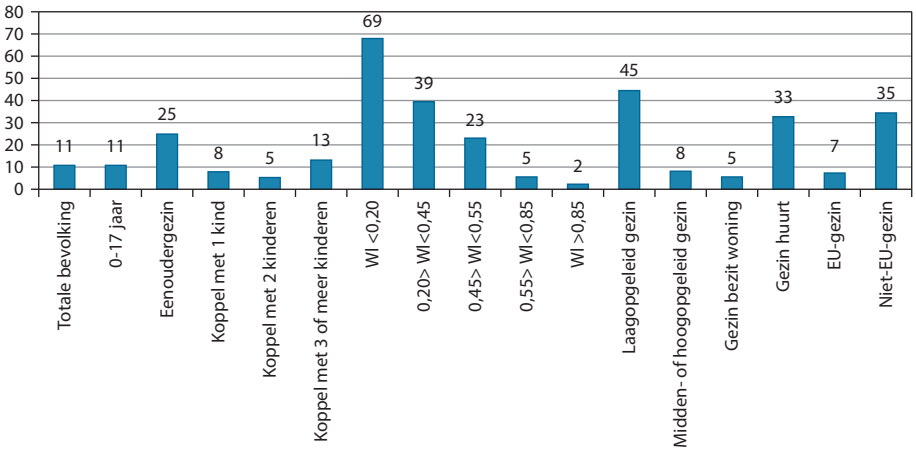

NB. WI: werkintensiteit van het gezin; laagopgeleid gezin: geen van de volwassenen heeft een diploma hoger secundair onderwijs; EU-gezin: alle volwassen leden van het gezin zijn geboren binnen de EU; niet-EU-gezin: minstens één volwassene is geboren buiten de EU.

Bron: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2015a, op basis van EU-SILC 2011-2013 (zie voetnoot 4).

In de EU28 als geheel leefde in 2013 20,2% van de kinderen in een gezin met een inkomen onder de armoederisicodrempel (zie figuur 3). België bevond zich onder dat gemiddelde, maar scoort in vergelijking met landen als Denemarken, Finland, Tsjechië en Nederland relatief hoog. Het Vlaams Gewest komt op de vierde plaats, na Denemarken, Finland en Tsjechië. In Bulgarije, Griekenland en Roemenië leeft ongeveer een derde van de kinderen in armoede. Over het algemeen noteren landen met een hoog armoederisico voor de totale bevolking ook de hoogste armoederisico's bij kinderen, maar er zijn uitzonderingen, zoals Slovakije, Frankrijk, Hongarije, Malta en Luxemburg, waar het armoederisico voor de totale bevolking relatief laag tot gemiddeld is, maar het kinderarmoederisico wel hoog ligt. Het percentage kinderen dat leeft in een gezin met een inkomen onder de armoededrempel, is in bijna alle landen hoger dan het totaal voor de bevolking, behalve in Denemarken, Finland, Duitsland en Estland.

Figuur 3 – Armoederisico van kinderen (0-17 jaar), EU28, 2013.

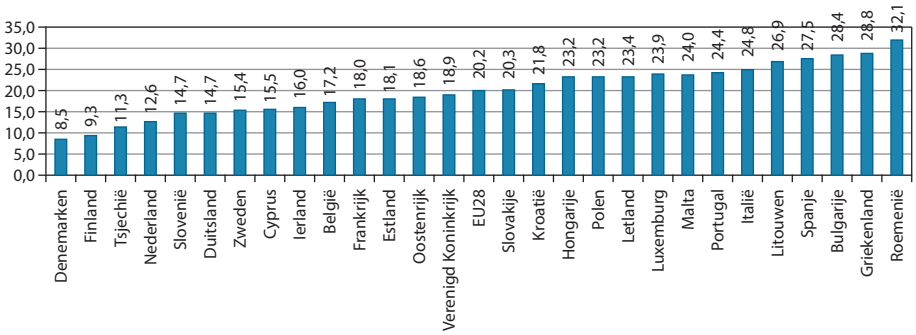

Bron: EU-SILC.

Tussen 2008 en 2013 nam de kinderarmoede in dertien Europese lidstaten toe met meer dan een procentpunt: Cyprus, Portugal, Frankrijk, Zweden, Bulgarije, Slovenië, Hongarije, Litouwen, Malta, Slovakije, Luxemburg, Griekenland en Kroatië. De financieel-economische crisis leidde in veel Europese lidstaten tot een stijgende werkloosheid. Het aandeel gezinnen waarin bijna niemand werkt, nam toe en zoals we eerder toonden, is de werkintensiteit van het gezin een sterke factor in de verklaring van kinderarmoede. In dezelfde periode noteerden vier lidstaten (Verenigd Koninkrijk, Finland, Ierland en Tsjechië) een daling van het percentage kinderen in armoede met meer dan een procentpunt. In het Verenigd Koninkrijk en Ierland daalde echter de relatieve armoederisicogrens (omdat het mediaan equivalent beschikbaar inkomen daalde), waardoor betere armoedecijfers te wijten zijn aan een verslechtering van de levensomstandigheden. In beide landen namen bijvoorbeeld de ernstige materiële deprivatie en het aandeel personen in gezinnen met een zeer lage werkintensiteit toe. Het armoederisico van kinderen is in beide landen bovendien hoger dan dat van de gehele bevolking. In Finland daalde het armoederisico van de gehele bevolking, wat zich doorzette bij gezinnen met kinderen. Het armoederisico van kinderen is er ook lager dan dat van de bevolking als geheel. In Tsjechië bleef het armoederisico van de gehele bevolking constant tussen 2008 en 2013, net als het aandeel personen geconfronteerd met ernstige materiële deprivatie of dat leeft in een gezin met een zeer lage werkintensiteit. Het armoederisico van kinderen is er wel hoger dan dat van de bevolking als geheel. In België is er sprake van een standstill van de kinderarmoede tussen 2008 en 2013. Het is moeilijk om een eenduidige verklaring aan te wijzen voor wijzigingen in het armoederisico. Demografische veranderingen, macro-economische omstandigheden, beleidsingrepen zoals uitkeringen, belastingen, actief arbeidsmarktbeleid, investeringen in onderwijs, enzovoort spelen een belangrijke rol (Diris, Vandenbroucke & Verbist, 2015). Zo zijn landen die tijdens de crisis een hoog niveau van sociale uitgaven aanhielden, erin geslaagd de effecten van de crisis te milderen. Nochtans merkt Richardson (2015) op dat ondanks een verhoogd niveau van sociale uitgaven en een uitbreiding van diensten voor gezinnen met kinderen tijdens de vroege crisisjaren, veel OESO-landen er niet in geslaagd zijn om

de kinderarmoede te verlagen. Kinderarmoedebestrijding vereist dus niet noodzakelijk meer sociale uitgaven, maar een efficiëntere aanwending van de middelen. In termen van cashtransfers voor gezinnen met kinderen pleit Richardson (2015) voor universele systemen (in termen van universele, dus voor iedereen beschikbare, uitkeringen, met belastingvoordelen, met uitkeringen voor alleenstaande ouders en met uitgebreide ouderschapsverloven). Die slagen er beter in om de kinderarmoede terug te dringen dan selectieve systemen (met minder uitgebreide voorzieningen gericht op specifieke groepen). Hetzelfde geldt voor publieke dienstverlening (systemen met minstens twee jaar voorschoolse kinderopvang en gratis eerstelijnsgezondheidszorg) in vergelijking met private systemen (Richardson, 2015).

Kinderarmoedebestrijding vereist niet noodzakelijk meer sociale uitgaven, maar een efficiëntere aanwending van de middelen.

2.2 De materiële leefomstandigheden van kinderen

6,8% van de kinderen jonger dan 18 jaar in België woonde in 2014 in een gezin dat ernstig materieel gedepriveerd was; in Vlaanderen was dat 4% in de periode 2011-2013.[4] Dat wil zeggen dat het gezin waarin ze opgroeien, slecht scoort op minstens vier van een lijst van negen items.[6] Tussen 2004 en 2014 fluctueerde dat aandeel in België tussen 6% en 9%. In een Europese context scoort ons land goed: in 2013 moesten we enkel Finland (1,8%), Zweden (1,9%), Nederland (2,3%), Luxemburg (2,4%) en Denemarken (3,9%) voorop laten gaan. In Roemenië en Hongarije leeft meer dan een derde van de kinderen in een gezin dat ernstig materieel gedepriveerd is, in Bulgarije bijna een op de twee (46,3%).

In 2014 had 7,6% van de bevolking in België minstens één achterstallige betaling in het afgelopen jaar voor huur of hypotheek, elektriciteit, water of gas, aankopen op afbetaling of een andere lening. In huishoudens zonder kinderen was dat 4,3%, in huishoudens met kinderen 10,6%. Bij eenoudergezinnen liep dat aandeel op tot 23,2%. Tijdens de crisisjaren was er in de totale bevolking een toename van het aandeel gezinnen met achterstallige betalingen. In 2013 was er sprake van een daling, maar die lijkt zich niet door te zetten in 2014.
In Vlaanderen blijken kinderen te leven in gedepriveerde gezinnen die het moeilijk hebben om op vakantie te gaan of om onverwachte uitgaven te doen: in 2013 leefde 22% in een gezin dat zich niet minstens een week vakantie buitenshuis kon veroorloven en 21% in een gezin dat geen onverwachte noodzakelijke financiële uitgave van € 1.000 kon doen. 8% van de Vlaamse kinderen leefde in een gezin met minstens één achterstallige betaling inzake hypotheek/huur, nutsvoorzieningen en leningen en 5% leefde in een gezin dat het huis niet voldoende kon verwarmen om financiële redenen (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2015a).

In 2009 was een module in de SILC-enquête gewijd aan materiële deprivatie bij kinderen jonger dan 16 jaar. De respondent van het gezin moest aangeven of zijn/haar gezin zich bepaalde items voor de kinderen financieel kon veroorloven. In België ervaren de meeste kinderen problemen met de deelname aan vrijetijdsactiviteiten buitenshuis (7,6%) en met het kunnen kopen van enkele nieuwe kleren (6,3%) (zie figuur 4).

Figuur 4 – Kindspecifieke materiële deprivatie (1-15 jaar), België, 2009.

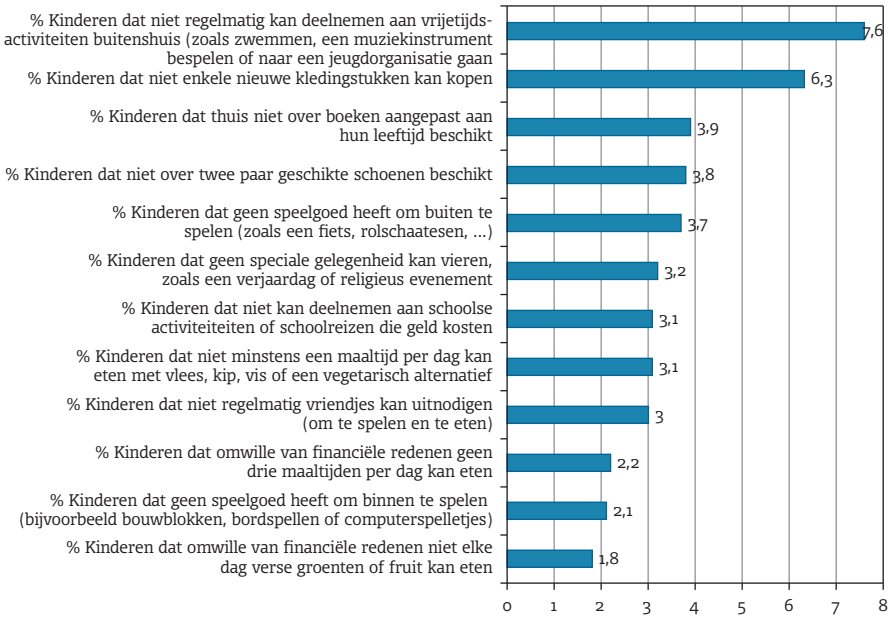

Bron: EU-SILC 2009.

Guio, Vandenbroucke en Vinck (2015) rapporteren de resultaten van een analyse op basis van de SILC 2009-data, maar verruimden het aantal items waarop kinderen (1-15 jaar) gedepriveerd kunnen zijn tot zestien.[7] 25% van de kinderen in België kampte met minstens één probleem: 9% was op minstens drie van de zestien kindspecifieke items gedepriveerd, 10% was zowel materieel gedepriveerd als financieel arm (dat wil zeggen: ze leefden in een gezin met een inkomen onder de armoededrempel) en 6% was 'enkel' financieel arm. In Vlaanderen had 18% van de kinderen minstens één probleem: 8% was enkel materieel gedepriveerd, 4% was zowel materieel gedepriveerd als financieel arm en 5% was enkel financieel arm. In Wallonië en Brussel waren die cijfers hoger: respectievelijk 30% en 45% van de kinderen hadden te maken met kindspecifieke deprivatie, financiële armoede of een combinatie van beide. Kinderen in gezinnen waarvan minstens één ouder geboren is buiten de EU27, waarvan minstens één ouder laaggeschoold is, die leven in een eenoudergezin of in een gezin met een zeer lage werkintensiteit lopen een hoger risico om geconfronteerd te worden met die zogenaamde kindspecifieke materiële deprivatie.

2.3 Veel kinderen leven in een gezin met een zeer lage werkintensiteit

Opvallend is dat in ons land veel kinderen in een gezin met een zeer lage werkintensiteit wonen (vooral in Wallonië is die groep omvangrijk) en dat zij, meer dan elders in Europa, een hoog armoederisico lopen (Vandenbroucke & Vinck, 2013). In 2014 leefde 13,0% kinderen in België in een gezin met een zeer lage werkintensiteit. Na een eerdere daling tot 8,9% in 2008 nam dat percentage weer toe tot 14,0% in 2011. Daarna is er opnieuw sprake van een lichte afname (13,0% in 2012 en 12,2% in 2013). In de hele EU28 leefde in 2013 gemiddeld 9,5% van de kinderen in een gezin met een zeer lage werkintensiteit. Het armoederisico van die kinderen bedroeg in 2014 76,3% in ons land, tegenover 64,3% in de EU28 in 2013 (cijfer 2014 nog niet beschikbaar). De verklaring dient gezocht te worden in de sterke polarisatie van de Belgische arbeidsmarkt: jobs zijn scheef verdeeld over de gezinnen. De groei in individuele tewerkstelling is geconcentreerd in huishoudens waarvan al iemand aan het werk was (Vandenbroucke & Corluy, 2015). Bovendien speelt ook het stijgende aandeel alleenstaanden een rol (die een hoger risico hebben op werkloosheid en die in België vaak laaggeschoold of van buitenlandse herkomst zijn). Sinds 1987 is het risico op werkloosheid, gemeten op huishoudniveau, in alle Belgische regio's sterk gedaald voor 50-plussers, maar in de leeftijdscategorieën jonger dan 50 jaar is dat niet het geval (in Brussel en Wallonië is het zelfs toegenomen). Volgens Vandenbroucke en Corluy (2015) draagt dat bij tot de slechte Belgische prestatie inzake kinderarmoede. Ook migratie is niet te verwaarlozen: het armoederisico van kinderen in gezinnen van buitenlandse herkomst is bijzonder hoog (zie eerder). In België leeft een grote groep kinderen in een huishouden zonder werk, waarvan ten minste één ouder niet in België is geboren. Toch is de etnische kloof in armoederisico's veel groter voor kinderen in een huishouden met werk en is die armoedekloof nergens zo groot als in ons land. Vandenbroucke en Corluy (2015) benadrukken dat zelfs wanneer migranten werken, dat werk niet dezelfde bescherming biedt tegen armoede dan bij niet-immigranten.

Die bevindingen worden bevestigd in een recente analyse van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (2015b). Vlaanderen telde in 2014 ruim 220.000 alleenstaande ouders, bij ruim acht op de tien was de moeder gezinshoofd. Die eenoudergezinnen hebben een lage arbeidsparticipatie: slechts 54,1% was in 2013 aan het werk, tegenover een totale werkzaamheidsgraad (bevolking 15-64 jaar) van 66,2%. De werkzaamheidsgraad van eenoudergezinnen in Vlaanderen ligt daarmee lager dan in de EU15 en in de EU28. Wanneer de bevolking wordt opgedeeld in twee leeftijdsklassen, de 25-49-jarigen en de 50-64-jarigen, dan blijkt dat de werkzaamheidsgraad van eenoudergezinnen in de jongste leeftijdsgroep (76%) lager uitvalt dan de globale werkzaamheidsgraad van die leeftijdsgroep (85,7%), terwijl de werkzaamheidsgraad van eenoudergezinnen in de groep 50-64-jarigen (62,7%) hoger is dan gemiddeld in die leeftijdsgroep (56,5%).

2.4 Subjectieve armoede, ernst en duur van kinderarmoede

20,2% van de bevolking in België woonde in 2014 in een gezin waarvan de referentiepersoon aangaf dat het (zeer) moeilijk de eindjes aan elkaar kon knopen. Die subjectieve armoede bedroeg in gezinnen met kinderen 22,8%, tegenover 17,8% in gezinnen zonder kinderen. In beide gezinstypes volgde de evolutie tijdens de voorbije jaren vrijwel hetzelfde patroon, met een scherpe toename tussen 2005 en 2008. Terwijl dat aandeel bij de huishoudens zonder kinderen tussen 2011 (19,7%) en 2014 jaar op jaar lichtjes afnam, nam het bij de huishoudens met kinderen tussen 2011 (22,0%) en 2012 (24,6%) toe om daarna licht te dalen tot 22,8% in 2014. In vergelijking met andere Europese lidstaten is het subjectieve armoederisico van gezinnen met kinderen vrij laag. Hoewel België in 2013 maar een negende plaats innam (na onder meer Finland en Zweden), bedroeg het gemiddelde in de EU28 32,6%. In Vlaanderen[4] woont 17% van de kinderen in een gezin dat subjectief arm is.

Om te weten hoe diep mensen in armoede gemiddeld onder de armoedegrens vallen, kan men de zogenaamde relatieve mediane armoedekloof berekenen. Die meet de verhouding van het mediaan equivalent netto beschikbaar huishoudinkomen van personen met een inkomen lager dan de 60%-armoederisicogrens tot die armoedegrens. In 2014 bedroeg die kloof in België 18,8% voor de bevolking als geheel. Concreet betekent dit dat de helft van de mensen in armoede slechts een beschikbaar inkomen heeft van € 881 (de andere helft heeft een inkomen tussen € 881 en € 1.085 (de armoederisicogrens van een alleenstaande). Bij kinderen jonger dan 18 jaar was die kloof even groot (18,8%). In vergelijking met 2008 nam de armoedekloof toe bij zowel de totale bevolking (17,2% in 2008) als de kinderen (17,5% in 2008), maar op langere termijn is er in beide groepen sprake van een verbetering (in 2004 bedroeg de relatieve mediane armoedekloof bij de totale bevolking nog 21,5% en 20,7% bij de kinderen). Veertien EU-lidstaten presteerden in 2013 beter inzake de relatieve mediane armoedekloof bij kinderen, maar het EU28-gemiddelde ligt met 25,1% hoger dan in ons land.

9,5% van de totale bevolking was in 2014 langdurig arm, dat wil zeggen: leefde in een gezin met een inkomen onder de armoederisicodrempel in zowel 2014 als in minstens twee van de drie jaren daarvoor (2011, 2012, 2013). Die persistente armoede schommelt al enkele jaren rond 8% à 9%, met een uitschieter in 2012 (9,9%). Bij kinderen jonger dan 18 jaar zien we dat de persistente armoede meer fluctueert, tussen 6,8% in 2007 en 14,7% in 2012. In 2014 leefde 12,4% van de kinderen in een gezin dat langdurig arm is. In een Europese context (cijfers 2013) behaalde ons land een behoorlijke negende plaats; het gemiddelde voor de EU28 wordt op 11,8% geschat.

2.5 Een op de negen kinderen wordt geboren in een kansarm gezin

Kind en Gezin volgt in Vlaanderen al enkele jaren op hoeveel kinderen worden geboren in een kansarm gezin, via de zogenaamde kansarmoede-index.[8] Zoals eerder vermeld,

is dat een voorbeeld van een multidimensionale meting van kinderarmoede. De verplegers en gezinsondersteuners van Kind en Gezin beschouwen een gezin als kansarm als het zwak scoort op minstens drie van de volgende criteria: het maandinkomen van het gezin, de opleiding van de ouders, het stimulatieniveau van de kinderen, de arbeidssituatie van de ouders, de huisvesting en de gezondheid. Die index wordt in Vlaanderen vaak gebruikt als alternatieve indicator voor kinderarmoede omdat die toelaat om uitspraken te doen op gemeentelijk niveau (in tegenstelling tot de EU-SILC, waarvoor enkel regionale cijfers beschikbaar zijn).

In 2014 werd 11,38% van de kinderen geboren in een kansarm gezin, tegenover 6,04% in 2001 (Kind en Gezin, 2015a). In een vorige editie van *Kind in Vlaanderen* stelde Kind en Gezin (2014) dat de toename van het aantal kansarme geboorten te wijten was aan diverse redenen. Zo steeg de index sterker bij kinderen met een moeder van niet-Belgische origine dan bij kinderen met een moeder van Belgische origine en nam het aandeel kinderen met een moeder van niet-Belgische origine het voorbije decennium toe. Sinds 2010 nam de index sterker toe, mogelijk door de financieel-economische crisis. Ook enkele technische redenen (zoals een ander registratiesysteem) zijn mee verantwoordelijk voor de toename. In 2014 zijn er echter opvallende evoluties in vergelijking met 2013. Zo is er sprake van een lichte toename van kansarmoede bij kinderen met een moeder van Belgische origine, terwijl de kansarmoede-index bij kinderen met een moeder van niet-Belgische origine in een aantal provincies gestopt is met stijgen (Kind en Gezin, 2015a). Ook de sterke stijging die zich sinds 2010 voordeed, werd sterk afgezwakt.

Tabel 1 – Kansarmoede-index voor de Vlaamse provincies en centrumsteden, in percentages, 2014.

	Kansarmoede-index
Vlaams Gewest	11,4
Antwerpen (provincie)	14,3
Limburg	11,8
Oost-Vlaanderen	11,6
Vlaams-Brabant	6,5
West-Vlaanderen	10,3
Aalst	10,4
Antwerpen	26,4
Brugge	7,1
Genk	24,3
Gent	22,6
Hasselt	9,4
Kortrijk	15,4
Leuven	15,1
Mechelen	11,5
Oostende	25,0
Roeselare	14,5
Sint-Niklaas	16,9
Turnhout	17,5

Bron: Kind en Gezin (2015b).

De kansarmoede-index bij kinderen van wie de moeder bij haar geboorte niet de Belgische nationaliteit had, ligt wel veel hoger (29,4%) dan bij kinderen met een moeder van Belgische origine (5,1%). 64% van de kinderen die opgroeien in kansarmoede, heeft een moeder die bij haar geboorte niet de Belgische nationaliteit had. De kansarmoede-index is hoger in een grootstedelijke context dan in plattelandsgebied. 53% van de kinderen in kansarmoede leeft in de 13 centrumsteden (Kind en Gezin, 2015a). De centrumsteden Oostende, Antwerpen, Gent en Genk kennen het hoogste aandeel kansarme geboorten (zie tabel 1). Wat de niet-centrumsteden betreft, is het aandeel geboorten in kansarme gezinnen het hoogst in Boom (32,6%), Blankenberge (24,3%), Menen (23,6%), Maasmechelen (22,9%), Ronse (22,2%), Heusden-Zolder (21,0%) en Zele (20,1%). Naar provincies is de index het hoogst in Antwerpen en het laagst in Vlaams-Brabant.

3. Sociale bescherming en sociale bijstand voor gezinnen met kinderen

Artikel 26 van het IVRK garandeert het recht op sociale zekerheid en sociale verzekering voor kinderen. Dat beschermt immers tegen armoede: zonder sociale uitkeringen zou het armoederisico in België niet 15,5% bedragen, maar 43,1%. Als landen hun sociale uitgaven zouden verhogen, dan zou de kinderarmoede dalen (Diris, Vandenbroucke & Verbist, 2015). Het gaat daarbij niet alleen om sociale uitgaven gericht op de bevolking op arbeidsleeftijd, maar ook om pensioenen (die laatste zijn in veel Europese lidstaten een belangrijke bron van inkomsten voor gezinnen met kinderen). Veel gezinnen laten evenwel hun rechten niet gelden omdat ze die onvoldoende kennen, niet weten bij welke diensten ze moeten zijn of omdat ze schaamtegevoelens ervaren om bij bepaalde instanties, zoals het OCMW, aan te kloppen (zie bijvoorbeeld Bouckaert & Schokkaert, 2011). De meeste sociale minima voor koppels met kinderen liggen bovendien onder de armoededrempel (FPS Social Security, 2015). De minimumwerkloosheidsuitkering (na zes maanden werkloosheid) voor een koppel met twee kinderen bedroeg in oktober 2014 69% van de armoededrempel, voor een alleenstaande met twee kinderen was dat 86%. Voor koppels met twee kinderen bedroeg de invaliditeitsuitkering 81% en de inkomensvervangende tegemoetkoming voor personen met een handicap 66% van de armoededrempel. Ook het minimumloon volstaat niet: voor een koppel met twee kinderen, waarvan een partner voltijds werkt aan het minimumloon, bedraagt het 85% van de armoedegrens.

Het leefloon vormt de zogenaamde 'wettelijke armoedegrens', het laatste vangnet van sociale bescherming. Het kan worden toegekend aan drie categorieën van rechthebbenden: samenwonenden (€ 555,81 per maand), alleenstaanden (€ 833,71 per maand) en personen met een gezin ten laste (minstens één ongehuwd minderjarig kind ten laste) (€ 1.111,62 per maand).[9] Het equivalent leefloon kan worden toegekend aan personen die geen recht hebben op een leefloon omdat ze niet aan de voorwaarden voldoen. Wanneer men het leefloon afzet tegen de armoededrempel, dan reikte het in oktober 2014

voor een koppel met twee kinderen niet verder dan 63% (83% in het geval van een alleenstaande ouder met twee kinderen) (FPS Social Security, 2015). Gemiddeld ontvingen in 2014 in België 34.690 gezinnen met een of meer kinderen ten laste een (equivalent) leefloon; gezinnen met kinderen vertegenwoordigden samen 28,7% van alle gerechtigden op een (equivalent) leefloon. Dat aantal is sterk toegenomen tussen 2009 en 2011, om daarna te stabiliseren (POD Maatschappelijke Integratie, 2015a).

Om de doeltreffendheid van de sociale minima te kennen, kan men ze in plaats van met de armoederisicogrens ook vergelijken met zogenaamde 'referentiebudgetten', geprijsde korven van goederen en diensten die weerspiegelen wat minimaal noodzakelijk is om een bepaalde levensstandaard te bereiken. Storms e.a. (2015) pasten de referentiebudgetten voor verschillende typegezinnen in Vlaanderen aan naar prijzen en normen van 2013. Zo bedraagt het referentiebudget in 2013 voor een alleenstaande gezonde vrouw die niet actief is op de arbeidsmarkt en die een woning huurt op de private markt € 1.218. De aanwezigheid van kinderen verhoogt het referentiebudget: de meerkost van een eerste kind in een eenoudergezin varieert van € 238 per maand voor een kind van 2 jaar, tot € 525 per maand voor een kind in het secundair onderwijs. Vooral studenten zorgen voor een sterke stijging van het referentiebudget (+ € 638 per maand voor een pendelstudent en + € 992 per maand voor een kotstudent).
Een vergelijking tussen de referentiebudgetten voor niet-werkende typegezinnen en de sociale minima toont dat het leefloon en de minimumwerkloosheidsuitkering niet volstaan. Leefloongerechtigde alleenstaanden met twee jonge kinderen komen € 192 per maand tekort, terwijl leefloongerechtigde koppels met twee oudere kinderen maandelijks € 899 tekortkomen. De netto-inkomens van gezinnen met een minimumwerkloosheidsuitkering verschillen nauwelijks van het leefloon. De minimuminvaliditeitsuitkering is 20% tot 40% hoger dan het leefloon. Voor eenoudergezinnen met jonge kinderen is die uitkering voldoende, maar voor alleenstaanden met kinderen ouder dan 12 jaar en voor koppels met kinderen is ze ontoereikend. Het tekort loopt op van € 166 per maand voor een koppel met twee jonge kinderen tot € 524 per maand voor een koppel met twee oudere kinderen. Bovendien houdt het referentiebudget geen rekening met bijkomende kosten voor langdurige ziekte of handicap. Wanneer de niet-werkende typegezinnen kunnen huren in een sociale woning, verbetert de doeltreffendheid van de minimuminkomens, maar voor eenoudergezinnen met kinderen in het secundair onderwijs of met een student op kot en voor koppels (al dan niet met kinderen) blijven het leefloon en de minimumwerkloosheidsuitkering ontoereikend. Ook de minimuminvaliditeitsuitkering is in dit geval nog onvoldoende voor koppels met kinderen in het secundair of hoger onderwijs.
Storms e.a. (2015) vergelijken ook de referentiebudgetten voor gezinnen met één werkende volwassene (die werkt aan een minimumloon) met het nettogezinsinkomen van die gezinnen (minimumloon aangevuld met kinderbijslagen en studietoelagen). Voor gezinnen zonder kinderen en alleenstaanden met zeer jonge kinderen die huren op de private huisvestingsmarkt volstaat één minimumloon. Eenoudergezinnen met twee

oudere kinderen en koppels met twee oudere kinderen komen respectievelijk € 284 en € 446 per maand tekort. Die cijfers houden geen rekening met gezinnen die een auto nodig hebben om naar het werk te gaan; worden de autokosten erbij geteld, dan volstaat het minimumloon voor geen enkel gezinstype. Voor gezinnen die een sociale woning huren en geen auto nodig hebben, volstaat het minimumloon wel, behalve voor koppels met één of twee kinderen (waarvan minstens één in het secundair onderwijs) of met een student op kot. Dat laatste typegezin komt € 222 per maand tekort. Voor de berekening van de referentiebudgetten werden enkel kinderopvangkosten opgenomen voor werkende eenoudergezinnen, voor koppels werd ervan uitgegaan dat een van beide volwassenen voltijds werkt en de andere de kinderen kan opvangen.
Een belangrijke kanttekening bij die vaststellingen is dat gezinnen onder bepaalde voorwaarden een beroep kunnen doen op sociale voordelen van allerlei aard, zoals een sociale maximumprijs voor elektriciteit, een verhoogde tegemoetkoming voor gezondheidszorgkosten, een goedkoper busabonnement, vrijstelling van provinciebelastingen, enzovoort … Veel van die voordelen worden niet automatisch toegekend en kennen waarschijnlijk een grote non-take-up. Storms e.a. (2015) onderzochten de impact van diverse sociale voordelen, in een scenario dat ze ook effectief worden opgenomen. Voor koppels (al dan niet met kinderen) blijven het leefloon en de minimumwerkloosheidsuitkering ontoereikend, zelfs wanneer ze recht hebben op een sociale woning en alle sociale voordelen hebben uitgeput.

> Voor koppels zijn het leefloon en de minimumwerkloosheidsuitkering ontoereikend, zelfs wanneer ze een sociale woning huren.

Nog een relevant aspect van sociale bescherming voor gezinnen met kinderen is de kinderbijslag. Op dit ogenblik bestaat er een 'gewaarborgde kinderbijslag' die onder bepaalde voorwaarden wordt uitbetaald aan kinderen die geen recht geven op kinderbijslag in een ander stelsel. In 2013 ontvingen 17.594 kinderen tot en met 25 jaar zo'n gewaarborgde kinderbijslag, op 2011 en 2012 na het hoogste cijfer van de voorbije tien jaar. 26% van die kinderen woont in het Vlaams Gewest, 38% in het Waals Gewest en 36% in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Door de zesde staatshervorming is de kinderbijslag een Vlaamse bevoegdheid geworden en zal die hervormd worden. Ze zal evolueren naar een inkomensgerelateerde toeslag die zo veel mogelijk automatisch wordt toegekend. Het huidige systeem op basis van statuut wordt vereenvoudigd naar een universeel systeem op basis van het recht van het kind. Een kind krijgt een onvoorwaardelijke, gelijke basiskinderbijslag, ongeacht de leeftijd en de rangorde. Voor kinderen die opgroeien in een gezin met een laag inkomen, wordt voorzien in een sociale toeslag. De inkomensgrens van die toeslag houdt rekening met de gezinsgrootte. De sociale toeslag voor wezen en voor kinderen met bijzondere zorgnoden blijft behouden. Er zal worden onderzocht of afstemming tussen de studiefinanciering en de kinderbijslag mogelijk is "om een optimale efficiëntie en doelmatigheid te garanderen die daardoor ook bijdraagt

tot de bescherming van mensen in armoede" (VAPA, p. 81). Hufkens e.a. (2013) simuleerden de impact van mogelijke hervormingen van de kinderbijslag. Een eenvoudig universeel en forfaitair systeem zou inboeten aan effectiviteit om de armoede te verminderen en de kosten van kinderen te compenseren. Het afschaffen van de rangprogressiviteit (nu krijgt een tweede kind meer dan het eerste en een derde meer dan het tweede) zou leiden tot een toename van de armoede bij grote gezinnen, terwijl de kostendekking voor andere gezinstypes nauwelijks zou toenemen. Het zouden ook vooral de hogere inkomensgroepen zijn die hun beschikbare inkomen zien stijgen. De sociale toeslag is nog niet geconcretiseerd; het is onduidelijk in welke mate dat de ongelijkheid kan corrigeren die de hervorming creëert.

4. Niet alle kinderen hebben gelijke onderwijskansen

In artikel 28 van het IVRK wordt het recht op onderwijs vastgelegd. Landen moeten zich ertoe verbinden: "a) primair onderwijs verplicht te stellen en voor iedereen gratis beschikbaar te stellen; b) de ontwikkeling van verschillende vormen van voortgezet onderwijs aan te moedigen [...]; c) [...] hoger onderwijs toegankelijk te maken [...]; d) informatie over en begeleiding bij onderwijs- en beroepskeuze voor alle kinderen beschikbaar te stellen en toegankelijk te maken; e) maatregelen te nemen om regelmatig schoolbezoek te bevorderen en het aantal kinderen dat de school vroegtijdig verlaat, te verminderen." Het JKP 2015-2019 wil "alle kinderen en jongeren een leerloopbaan [garanderen] die aansluit bij hun talenten en die hen in staat stelt volwaardig te participeren aan de samenleving." Ook moeten scholen in Vlaanderen "stimulerende, meer inclusieve, open en ruime leerzones" worden en actief werken aan armoedebestrijding.

In het debat omtrent kinderarmoede wordt steevast gewezen op het belang van voldoende en kwaliteitsvolle kinderopvang vooraleer het kind naar school gaat. Die vorm van 'ECEC' ('Early Childhood Education and Care') is economisch relevant (het biedt ouders de kans om te gaan werken en dus een inkomen te verwerven en vormt uiteraard ook een tewerkstellingssector), heeft een pedagogische functie (kinderen ontwikkelen fysiek en psychisch en leren er sociale vaardigheden), maar is ook sociaal belangrijk. Kinderopvang kan immers de uitsluiting van kansengroepen tegengaan.
In het eerste kwartaal van 2015 waren in Vlaanderen 41,53 plaatsen per 100 kinderen beschikbaar voor baby's en peuters (Kind en Gezin, 2015). Kinderen die leven in een gezin in kansarmoede, maken in vergelijking met kinderen uit niet-kansarme gezinnen veel minder regelmatig gebruik van opvang: in 2013 maakte 22,8% van de eerste groep regelmatig gebruik tegenover 68,3% bij de niet-kansarmen (Vande Gaer, Gijselinckx & Hedebouw, 2013). In vergelijking met vorige jaren is het regelmatige gebruik bij kansarme kinderen nauwelijks gewijzigd, terwijl het gebruik bij de niet-kansarme groep toenam. Ook kinderen in gezinnen met een moeder van niet-Belgische afkomst maken minder regelmatig gebruik van kinderopvang (34,3% in 2013) dan kinderen in gezinnen

van Belgische afkomst (73,0%), maar tegenover 2002 en 2004 is het gebruik in de eerste groep wel toegenomen. We verwijzen naar Vandenbroeck (2013) voor een analyse van de kwaliteit en toegankelijkheid van voorschoolse voorzieningen zoals kinderopvang en kleuteronderwijs.

Een relevante vraag is of Vlaamse kinderen toegang hebben tot betaalbaar onderwijs. In Vlaanderen zijn de inschrijving in en de strikt noodzakelijke materialen en activiteiten in het kleuter- en lager onderwijs gratis. Allerlei bijkomende kosten voor niet strikt noodzakelijke materialen of activiteiten zorgen er echter voor dat de factuur kan oplopen. Er bestaat wel een maximumfactuur die deze kosten enigszins beperkt (zie Schokkaert Guillaume, Lecluyse e.a., 2008), maar die werd recent verhoogd (voor kleuters werd ze voor alle leeftijden gelijkgeschakeld tot € 45 en in het lager onderwijs werd ze verhoogd met € 15 tot € 85). Hoewel het om een beperkte verhoging gaat, komt ze boven op andere maatregelen die gezinnen in de portemonnee treffen (zoals de afschaffing van een gratis hoeveelheid drinkwater[10] en elektriciteit vanaf 2016). In het secundair onderwijs is de inschrijving gratis, maar de school mag kosten aanrekenen voor materialen en activiteiten en bovendien bestaat hier geen maximumfactuur. Het hoger onderwijs kent wel een inschrijvingsgeld, dat recent werd verhoogd. De verhoging bleef beperkt voor beursstudenten (het gaat om een indexering) en voor bijna-beursstudenten (verhoging met € 60). De criteria voor het statuut van 'bijna-beursstudent' werden ook versoepeld zodat meer studenten in dat statuut vallen. Voor niet-beursstudenten steeg het inschrijvingsgeld met € 270. Men kan zich daarom vragen stellen of de betaalbaarheid van het hoger onderwijs niet in het gedrang komt. Besparingen zijn ook voelbaar in andere onderwijsgebonden materies. Zo woedt momenteel het debat over de werkingsmiddelen voor het leerplichtonderwijs. Sinds 2008/2009 zijn die gebaseerd op zowel schoolkenmerken als leerlingkenmerken (zoals het opleidingsniveau van de moeder, de thuistaal, het al dan niet ontvangen van een beurs en de buurt waarin de leerling woont), met het oog op gelijke onderwijskansen. Zowel het Rekenhof (2015) als de KU Leuven (Groenez, Juchtmans, Smet e.a., 2015) namen die werkingsmiddelen onder de loep. Een van de bevindingen is dat ze worden ingezet voor andere doeleinden dan waarvoor ze eigenlijk bestemd waren omdat ze niet geoormerkt zijn (al doen vele scholen er wel mee aan armoedebestrijding). Hoewel de studies niet pleiten voor afschaffing van de extra middelen voor scholen met veel kansarme leerlingen, bestaat die vrees omdat het regeerakkoord melding maakt van een evolutie naar een gelijke basistoelage voor elke leerling (Vlaams Regering, 2014c). Op dit ogenblik liggen alle pistes nog open.

Behalve de betaalbaarheid is er ook een bekommernis naar de mate waarin ons onderwijs erin slaagt om voor alle kinderen kansen te creëren. De problemen in het Vlaamse onderwijs met betrekking tot gelijke onderwijskansen zijn al langer bekend. Zo wordt ons onderwijs gekenmerkt door een watervalsysteem, waarbij leerlingen kiezen voor de hoogst mogelijke richting en langzaam 'afzakken' naar richtingen die door sommigen als minderwaardig worden gepercipieerd (zie bijvoorbeeld De Fraine, 2011). De

geplande hervorming van het onderwijs moet hieraan tegemoetkomen, maar die is nog niet voor vandaag. Ook de samenhang tussen (niet-)participatie, schoolse vertraging, studieoriëntering, schoolresultaten en (on)gekwalificeerde uitstroom en de sociale achtergrond van leerlingen (in termen van het opleidings- en beroepsniveau van de ouders, het gezinsinkomen en de etnische herkomst) is allang een pijnpunt (Hirtt, Nicaise & De Zutter, 2007). Zo bestaat er een grote kloof in de schoolse prestaties van kinderen uit gezinnen met een lage sociaaleconomische status in vergelijking met die van kinderen uit betere sociaaleconomische milieus en bijna nergens ter wereld is de kloof in schoolprestaties tussen autochtone en allochtone leerlingen zo groot als in Vlaanderen (De Meyer, Warlop & Van Camp, 2013). Al die factoren kunnen ertoe bijdragen dat kansarme leerlingen en leerlingen van vreemde herkomst struikelen over het onderwijspad, met gevolgen voor hun latere arbeidskansen.

5. Het recht op gezondheid voor kinderen in eenoudergezinnen onder druk?

Artikel 24 van het IVRK behandelt het recht van kinderen op gezondheid en gezondheidszorg: "De Staten [...] erkennen het recht van het kind op het genot van de grootst mogelijke mate van gezondheid en op voorzieningen voor de behandeling van ziekte en het herstel van de gezondheid. [Ze] streven ernaar te waarborgen dat geen enkel kind zijn of haar recht op toegang tot deze voorzieningen voor gezondheidszorg wordt onthouden." Overheden moeten baby- en kindersterfte verminderen; medische hulp en gezondheidszorg aan alle kinderen waarborgen (met nadruk op de ontwikkeling van de eerstelijnsgezondheidszorg); ziekte, ondervoeding en slechte voeding bestrijden; pre- en postnatale gezondheidszorg voor moeders waarborgen; voorzien in gezondheidsvoorlichting en -educatie; en preventieve gezondheidszorg ontwikkelen. Het Vlaamse JKP heeft geen specifieke doelstelling inzake gezondheid voor kinderen en jongeren. Wel wil het investeren in een gezonde leefomgeving (lucht, bodem, water, ...) die rekening houdt met de grotere kwetsbaarheid van kinderen. Daarnaast zet het JKP in op het welbevinden van kinderen en jongeren: ze moeten zich goed in hun vel voelen, kunnen aangeven wanneer dat niet zo is en weten waar ze terechtkunnen. Ze moeten ook passend worden geholpen.

Het IVRK verwijst in de eerste plaats naar het terugdringen van de baby- en kindersterfte. In Vlaanderen volgt het Agentschap Zorg en Gezondheid (2015) die cijfers op. Het aantal foeto-infantiele overlijdens (doodgeboorten en sterfgevallen tijdens het eerste levensjaar) in het Vlaams Gewest schommelt rond 8,1 per 1.000 pasgeborenen. In 2011 stierven 577 kinderen voor hun geboorte of tijdens hun eerste levensjaar, in 2012 604. De evolutie van het aantal doodgeboorten is moeilijk in te schatten. De laatste jaren nam het aantal doodgeboren kinderen toe, maar dat is deels te verklaren door een steeds betere registratie van het aantal niet-officieel aangegeven doodgeborenen. De

infantiele sterfte (tijdens het eerste levensjaar) daalde in de periode 1999-2012, maar schommelt van jaar tot jaar. De foeto-infantiele sterfte hangt samen met biologische kenmerken van het kind (zoals aangeboren afwijkingen, geboortegewicht en zwangerschapsduur), maar ook met sociale kenmerken van de ouders (zoals leeftijd, opleidingsniveau, burgerlijke staat, etniciteit en nationaliteit). Op basis van cijfers van 2011 en 2012 is het foeto-infantiele sterfterisico in het Vlaams Gewest hoger bij jonge moeders en bij moeders ouder dan 35 jaar dan bij moeders tussen 20 en 34 jaar. Als de moeder of vader geen beroep heeft of als haar of zijn beroep niet gekend is, is de kans op een infantiel overlijden significant hoger dan bij ouders met een bediendenstatuut. Ouders met een diploma hoger onderwijs lopen een kleiner risico om hun kind te verliezen dan ouders met een minder hoge opleiding. Moeders afkomstig uit andere EU-lidstaten en andere Europese landen hebben een gelijkaardig risico als autochtone Belgische moeders, maar vrouwen van Marokkaanse afkomst hebben een significant hoger risico om hun kind te verliezen.

Een factor die mee bepaalt of medische hulp voor alle kinderen is gewaarborgd, is de betaalbaarheid van de gezondheidszorg. In ons land is de gezondheidszorg financieel relatief toegankelijk. Schokkaert en Van de Voorde (2013) stelden dat het aandeel eigen betalingen door patiënten in gezondheidszorguitgaven vrij hoog is, maar dat de maximumfactuur een redelijke bescherming biedt. Toch gaf in 2013 8,4% Belgische huishoudens aan dat ze medische consumptie moesten uitstellen door financiële redenen (Demarest, 2015). In Vlaanderen was dat 4,8%. Het gaat om huishoudens die in de loop van de afgelopen twaalf maanden medische zorgen, tandverzorging, (voorgeschreven) geneesmiddelen, een bril en/of mentale zorgen nodig hadden, maar deze niet konden betalen. 25,9% van de huishoudens in België geeft aan dat de uitgaven voor gezondheidszorgen moeilijk passen binnen het gezinsbudget (20,7% in Vlaanderen). Eenoudergezinnen rapporteren voor beide indicatoren significant vaker dan andere gezinstypes problemen voor beide indicatoren (zie figuur 5). Ook is er een duidelijke samenhang tussen het inkomen of het opleidingsniveau van respondenten en de mate waarin ze financiële drempels in de gezondheidszorg ervaren (Demarest, 2015).

Er bestaat een verband tussen het inkomen van gezinnen en de oppervlakte van de hersenschors van kinderen.

Naast de financiële toegankelijkheid van de gezondheidszorg is het uiteraard van belang om de ongelijkheden in de gezondheidstoestand van personen te ontrafelen. Hier speelt vaak een sociale gradiënt[11]: op elke trede hoger op de sociaaleconomische ladder verkeren mensen in een betere gezondheid dan personen lager op de maatschappelijke ladder. Dat effect werd onder meer vastgesteld voor de levensverwachting en de levensverwachting in goede gezondheid, de subjectieve gezondheid, het voorkomen

van langdurige ziekten, aandoeningen of handicaps, depressieve gevoelens, slaapproblemen, zelfmoordgedachten, roken en zwaarlijvigheid (zie onder meer Van der Heyden & Charafeddine, 2014; Gisle & Demarest, 2014).

Figuur 5 – Financiële toegankelijkheid van de gezondheidszorg, België en Vlaams Gewest, 2013.

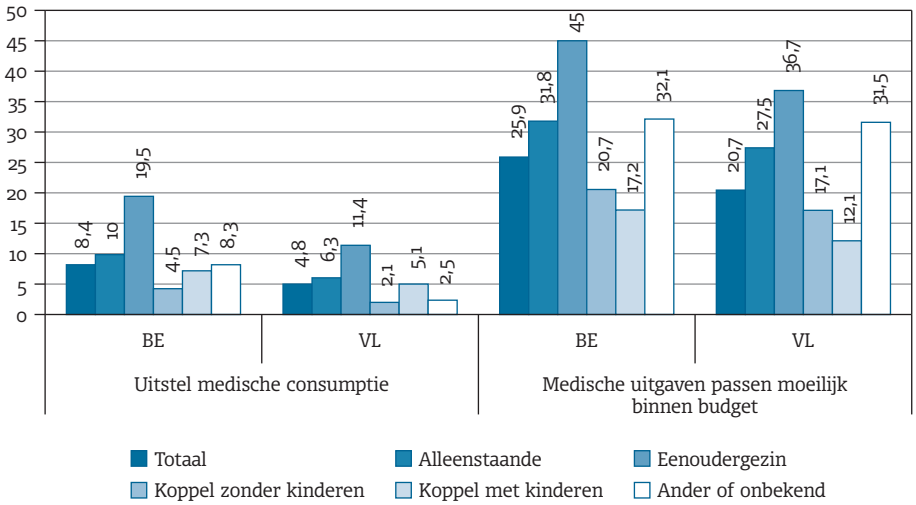

Bron: Demarest (2015).

De ongelijkheid in gezondheid start al vroeg in het leven. Noble e.a. (2015) vonden een verband tussen inkomen en de oppervlakte van de hersenschors. Bij kinderen die opgroeien in laaginkomensgezinnen, hangen kleine inkomensverschillen samen met relatief grote verschillen in de oppervlakte van de hersenschors. Bij kinderen die opgroeien in hooginkomensgezinnen, resulteren gelijkaardige inkomensverschillen in kleinere verschillen in de hersenschors. Inkomen hangt dus het meest samen met de hersenstructuur van de meest achtergestelde kinderen. Het verband is het sterkst in gebieden die verantwoordelijk zijn voor taal, lezen, executieve functies (plannen, oplossingsgericht denken) en ruimtelijk inzicht. De ervaringen van kinderen tijdens hun vroege levensjaren (prenataal tot ongeveer 8 jaar) vormen zo de basis voor hun hele levensloop (Siddiqi, Irwin & Hertzman, 2007). In die periode wordt de basis gelegd voor fysieke, sociale, emotionele, taalkundige en cognitieve vaardigheden die op hun beurt welzijn, (mentale) gezondheid, schoolse vaardigheden en latere economische participatie bepalen. De ontwikkeling van kinderen gebeurt in interactie met hun omgeving, via 'invloedsferen' gaande van de individuele en familiale context, over de buurt en de gemeenschap, tot de brede socio-economische, politieke omgeving op nationaal en globaal niveau (Siddiqi, Irwin & Hertzman, 2007). Dat betekent dat ouders niet op zichzelf een stimulerende omgeving voor hun kinderen kunnen creëren, maar dat lokale, regionale, nationale en internationale actoren daarbij moeten helpen.

Pikhart e.a. (2014) onderzochten die vroegtijdige invloedsferen in een grootschalig Europees project. Achtergestelde buurten, een laag inkomen/vermogen, opleiding en beroepsklasse van de ouders, jobgerelateerde stress en werkloosheid van de ouders, gebrek aan huisvesting en materiële deprivatie zijn de belangrijkste sociale factoren die samenhangen met een reeks negatieve gevolgen voor de gezondheid en ontwikkeling van kinderen. Zo verhogen een laag inkomen van de ouders en het wonen in achtergestelde buurten de kans op astma bij kinderen en is er een impact van psychische problemen van de moeder en haar sociaaleconomische status op de mentale gezondheid van kinderen. De sociale gradiënt in gezondheid in de gehele levensloop kan met andere woorden deels verklaard worden door beïnvloedende factoren in de vroege kindertijd. Preventie en vroegtijdig ingrijpen zijn dan ook uitermate belangrijk. Programma's die voorzien in intensieve begeleiding, informatie en huisbezoeken, en die gericht zijn op het ontwikkelen van de vaardigheden van zowel ouders als kinderen, leveren de beste resultaten inzake opvoedgedrag, de gezondheid van de kinderen, motorische vaardigheden en cognitieve functies. Dergelijke interventies zijn het best universeel beschikbaar, waarbij ervoor gezorgd wordt dat ze moeilijk bereikbare groepen bereiken. Aangezien ook buurtkenmerken een invloed uitoefenen op de gezondheid van kinderen, moeten interventies zich niet alleen richten op het niveau van het gezin, maar ook op het niveau van de buurt. Relevant voor het beleid is dat niet alleen moet worden ingezet op ondersteuning van de ouders. Ook de omstandigheden waarin ze hun kinderen opvoeden, moeten aangepakt worden, bijvoorbeeld door een beleid gericht op een betere huisvesting, een goede sociale bescherming voor ouders met kleine kinderen en kwaliteitsvolle kinderopvang (Pikhart e.a., 2015).

Ten slotte is ook het gebruik van hulpverlening en zorg belangrijk. Dierckx, Snoeck, Tambuyzer e.a. (2014) onderzochten de behoefte aan hulp en zorggebruik bij 0-, 6- en 12-jarigen en hun gezinnen. Sociaaleconomische kenmerken blijken een invloed uit te oefenen. Moeders van 6- en 12-jarigen met een laag opleidingsniveau maken zich op het vlak van gezins- en levensomstandigheden meer zorgen over hun kind dan moeders met een hoog opleidingsniveau. Voor andere domeinen (bijvoorbeeld: gezondheid, ontwikkeling, gedrag of opvoeding) en bij moeders van baby's zijn die verschillen volgens opleidingsniveau niet aanwezig. Het gezinsinkomen lijkt in alle leeftijdsgroepen en voor meerdere domeinen een impact te hebben op de mate van zorgen. Ouders met een lager inkomen rapporteren meer zorgen dan ouders met een hoger inkomen, met verschillen volgens leeftijdsgroep. Bij ouders van een baby betreft het de gezondheid (en in mindere mate de ontwikkeling en het gedrag van het kind), bij ouders van een 6-jarige betreft het vooral de opvoeding en gezins- en levensomstandigheden, en bij ouders van een 12-jarige gaat het om alle domeinen. Ouders van 6- of 12-jarigen met een lager inkomen of opleidingsniveau ervaren meer behoefte aan hulp dan ouders met een gemiddeld of hoog inkomen/hogere opleiding. Bij ouders met een pasgeboren baby geldt het omgekeerde: gezinnen met een hoger opleidingsniveau hebben meer behoefte aan hulp op het vlak van gezondheid, ontwikkeling en gedrag dan gezinnen met een lager

opleidingsniveau. Ouders met een gemiddeld of hoog inkomen hebben enkel meer behoefte aan hulp voor de gezondheid van hun kind. Bij de ouders van 6- en 12-jarigen zijn er geen verschillen vastgesteld in het zorggebruik naargelang de sociaaleconomische status. De toegankelijkheid van professionele hulpverlening voor 6- en 12-jarigen wordt niet belemmerd door de kostprijs, noch door een gebrek aan kennis/informatie. Ook praktische problemen of wachtlijsten bleken geen hindernis te zijn. Ouders van baby's met een hoger inkomen/opleidingsniveau maken wel meer gebruik van zorg voor de gezondheid dan ouders met een lager inkomen/opleidingsniveau. Gezinnen met een lager inkomen maken dan weer meer gebruik van zorg voor de ontwikkeling van en omgang met hun baby dan gezinnen met een hoger inkomen. Dierckx e.a. (2014) vermoeden dat de kostprijs van zorg medebepalend is voor het gebruik ervan bij zuigelingen: curatief medische zorg is betalend (minstens remgeld), terwijl zorg met betrekking tot ontwikkeling en opvoeding meestal gratis via preventieve gezinsondersteuning van Kind en Gezin wordt aangeboden.

6. Kinderen en gebrekkige woonomstandigheden

De woonomstandigheden hangen samen met de levensstandaard. Zo lopen huurders een hoger armoederisico en wonen mensen in armoede vaker in woningen van slechte kwaliteit (Winters, Ceulemans, Heylen e.a., 2015). Wonen in slechte omstandigheden kan gezondheidsproblemen veroorzaken, zoals luchtweginfecties (VIGeZ, Vlaamse Logo's & Vlaamse Overheid, 2015). Het IVRK wijdt geen afzonderlijk artikel aan het recht op huisvesting, maar artikel 27 over het recht op een toereikende levensstandaard verwijst naar de rol van overheden om te voorzien in materiële bijstand, onder meer in de vorm van huisvesting. Het JKP verwijst wel expliciet naar het recht op wonen: "in 2019 is aangepast en comfortabel wonen verzekerd voor alle kinderen en jongeren." Daartoe wil de Vlaamse overheid inzetten op het verbeteren van de woonkwaliteit en het vergroten van het aanbod voor kinderen, jongeren en hun gezinnen door flexibele en duurzame woonvormen en woonexperimenten mogelijk te maken, met aandacht voor de meest kwetsbaren. Ze zal ook de drempels wegwerken die de toegang tot huisvesting belemmeren.

30,1% van de gezinnen in België gaf in 2014 aan dat de totale huisvestingskosten (de kosten voor de hypotheek of huur, verzekeringen en onderhoud gerelateerd aan de woning) een zeer zware financiële last vormden. Bij een koppel met een kind was dat 31,3%, bij een koppel met twee kinderen 29,3% en bij een koppel met drie of meer kinderen 37,0%. Bij eenoudergezinnen liep dat op tot 52,8%. In 2014 leefde 9,3% van de kinderen in België in een gezin dat meer dan 40% van hun beschikbare inkomen aan huisvesting moest spenderen. Bij kinderen in armoede was dat 39,6%, bij kinderen die leven in een gezin met een inkomen boven de armoedegrens was dat 2,3%.

In Vlaanderen woonde in 2013[4] 6% kinderen in een gezin dat meer dan 40% van het gezinsinkomen moet uitgeven aan woonkosten (tegenover 7% bij de bevolking als geheel) (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2015a).

In België leefde 21,0% van de kinderen in 2014 in een woning met een lekkend dak, vochtige muren of vloeren of rottend raamwerk. Bij kinderen in armoede was dat percentage hoger (37,5%), tegenover 17,2% van de kinderen die niet in armoede leven. 0,4% van de kinderen leefde in een woning zonder bad of douche, 1,1% beschikte niet over een binnenhuistoilet voor eigen gebruik door het gezin. 7,2% leefde in een woning die als te donker wordt beschouwd. 18,0% van de gezinnen met kinderen ervoer in 2014 geluidshinder door buren of de straat, 16,1% van de gezinnen met kinderen woonde in een omgeving die kampt met milieuvervuiling, afval of andere milieuproblemen en 16,7% woonde in een buurt waar criminaliteit, geweld of vandalisme voorkomen.
In Vlaanderen leefde in 2013[4] 24% van de kinderen in een woning van gebrekkige kwaliteit (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2015a).

70,5% van de Vlaamse huishoudens is eigenaar van een woning, 20,4% huurt op de private markt, 6,7% huurt op de sociale markt en 2,5% woont gratis. Eenoudergezinnen zijn minder vaak eigenaar (56%) dan koppels met (83%) of zonder kinderen (80%) (Winters, Ceulemans, Heylen e.a., 2015). Meys en Hermans (2014) voerden een onderzoek naar dak- en thuisloosheid in Vlaanderen. Zij stelden vast dat tussen 15 en 31 januari 2014 711 personen ouder dan 16 jaar en 53 kinderen verbleven in de winteropvangcentra van Vlaanderen. De verklaringen voor de aanwezigheid van kinderen moeten gezocht worden in het feit dat personen met een precair verblijfsstatuut moeilijker opvang vinden, dat de dagprijs van overige opvang hoog ligt (zeker voor gezinnen) in tegenstelling tot de gratis winteropvang en dat gezinnen met (meerdere) kinderen moeilijk te plaatsen zijn. In de periode 15 januari-15 februari 2014 registreerden Meys en Hermans (2015) 3.019 volwassenen en 1.675 kinderen in de thuislozenzorg van CAW's en in de doorgangswoningen van OCMW's. De doorgangswoningen hebben een groter bereik naar gezinnen met kinderen omdat hulpverleners eerder geneigd zijn om (grote) gezinnen met kinderen door te verwijzen naar dit type dan naar een vorm van groepsopvang.

7. Kinderen hebben recht op vrije tijd en spel

In het Kinderrechtenverdrag expliciteert artikel 31 het recht van kinderen op vrije tijd en spel: "de Staten [...] erkennen het recht van het kind op rust en vrije tijd, op deelneming aan spel en recreatieve bezigheden passend bij de leeftijd van het kind, en op vrije deelneming aan het culturele en artistieke leven." Ze "eerbiedigen het recht van het kind volledig deel te nemen aan het culturele en artistieke leven, bevorderen de verwezenlijking van dit recht, en stimuleren het bieden van passende en voor ieder gelijke kansen op culturele, artistieke en creatieve bezigheden en vrijetijdsbesteding."

Het Jeugd- en Kinderrechtenbeleidsplan wil dat "elk kind en elke jongere kan kiezen voor een zinvolle vrijetijdsbesteding op eigen maat, met het oog op sociale ontplooiing en mentale ruimte." Bovendien moet specifiek aandacht gaan naar een "toegankelijke vrije tijd voor jongeren in armoede/kansarmoede", waarbij de actieve deelname aan een vrijetijdsorganisatie, in sportverenigingen, sportclubs, ..., in (amateur)kunstbeoefening en in jeugdwerk moet toenemen. Voorts stelt het JKP dat er "ruimte en condities gecreeerd [moeten zijn] om kinderen en jongeren, zonder onderscheid, volop jong te laten zijn, met respect voor ieders belang." Daartoe wil de Vlaamse overheid onder meer ontmoetingsmogelijkheden voor kinderen en jongeren (onderling en met andere generaties) stimuleren. Ten slotte wil het JKP kinderen en jongeren meer en beter toeleiden naar cultuur en meer en betere kansen op cultuurcreatie bieden.

In 2014 kon 26,6% van de Belgische bevolking zich geen week vakantie weg van huis permitteren, bij huishoudens met kinderen was dat 27,4%. 64,6% van de bevolking met een inkomen onder de armoedegrens kon zich dat niet veroorloven, bij gezinnen met kinderen in armoede was dat 68,7%.

In 2014 had 4% van de gezinnen in België geen internet thuis omdat de toegangskosten te hoog zijn, 4% had geen internet omdat de uitrustingskosten te hoog zijn. Bij gezinnen met kinderen bedroegen die percentages respectievelijk 2% en 2%; bij gezinnen zonder kinderen was dat hoger (respectievelijk 4% en 5%).

In Vlaanderen verzamelt het Jeugd Onderzoeks Platform (JOP) op regelmatige basis informatie over de leefwereld, levensomstandigheden en activiteiten van Vlaamse kinderen en jongeren (12 tot 30 jaar). De laatste bevraging van 2013 leert dat de participatie in het vrijetijdsaanbod ongelijk is verdeeld. Zo neemt 76,1% van de kinderen tussen 12 en 17 jaar actief deel aan een of andere vereniging/groepsgerichte vrijetijdwerking (jeugdhuis, tekenacademie, milieubeweging, politieke jongerenvereniging, moskeevereniging, ...) (Agentschap Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassenen, 2015). Jongeren uit eenoudergezinnen (64,7%) nemen minder deel dan jongeren uit andere gezinstypes (77,6%). Jongeren uit de B-stroom in de eerste graad (55,6%) of het BSO (45,0%) nemen ook minder deel dan jongeren uit de A-stroom (86,2%), het ASO (85,2%) of het TSO (71,0%). Ook de beroepssituatie van de ouders is bepalend: kinderen van ouders uit de lagere arbeidersklasse ('low skilled blue collar') (52,7%) nemen minder deel dan kinderen van ouders in de hoogste beroepsklasse ('high skilled white collar') (86,3%). Ook bij individuele vrijetijdsbesteding (bijvoorbeeld thuis of in een publieke of commerciële ruimte) is er samenhang met socio-economische kenmerken: zo nemen jongeren uit hogere beroepsklassegezinnen meer deel aan cultuurbezoek dan jongeren uit lagere beroepsklassegezinnen, maar gaan jongeren uit lagere sociale klassen vaker naar muziekoptredens dan andere jongeren. Onderzoek van Vandermeerschen, Vos en Scheerder (2015) bevestigt dat Vlaamse kinderen (6-17 jaar) uit arme gezinnen 44% minder kans hebben om lid te zijn van een sportclub dan kinderen uit gezinnen met een inkomen boven de armoederisicogrens. Kinderen van wie geen enkele ouder het hoger secundair

onderwijs afrondde, hebben ook 39% minder kans om lid te zijn van een sportclub dan kinderen van wie minstens een van de ouders dat onderwijsniveau behaalde.

Vlaamse kinderen uit arme gezinnen hebben 44% minder kans om lid te zijn van een sportclub dan kinderen uit niet-arme gezinnen.

Financiële drempels zijn echter niet de enige verklaring voor de lagere participatie van kinderen in bijvoorbeeld sport. Andere factoren, zoals de gezinssamenstelling, de leeftijd van de kinderen, de afkomst, de opleiding en sociale participatie van de ouders, het ontbreken van rolmodellen en onvoldoende ervaring met de (sport)cultuur, de aanwezigheid van voldoende (sport)voorzieningen in de buurt, een (sport)aanbod dat aansluit op de wensen en verwachtingen van de doelgroep en een goede gezondheid en motorische vaardigheden, vormen ook belangrijke drempels voor (sport)deelname in verenigingsverband (Reijgersberg & van der Poel, 2014). Om meer kinderen te betrekken bij sport in clubverband adviseren Reijgersberg en van der Poel (2014) om ouders niet alleen voldoende te informeren over het aanbod, maar hen ook te betrekken bij de sportdeelname van hun kinderen. Kinderen kunnen het best worden benaderd via wijkcentra, scholen en sportverenigingen. Samenwerking met maatschappelijke organisaties (die ook onderling het best samenwerken via netwerken) en ondersteuning direct aan kinderen ten goede laten komen (bijvoorbeeld met tegoedbonnen of een kortingsregeling) zijn andere belangrijke hefbomen. Een aanbod dat aansluit bij de behoeften en aandacht voor andere en nieuwe vormen van sportbeoefening dan die in de traditionele sportvereniging, kan nieuwe doelgroepen aantrekken.

8. Besluit

We stelden in deze bijdrage dat kinderarmoede een schending is van diverse kinderrechten. Niet alleen het recht op een toereikende levensstandaard, maar ook het recht op onderwijs, gezondheidszorg, wonen en vrije tijd en spel komt in het gedrang. Als kinderarmoede voornamelijk samenhangt met de gezinsstructuur, de werkintensiteit van het huishouden, de opleiding en de migratieachtergrond van de ouders, dan zal armoedebestrijding voornamelijk moeten inzetten op die factoren.

Op het financiële vlak lopen vooral de eenoudergezinnen en gezinnen met drie of meer kinderen het hoogste risico op armoede. Structurele ingrepen zijn nodig om dat tij te doen keren. Internationale ervaringen leren ons dat doorgedreven inspanningen moeten focussen op een goede omkadering. De alleenstaande moeder moet opvang voor haar kinderen vinden als zij aan het werk wil gaan. Die job moet bovendien een meerwaarde betekenen: qua inkomen, netwerken, individuele ontplooiing. Een hervormde

kinderbijslag zou kwetsbare gezinnen meer dan andere kunnen ondersteunen, maar het is onduidelijk of de Vlaamse regering daarvoor kiest en of sociale correcties dat kunnen realiseren. Een betere combinatie van werk en gezin moet een prioriteit zijn van de overheid; bestaande systemen worden afgeslankt en het is niet duidelijk welke stimuli ervoor in de plaats komen. Een moeilijke uitdaging is om bestaande systemen nog beter te doen renderen: de automatische toekenning van rechten, zoals voor de schooltoelage, biedt hier soelaas.

De cijfers over materiële deprivatie tonen dat kinderen in armoede moeten inboeten op onder andere vakantie en vrijetijdsbeleving. Dat zijn terreinen die centraal staan in de leefwereld van opgroeiende kinderen. Sociaal isolement ligt op de loer als zij hierover niet kunnen meepraten of ervaringen uitwisselen met leeftijdsgenoten. Dat gebrek aan ervaringen knaagt aan hun sociale en culturele kapitaal, wat zo noodzakelijk is voor hun individuele ontplooiing.

In het onderwijs is blijvende waakzaamheid voor ongelijkheid vereist. Hoofdstukken 6 en 7 lichten alvast een tipje van de sluier. Toegankelijke en betaalbare gezondheidszorg is cruciaal vanaf de prenatale periode. Hulpverlening moet bereikbaar zijn en op maat van kinderen en jongeren om een hoge prevalentie van psychische problemen te voorkomen. Gezien het belang van buurtkenmerken voor de gezondheid moeten interventies zich ook op het niveau van buurten afspelen. Een verdere uitbouw van wijkgezondheidscentra, die integrale, laagdrempelige en betaalbare zorg bieden en die verankerd zijn in het buurtweefsel, is een dankbare investering.

Om het recht op een degelijke woonst te garanderen, dringen bijkomende maatregelen zich op. Het onderzoek naar referentiebudgetten wijst uit dat gezinnen die moeten rondkomen met een minimuminkomen, de eindjes makkelijker aan elkaar kunnen knopen wanneer ze een sociale woning kunnen huren. Aandacht moet ook gaan naar een gezonde en aangename leefomgeving waar kinderen en jongeren toegang hebben tot recreatiemogelijkheden, met inbegrip van de publieke ruimte (meer hierover in hoofdstuk 9).

De averij die kinderen oplopen, is moeilijk te herstellen. Voorkomen is een beloftevoller scenario. Het is onontbeerlijk dat hun basisbehoeften en leefomstandigheden beter worden gegarandeerd.

NOTEN

1. Zie http://europa.eu/epic/index_en.htm.
2. Zie de definitie van armoede die we in de Jaarboeken Armoede en Sociale Uitsluiting hanteren: “Armoede is een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan […]” (Vranken & Geldof, 1992).
3. Het beschikbaar inkomen wordt omgerekend naar een ‘equivalent’ beschikbaar inkomen op basis van de gemodificeerde OESO-equivalentieschaal: de eerste volwassene in een gezin krijgt een gewicht van 1, elke bijkomende persoon van 14 jaar en ouder krijgt een gewicht van 0,5 en kinderen jonger dan 14 jaar krijgen een gewicht van 0,3.

4. Om een opdeling te kunnen maken binnen de groep kinderen naar onder meer leeftijd, huishoudsamenstelling, werkintensiteit van het huishouden, opleidingsniveau en geboorteland van de ouders, baseert de Vlaamse armoedemonitor (Studiedienst Vlaamse Regering, 2015a) zich op een dataset waarin drie golven van de EU-SILC-survey (2011, 2012 en 2013) werden samengevoegd, om het aantal kinderen opgenomen in de steekproef te vergroten en zo de betrouwbaarheid van de resultaten voor kleinere subgroepen te verhogen. Om de leesbaarheid te verhogen, verwijzen we echter naar het jaar 2013. Vlaamse cijfers waarbij niet verwezen wordt naar deze voetnoot, zijn enkel gebaseerd op SILC 2013.
5. Laagopgeleide ouders: diploma max. lager secundair onderwijs (ISCED 0-2), middenopgeleide ouders: diploma max. postsecundair niet-tertiair onderwijs (ISCED 3-4), hoogopgeleide ouders: diploma minstens hoger onderwijs (ISCED 5-6).
6. Het gaat om: achterstallige betalingen van hypotheek/huur of nutsvoorzieningen, het huis niet voldoende kunnen verwarmen, geen onverwachte financiële uitgaven kunnen doen, volgende aankopen niet kunnen veroorloven: om de twee dagen een maaltijd met vis, vlees of een proteïne-equivalent, een week vakantie weg van huis, een auto, een wasmachine, een kleuren-tv of een telefoon.
7. Naast de items in figuur 4 namen zij in aanmerking: het aandeel kinderen dat leeft in een gezin dat gedepriveerd is op het vlak van: een week vakantie per jaar, een geschikte plek om huiswerk te maken, het vervangen van versleten meubels, achterstallen op betalingen, het huis voldoende verwarmen, een auto, een computer en internet.
8. De kansarmoede-index voor het Vlaams Gewest voor jaar X wordt als volgt berekend: het aantal kinderen geboren in jaar X, X-1 en X-2 in een gezin dat leeft in kansarmoede en dat woont in het Vlaams Gewest op 31 december van jaar X, gedeeld door het totaal aantal kinderen geboren in die drie jaar (wonend in het Vlaams Gewest) op 31 december van jaar X (in percentage). Kinderen die niet in Vlaanderen geboren zijn, maar er wel wonen, worden ook meegeteld.
9. Bedragen zoals geldig in september 2015.
10. De Beleidsnota 2014-2019 'Omgeving' meldt dat de jaarlijkse hoeveelheid gratis drinkwater per persoon wordt afgeschaft en noemt geen uitzonderingen. Wel zou er werk gemaakt worden van toegankelijkheid tot drinkwater voor mensen in armoede.
11. In tegenstelling tot een 'kloof' tussen bijvoorbeeld de hoogste en de laagste maatschappelijke groepen verwijst de term sociale 'gradiënt' naar graduele verschillen tussen alle lagen van de bevolking.

HOOFDSTUK 2

Multidimensionele armoede: maken kinderen een verschil?

Marjoke van der Burg, Wim Van Lancker, Dimitri Mortelmans en Peter Raeymaeckers

1. Inleiding

Armoede kent vier dimensies: tijd, breedte, diepte en hoogte (Vranken, Campaert, De Boyser e.a., 2007). 'Tijd' staat voor de duur van de periode waarin iemand in armoede leeft. 'Breedte' beschrijft het aantal levensdomeinen waarop iemand armoede ervaart. 'Diepte' staat voor de kloof met de rest van de samenleving en 'hoogte' is een weergave van het aantal mensen dat in armoede leeft. Traditioneel wordt armoede gemeten op basis van het gezinsinkomen dat de hoogte van de armoede in kaart brengt. De relatieve 'at-risk-of-poverty'-indicator (het relatieve armoederisico) die op het Europese, federale en Vlaamse beleidsniveau wordt gebruikt, is hier een voorbeeld van. In dit hoofdstuk werken we met een multidimensionele maatstaf die de breedte van armoede zichtbaar maakt. Een multidimensionele armoedemaatstaf zoals we hier operationaliseren, maakt nieuwe inzichten mogelijk bij het vergelijken van huishoudens en landen in de tijd (Whelan, 2001; Dewilde, 2004). Deze maatstaf gaat verder dan de hoogte van het inkomen waarover men beschikt en poogt de problemen (deprivaties) te vatten waar mensen direct mee worden geconfronteerd. Het gaat dan bijvoorbeeld om problemen in verband met huisvesting, betalingsmoeilijkheden, financiële stress en dergelijke meer. Dat laat ook toe om mensen in armoede te identificeren, daar waar dat niet lukt op basis van louter inkomensgegevens (Nolan & Whelan, 2010).

In deze bijdrage staat het thema multidimensionele armoede in het teken van kinderen. Niet alleen voor volwassenen, maar ook voor kinderen geldt dat een armoedesituatie een complex en multidimensioneel geheel vormt waarbij tekorten op alle niveaus die nodig zijn voor de ontwikkeling van het kind meetellen, dus zowel sociaal, cultureel als materieel (McKeown, Haase & Pratschke, 2014). Om een zicht te geven op wat de armoedesituatie concreet betekent voor kinderen en het huishouden waarin zij opgroeien, willen we niet alleen te weten komen óf ze met armoede worden geconfronteerd en of de aanwezigheid van kinderen in het gezin dat risico vergroot of juist verkleint, maar ook in hoeveel levensdomeinen zij tekorten ervaren, welke domeinen dat concreet zijn en of de aanwezigheid van kinderen in het huishouden van invloed is op de mate waarin elk domein een rol speelt. In dit hoofdstuk presenteren we een aantal analyses die dat in kaart brengen. Informatie hierover kan beleidsmatig worden aangewend om tekorten

in huishoudens met kinderen gericht te compenseren. Dat is geen triviale kwestie, want opgroeien in armoede heeft nefaste en langdurige gevolgen voor de emotionele en cognitieve ontwikkeling en de gezondheid van kinderen, en hoe jonger het kind, hoe hardnekkiger de gevolgen (Sell, Zlotnik, Noonan e.a., 2010; Moore, Redd, Burkhouser e.a., 2009). Zo werd bijvoorbeeld aangetoond door Coene (2014) dat de financiële positie van de ouders tijdens iemands kinderjaren, zelfs na controle voor andere kenmerken, samenhangt met zijn/haar risico op armoede als volwassene. Zonder overheidsingrijpen groeien die kinderen op tot volwassenen die minder goed in staat zijn om deel uit te maken van onze kennissamenleving en is de kans groot dat ze afhankelijk zullen zijn van uitkeringen. Het ultieme failliet is dan dat die arme kinderen later zelf arme ouders worden.

In dit hoofdstuk analyseren we of de aanwezigheid van kinderen in een multidimensioneel arm huishouden een verschil maakt wat het patroon van deprivaties betreft waarmee dat huishouden wordt geconfronteerd. We presenteren een aantal kwantitatieve analyses waarin we multidimensionele armoede in huishoudens met kinderen onder de loep nemen voor vijf verschillende landen en voor drie verschillende jaren. Na de bespreking van de methodologie beschrijven we eerst het procentuele voorkomen van multidimensionele armoede bij huishoudens met en zonder kinderen. Daarna bekijken we met hoeveel individuele deprivaties multidimensioneel arme huishoudens geconfronteerd worden. Vervolgens komt het patroon van de verschillende deprivaties waarmee huishoudens worden geconfronteerd aan bod. Daarna bespreken we de impact van een aantal geselecteerde kenmerken (huishoudtype, onderwijs en werkintensiteit) op het deprivatiepatroon. Als afsluiter verkennen we de leefomgeving van multidimensioneel arme huishoudens met en zonder kinderen en vergelijken die met die van niet-arme huishoudens.

2. Data en methode

2.1 EU-SILC-gegevens

Voor deze analyses maken we gebruik van de EU-SILC ('European Union Statistics on Income and Living Conditions')-databank, waarin een aantal gegevens over inkomensarmoede en andere deprivatie-indicatoren zijn opgenomen. De analyses voeren we uit op huishoudniveau omdat de deprivatie-indicatoren ook op huishoudniveau verzameld zijn. Om ons te kunnen richten op kinderen maken we hierbij onderscheid tussen de huishoudens met en zonder kinderen. Door de vergelijking te maken, wordt duidelijk wat huishoudens met kinderen kenmerkt en op welke gebieden die huishoudens verschillen van kinderloze huishoudens. Onder de groep huishoudens met kinderen zijn alleen huishoudens opgenomen met minstens één kind tot 18 jaar oud. Verder selecteren we alleen huishoudens waarin alle personen jonger zijn dan 60 jaar. De huishoudens met oudere respondenten laten we buiten beschouwing omdat we de huishoudens met

kinderen willen vergelijken met huishoudens van ongeveer dezelfde leeftijdsgroep. We willen immers vermijden dat huishoudens die zich in een verschillende levensfase bevinden, met elkaar vergeleken zouden worden.

Tabel 1 – Aantal huishoudens in de selectie.

Land	Jaar	Huishoudens zonder kinderen		Huishoudens met kinderen		Totaal
		Niet multidimensioneel arm	Wel multidimensioneel arm	Niet multidimensioneel arm	Wel multidimensioneel arm	
België	2006	1.871	244	1.518	222	3.855
	2009	1.901	227	1.556	203	3.887
	2012	1.718	208	1.429	202	3.557
Duitsland	2006	4.132	375	3.520	288	8.315
	2009	4.317	479	2.658	253	7.707
	2012	4.188	435	2.582	175	7.380
Frankrijk	2006	2.992	323	2.784	416	6.515
	2009	3.038	363	2.756	390	6.547
	2012	3.326	359	3.017	418	7.120
Nederland	2006	3.110	101	3.085	80	6.376
	2009	3.273	102	3.040	72	6.487
	2012	3.361	97	3.033	90	6.581
Verenigd Koninkrijk	2006	2.978	233	2.548	329	6.088
	2009	2.141	181	2.068	219	4.609
	2012	2.670	406	2.497	534	6.107

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

We selecteren België en de buurlanden Duitsland, Frankrijk, Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Die landen hebben een gelijkaardige levensstandaard, maar tegelijkertijd zijn er verschillen in de organisatie en structuur van de samenleving. Zo zijn er bijvoorbeeld verschillen in demografie, economie, arbeidsmarkt, sociaal beleid en belastingstelsels. Op basis hiervan mag verwacht worden dat er zich ook verschillen op het vlak van multidimensionele kinderarmoede zullen voordoen (Whelan & Maitre, 2010). We selecteren de jaren 2006, 2009 en 2012 om ook het tijdsperspectief in kaart te brengen. Bovendien is hiermee ook de periode van de economische crisis opgenomen. Het is al gebleken dat het aantal kwetsbare gezinnen en dus ook het aantal kinderen die in armoede en sociale uitsluiting opgroeien, zijn toegenomen als gevolg van de crisis (Ahrend, 2014). Aan de hand van de resultaten van onze analyses zullen we kunnen opmaken of ook de aard van de problemen is gewijzigd in deze periode. In tabel 1 is het aantal huishoudens in onze selectie per land en per jaar weergegeven.

2.2 Indicatoren voor kinderarmoede

Anders dan in de vorige hoofdstukken over multidimensionele armoede focussen we hier op kinderarmoede. Dat vereist dat de selectie van levensdomeinen en indicatoren

informatief moet zijn in termen van het welzijn en de ontwikkelingsmogelijkheden van kinderen (Roelen, Gassmann & de Neubourg, 2009).

In de SILC-gegevens is een beperkte set van deprivatie-indicatoren beschikbaar, van een groot deel maakten we al gebruik voor analyses over multidimensionele armoede in vorige Jaarboeken Armoede en Sociale Uitsluiting (van der Burg & Raeymaeckers, 2014; Van Haarlem & Raeymaeckers, 2013; Van Haarlem, 2012). Hierin kwamen de domeinen 'huisvesting', 'financiële stress' en 'beperkte financiële middelen' aan bod. In tabel 2 zijn de levensdomeinen en de vier onderliggende indicatoren per domein uitgebreid gedefinieerd. We baseren ons ook in dit hoofdstuk enerzijds op de methode om tot een maat voor multidimensionele armoede te komen die werd ontwikkeld door Alkire en Foster (2009; 2011). Anderzijds baseren we ons op het werk van Dewilde (2008), die door middel van latente klassenanalyse verschillende indicatoren selecteerde die samen een gemeenschappelijk achterliggend construct meten, zoals de indicatoren die samen het domein 'huisvesting' vormen. In tabel 2 zijn de verschillende domeinen en onderliggende indicatoren opgesomd. Conform vorige analyses (Van Haarlem, 2012) beschouwen we huishoudens als multidimensioneel arm indien ze 'ja' antwoorden op minstens vier van de twaalf items (deprivaties).

Hoewel die levensdomeinen niet specifiek gericht zijn op kinderen, zijn ze op een indirecte wijze echter van groot belang voor het welzijn van kinderen. Het welzijn van kinderen is immers voor een zeer groot deel afhankelijk van het welzijn van het gezin waarin ze opgroeien (Mestrum, 2011). Zo verwijst het domein 'huisvesting' bijvoorbeeld naar de mate waarin huishoudens deprivatie ervaren op het vlak van sanitair, ruimte, verwarming en de staat van de woning. Vanuit het oogpunt van kinderarmoede gaat het hier om het kunnen opgroeien in een gezonde en voldoende aangename woning en het beschikken over zowel privacy als voldoende ruimte om te kunnen spelen en schooltaken te kunnen maken. Bij 'financiële stress' gaat het over het subjectieve oordeel 'de eindjes moeilijk aan elkaar kunnen knopen', betalingsproblemen op het gebied van hypotheek of huur, energie- en waterfacturen en betaling van leningen of huurkopen. Financiële stress in het gezin ondermijnt de onderlinge relaties en de opvoedingsvaardigheden van de ouders (Berger, Paxson & Waldfogel, 2009; Brotman e.a., 2013), wat uiteraard niet bevorderlijk is voor het welzijn van de aanwezige kinderen. Hoofdstuk 4 geeft meer inzicht in de gevolgen van financiële stress voor gezinnen. Bij het domein 'beperkte financiële middelen' gaat het over inkomensarmoede en het zich niet kunnen veroorloven van aankopen op het gebied van voeding, auto, tv, wasmachine, vakantie, computer en gsm. Voor het welzijn en de ontwikkeling van kinderen zijn die zaken van belang omdat het hierbij gaat over gezonde voeding enerzijds en over het verschil tussen sociale inclusie of exclusie, ofwel het al of niet kunnen deelnemen aan activiteiten die als 'normaal' worden beschouwd in een welvarende samenleving anderzijds. Daarnaast is het gezinsinkomen een belangrijke factor die de leefomstandigheden van zowel de ouders als de kinderen op verschillende gebieden in belangrijke mate vormgeeft (Main, 2014). Het belang van welzijn in die domeinen voor kinderen wordt algemeen

erkend (UNHCHR, 1989), daarom behouden we die indicatoren als basis voor onze analyses in verband met kinderarmoede.

Tabel 2 – Domeinen en onderliggende indicatoren van multidimensionele armoede en deprivatie.

Domein en onderliggende indicatoren	Definitie	Afkorting
HUISVESTING		
Sanitaire voorzieningen	Ontbreken van bad/douche of toilet met waterspoeling	Sanitair
Gebrek aan ruimte	Minder dan één kamer (excl. badkamer, keuken, toilet, ...) per persoon	Ruimte
Staat van de woning	De woning vertoont een van de volgende gebreken: lekkend dak, schimmels, vochtige muren, plafonds of vloeren, rottend houtwerk	Staat
Verwarming	Het huishouden is niet in staat de woning voldoende te verwarmen	Verwarming
FINANCIELE STRESS		
Subjectieve perceptie financiële moeilijkheden	Het huishouden kan slechts moeilijk tot zeer moeilijk de eindjes aan elkaar knopen	Subj
Betalingsproblemen huisvesting (hypotheek of huur)	Het huishouden is gedurende de voorbije twaalf maanden ooit niet in staat geweest de huishuur of hypotheek op tijd te betalen	Hypohuur
Betalingsproblemen huisvestingskosten	Het huishouden is gedurende de voorbije twaalf maanden ooit niet in staat geweest om de rekeningen voor gas/water/elektriciteit op tijd te betalen en percipieert de totale huisvestingskost als een last tot zware last	Betalinghv
Betalingsproblemen leningen	Het huishouden is gedurende de voorbije twaalf maanden ooit niet in staat geweest om leningen of huurkopen op tijd te betalen en percipieert de betaling van huurkopen/leningen als een last tot zware last	Betalinglen
BEPERKTE FINANCIELE MIDDELEN		
Inkomensarmoede	Het gestandaardiseerd maandelijks beschikbaar huishoudinkomen is lager dan 60% van het mediaan inkomen in de bevolking	Inkarm
Niet kunnen veroorloven van kleine aankopen	Het huishouden kan zich niet veroorloven om de twee dagen vis/vlees/kip of een vegetarisch alternatief te eten	Kleinak
Niet kunnen veroorloven van grote aankopen	Het huishouden kan zich onverwachte uitgaven ter hoogte van de nationale armoedegrens niet veroorloven en is niet in staat om de volgende aankopen te doen: auto, tv, wasmachine of een week vakantie	Grootaank
Niet kunnen veroorloven van technologische hulpmiddelen	Het huishouden kan zich geen telefoon/gsm of computer veroorloven	Technologie

Bron: Dewilde (2008).

We bekijken eerst de aanwezigheid van multidimensionele armoede in het totale aantal huishoudens. Vervolgens selecteren we de groep multidimensioneel arme huishoudens en kijken we enerzijds naar de breedte van armoede door het aantal deprivaties te tellen in die groep. Anderzijds kijken we naar de aard van armoede door het aandeel te be-

rekenen van elke indicator in het totaal van het aantal deprivaties die voorkomen in de groep multidimensioneel armen. Het aandeel berekenen we door het aantal deprivaties voor een bepaalde indicator te delen door het totale aantal deprivaties in de groep multidimensioneel armen en dat per land en per jaar. Als bijvoorbeeld in België in 2012 in 410 huishoudens in totaal 2.300 deprivaties voorkomen, waarvan 50 op het gebied van sanitair, dan volgt hieruit dat het aandeel van sanitair 2% is. Die methode komt overeen met de methode zoals toegepast door Alkire en Foster (2011) en werd in het *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting* van 2011 ook gebruikt voor een analyse in verband met multidimensionele armoede (Van Haarlem & Raeymaeckers, 2011).

2.3 Determinanten huishoudtype, onderwijs en werkintensiteit

Naast het verschil tussen huishoudens met en huishoudens zonder kinderen, besteden we aandacht aan het effect van enkele mogelijke determinanten, namelijk huishoudtype, opleidingsniveau en werkintensiteit. Wat het huishoudtype betreft, willen we vooral mogelijke verschillen tussen koppels en eenoudergezinnen belichten. Voor deze analyse selecteren we de groep multidimensionele huishoudens met kinderen en splitsen die op in koppels en eenoudergezinnen. Die vergelijken we met betrekking tot het relatieve aandeel van de drie domeinen 'huisvesting', 'financiële stress' en 'beperkte financiële middelen'.

Voor het opleidingsniveau nemen we de hele groep van multidimensioneel arme huishoudens in beschouwing. We nemen het hoogste opleidingsniveau van alle volwassen personen binnen het huishouden als uitgangspunt voor de analyses. Hierbij maken we een opdeling naar twee niveaus op basis van de 'International Standard Classification of Education' (ISCED): we maken één categorie met ISCED-groepen 1 tot en met 4 (maximaal diploma middelbaar onderwijs) en één categorie met ISCED-groepen 5 en 6 (diploma hoger onderwijs).

De werkintensiteit van het huishouden geeft het gemiddelde percentage weer waarin alle actieve leden van het huishouden werkzaam zijn. Als van een koppel bijvoorbeeld een persoon voltijds werkt en de andere 50%, dan is de totale werkintensiteit in het huishouden 75%. Voor de opsplitsing naar werkintensiteit maken we een indeling in drie groepen: 0-45% – 45-80% – >80%. In de EU-SILC-databank is de werkintensiteit beschikbaar als indicator, echter nog niet voor het jaar 2006. Daarom presenteren we alleen cijfers voor 2009 en 2012.

2.4 De leefomgeving van multidimensioneel arme huishoudens

Naast de bovenstaande selectie van domeinen en indicatoren die we in eerdere analyses gebruikten, omvat de EU-SILC-databank ook indicatoren die verband houden met de buurt waarin mensen wonen. Zo wordt bijvoorbeeld bevraagd of het huishouden pro-

blemen heeft met geluidsoverlast van buren, verkeer of bedrijven in de omgeving, of het huishouden problemen heeft met vervuiling, vuil of andere milieugerelateerde factoren in de woonomgeving en of het huishouden problemen heeft met criminaliteit, geweld of vandalisme in zijn woonomgeving. Uit eerder onderzoek blijken dergelijke problemen van invloed te zijn op kinderen. Zo vond men bijvoorbeeld dat de schoolprestaties van kinderen die opgroeien in achtergestelde gebieden over het algemeen zwakker zijn dan die van leeftijdsgenoten en dat zij een hoger risico vertonen op werkloosheid en een lagere welvaartsgraad op latere leeftijd (Leventhal & Brooks-Gunn, 2000). Omdat we de aan- of afwezigheid van negatieve omgevingsfactoren als zeer relevant beschouwen voor het welzijn en de fysieke en mentale ontwikkeling van kinderen, zullen we hieraan in een aparte analyse aandacht besteden. Dat zullen we doen door een vergelijking te maken van het voorkomen van die problemen bij multidimensioneel arme huishoudens ten opzichte van de niet-multidimensioneel arme huishoudens.

Bij de interpretatie van onze resultaten beschouwen we verschillen vanaf twee à drie procentpunten als relevant; alle kleinere verschillen kunnen het gevolg zijn van de steekproeftrekking (Atkinson, 2010).

3. Resultaten

We vangen de analyse aan met een beschrijving van het procentuele voorkomen van multidimensionele armoede bij huishoudens met en zonder kinderen. Daarna focussen we op de groep huishoudens die multidimensioneel arm zijn. Eerst bekijken we op hoeveel individuele indicatoren die huishoudens gedepriveerd zijn. Vervolgens brengen we het patroon van de verschillende domeinen en indicatoren van multidimensionele armoede in beeld. Daarna bespreken we de impact van een aantal geselecteerde kenmerken (huishoudtype, onderwijs en werkintensiteit) op het multidimensionele armoederisico. We sluiten af met een verkenning van de leefomgeving van multidimensioneel arme huishoudens. Bij dat alles maken we de vergelijking tussen huishoudens met en zonder kinderen in de verschillende landen in de tijd.

3.1 Welk deel van de huishoudens leeft in multidimensionele armoede?

In figuur 1 zien we dat het percentage multidimensionele armoede in de meeste van de vijf landen rond 10% à 12% schommelt; Nederland vertoont met een percentage rond 6% een uitschieter naar beneden. We kunnen behalve voor het Verenigd Koninkrijk geen noemenswaardige tijdstrend vaststellen. In het Verenigd Koninkrijk lijkt zich een effect van de crisis af te tekenen: het aandeel multidimensioneel arme huishoudens met kinderen stijgt van 10% tot 17%. Dat spoort met eerdere bevindingen van Unicef (2014) dat de recessie en de daaropvolgende beleidsmaatregelen (huishoudens met) kinderen

hebben geraakt in het Verenigd Koninkrijk (en heel wat andere landen), maar minder in België, Nederland, Frankrijk en Duitsland. Tussen huishoudens met en zonder kinderen zijn er geen uitgesproken verschillen, opnieuw met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk. De aanwezigheid van kinderen in het gezin lijkt in België en de andere landen prima facie niet samen te gaan met een hoger risico op multidimensionele armoede.

De aanwezigheid van kinderen lijkt niet samen te gaan met een hoger risico op multidimensionele armoede.

Figuur 1 – Percentage multidimensioneel arme huishoudens, per soort huishouden, land en jaar.

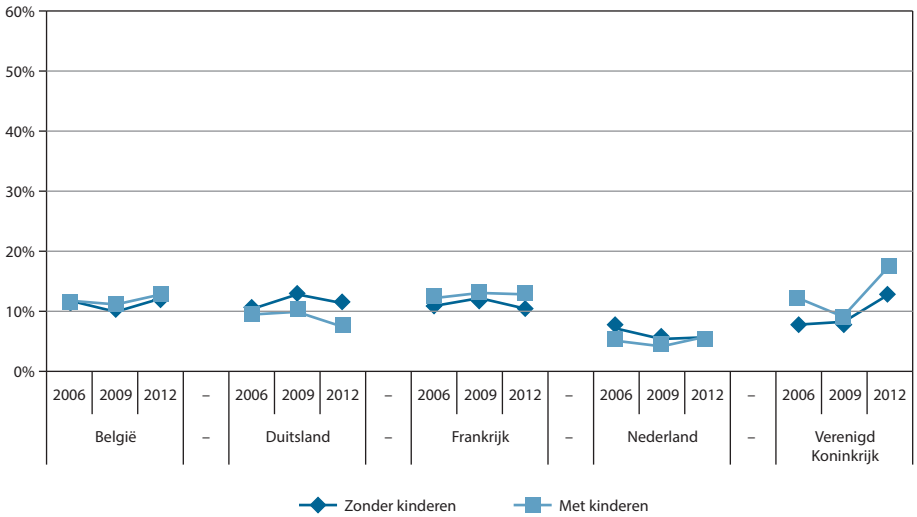

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

3.2 Het aantal deprivaties van multidimensioneel arme huishoudens

In de vorige paragraaf bespraken we het voorkomen van deprivaties in de totale groep van huishoudens. De niet-arme huishoudens maakten hier ook deel van uit. Vanaf deze paragraaf beperken we ons tot de multidimensioneel arme huishoudens. We proberen nu in kaart te brengen hoe de armoedesituatie van de groep multidimensioneel armen er precies uitziet.

Eerst bekijken we het aantal indicatoren waarop het huishouden gedepriveerd is. Om als multidimensioneel arm beschouwd te worden, moet het huishouden, als ondergrens, op ten minste vier van de twaalf indicatoren gedepriveerd zijn. Uit figuur 2 is af te lezen dat het aantal deprivaties opvallend gelijklopend is in de vijf bestudeerde landen. Ook

door de tijd heen zijn er geen opvallende trends waar te nemen. Ongeveer de helft van de multidimensioneel arme huishoudens is op vier indicatoren gedepriveerd, ongeveer 20% à 30% op vijf indicatoren. Maken we de vergelijking tussen de huishoudens met en zonder kinderen, dan stellen we vast dat in Nederland huishoudens met kinderen over het algemeen op meer indicatoren gedepriveerd zijn dan huishoudens zonder kinderen. Het percentage multidimensioneel arme huishoudens met het laagste niveau van vier deprivaties bedraagt hier rond 50% voor huishoudens zonder kinderen en 40% voor huishoudens met kinderen. In België lijken de huishoudens met kinderen ook op meer indicatoren gedepriveerd te zijn, maar minder uitgesproken dan in Nederland. In de andere landen zijn de verschillen niet heel duidelijk.

Figuur 2 – Aantal deprivaties in de selectie van multidimensioneel arme huishoudens (huishoudens met kinderen (mk) versus huishoudens zonder kinderen (zk), per land en jaar).

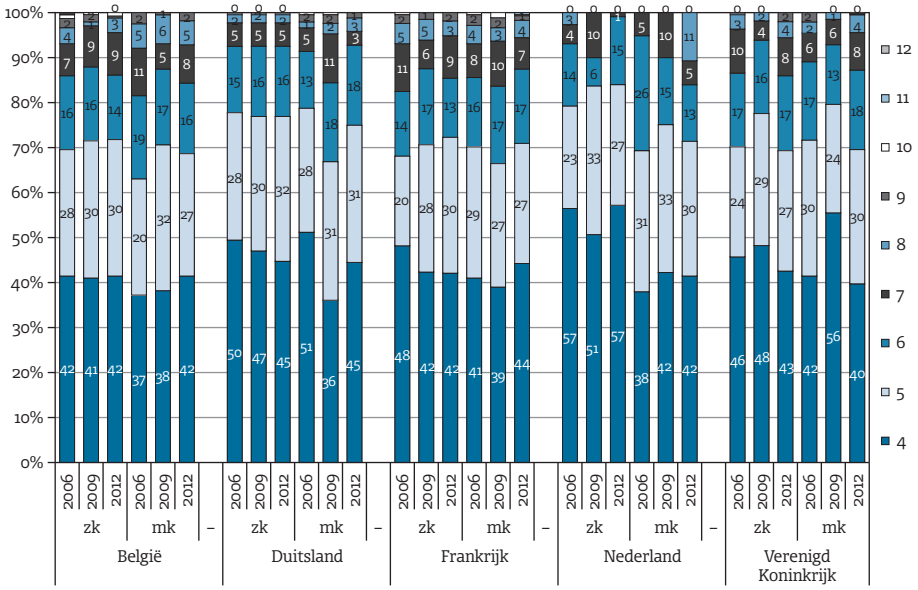

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

3.3 Het aandeel per deprivatiedomein in het totaal

Naast het aantal deprivaties waarmee multidimensioneel arme huishoudens geconfronteerd worden, is het interessant om te weten welke domeinen en/of deprivaties het grootste aandeel innemen in het totaal van deprivaties. Met andere woorden: welke domeinen en/of deprivaties zijn het belangrijkst? Dat aspect wordt in deze paragraaf belicht, waarbij de huishoudens met kinderen worden vergeleken met huishoudens zonder kinderen. Eerst bekijken we het aandeel van de domeinen als geheel, daarna zoomen we in op de afzonderlijke deprivaties.

De volgende figuren stellen het aandeel van elk domein in het totale aantal deprivaties voor. Een aandeel van 28% op het domein 'huisvesting' bij multidimensioneel arme huishoudens met kinderen in België in 2006 wil bijvoorbeeld zeggen dat van alle items waarop die huishoudens gedepriveerd zijn, gemiddeld 28% van die deprivaties behoort tot het domein 'huisvesting'. De aandelen voor de drie domeinen 'huisvesting', 'financiële stress' en 'beperkte financiële middelen' tellen steeds op tot 100%. We brengen dat in kaart omdat dat ons informatie verschaft over de specifieke gebieden waarbinnen de twee soorten huishoudens problemen ondervinden en waarop dus eventueel beleidsmatig ingegrepen kan worden. In figuur 3a zien we het aandeel van elk deprivatiedomein in het totaal van deprivaties voor huishoudens met kinderen. In figuur 3b hetzelfde, maar dan voor huishoudens zonder kinderen.

Figuur 3a Gemiddeld aandeel van de drie deprivatiedomeinen – huishoudens met kinderen, per land en jaar.

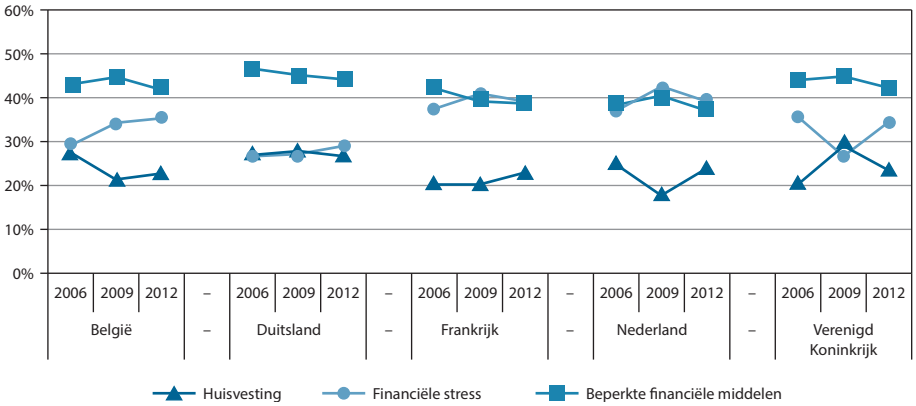

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

Figuur 3b – Gemiddeld aandeel van de drie deprivatiedomeinen – huishoudens zonder kinderen, per land en jaar.

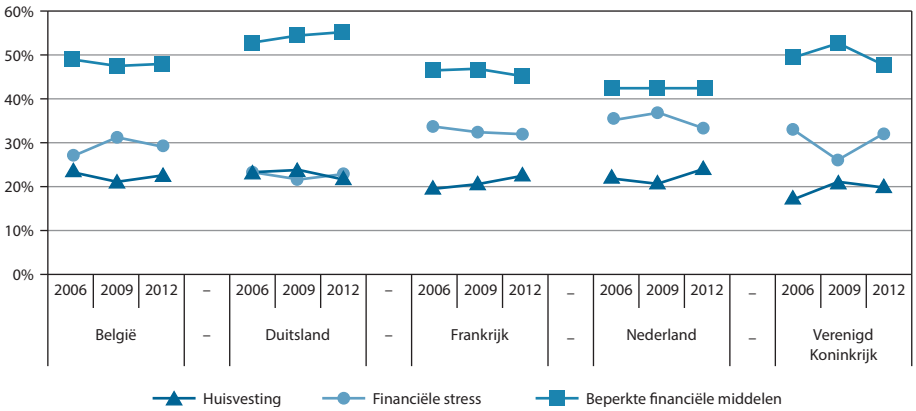

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

In de tijd zijn er geen noemenswaardige trends zichtbaar. Als we de vergelijking tussen de landen maken, valt op dat in Duitsland het relatieve belang van 'financiële stress' lager ligt dan in de andere landen. In België en het Verenigd Koninkrijk verschilt het aandeel van de deprivatiedomeinen nauwelijks tussen de huishoudens met en zonder kinderen. Frankrijk en Nederland vallen op door het grote belang van 'financiële stress' in de huishoudens met kinderen. De huishoudens zonder kinderen ervaren naar verhouding meer deprivaties op het domein van 'beperkte financiële middelen' dan op 'financiële stress'. Het domein 'beperkte financiële middelen' vormt het grootste probleem binnen beide huishoudvormen, gedurende de hele periode. Deprivatie op het vlak van huisvesting is over het algemeen het minst belangrijk. Dat komt overeen met bevindingen van andere onderzoeken rond multidimensionele armoede in Europese landen. De samenhang van huisvestingsproblemen met inkomen is in veel landen, waaronder de door ons bestudeerde landen, zwak en wordt eerder verklaard door andere factoren, zoals leeftijd, samenstelling van het huishouden, mate van urbanisatie en het gegeven of de bewoners eigenaar of huurder zijn (Layte, 2001; Whelan, Layte & Maître, 2003). De verklaring voor het lage aandeel van deprivatie op het gebied van huisvesting moet worden gezocht in het gevoerde woonbeleid (Nolan & Whelan, 2010).

Om meer inzicht te krijgen in het deprivatiepatroon en het aandeel dat elk van de afzonderlijke deprivaties inneemt in het geheel, zoomen we nu in op de specifieke deprivaties binnen de drie domeinen. We bekijken het belang van elke deprivatie door het aandeel dat elke deprivatie inneemt in het totaal van deprivaties in beeld te brengen. Figuur 4 geeft een gedetailleerde weergave van het aandeel van de individuele deprivatie-indicatoren per jaar, per land en per huishoudvorm. De berekeningswijze hiervan werd vermeld in de methodesectie. In de figuur zijn de vier onderste lichtergekleurde en gearceerde indicatoren allemaal onderdeel van het deprivatiedomein 'huisvesting', de vier middelste donkergekleurde indicatoren vallen onder 'financiële stress' en de vier bovenste lichtergekleurde en effen ingekleurde indicatoren behoren tot het domein 'beperkte financiële middelen'.

In verschillende welvaartsstaten kampen de multidimensioneel armen met een vergelijkbaar patroon van deprivaties.

In figuur 4 valt vooral de homogeniteit van de deprivatiepatronen over de verschillende landen op. Hoewel het hier gaat om welvaartsstaten met een verschillende institutionele structuur die andere beleidskeuzes hebben gemaakt, kampt de groep multidimensioneel armen met een vergelijkbaar patroon van deprivaties. Verder komen bij de gedetailleerde weergave enkele zaken aan het licht die onzichtbaar bleven in figuren 3a en 3b. Globaal zien we in de tijd geen grote verschuivingen in het aandeel van de verschillende deprivatiedomeinen. Als we de details bekijken, wordt echter zichtbaar dat zich binnen de deprivatiedomeinen wel enkele interessante verschuivingen hebben voorgedaan.

Op het vlak van huisvesting zien we nauwelijks verschuivingen in de tijd. De daling in het aandeel van het domein 'huisvesting' in Nederland in 2009 is vooral te wijten aan een daling van het niet kunnen verwarmen van de woning. De stijging in het Verenigd Koninkrijk is vooral te wijten aan problemen in verband met ruimte. Verder valt op dat het ontbreken van sanitaire voorzieningen nauwelijks nog een probleem vormt in deze selectie van landen. Qua samenstelling valt op dat in Nederland, vergeleken met de andere landen, het grootste deel van de huisvestingsproblemen verklaard wordt door problemen op het vlak van de staat van de woning (lekkend dak, schimmels, vochtige muren, plafonds of vloeren, rottend houtwerk). In het Verenigd Koninkrijk is er een duidelijk verschil tussen huishoudens met en zonder kinderen als het gaat om ruimte. Huishoudens met kinderen hebben hier naar verhouding vaker problemen mee.

Figuur 4 – Aandeel deprivatie-items in het totaal – per soort huishoudens (mk: met kinderen, zk: zonder kinderen), land en jaar.

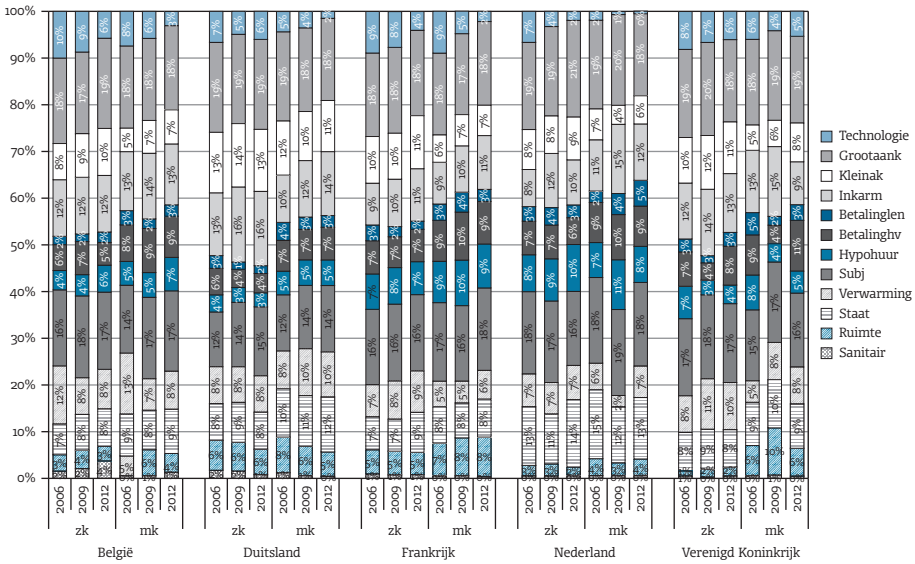

NB: Zie tabel 2 voor de verklaring van de afkortingen van de deprivatie-items.

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

Wat het domein 'financiële stress' betreft, zagen we al dat in Duitsland dat aandeel lager ligt en dat van 'beperkte financiële middelen' hoger, dan in de andere landen. De gedetailleerde weergave leert ons dat dit voor beide huishoudvormen vooral wordt verklaard door een verschil in subjectief welbevinden en in mindere mate ook een gevolg is van relatief minder deprivaties op het gebied van betalingen voor huisvesting (gas, water en elektriciteit) en hypotheek of huur. In Nederland en Frankrijk nam 'financiële stress' juist een groter aandeel in bij de groep van huishoudens met kinderen. Het lijkt erop dat dit te wijten is aan een groter aandeel stress door betalingen voor hypotheek of huur enerzijds en huisvestingskosten voor gas, water en elektriciteit anderzijds.

Voor de deprivaties binnen het domein 'beperkte financiële middelen' valt op dat in België, Duitsland, Frankrijk en Nederland de aankoop van technologie (telefoon, gsm, computer) relatief gezien in de loop der tijd steeds minder een probleem vormt. In het Verenigd Koninkrijk blijft dat item wel zo goed als constant in de tijd. In huishoudens met kinderen ligt het aandeel van de verschillende deprivaties binnen dit domein vaak een à twee procentpunten lager dan bij de huishoudens zonder kinderen. De optelsom hiervan resulteert erin dat het domein 'beperkte financiële middelen' als geheel een kleiner aandeel inneemt in het deprivatielandschap bij de huishoudens met kinderen vergeleken met die zonder kinderen. Dat is het meest uitgesproken in Duitsland.

De huishoudens zonder kinderen ervaren naar verhouding vaker deprivaties binnen het domein 'beperkte financiële middelen' dan binnen 'financiële stress'. In het detailoverzicht zien we dat de huishoudens met kinderen naar verhouding vooral voor technologie en kleine aankopen (om de twee dagen vlees, vis of vegetarisch eten) minder vaak problemen ervaren dan huishoudens zonder kinderen. Tegelijkertijd zijn er bij die groep naar verhouding vaker problemen met de hypotheek of huur en met de kosten voor gas, water en elektriciteit.

Uit figuur 2, waarin het aantal deprivaties naar jaar, land en huishoudvorm werd weergegeven, konden we al afleiden dat er weinig verschil is tussen huishoudens met en zonder kinderen wat het aantal deprivaties betreft waarmee ze worden geconfronteerd. Achter de verhoudingen die in deze paragraaf worden gepresenteerd, zullen dus ook geen grote verschillen schuilen in aantallen deprivaties tussen de beide huishoudvormen.

3.4 De invloed van verschillende determinanten

Naast de aanwezigheid van kinderen kunnen ook andere kenmerken van invloed zijn op het patroon, of het aandeel, dat deprivaties innemen in het totaalplaatje van deprivaties waarmee multidimensioneel arme huishoudens worden geconfronteerd. In deze paragraaf bekijken we daarom of verschillen op het gebied van huishoudtype, opleidingsniveau en werkintensiteit samengaan met verschillen in de compositie van de verschillende deprivatiedomeinen. We weten dat die kenmerken samenhangen met het risico op inkomensarmoede. Eerst maken we een selectie van de multidimensioneel arme huishoudens met kinderen en splitsen die op in koppels met kinderen en eenoudergezinnen. Vervolgens maken we, in de totale groep van multidimensioneel arme huishoudens, een opsplitsing naar opleidingsniveau en werkintensiteit.

3.4.1 *De invloed van het huishoudtype*

De figuren 5a, 5b en 5c geven het deprivatiepatroon weer voor multidimensioneel arme huishoudens met kinderen, waarbij die groep is opgesplitst in koppels met kinderen

en eenoudergezinnen. In deze figuren geven de lijnen het aandeel van elk van de deprivatiedomeinen weer. De lijnen in grijs staan voor de eenoudergezinnen, de zwarte onderbroken lijnen staan voor de koppels met kinderen. Elk deprivatiedomein is in een aparte figuur weergegeven. Figuur 5a geeft het aandeel van deprivatie op het domein 'huisvesting', figuur 5b geeft het aandeel van deprivatie voor 'financiële stress' en figuur 5c stelt het aandeel van het domein 'beperkte financiële middelen' voor. De grafieken moeten naast elkaar worden geïnterpreteerd, de lijnen tellen immers steeds op tot 100%. Nemen we bijvoorbeeld de groep eenoudergezinnen in België voor het jaar 2006, dan is in figuur 5a te zien dat het aandeel van deprivatie op het niveau van 'huisvesting' 25% bedraagt; in figuur 5b zien we dat deprivatie op het gebied van 'financiële stress' 29% van het totaal uitmaakt en in figuur 5c zien we dat deprivatie op het gebied van 'beperkte financiële middelen' 46% is.

Uit de staafjes kan worden afgelezen hoe de verdeling is binnen de groep multidimensioneel arme huishoudens, naar huishoudtype. De huishoudens met kinderen zijn hierbij in een blauwe tint gemarkeerd, de huishoudens zonder kinderen in een grijstint. We zien bijvoorbeeld dat in 2006 in België 20% van de multidimensioneel arme huishoudens bestaat uit eenoudergezinnen en dat 43% bestaat uit huishoudens met kinderen. Door de weergave van de lijnen met het aandeel van de deprivatiedomeinen te combineren met de staafjes voor de huishoudtypes, wordt in een oogopslag duidelijk welk deel van de multidimensioneel arme huishoudens met een bepaald deprivatiepatroon wordt geconfronteerd. We zien dat de groep eenoudergezinnen in de groep multidimensioneel arme huishoudens in de meeste landen ongeveer even groot en dus even belangrijk is als de groep koppels met kinderen.

Figuur 5a – Gemiddeld aandeel van het domein 'huisvesting' voor de selectie van multidimensioneel arme huishoudens met kinderen (koppels met kinderen versus alleenstaande ouders), per land en jaar.

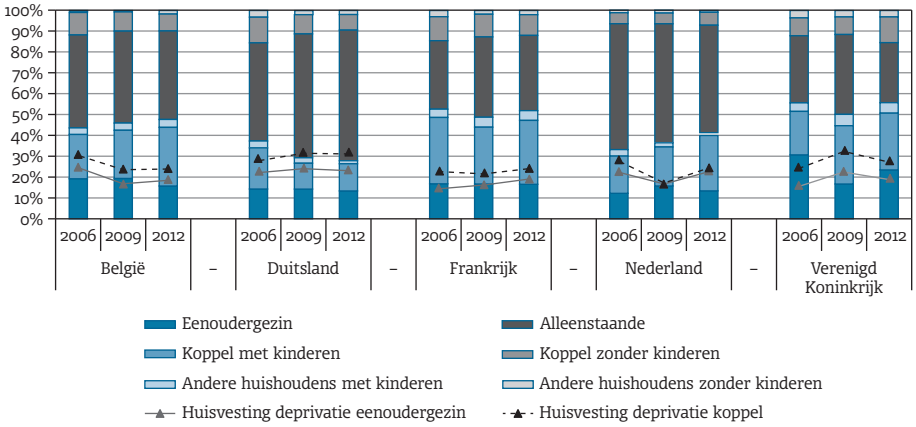

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

Figuur 5b – Gemiddeld aandeel van het domein 'financiële stress' voor de selectie van multidimensioneel arme huishoudens met kinderen (koppels met kinderen versus alleenstaande ouders), per land en jaar.

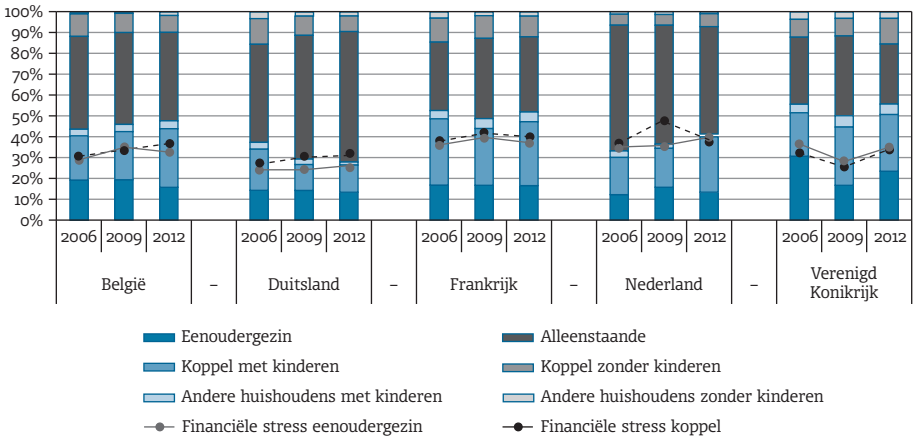

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

Figuur 5c – Gemiddeld aandeel van het domein 'beperkte financiële middelen' voor de selectie van multidimensioneel arme huishoudens met kinderen (koppels met kinderen versus alleenstaande ouders), per land en jaar.

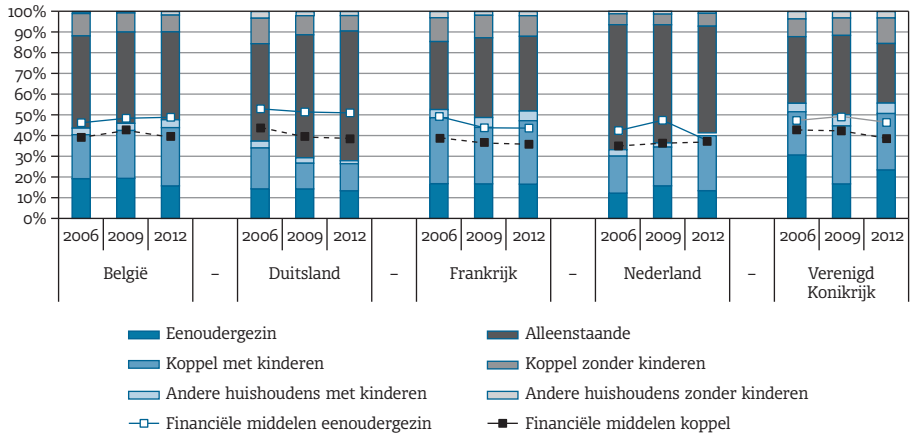

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

Door de weergave van het aandeel van de drie deprivatiedomeinen op te splitsen naar koppels en eenoudergezinnen, wordt duidelijk dat eenoudergezinnen in de meeste landen naar verhouding minder vaak gedepriveerd zijn op het domein 'huisvesting' en meer op het domein 'beperkte financiële middelen' (alleen in Nederland is dat niet het geval, hier zien we geen verschil). Ook voor 'financiële stress' zien we geen duidelijke verschillen. De vaststelling dat de kans op armoede varieert naar huishoudtype

(Dekkers, 2003; van der Burg & Raeymaeckers, 2014), kan hierbij worden uitgebreid naar de samenstelling van de levensdomeinen waarop verschillende soorten huishoudens geconfronteerd worden met armoede.

3.4.2 *De invloed van het opleidingsniveau*

In figuren 6a, 6b en 6c is de opsplitsing voor respectievelijk deprivatie op het domein van 'huisvesting', 'financiële stress' en 'beperkte financiële middelen' naar opleidingsniveau weergegeven. Zoals bij de opsplitsing naar huishoudvorm is ook hier zowel het aandeel van elk van de deprivatiedomeinen als de verdeling binnen de groep multidimensioneel arme huishoudens naar de verdeling van de determinant, in dit geval het opleidingsniveau, gegeven. Om het geheel overzichtelijk te kunnen presenteren, zijn de drie deprivatiedomeinen weer elk in een aparte grafiek weergegeven. De grafieken moeten naast elkaar worden geïnterpreteerd: zoals in figuren 5a, 5b en 5c tellen de lijnen weer op tot 100%. De lijnen in zwart staan voor de huishoudens met kinderen, in grijs de huishoudens zonder kinderen. De lijnen met een klein markeringsteken staan voor lagere opleiding, die met een groot teken voor hogere opleiding.

Figuur 6a. Gemiddeld aandeel van het domein 'huisvesting' naar opleidingsniveau, huishoudens met kinderen (mk) en zonder kinderen (zk), per land en jaar.

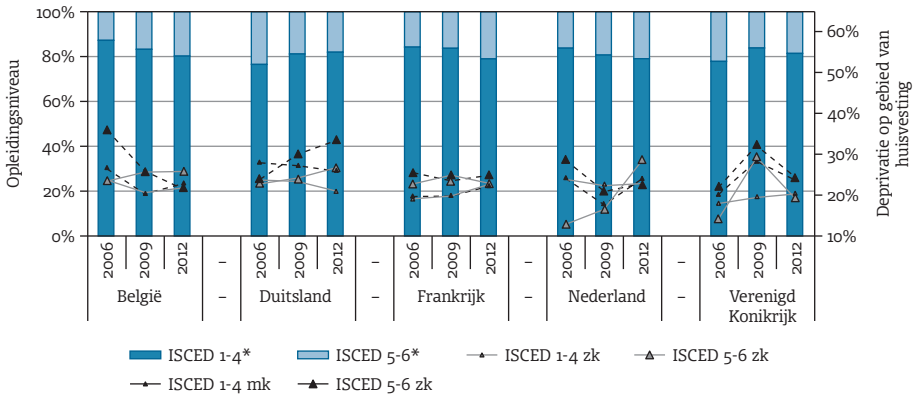

* ISCED 1-4: maximaal diploma middelbaar onderwijs, ISCED 5-6: diploma hoger onderwijs.

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

Figuur 6b – Gemiddeld aandeel van het domein 'financiële stress' naar opleidingsniveau, huishoudens met kinderen (mk) en zonder kinderen (zk), per land en jaar.

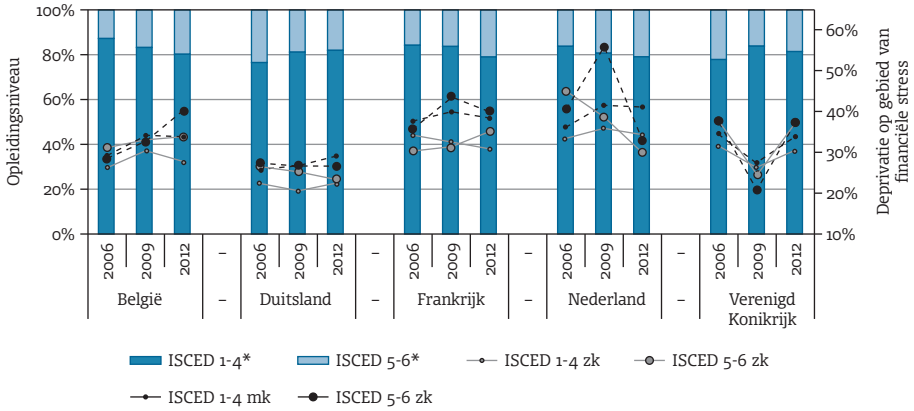

* ISCED 1-4: maximaal diploma middelbaar onderwijs, ISCED 5-6: diploma hoger onderwijs.

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

Figuur 6c – Gemiddeld aandeel van het domein 'beperkte financiële middelen' naar opleidingsniveau, huishoudens met kinderen (mk) en zonder kinderen (zk), per land en jaar.

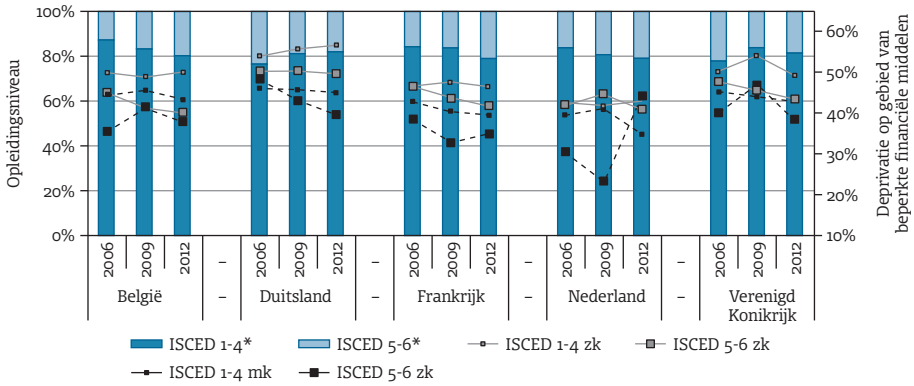

* ISCED 1-4: maximaal diploma middelbaar onderwijs, ISCED 5-6: diploma hoger onderwijs.

Bron: EU-SILC 2006, 2009, 2012.

Aangezien het aantal hoogopgeleiden in onze selectie van huishoudens klein is, is het niet mogelijk om voor die groep duidelijke conclusies te trekken; dat geldt vooral voor Nederland. In figuur 6a zien we voor het domein 'huisvesting' dat in België het aandeel van de deprivaties op dat gebied voor beide soorten huishoudens lager ligt voor de lageropgeleiden. Voor de andere landen zien we geen consistent beeld voor de drie weergegeven jaren. Ook voor 'financiële stress' (figuur 6b) is er geen duidelijke trend naar opleidingsniveau. Het aandeel van deprivaties binnen het domein 'beperkte financiële middelen' (figuur 6c) lijkt in België, Duitsland en Frankrijk groter te zijn bij ISCED 1-4;

dat geldt zowel voor huishoudens met als zonder kinderen. In het Verenigd Koninkrijk geldt dat voor de huishoudens zonder kinderen. De kans op zowel inkomensarmoede als multidimensionele armoede is groter naarmate het opleidingsniveau daalt (Förster, 2005; van der Burg & Raeymaeckers, 2014). De resultaten van deze analyse wijzen erop dat huishoudens met een lager opleidingsniveau wellicht ook andere deprivaties ervaren dan huishoudens met een hoger opleidingsniveau. Om hier dieper op in te kunnen gaan, is een nieuwe analyse met een groter aantal huishoudens noodzakelijk.

3.4.3 *De invloed van de werkintensiteit*

In figuren 7a, 7b en 7c is de opsplitsing voor respectievelijk deprivatie op het domein 'huisvesting', 'financiële stress' en 'beperkte financiële middelen' naar werkintensiteit gegeven. In de lijnen is weer het aandeel van elk van de deprivatiedomeinen weergegeven (zoals bij figuren 5 en 6), in de staafjes de verdeling binnen de groep multidimensioneel arme huishoudens naar werkintensiteit. Zoals bij de opsplitsing naar huishoudtype en opleidingsniveau zijn ook hier de drie deprivatiedomeinen elk in een aparte grafiek weergegeven, waarbij de grafieken naast elkaar moeten worden geïnterpreteerd en de lijnen steeds optellen tot 100%. De lijnen in zwart staan voor de huishoudens met kinderen, in grijs de huishoudens zonder kinderen. De lijnen met het kleinste markeringsteken staan voor de laagste werkintensiteit, die met het grootste teken voor de hoogste werkintensiteit. In tegenstelling tot de vorige figuren zijn hier slechts twee tijdspunten vergeleken. De werkintensiteit van huishoudens was voor de EU-SILC-gegevens van 2006 immers nog niet beschikbaar.

Wat de verdeling van de werkintensiteit betreft, valt op dat in de groep van multidimensioneel arme huishoudens ruim de helft van de huishoudens een werkintensiteit heeft van minder dan 45%. Alleen in Frankrijk is dat lager, namelijk 43 à 44%.

In figuur 7a zien we dat de werkintensiteit niet zozeer gerelateerd is aan deprivatie op het gebied van huisvesting. Dat geldt voor alle landen. In figuur 7b zien we dat er binnen de groep huishoudens met kinderen voor het domein 'financiële stress' wel verschillen zijn: in België, Frankrijk en Nederland neemt het aandeel van deprivatie als gevolg van dat domein toe met het niveau van de werkintensiteit; de huishoudens met de hoogste werkintensiteit hebben hierbij de meeste deprivaties op het domein 'financiële stress'. Voor Duitsland en het Verenigd Koninkrijk is die trend niet duidelijk en ook voor de huishoudens zonder kinderen is het beeld niet consistent. Wat 'beperkte financiële middelen' betreft (figuur 7c), zien we een tegenovergesteld beeld: in België en Nederland neemt het aandeel van dat domein in de groep huishoudens met kinderen eerder af met de werkintensiteit. In de andere landen is er geen duidelijk beeld. Ook voor de huishoudens zonder kinderen is de trend minder duidelijk. Het Verenigd Koninkrijk vormt hierop een uitzondering, hier neemt het aandeel van het domein 'beperkte financiële middelen' af met de werkintensiteit bij de huishoudens zonder kinderen. We kunnen geen tijdstrend aanduiden, onder andere omdat we slechts twee punten in de tijd vergelijken.

Figuur 7a – Gemiddeld aandeel van het domein 'huisvesting' naar werkintensiteit (wi), huishoudens met kinderen (mk) en zonder kinderen (zk), per land en jaar.

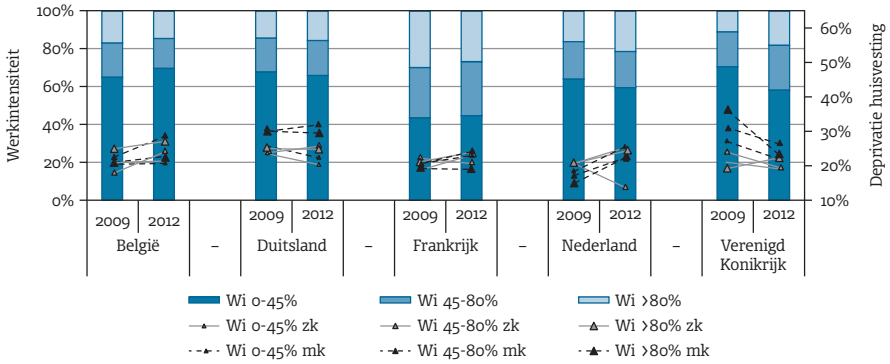

Bron: EU-SILC 2009 en 2012.

Figuur 7b – Gemiddeld aandeel van het domein 'financiële stress' naar werkintensiteit (wi), huishoudens met kinderen (mk) en zonder kinderen (zk), per land en jaar.

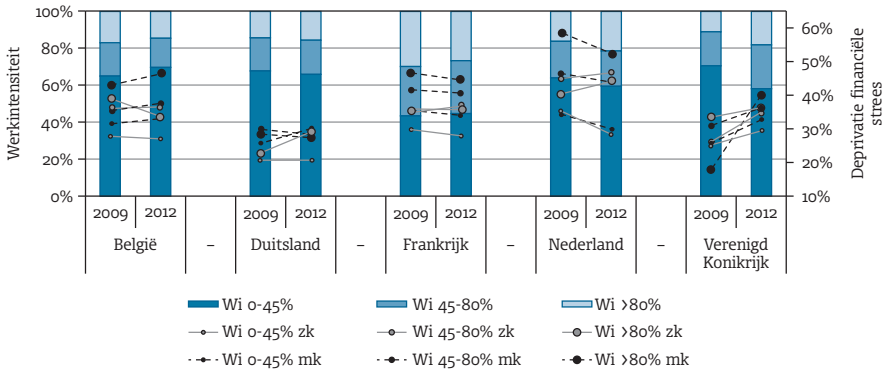

Bron: EU-SILC 2009 en 2012.

Figuur 7c – Gemiddeld aandeel van het domein 'beperkte financiële middelen' naar werkintensiteit (wi), huishoudens met kinderen (mk) en zonder kinderen (zk), per land en jaar.

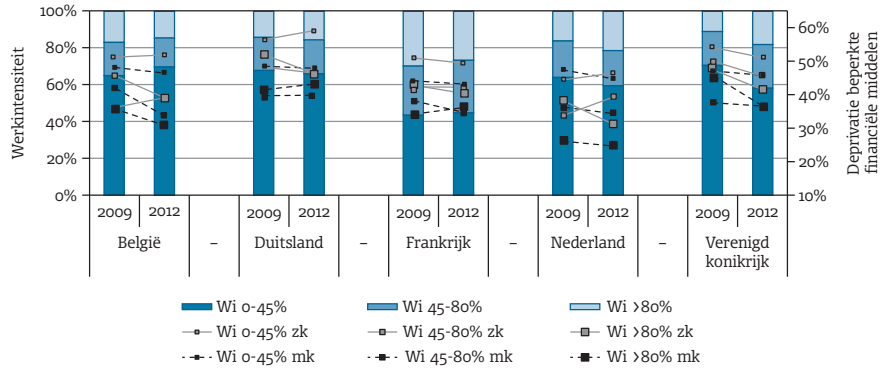

Bron: EU-SILC 2009 en 2012.

3.5 De leefomgeving van multidimensioneel arme huishoudens

In figuur 8 tonen we de kenmerken van de buurt waarin de verschillende soorten huishoudens wonen. Het gaat om niet-multidimensioneel arme huishoudens (in grijs), multidimensioneel arme huishoudens zonder kinderen (blauw) en multidimensioneel arme huishoudens met kinderen (zwart). In België wonen multidimensioneel arme huishoudens consistent vaker in buurten die een aantal kwetsbare kenmerken vertonen, zoals geluidsoverlast, vervuiling en criminaliteit. Dat spoort met de literatuur ter zake (zie bijvoorbeeld Lupton, 2003) en toont het belang aan van een buurtgerichte aanpak van de armoedeproblematiek. In andere landen is het patroon even consistent. Er zijn geen duidelijke verschillen of trends in de tijd zichtbaar. Toch is dat een interessante bevinding aangezien de buurt waarin kinderen en jongeren opgroeien van invloed is op de kansen die zij krijgen in hun latere leven (MacDonald, Shildrick, Webster e.a., 2005). Ook hun gezondheidstoestand is voor een belangrijk deel afhankelijk van hun leefomgeving (Sellström & Bremberg, 2006).

In België wonen multidimensioneel arme huishoudens vaker in buurten met geluidsoverlast, vervuiling en criminaliteit.

Figuur 8 – Kenmerken van de buurt per soort huishouden, land en jaar.

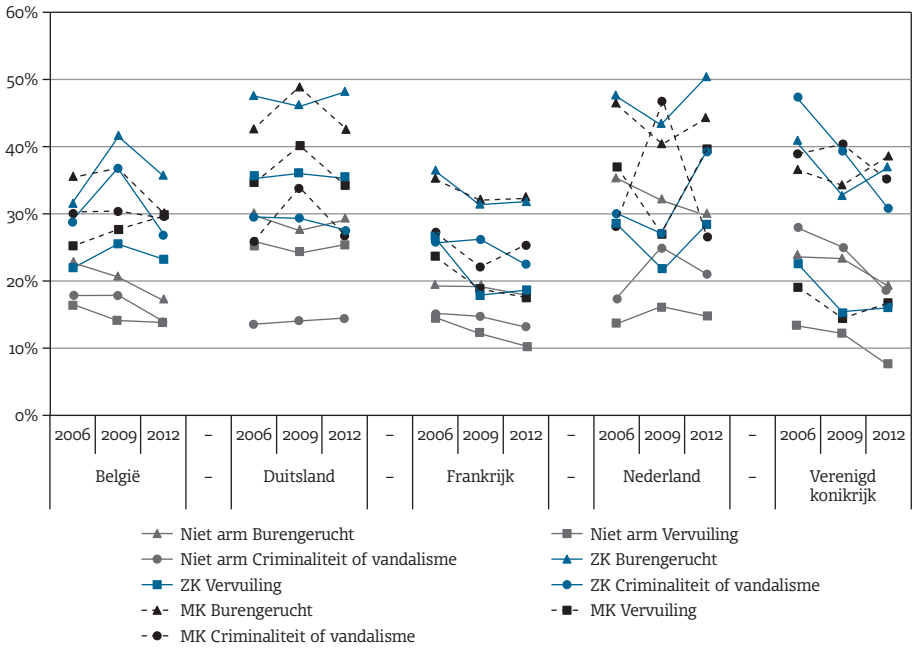

Bron: EU-SILC 2006, 2009 en 2012.

4. Besluit

In deze bijdrage onderzochten we het voorkomen en het patroon van multidimensionele armoede bij huishoudens met en zonder kinderen in België en de buurlanden. Op die manier wilden we een beter inzicht creëren in de breedte en de aard van armoede bij kinderen. We bestudeerden verschillen in deprivatie op het gebied van 'huisvesting', 'financiële stress' en 'beperkte financiële middelen'.

Over het algemeen zagen we dat het percentage multidimensioneel armen (ingedeeld volgens onze definitie) ongeveer gelijk is in huishoudens met en zonder kinderen in de verschillende geselecteerde landen. Nederland viel op doordat het percentage multidimensionele armoede er gemiddeld genomen ongeveer zes procentpunten lager lag dan in de andere landen. Globaal gezien, zagen we weinig verschillen in het aantal deprivaties, ofwel de breedte van de multidimensionele armoede, tussen de huishoudens met en zonder kinderen in de verschillende landen. Alleen in Nederland kennen huishoudens met kinderen iets meer deprivaties dan huishoudens zonder kinderen. Ook voor het aantal deprivaties valt vooral de grote mate van uniformiteit tussen de verschillende landen op.

Op het gebied van 'huisvesting' geldt dat het voor kinderen belangrijk is om in een kwalitatief goede woning te wonen. Een vochtige woning waarin schimmels aanwezig zijn, leidt vaak tot luchtwegklachten (Tischer, Chen & Heinrich, 2011) en een gebrek aan ruimte kan een belemmering vormen voor het uitvoeren van schooltaken (Notten & Roelen, 2010). Uit onze analyses blijkt dat huisvestingsproblemen relatief gezien minder voorkomen dan financiële problemen. De verschillen tussen huishoudens met of zonder kinderen of tussen de vijf bestudeerde landen blijven beperkt. Hoewel er geen grote verschillen zijn tussen de huishoudens met en zonder kinderen, is het aan te bevelen om beleidsmatig prioriteit te geven aan huishoudens met kinderen als het gaat om een kwaliteitsvolle woning, ter verzekering van de gezondheid en ontwikkelingskansen van de kinderen die hierin moeten opgroeien.

De aanwezigheid van schulden in een huishouden en de daaruit resulterende stress kunnen een belangrijke impact hebben op kinderen (Ponnet, Van Leeuwen, Wouters e.a., 2014). Schulden verhogen de kans op het uiteenvallen van huishoudens, wat een negatieve impact heeft op de ontwikkelingskansen van een kind (Mortelmans, Pasteels, Bracke e.a., 2011; Fitch, Hamilton, Basset e.a., 2009). Kinderen uit huishoudens waar veel ouderlijke conflicten voorkomen, doen het over het algemeen slechter op school. De ouders kunnen door hun eigen problemen vaak minder zorg en aandacht besteden aan hun kinderen (Mooney, Oliver & Smith, 2009). Hierdoor lopen dergelijke kinderen een hoger risico op inkomensarmoede, een slechte gezondheid en gedragsproblemen (Walker, 2010; Jansen, Mortelmans & Snoeckx, 2009). Op langere termijn kan dat onder andere leiden tot vroegtijdig schoolverlaten en tot minder kansen om een hogere opleiding te volgen, wat daarna kan resulteren in een lagere socio-economische status.

Bovendien gaat dat gepaard met een grotere kans om later zelf een scheiding mee te maken (Wauterickx, Gouwy & Bracke, 2006). De aanwezigheid van schulden kan voor de ouders op verschillende manieren een barrière vormen op de weg naar betaald werk. Bijvoorbeeld vanwege het moraalverlagende effect, door de extra kosten die het zoeken naar werk met zich meebrengt en doordat een slechte kredietwaarde de opportuniteiten voor mensen met schulden in bepaalde sectoren kan verminderen. Bovendien kan het hebben van betaald werk met zich meebrengen dat het extra ontvangen geld besteed moet worden aan het terugbetalen van de schulden. Dat illustreert de verwevenheid van problemen en barrières waarmee mensen in armoede vaak worden geconfronteerd. In onze eigen analyses valt voor de huishoudens met kinderen op dat het aandeel 'financiële stress' gemiddeld hoger ligt en (daardoor) dat van het domein 'beperkte financiële middelen' lager dan bij de huishoudens zonder kinderen. Dat is vooral in Frankrijk en Nederland het geval. In België, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk zijn de verschillen tussen de twee huishoudsoorten minder uitgesproken. Die resultaten zijn vrij constant over de bestudeerde periode. Het hogere aandeel van het domein 'financiële stress' blijkt vooral verklaard te worden doordat huishoudens met kinderen hun financiële situatie vaker een slechte subjectieve beoordeling geven. Vooral die indicator blijkt, in de gedetailleerde weergave, het aandeel 'financiële stress' in huishoudens met kinderen te laten stijgen. Daarnaast hebben huishoudens met kinderen relatief vaker last met de betaling van de hypotheek of huur en van gas, water en elektriciteit, mogelijk als gevolg van een groter verbruik. Het aandeel van deprivaties op het gebied van technologische aankopen (telefoon, gsm, computer) daalt in de loop van de bestudeerde periode. Mogelijk is dat het gevolg van de daling van de prijs van die producten. Om een verklaring te kunnen geven voor het hogere niveau van financiële stress bij de huishoudens met kinderen is meer diepgaande informatie nodig dan de gegevens waarover we beschikken in onze dataset. Wellicht worden in huishoudens met kinderen andere keuzes gemaakt, vaak in het belang van de kinderen (Gábos, Özdemir & Ward, 2011). Wel kunnen we stellen dat het voor de ontwikkeling van kinderen van groot belang is dat ze kunnen opgroeien in een emotioneel stabiele thuissituatie met ouders die het hoofd vrij hebben om positieve aandacht te kunnen geven aan hun kinderen. Ook op dat vlak is het van groot belang dat multidimensioneel arme huishoudens met kinderen extra ondersteund worden, op verschillende niveaus. Verschaffing van directe financiële middelen door bijvoorbeeld een aanpassing van de kinderbijslag kan hierbij als voorbeeld worden aangehaald (Van Lancker & Coene, 2013). Daarnaast kan gedacht worden aan laagdrempelige toegang tot voorschoolse kinderopvang om kinderen die in precaire omstandigheden moeten opgroeien, de meest optimale ontwikkelingskansen te bieden (Vandenbroeck, 2013).

Bij de opsplitsing naar huishoudtype, waarbij we koppels met kinderen vergeleken met eenoudergezinnen, zagen we dat eenoudergezinnen naar verhouding minder gedepriveerd zijn op het domein van 'huisvesting' en meer op het domein 'beperkte financiële middelen'. Die trend was in alle landen aanwezig en was constant over de bestudeerde

periode. Uit eerder onderzoek bleek dat de kans op armoede varieert naar huishoudtype (Dekkers, 2003; van der Burg & Raeymaeckers 2014); hier zien we dat de armoede een enigszins andere vorm lijkt aan te nemen voor verschillende huishoudtypes.

Het opleidingsniveau van de ouders is van invloed op het welbevinden en de latere ontwikkeling van hun kinderen. Kinderen van ouders met een lagere opleiding zijn vaker gedepriveerd op het gebied van schoolprestaties, cognitieve ontwikkeling en levensstandaard in het algemeen (Bastos & Machado, 2009; Dickerson & Lindley, 2008; Barnes, Conolly & Tomaszewski, 2008). Extra ondersteuning in het onderwijs voor kinderen van laagopgeleide ouders is dan ook aanbevolen; kinderen van laagopgeleide ouders kunnen thuis minder terugvallen op ondersteuning dan leeftijdsgenoten met hoogopgeleide ouders (Sylva, Melhuish, Sammons e.a., 2008). Onze analyses tonen dat het aandeel van deprivaties binnen het domein 'beperkte financiële middelen' in België, Duitsland en Frankrijk groter lijkt te zijn bij laag- en middenopgeleiden, zowel voor huishoudens met als zonder kinderen. Voor de domeinen 'huisvesting' en 'financiële stress' zagen we geen duidelijk verschil.

De effecten van werkloosheid op individuen en huishoudens zijn al uitgebreid onderzocht. Werkloosheid kan een nefast effect hebben op het zelfvertrouwen, de sociale relaties, de gezondheid en het welzijn van de ouders. Als gevolg hiervan kan het ook negatieve implicaties hebben voor hun kinderen (Waddel & Burton, 2006; Black, 2008). Daarnaast worden kinderen van werkende ouders sneller onafhankelijk en krijgen ze een beter inzicht in de waarde van geld (Farrell & O'Connor, 2003). Op langere termijn is het opgroeien in een huishouden waarvan niemand werkt, geassocieerd met een minder succesvolle schoolloopbaan (Barnes, Brown, Parsons e.a., 2012). In onze analyses zien we dat in de huishoudens met een hoge werkintensiteit het domein 'financiële stress' het grootste aandeel uitmaakt. Verder is het opvallend dat het aandeel van het domein 'huisvesting' weinig of niet afhangt van het opleidingsniveau of de werkintensiteit. Dat geldt voor alle landen, voor de hele periode.

We bekeken ten slotte verschillen op het gebied van woonomgeving voor multidimensioneel arme huishoudens met en zonder kinderen. Dat de buurt waarin kinderen opgroeien, van zeer groot belang is voor hun ontwikkeling en kansen in hun latere leven, is al uitgebreid aangetoond in eerder onderzoek. Zo zijn er bijvoorbeeld associaties gevonden met onder andere intellectuele ontwikkeling en schoolprestaties (Chase-Lansdale, Gordon, Brooks-Gunn e.a., 1997; Dupere, Leventhal, Crosnoe e.a., 2010; Greenman, Bodovski & Reed, 2011). Daarnaast speelt de buurt ook een rol op het gebied van gezondheid, waarbij bijvoorbeeld zwaarlijvigheid en lichamelijke activiteit worden gelinkt aan de omgeving waarin kinderen opgroeien (Ding, Sallis, Kerr e.a., 2011; Veitch, Timperio, Crawford e.a., 2011). Ook kunnen huishoudens die in achtergestelde buurten wonen, extra barrières tegenkomen op hun zoektocht naar werk, bijvoorbeeld omdat de verbindingen met het openbaar vervoer minder goed zijn (Smith, Beckhelling, Ivaldi e.a., 2007) of omdat hun woonadres potentiële werkgevers afschrikt. Uit onze analyses blijkt

dat multidimensioneel arme huishoudens vaker in een slechtere buurt wonen (op het vlak van vervuiling, criminaliteit of vandalisme en burengerucht) dan niet-multidimensioneel arme huishoudens. Tussen de huishoudens met en zonder kinderen is er weinig verschil. Aangezien het voor kinderen van groot belang is te kunnen opgroeien in een veilige omgeving, is het belangrijk om bijzondere aandacht te geven aan die bevinding.

De domeinen en indicatoren van multidimensionele armoede die we in onze analyses gebruikten, zijn niet gericht op het evalueren van de specifieke problemen waar kinderen in armoede mee kampen. Idealiter worden dimensies van multidimensionele armoede volledig gekozen aan de hand van het doel van de studie (Alkire, 2008). Deprivaties die specifiek voor kinderen gelden, zoals kleding, voeding, onderwijs en vrije tijd, zijn niet standaard in de SILC opgenomen (Roelen, Gassman & de Neubourg, 2008). Wel is er sinds 2009 een vierjaarlijkse module die specifiek de deprivaties bevraagt die relevant zijn voor kinderen. De resultaten van die module worden verzameld in datasets zoals EU-MODA, die momenteel nog steunt op de data van 2009. De nieuwe resultaten worden binnenkort verwacht.[1] Hoewel we gebruik maakten van de algemene deprivatiedomeinen, denken we dat onze bevindingen het inzicht in kinderarmoede vergroten omdat ook het indirecte effect van de gebruikte domeinen en indicatoren een belangrijke invloed uitoefent op het welzijn van kinderen. Om kinderarmoede te bestrijden, is het immers noodzakelijk om niet alleen aandacht te hebben voor kinderen, maar voor gezinnen of huishoudens als geheel, aangezien kinderen hier altijd deel van uitmaken. De mate van welvaart waarover het gezin als geheel kan beschikken, ofwel de mate waarin het gezin als geheel met beperkingen wordt geconfronteerd, is van cruciaal belang voor het welzijn van de kinderen (Anthony, King & Austin, 2011; Smith, Daniels, Edwards e.a., 2008).

NOOT

1. Zie http://www.unicef-irc.org/MODA/

HOOFDSTUK 3

Weg met het taboe: hoe kinderen armoede beleven en hoe Nederlandse gemeenten kinderarmoede bestrijden

Trudi Nederland en Jodi Mak

1. Kinderen in armoede in Nederland

In Nederland leeft 11,6% van de kinderen in armoede. Dat zijn 432.000 kinderen (Kinderombudsman, 2014). Voor veel kinderen die in armoede leven, is dat een emotionele, materiële en sociale belasting; ze voelen zich vaak buitengesloten, maken zich zorgen en schamen zich. Daarnaast vinden kinderen het moeilijk om over hun situatie te praten en kunnen ze vaak niet deelnemen aan sport en cultuur (Snel, van der Hoek & Chessa, 2001; van der Hoek, 2005; Roest, Lokhorst & Vrooman, 2010; Roest, 2011; Steketee e.a., 2013). Armoede heeft grote gevolgen voor kinderen. Kinderen tot 3 jaar die in armoede opgroeien, zijn vaker onveilig gehecht (Geenen, 2007). Als het gaat om kinderen tot 12 jaar, is er een verband tussen armoede en psychosociale problemen (Dekovic, Snel & Groenendaal, 1997). Armoede blijkt ook de kans te vergroten op het verlaten van school zonder startkwalificatie (Holter, 2008). Tevens blijkt armoede een belangrijke risicofactor te zijn voor kindermishandeling (RMO, 2009; Hermanns, Öry & Schrijvers, 2005). Redenen genoeg voor de Kinderombudsman om de leefsituatie van kinderen in armoede op de agenda te zetten en vooral ook om hen zelf aan het woord te laten over hun leven. Het Verwey-Jonker Instituut verrichtte in zijn opdracht hierover een onderzoek. De start daarvan was een korte vragenlijst die kinderen bij een meldpunt op de website van de Kinderombudsman hebben ingevuld.

2. Een meldpunt voor kinderen

In Nederland opende begin februari 2013 de Kinderombudsman een Meldpunt Kinderen in Armoede.[1] Begin maart 2013 werd dat weer gesloten. In die paar weken meldden 681 kinderen wat hun ervaringen zijn met armoede in de thuissituatie en wat zij als oplossingen zien. Daarnaast gaven 421 ouders, professionals, ambtenaren en mensen die op een andere wijze betrokken zijn bij armoede, hun ervaringen met en problemen rond het armoedebeleid door. Kinderen konden zich ook aanmelden voor een gesprek. We

hebben 25 kinderen via face-to-face-interviews uitgebreid gesproken over hoe zij hun dagelijkse leven ervaren.

In dit hoofdstuk gaan we uitgebreid in op de resultaten van dat onderzoek, vooral op het perspectief van kinderen in armoede tussen 6 en 18 jaar. In wat voor een situatie bevinden zij zich? Hoe ervaren ze dat? Zien ze zelf oplossingen om de situatie voor henzelf, maar ook voor andere kinderen te verbeteren? Daarnaast hebben we onder alle Nederlandse gemeenten (N = 408) een enquête uitgezet om te achterhalen of er iets voor kinderen en armoede gebeurt en als dat het geval is, wat dat dan is. De helft van alle gemeenten reageerde. Vervolgens zijn er interviews gehouden met dertig gemeenten om meer achtergrondinformatie over hun armoedebeleid voor kinderen te krijgen. We doen verslag over wat gemeenten voor die kinderen doen. Tot slot bekijken we hoe ze kinderen daarbij kunnen betrekken.[2]

3. Kinderen aan het woord

Via het Meldpunt reageerden 681 kinderen op een aantal stellingen over hun thuissituatie, over wat leven met weinig geld voor hen betekent en hoe ze daarmee omgaan. In de gesprekken met kinderen tekenden we ook hun toekomstverwachtingen op. We geven hier de belangrijkste uitkomsten over hun perspectief op armoede weer.[3]

Wat de onderzoeksmethodiek betreft, is het belangrijk dat het gaat om een meldpunt. De kans bestaat dat zo'n meldpunt een selecte groep aantrekt. De groep kinderen die gereageerd heeft, is dus niet representatief voor de totale groep kinderen die in Nederland in armoede leven. De uitkomsten zijn daarom indicatief en niet te generaliseren naar alle kinderen die in gezinnen met weinig geld leven. Ook is het belangrijk te benadrukken dat de kinderen woonachtig in Caribisch Nederland niet meegenomen zijn in dit onderzoek. Voor de leefsituatie van die kinderen verwijzen we naar een rapport van Unicef uit 2013 (Unicef, 2013).

Misbruik van het meldpunt lijkt nauwelijks of in ieder geval niet in groten getale aan de orde te zijn. Bij het enige IP-adres dat zeven keer gebruikt werd, gaven verschillende kinderen aan dat ze in een asielzoekerscentrum woonden. Het ging hier dus om verschillende kinderen die de vragen vanaf dezelfde locatie beantwoordden. Van de 681 kinderen van 6 tot en met 17 jaar die het meldpunt benaderden, gaven zeven kinderen zelf aan dat ze niet arm zijn. In totaal vulden 541 kinderen alle vragen volledig in.[4] Twee vijfde van die groep valt in de leeftijdscategorie 6 tot en met 10 jaar (41%). Kinderen van 10 jaar vulden de vragenlijst het vaakst in (16%), de 6- en 17-jarigen deden dat het minst vaak (respectievelijk 4% en 5%). De meisjes zijn daarbij in de meerderheid, bijna drie op de vijf (59%). Op de vraag naar de gezinssamenstelling[5] antwoordde bijna de helft van die kinderen dat ze leefden in een eenoudergezin (46%). Iets meer dan twee op de vijf kinderen wonen in een tweeoudergezin (42%) en 7% van hen leeft in een samengesteld gezin.

Bijna een op de vijf jongeren tussen de 11 en 18 jaar gaf aan dat ze wel een gesprek wilden (n = 62). Jongeren die een telefoonnummer achterlieten, ontvingen een e-mail dat zij gebeld zouden worden. Dat gebeurde een week later. Jongeren die alleen een e-mailadres achterlieten, ontvingen een e-mail met het verzoek te reageren en aan te geven hoe en wanneer zij het gesprek wilden voeren. Uiteindelijk lukte het de onderzoekers om met 25 jongeren een gesprek te voeren, telefonisch of bij de jongeren thuis.

3.1 Armoede in het dagelijkse leven

De meeste kinderen eten elke dag een warme maaltijd (61%) en vieren jaarlijks hun verjaardag (62%), maar voor bijna 40% van de kinderen geldt dat niet:

> "De porties zijn klein. Als we krap zitten aan het eind van de maand, eten we brood." (Sophie, 12)
> "Er staan vaak dezelfde gerechten op het menu." (Bas, 13)
> "Eerst was de ontbijtbak altijd vol, nu kan ik 's morgens uit steeds minder kiezen." (Soraya, 11)

Nieuwe kleding kopen is niet vanzelfsprekend. Meer dan twee vijfde van de kinderen krijgt geen nieuwe kleding (43%) en meer dan twee vijfde krijgt dat soms (42%). Uit de interviews blijkt dat kinderen vaak hun kleding van anderen krijgen: bijna de helft van de geïnterviewde kinderen gaf dat aan.

Meer dan een op de drie kinderen gaat soms of regelmatig met het gezin naar de voedsel- of kledingbank. Damien (11) is blij met de voedselbank: "Ik ben erg dankbaar en help weleens een middag mee om pakketten uit te delen." Voor een deel van de gezinnen is de voedselbank ook een bron van sociale steun en een sociaal netwerk met andere gezinnen in dezelfde situatie. Anderen schamen zich voor het feit dat hun gezin naar de voedselbank gaat, zoals Bas (13): "Ik hoop dat niemand op school ooit te weten komt dat we naar de voedselbank gaan." De vader van Fabiano (17) wil er uit schaamte geen gebruik van maken.

Bijna een op de vijf kinderen heeft te maken gehad met het afsluiten van elektriciteit of water (18%). De moeder van Dylan (11) stapt nu elke maand over naar een andere energiemaatschappij om te voorkomen dat dit nog eens gebeurt. Lola (16) heeft dat ook al eens meegemaakt. Op de vraag wanneer ze voor het laatst afgesloten waren, geeft ze aan dat dit best lang geleden is, namelijk twee maanden eerder.

3.2 Participatie in activiteiten en vakantie

Kinderen merken dat er weinig geld is omdat ze minder of geen leuke dingen kunnen doen, zoals een sport of hobby beoefenen of een leuk uitje ondernemen (36%). De kinderen kunnen niet deelnemen omdat die activiteiten te duur zijn of omdat de bijkomende

kosten (zoals kleding en materiaal) te hoog zijn. Ruim drie op de vijf kinderen (61%) geven aan dat ze wel deelnemen aan een of meerdere van de genoemde activiteiten. Een derde van die groep 6- tot 18-jarigen doet een sport (34%), ongeveer een op de acht heeft zwemles (12%) en een kleine groep doet aan dans (8%), heeft een andere hobby (7%) of heeft muziekles (6%). Daarnaast gaf bijna een op de drie kinderen aan dat ze weleens naar een film, een concert of een toneel gingen (31%). Waar gezinnen vooral op besparen, is vakantie. Zeven op de tien kinderen geven aan dat ze niet op vakantie gaan (71%).

De geïnterviewde kinderen vertellen dat ze door de armoede nergens naartoe kunnen en daardoor veel thuis zitten. Ze missen het doen van leuke dingen, zoals naar een pretpark gaan, kunnen shoppen en nieuwe (merk)kleding kopen. Dat laatste noemden zij opvallend vaak. Daarnaast vermelden ze niet op vakantie kunnen gaan, geen verjaardagsfeestje kunnen vieren, niet met vriendjes naar het zwembad kunnen, niet mee kunnen op schoolreis of kamp en niet naar familie kunnen gaan.

3.3 Armoede veroorzaakt zorgen en spanningen

Armoede in de thuissituatie kan spanningen veroorzaken binnen het gezin, bijvoorbeeld in de relatie tussen ouders onderling of in de relatie tussen ouder(s) en kinderen. Kinderen ervaren veel negatieve gevoelens doordat zij spanningen in het gezin ervaren en een gevoel van vrijheid missen:

> "Rondkomen met weinig geld vergt in zijn algemeenheid veel planning. Dit kan van tijd tot tijd behoorlijk vermoeiend zijn." (Bibi, 18)
> "Als er één ding is dat ik zou veranderen, dan was het wel dat de spanning en onzekerheid zouden verdwijnen uit het gezin." (Fabiano, 10)

Veel kinderen maken zich regelmatig zorgen om hun leefsituatie: 30% elke dag en 32% elke week. De interviews met kinderen bevestigen dat beeld en geven meer inzicht in wat 'je zorgen maken' voor kinderen betekent. Het merendeel van de zorgen is gericht op de geldproblemen. Ze hebben in de helft van de gevallen echter ook te maken met de angst om bijvoorbeeld uit huis te worden gezet, geen eten of spullen te hebben of nog meer schulden te maken. Zo vertelt Quincy (11) dat zij zich vooral druk maakt over haar vijf maanden oude broertje. "Luiers en babyproducten zijn duur, wat als er op een dag geen geld meer is voor deze producten?" Elze (17) mist het zorgeloos zijn het meest:

> "Bij alles wat ik doe, moet ik nadenken. Bijvoorbeeld of ik zomaar wat te eten kan pakken als ik uit school kom en honger heb of dat ik dan al mijn avondeten eet. Het arm zijn houdt je de hele dag bezig."

Die zorgen leiden bij een aantal kinderen tot fysieke en/of psychische klachten. Ongeveer een kwart van de geïnterviewde kinderen geeft aan dat ze weleens hoofdpijn, buikpijn of tekenen van vermoeidheid hebben omdat zij zich zorgen maken over de

situatie. Een enkeling gaat naar de psycholoog of volgt een training vanwege de thuissituatie. Daarnaast benoemen kinderen een aantal andere persoonlijke gevolgen: zij schamen zich voor de situatie, voelen zich machteloos of schuldig. Als kinderen een keer iets leuks kopen, voelen ze zich soms schuldig tegenover de andere gezinsleden. In enkele gevallen verkochten kinderen zelfs eigen bezittingen om hun gezin te steunen en leenden zij geld aan hun ouders.

Wat verder opvalt, is dat het overgrote deel van de geïnterviewde kinderen zich vergelijkt met anderen. Doordat ze zien dat anderen het beter hebben, merken ze dat ze zelf arm zijn. De kinderen vinden het lastig om verhalen te horen van kinderen die wel leuke dingen kunnen doen en om te zien dat ze veel duurdere spullen hebben:

> "Mijn klasgenoten hebben dure kleren en scheppen daar ook over op. Ze hebben ook de nieuwste spullen en de meesten hebben een smartphone." (Merel, 10)
> "Mijn vrienden vragen geld aan hun ouders om naar de bioscoop te gaan, kopen kleren die ze willen en zitten op meerdere sporten." (Sasha, 15)
> "Het is niet leuk thuis te zitten als je weet dat anderen iets leuks aan het doen zijn dat jij niet kan betalen." (Bowie, 12)

3.4 Kunnen kinderen praten over armoede?

Bijna de helft van de kinderen praat af en toe met zijn of haar ouders over de situatie (45%). Voor meer dan een op de zes kinderen is het onderwerp 'geld' thuis nooit onderwerp van gesprek. De meeste kinderen durven hun ouders wel te vragen om iets dat ze echt heel graag willen of nodig hebben (83%). Toch zorgt weinig geld hebben bij veel kinderen voor spanning in huis. Fabiano (17) vertelt hierover: "Voor mijn huidige opleiding moest ik per se een laptop hebben. De laptop moest ook nog eens van een bepaald merk zijn. De kosten bedroegen maar liefst € 1.500. Mijn ouders hebben hiervoor hun laatste spaargeld moeten aanspreken. Ik voel me hier schuldig over." Bij twee vijfde van de kinderen zorgt het gebrek aan geld of de schulden voor ruzie tussen de ouders.

Veel kinderen vinden het niet prettig als klasgenoten weten dat ze thuis weinig te besteden hebben. Het merendeel van de geïnterviewde kinderen vermijdt dat gespreksonderwerp op school bewust: "Nee, dat hoeven ze toch niet te weten? En zeker niet op school!", aldus Charissa (11). Soraya (11) heeft het er weleens met vriendinnen over, maar ziet school ook als een leuke afleiding: "School is toch voor leuke dingen? Als ik erover praat, word ik steeds met de situatie geconfronteerd." Slechts een enkeling praat op school openlijk over de armoede die ze thuis ervaren. Twee kinderen constateren dat er op school zelden over armoede wordt gepraat en dat ze ook geen idee hebben of andere kinderen in hun klas in dezelfde soort situatie verkeren als zijzelf. Slechts een kind vertelde dat ze veel steun ontvangt op school door een toegewezen vertrouwenspersoon. Pesten is een belangrijke reden om de thuissituatie op school stil te houden. Armoede is vaak zichtbaar door de kleding die kinderen dragen en de meeste pesterijen gaan hierover.

Ook met vrienden praten kinderen niet openlijk over hun armoedesituatie. Iets meer dan een op de acht bespreekt dat met vrienden of vriendinnen (13%). Ruim 60% – meer dan drie op de vijf – doet dat niet. Weinig geld hebben is voor meer dan een op de vier kinderen zelfs een reden om vrienden of vriendinnen niet mee naar huis te nemen (27%). Uit de interviews blijkt dat het merendeel minimaal twee goede vrienden of vriendinnen heeft. Vaak zitten die vrienden niet op dezelfde school. De meesten van hen maken deel uit van een vriendengroep.

Als dat onderwerp wel bespreekbaar is, kan het steun en zorg opleveren en houden vrienden meer rekening met hen, zoals bij Sanne (12): "Mijn vriendinnen snappen heel goed in wat voor een situatie ik zit en proberen mij ook zo veel mogelijk te helpen. Soms betalen ze een bioscoopkaartje voor mij zodat ik ook gezellig meekan." Die kinderen worden ook regelmatig uitgenodigd om bij hun vrienden te komen eten of gaan bijvoorbeeld mee op vakantie: "Er is geen geld om op vakantie te gaan, maar gelukkig kan ik dit jaar met een van mijn goede vrienden mee op vakantie naar België", aldus Bas (13).

3.5 Armoede heeft ook positieve gevolgen

Bij veel geïnterviewde kinderen blijkt de betrokkenheid van de omgeving een positieve rol te spelen bij het omgaan met armoede, zowel emotioneel als in praktische zin. Grootouders, merendeels oma's, maar ook tantes en ooms trakteren de kinderen op uitjes, stoppen ze wat geld toe voor bijvoorbeeld een goed rapport of betalen sportactiviteiten. Ook eten veel van die kinderen eens of meerdere keren per week bij die familieleden. Buren kunnen eveneens belangrijk zijn, zoals voor Valerie (12): "Gelukkig zijn er mensen in de buurt die oog hebben voor ons gezin. Onze buren hebben een eigen moestuin en brengen af en toe wat groenten." Soms kan schaamte die vormen van steun in de weg zitten, zoals bij Camilla (12):

> "Ons gezin ontvangt weinig steun, waarschijnlijk omdat vele familieleden niet van onze situatie afweten. Ik denk dat mijn vader en moeder het moeilijk vinden om het met de rest van de familie te bespreken en dat ze het lastig vinden om hulp te accepteren."

Ongeveer de helft van de geïnterviewde kinderen vertelt dat ze als gezin erg hecht zijn geworden en dat ze door de situatie dichter naar elkaar zijn toegegroeid. Een sterkere band met ouders en broers en zussen noemen de kinderen vaak. Verder vinden de geïnterviewde kinderen dat ze goed met geld leren omgaan, zoals Sasha (15):

> "Soms is het lastig om weinig geld te hebben, maar misschien heb je er later wel wat aan. Dan weet je wel hoe je je moet redden met minder geld."

De thuissituatie motiveert eveneens om het op school goed te doen om zo een diploma te behalen en zelf later wel geld te verdienen. Kinderen merken daarnaast op dat ze

kleine dingen extra waarderen, ook dingen die voor andere kinderen normaal zijn, zoals uitstapjes maken, het gezellig maken in huis of eens wat luxueuzer eten.

3.6 De toekomstverwachtingen van kinderen in armoede

Hoe langer een gezin in armoede leeft, hoe meer bij een aantal arme kinderen de gevoelens van angst, afhankelijkheid en ongelukkig zijn toenemen (Vanhee, 2007). Jonge kinderen uit eenoudergezinnen, uit gezinnen van niet-westerse herkomst en uit gezinnen met een laag inkomen hebben de meeste kans op nadelige gevolgen van armoede op hun welbevinden (Stevens, Pommer, Kempe e.a., 2009). Een vaak genoemd probleem is het gevoel dat de situatie niet zal veranderen in de toekomst. Dat zien we ook terug bij de kinderen die het meldpunt belden. Bijna een derde van de kinderen verwacht dat deze situatie langer dan een jaar zal duren of nooit zal verbeteren. Van de geïnterviewde kinderen denkt een minderheid dat de situatie in de komende jaren zal verbeteren, bijvoorbeeld omdat de moeders willen gaan werken als de kinderen naar de middelbare school gaan of omdat bekend is dat hun ouders binnen enkele jaren uit de schuldsanering zijn. Sanne (12) ziet wel hoop voor de toekomst:

> "Als het schuldsaneringstraject ten einde is, is er direct veel meer te besteden omdat het gezin het dubbele inkomen mag houden. Het is nog twee jaar doorkomen en dan ziet alles er waarschijnlijk rooskleuriger uit."

De meeste kinderen durven wel te dromen over hun toekomst. Slechts een enkeling denkt dat de financiële situatie de toekomstplannen in de weg zit. Wel maakt zeker de helft van hen zich regelmatig zorgen over de financiering van hun toekomstige opleiding. Die zorgen hebben vooral betrekking op het betalen van collegegeld, schoolboeken, laptops en op kot gaan. Voor Maarten (16) is het zelfs een reden om te gaan studeren in België:

> "Ik wil dierenarts worden. Hiervoor ga ik na mijn eindexamen diergeneeskunde studeren in België. In België betaal je aanzienlijk minder collegegeld en ook is het goedkoper om een kamer te huren."

3.7 Welke oplossingen reiken kinderen aan?

Kinderen gaan allemaal op hun eigen wijze om met armoede. Ze ontdekken vaak manieren om de situatie voor zichzelf beter te maken, zoals het nemen van een bijbaantje of het doen van een 'heitje voor een karweitje'. Veel kinderen komen met tips waarmee andere kinderen zelf het heft in eigen handen kunnen nemen. Bijna een op de vijf noemt het zoeken van een bijbaantje (18%) en ongeveer een op de acht heeft het over geld sparen en bezuinigen op uitgaven (12%). Daarnaast geven veel kinderen aan dat ze spa-

ren (24%). Ze krijgen dat spaargeld bijvoorbeeld via zakgeld (5%), voor hun rapport of verjaardag (5%) of af en toe van familieleden, zoals opa's en oma's (14%). Verder zijn er tips om creatief te zijn en leuke bezigheden te verzinnen die geen of weinig geld kosten (12%) of om leuke dingen te doen met familie en vrienden (1%).

Een aantal kinderen die het meldpunt belden, adviseert andere kinderen in dezelfde positie om de situatie te accepteren, bijvoorbeeld door tevreden te zijn met wie je bent en wat je wel hebt (10%), ermee te leren leven en er het beste van te maken (4%), hoopvol te blijven (4%), je er niets van aan te trekken (2%) en jezelf niet met anderen te vergelijken (1%). Dat zijn ook tips die de geïnterviewde kinderen noemen. Vier van hen vinden dat kinderen zich niet moeten schamen en zich niets moeten aantrekken van wat anderen zeggen: "Ik kan er zelf niks aan doen, dus waarom zou ik erover liegen?", aldus Quincy (11). Vier anderen raden aan vooral vertrouwen te houden, positief te blijven en te zorgen dat ze later niet zelf in die situatie terechtkomen door hun best te doen op school: "Wacht gewoon af, al duurt het een jaar, twee jaar of vijf jaar, uiteindelijk zal het altijd beter gaan", aldus Fabiano (17).

4. Opvoeders en professionals aan het woord

Het Meldpunt Kinderen en Armoede was gericht op kinderen tot 18 jaar, maar ook aan volwassenen is de mogelijkheid geboden om te reageren. Aan hen is gevraagd op welke wijze ze te maken hebben met armoede, wat hun mening is over het huidige armoedebeleid en wat zij voor mogelijkheden zien om te zorgen dat minder kinderen in armoede opgroeien.
Van de 421 mensen die reageerden, is het merendeel zelf opvoeder of ouder (46%). Daarnaast reageerde een kleine groep van mensen met een familielid dat arm is (9%). De overige melders zijn vanuit hun beroep of als vrijwilliger betrokken bij de hulpverlening of ondersteuning van gezinnen in armoede; dat zijn bijvoorbeeld vrijwilligers bij de voedselbank, maatschappelijk werkers, welzijnswerkers of schuldhulpverleners.

De opvoeders en professionals zijn duidelijk niet tevreden met het huidige armoedebeleid. Velen van hen zijn van mening dat er geen specifiek beleid is dat zich richt op kinderen of ze vinden het te beperkt, er zou meer gedaan moeten worden voor kinderen. Hun belangrijkste commentaar is dat het armoedebeleid varieert per gemeente. Er zijn grote verschillen in de lokale regelingen en voorzieningen. Daarnaast zijn de melders van mening dat er te weinig samenhangend beleid is tussen de verschillende instellingen en voorzieningen. Instellingen zouden meer moeten samenwerken.
In totaal zijn er 588 suggesties gedaan om de situatie van kinderen in armoede te verbeteren. Meerdere mensen noemen dezelfde oplossingen. Zo menen veel mensen dat er aparte financiële (steun)regelingen moeten zijn voor kinderen in armoede, zodat zij zich kunnen ontplooien en ontwikkelen en actief kunnen meedoen aan de samenleving.

Sport, cultuur en dergelijke zaken moeten voor die kinderen toegankelijk zijn en ouders en opvoeders moeten steun krijgen.

4.1 Nood aan steun en hulp voor opvoeders

Ouders moeten steun krijgen in het omgaan met armoedesituaties, vooral tegenover kinderen. Ouders zien zich telkens weer geconfronteerd met het feit dat ze hun kinderen niet kunnen geven wat zij nodig hebben. Dan gaat het niet over merkkleding, maar over basale zaken, zoals geen geld hebben voor een nieuwe bril, nieuwe schoenen of een gebitsbeugel.

De ouders en professionals vinden ook dat de ouders meer steun en hulp moeten krijgen omdat armoede tot stress en psychische problematiek leidt. De gezinnen moeten naast hulp gericht op de financiële situatie (schuldhulpverlening, budgettering) steun en begeleiding krijgen in de opvoedingssituatie en de communicatie naar hun kinderen.

Van belang is dat er steun en hulp komt die aansluit bij de gezinssituatie. Er bestaat niet zoiets als hét kind in armoede. Elk kind leeft in een andere (gezins)situatie. Projecten of maatregelen hebben meer kans van slagen wanneer die flexibel kunnen inspelen op de verschillende zorgelijke situaties waarin de doelgroep mogelijk zit en hun gepaste begeleiding en ondersteuning kunnen geven. Hierbij viel de opmerking dat professionals meer oog voor armoede moeten hebben. Vooral het onderwijs moet meer doen aan kennisoverdracht over wat de gevolgen zijn voor kinderen die in (langdurige) armoede opgroeien. Hulpverleners en docenten dienen zich meer bewust te zijn van de rol die armoede in gezinnen kan spelen. Zij zouden structureel ondersteunende informatie moeten geven aan de ouders.

> Projecten of maatregelen hebben meer kans van slagen wanneer ze gepaste begeleiding en ondersteuning kunnen geven.

4.2 Behoefte aan bijkomende steun voor kinderen

Veel mensen zijn voorstander van extra regelingen die specifiek gericht zijn op kinderen. De melders vinden het belangrijk aan de basislevensstandaard te voldoen, zoals voedsel en goede kleding. Ze vinden het vooral belangrijk dat kinderen gezond eten. Meerdere mensen opperen dat de school gratis maaltijden kan aanbieden, waardoor de kinderen in ieder geval een gezonde maaltijd krijgen met verse groenten en fruit.
Het belangrijkste is dat de financiële steun past bij de individuele situatie van de gezinnen. Veel mensen geven volgens de respondenten aan dat zij buiten de boot vallen vanwege de bestaande regelgeving, met name door het strikt hanteren van een inkomensgrens. Het netto-inkomen van een gezin zou het uitgangspunt moeten zijn.

4.3 Een inkomensafhankelijke kinderbijslag[6]

De kinderbijslag zou inkomensafhankelijk moeten zijn. Voor gezinnen die in een armoedesituatie verkeren, zou de kinderbijslag omhoog moeten, vinden veel melders. Daarnaast zouden ouders geen extra bijdragen moeten betalen voor voorzieningen die bij het dagelijkse leven van kinderen horen, zoals binnen het onderwijs voor schoolgeld, boekengeld, schoolreisjes en extra activiteiten.

Een basisinkomen en een betere verdeling van inkomens benoemen de melders eveneens regelmatig. Vooral het stapelen van bezuinigingsmaatregelen maakt dat ouders het gevoel hebben dat ze het niet meer kunnen redden en het ene gat met het andere moeten vullen. Een voorbeeld is het eigen risico van de zorgverzekering. Als twee personen een eigen risico moeten betalen, is 700 euro een enorm bedrag, zeker als ook de huur en de energierekening steeds verder stijgen, aldus de melders. Daarnaast wijzen ze op allerlei zaken die onder de aanvullende verzekering vallen en niet of slechts gedeeltelijk vergoed worden, zoals nieuwe brillenglazen voor kinderen.

4.4 Voorbeelden van goede projecten voor kinderen in armoede

In totaal werden 190 voorbeeldprojecten in Nederland genoemd als goede initiatieven van armoedebeleid voor kinderen. Vooral Stichting Leergeld en de regelingen voor deelname van jongeren aan sport en cultuur (jeugdsportfonds, cultuurfonds, participatiefonds) komen daarbij naar voren. Stichting Leergeld zet zich in voor schoolgaande kinderen van 4 tot 18 jaar uit gezinnen met minimale financiële middelen, die vanwege dat gebrek aan financiële middelen niet kunnen meedoen met hun leeftijdsgenootjes. De stichting kan een financiële vergoeding bieden voor een fiets, computer of schoolreisje of voor de contributie van een sportclub of scouting. Er zijn 68 vestigingen van Stichting Leergeld, dus niet in alle gemeenten is die voorziening aanwezig. Verder zijn er op gemeentelijk niveau in verschillende gemeenten fondsen die gezinnen een extra financiële vergoeding verstrekken voor sport of cultuur.
Een aantal instanties doet iets voor kinderen op speciale feestdagen. Een voorbeeld is Stichting Jarige Job, die kinderen via de voedselbanken een verjaardagsdoos aanbiedt als ze jarig zijn. Een ander voorbeeld is de vakantiebank, die mensen gratis vakanties aanbiedt. De doelgroep zijn mensen die er geruime tijd niet tussenuit zijn geweest, terwijl ze daar echt aan toe zijn vanwege langdurige werkloosheid of arbeidsongeschiktheid of vanwege een slepende ziekte van een gezinslid.

4.5 De ongelijkheid tussen gemeenten moet verdwijnen

Ouders en professionals hebben het gevoel dat het in Nederland uitmaakt waar je als kind in een armoedesituatie woont en opgroeit. Veel van de steun en hulp die gezinnen

ontvangen en die ze als waardevol ervaren, komt vanuit een particulier initiatief, zoals Stichting Leergeld of de voedsel- of kledingbanken. Die voorzieningen zijn echter niet in alle gemeenten aanwezig en er is geen landelijk dekkend aanbod. Daarnaast hebben alle gemeenten een eigen armoedebeleid. Ze geven daar in meer of mindere mate actief informatie over aan de gezinnen die daarvoor in aanmerking komen. Het lokale sociale beleid zou niet mogen verschillen per gemeente. Een aantal melders noemt expliciet de te grote verschillen tussen de gemeenten in regelingen en voorzieningen die ze aanbieden. Ouders vinden het moeilijk te begrijpen waarom er in hun gemeente geen voedselbank, stadspas of computerproject is.

5. Gemeenten over armoede

Welke verschillen zijn er tussen gemeenten als het gaat om maatregelen om kinderen in armoede te ondersteunen? Op 1 januari 2013 telde Nederland 408 gemeenten. Op 2 april 2013 is naar de wethouder Jeugd van alle gemeenten een uitnodiging van de Kinderombudsman verzonden om onze digitale vragenlijst in te vullen. Op 10 april is een herinnering verzonden. Om de respons zo hoog mogelijk te krijgen, werd vervolgens gebeld naar die gemeenten die relatief veel kinderen in armoede hebben en de vragenlijst nog niet hadden ingevuld. Vervolgens zijn in een tweede belronde alle gemeenten teruggebeld die aan de vragenlijst waren begonnen, maar die nog niet hadden afgemaakt. Dat om ervoor te zorgen dat de informatie per gemeente zo compleet mogelijk zou zijn. De enquête is uiteindelijk ingevuld door 198 gemeenten, oftewel 48,5%. Daarvan hebben er 191 de lijst helemaal ingevuld (7 hebben een groot deel ingevuld). De behaalde steekproefgrootte van 198 ligt zo dicht bij de benodigde steekproefgrootte van 199 gemeenten dat betrouwbare conclusies getrokken kunnen worden. Uitgaande van een betrouwbaarheidsniveau van de respons van 95%, betekent dat een steekproefresultaat dat in 19 van de 20 gevallen overeenkomstig is met de werkelijkheid.

Na analyse van de enquête zijn 30 gemeenten geselecteerd waar met ambtenaren telefonische interviews zijn gehouden. Die selectie vond plaats op basis van vijf indicatoren: de omvang van het algemene armoedebeleid, de omvang van het specifieke beleid voor kinderen, de interne samenwerking binnen de gemeente, de externe samenwerking met lokale partners, de betrokkenheid van kinderen bij het beleid.

Uit die representatieve enquête en de interviews benoemen we de opvallendste punten uit de praktijk van het armoedebeleid.

Alle gemeenten in Nederland hebben maatregelen voor de financiële ondersteuning van gezinnen met kinderen en van alleenstaande ouders. Veel gemeenten (88,4%) hebben daarnaast ook voorzieningen voor het ondersteunen van de sociale participatie van kinderen. Het gaat dan om sporten en deelnemen aan cultuur, maar ook om het mogelijk maken van schoolreisjes en de noodzakelijke faciliteiten voor het onderwijs als

een computer en een internetverbinding. Meerdere gemeenten besteden ook specifieke aandacht aan de ontwikkeling van kinderen en de psychische problemen waar ze in hun dagelijkse leven mee kampen.

5.1 Onderlinge verschillen tussen gemeenten

De voorzieningen voor kinderen zijn onderdeel van verschillende beleidsterreinen, zoals het armoede-, jeugd-, onderwijs-, sport- en gezondheidsbeleid. Gemeenschappelijk is dat de gemeenten zich vooral richten op het ondersteunen van de sociale participatie van kinderen. Kinderen moeten kunnen meedoen, is de belangrijkste focus van de voorzieningen.

Hoe de deelname van kinderen in de praktijk wordt gerealiseerd, verschilt echter per gemeente. Het bevorderen van de deelname aan sport, cultuur en sociale activiteiten op school, is bij veel gemeenten in voorzieningen vertaald. Maar aan welke activiteiten kinderen vervolgens kunnen deelnemen, verschilt sterk. Het gaat daarbij niet alleen om het soort activiteiten of de hoogte van de financiële steun bij de beschikbare voorzieningen, maar ook om het aantal kinderen dat kan deelnemen. In sommige gemeenten bestaat er een open eindregeling en kunnen alle kinderen deelnemen, maar in andere gemeenten is dat maar een klein aantal. Dat heeft te maken met de beperkte financiële middelen en de politieke prioriteit.

5.2 Een samenhangende aanpak is nodig

Uit het onderzoek blijkt dat de ondersteuning van verschillende onderdelen van de leefsituatie van kinderen in armoede belegd is bij verschillende beleidsafdelingen van een gemeente. De interne samenwerking om tot een goede aanpak voor kinderen te komen, kan in veel gemeenten beter gebeuren. Vaak hangt de samenwerking af van persoonsgebonden contacten tussen ambtenaren.

In een aantal gemeenten is er voor de uitvoering van het beleid samenwerking met lokale organisaties. Goed gebruik maken van de kennis die er bij die organisaties is, kan juist een belangrijke input zijn voor het ontwikkelen van een samenhangende aanpak. Nu zijn de contacten nog vaak gericht op het 'vinden van de doelgroep' en het uitwisselen van informatie. In hoofdstuk 8 worden alvast aanzetten gegeven voor het oprichten van lokale netwerken voor de bestrijding van kinderarmoede.

5.3 Het bereik van kinderen

Veel gemeenten monitoren niet of halfslachtig de voorzieningen met de vraag of ze de rechthebbende minima en hun kinderen bereiken. Verder is het niet duidelijk of het geld dat aan de ouders wordt verstrekt, wel bij de kinderen terechtkomt.

Wat ook verschilt tussen gemeenten, is het stimuleren van het gebruik van de voorzieningen. Veel gemeenten geven goede bekendheid aan de mogelijkheden door schriftelijke en digitale media, maar er zijn ook gemeenten die hier minder aandacht aan besteden. Het gebruik van meer sociale media zou, zeker als het gaat om het informeren van kinderen, beter benut kunnen worden.

5.4 Toekomstbeelden

Gemeenten zijn druk bezig om het armoedebeleid te actualiseren en daarbij de aandacht voor de positie van kinderen te vergroten. Zo willen ze bijvoorbeeld het beleid beter op maat maken en een meer integrale aanpak uitwerken. Bij het maatwerk gaat het nadrukkelijk om kinderen, bijvoorbeeld: "We zijn bezig met de evaluatie van het minimabeleid met als doel een heroriëntatie van de sociale visie op armoede. Kinderen krijgen daarin een prominente plaats." Verder wijzen veel gemeenten op de kansen om samen te werken met externe partners: "We proberen steeds meer burgers en organisaties te betrekken bij de strijd tegen armoede en uitsluiting en vragen daarbij speciaal aandacht voor de positie van kinderen." De toenemende decentralisatie willen gemeenten gebruiken voor een meer integrale aanpak: "Door het nieuwe vast te stellen integrale jeugdbeleid verwachten we een verbetering ten opzichte van het huidige beleid."

5.5 Welke invloed hebben kinderen op het armoedebeleid?

Als laatste hebben we gekeken naar de manier waarop kinderen en jongeren betrokken worden bij het armoedebeleid van de gemeente waarin ze wonen. Uit het onderzoek blijkt dat dit nog maar in 4,6% van de gemeenten gebeurt. De betrokkenheid van kinderen bij het armoedebeleid is daarmee een grote omissie in de Nederlandse gemeenten. Gemeenten geven aan dat ze niet goed weten hoe ze dat moeten aanpakken. Ook uit eerdere onderzoeken van het Verwey-Jonker Instituut (zie bijvoorbeeld Vandenbroucke, Braam, Steketee e.a., 2010; van der Gaag, Gilsing & Mak, 2013) blijkt dat veel gemeenten worstelen met het van de grond krijgen of in stand houden van die zogeheten beleidsgerichte jeugdparticipatie. Op verzoek van de Kinderombudsman heeft het Verwey-Jonker Instituut daarom een handreiking voor gemeenten ontwikkeld over hoe ze kinderen en jongeren kunnen betrekken bij het armoedebeleid.

Beleidsgerichte jeugdparticipatie wordt doorgaans gedefinieerd als 'de invloed die een jeugdige heeft op zijn of haar leefomgeving'. Het betreft grofweg twee groepen: kinderen tot 12 jaar en jongeren van 12 tot 23 jaar. Het gaat om de betrokkenheid bij de ontwikkeling, uitvoering en evaluatie van beleid op die terreinen die voor kinderen en jongeren relevant zijn. Een gemeente kan dat op allerlei manieren doen op verschillende niveaus. Mak, Steketee, Rutjes e.a. (2010) ontwikkelden een participatieladder, geba-

seerd op de participatieladder van Hart (1992) en het medezeggenschapsmodel van de Winter, Kuppers en Baltussen (2003), bestaande uit de volgende treden die de niveaus weergeven:

- informeren: kinderen en jongeren informeren over belangrijke thema's;
- raadplegen: kinderen en jongeren raadplegen over zaken die hun aangaan;
- in dialoog gaan met kinderen en jongeren: daadwerkelijk in contact komen met jongeren;
- inspraak hebben: kinderen en jongeren daadwerkelijk inspraak geven;
- eigen initiatief: kinderen en jongeren stimuleren om eigen initiatieven te ontplooien en om ongevraagd advies te geven.

> Als het beleid en het aanbod van voorzieningen voor kinderen beter afgestemd zouden zijn op hun behoeften, verhoogt hun kwaliteit.

Door met kinderen en jongeren te praten, krijgt een gemeente inzicht in de problemen, wensen en behoeften van die groep en kan het beleid hier zo veel mogelijk op worden toegesneden. Sinds de decentralisatie jeugdzorg zijn per 1 januari 2015 steeds meer gemeenten aan de slag met beleidsgerichte jeugdparticipatie. Er zijn meerdere goede redenen om dat te doen. Kinderen en jongeren hebben volgens het Kinderrechtenverdrag het recht om hun mening te geven over zaken die hun aangaan. Nederland heeft zich door ondertekening van het Verdrag voor de Rechten van het Kind gecommitteerd aan de verantwoordelijkheid om die rechten in Nederland te waarborgen. De mening van kinderen en jongeren moet gerespecteerd en meegenomen worden in zaken die hun aangaan. Kinderen en jongeren ontwikkelen zich door beleidsgerichte jeugdparticipatie. Steeds vaker doen kinderen en jongeren actief mee in onderzoek naar vraagstukken over hun eigen leefsituatie en leefomgeving. Die vorm van participatief onderzoek houdt in dat kinderen en jongeren bij voorkeur zo veel mogelijk onderdelen van het onderzoeksproces zelf uitvoeren. Doordat ze deelnemen in uiteenlopende vormen van participatie, dragen jongeren actief bij aan de samenleving en kunnen ze zich ontwikkelen tot bewuste burgers die zich betrokken voelen bij de samenleving. Algemeen wordt erkend dat beleidsgerichte jeugdparticipatie 'empowerend' werkt en bijdraagt aan de ontwikkeling van jeugdigen, in het bijzonder aan de ontwikkeling van hun zelfvertrouwen, zelfrespect en sociale verantwoordelijkheid, en meer in het algemeen aan hun morele, sociale en emotionele ontwikkeling. Ook draagt het bij aan de ontwikkeling van specifieke competenties (Mak, Steketee, Rutjes e.a., 2010). Beleidsgerichte participatie verhoogt ook de kwaliteit van datgene waar men inspraak in krijgt. Als het beleid en het aanbod van voorzieningen voor kinderen en jongeren beter afgestemd zouden zijn op hun problemen, behoeften en wensen, verhoogt de kwaliteit van die voorzieningen (Mak & van Bommel, 2014).

6. Besluit

Dit onderzoek heeft aangetoond dat leven in armoede grote gevolgen heeft voor kinderen. Zij worden dagelijks met geldgebrek geconfronteerd. Meer dan de helft van de kinderen die hebben gereageerd op het meldpunt, gaat naar de voedsel- en/of kledingbank of heeft te maken gehad met het afsluiten van elektriciteit en/of water. Ook vakanties, een lidmaatschap van een sportclub, een verjaardag vieren of aan schoolexcursies meedoen, zijn niet vanzelfsprekend. Kinderen verwachten dat die situatie niet snel zal veranderen. Als het gaat om de toekomst, maakt de helft van de kinderen zich regelmatig zorgen over de financiering van hun latere opleiding.

Armoede is nog steeds een groot taboe in Nederland. Dat blijkt uit het feit dat kinderen er niet over kunnen praten. Niet alleen praten ze weinig met hun ouders over de armoede thuis, zij praten hierover ook bijna niet met anderen. Op school en zelfs onder beste vrienden is armoede een taboeonderwerp.

Uit de reacties van de volwassenen komt duidelijk naar voren dat ouders meer steun en hulp zouden moeten krijgen. De gezinnen moeten naast hulp die is gericht op de financiële situatie (schuldhulpverlening, budgettering) ook steun en begeleiding krijgen in het opvoeden van hun kinderen.

Gemeenten zetten met hun algemene armoedebeleid indirect in op het ondersteunen van kinderen. Ze doen dat door gezinnen met kinderen en alleenstaande ouders financieel te ondersteunen. De problemen die kinderen ervaren en de beperkingen voor gezond opgroeien met goede ontwikkelingskansen, zien die gemeenten nog te weinig onder ogen. Daardoor treffen ze onvoldoende gerichte voorzieningen om kinderen in armoede goed te ondersteunen. De grote meerderheid van de gemeenten (88,4%) heeft wel specifieke voorzieningen voor kinderen op het gebied van participatie, zoals het ondersteunen van de deelname aan sport en cultuur en onderwijsfaciliteiten.

Een van de belangrijkste resultaten uit het onderzoek is dat kinderen in nog maar heel weinig gemeenten zelf invloed hebben op het beleid (4,6%). Gemeenten blijken niet goed te weten hoe ze dat moeten aanpakken. Het ontbreekt hun aan handvatten om vorm te geven aan beleidsparticipatie van kinderen in armoede.

Bij de conclusies van het onderzoek 'Kinderen in armoede' heeft de Kinderombudsman de gemeenten de suggestie gedaan een 'kindpakket' in te stellen. Een kindpakket bestaat uit de absoluut noodzakelijke behoeften in het dagelijkse leven, aangevuld met zaken om mee te doen in de samenleving. Het pakket dient ten goede te komen aan kinderen in een huishouden met een besteedbaar inkomen lager dan 120% van het sociale minimum. Met kinderen is gesproken over hoe dat kindpakket een succes kan worden.

Mede naar aanleiding van dit onderzoek heeft de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid de aanbeveling gedaan dat elke gemeente een Kindpakket invoert waarvan onderdelen rechtstreeks ten goede komen aan de kinderen die zich in een

armoedepositie bevinden. Het kabinet heeft hiervoor structureel extra middelen ter beschikking gesteld aan gemeenten. Gemeenten zijn met de aanbeveling van de staatssecretaris aan de slag gegaan. In september 2014 had bijna een op de acht gemeenten een kindpakket (Bureau Bartels, 2014). Op dit moment loopt een onderzoek naar de uitbreiding en de inhoud van de kindpakketten in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken. De uitkomsten worden begin volgend jaar verwacht.

NOTEN

1. Onder kinderen verstaan we 6- tot 18-jarigen. Het is niet eenvoudig om een onderscheid aan te brengen tussen kinderen en jongeren, vandaar dat we de leeftijd van de geïnterviewde kinderen vermelden.
2. De gedetailleerde onderzoeksresultaten en de methodologie werden beschreven in het onderzoeksrapport Steketee e.a., 2014.
3. De namen die we in dit artikel gebruiken, zijn niet de echte namen van deze jongeren.
4. De vragenlijst beschouwden we als volledig ingevuld als kinderen tot de vraag over afsluiting van elektriciteit en/of water kwamen. Daarna volgden nog een vraag over de gezinssamenstelling en een vraag naar de reden van de armoede. Twaalf kinderen beantwoordden die laatste twee vragen niet.
5. Als het kind in twee huizen woont, kreeg het de vraag voorgelegd de gezinssamenstelling te omschrijven van het huis waar hij of zij het meeste woont.
6. De voorzieningen in Nederland wijken af van die van België. In België krijgen kinderen in bepaalde gezinssituaties een verhoogde kinderbijslag en bestaat er in de basisschool een maximumfactuur voor de schoolkosten.

HOOFDSTUK 4

Het is geen kwestie van slechte wil. Een vergelijking tussen laag- en midden- tot hooginkomensgezinnen inzake omgaan met financiële en relationele stress

Koen Ponnet en Hans Van Crombrugge

1. Inleiding

Verschillende studies tonen aan dat gezinnen die moeten rondkomen met een laag inkomen, veel kwetsbaarder zijn voor het ontwikkelen van verschillende soorten mentale en psychosociale problemen dan gezinnen met een midden- tot hoog inkomen (Wadsworth & Achenbach, 2005). Personen met financiële stress en moeilijkheden kampen vaker met gezondheidsproblemen en depressies (Siefert, Heflin, Corcoran e.a., 2004), hebben meer huwelijksconflicten (Ponnet, Wouters, Goedemé e.a., 2013), ervaren meer stress bij het opvoeden van hun kinderen (Ponnet, Van Leeuwen, & Wouters, 2014) en hebben meer moeilijkheden om de juiste balans te vinden tussen enerzijds werk en anderzijds het managen van het huishouden dan personen die geen financiële stress ervaren (Thoits, 1982). Daarenboven blijkt dat ook adolescenten die opgroeien in laaginkomensgezinnen meer problematisch gedrag vertonen, zoals het gebruik van verboden middelen en deviant gedrag. Adolescenten uit laaginkomensgezinnen presteren ook minder goed op school, blijven vaker zitten en hebben meer kans om hun school niet af te maken dan kinderen uit midden- tot hooginkomensgezinnen (Harding, 2003; Wadsworth, Raviv, Reinhard e.a., 2008).

Een mogelijke verklaring voor die problemen is dat personen die opgroeien en moeten rondkomen met beperkte financiële middelen, meer blootgesteld worden aan verschillende vormen van stress, ook wel de armoedegerelateerde stresstheorie genoemd (Wadsworth, Raviv, DeCarlo Santiago e.a., 2011). Mensen in armoede worden geconfronteerd met een context van stress, waarbij stressoren zoals financiële onzekerheid, gezinsconflicten, blootstelling aan geweld of gezondheidsproblemen vaker voorkomen. Dat zorgt voor een cumulatie van stress (DeCarlo Santiago & Wadsworth, 2009; Wadsworth e.a., 2008). Inkomensverschillen op zich geven evenwel een niet-afdoend antwoord op de vraag hoe het komt dat verschillende vormen van stress zich blijven ontwikkelen bij personen met een laag inkomen. Er bestaat niet alleen een verschillende verdeling van stress tussen personen met een verschillend inkomen, maar ook in de manier waarop wordt omgegaan met stress. Personen ondergaan niet zomaar stress,

maar interpreteren, evalueren en ageren op stress (Lever, 2008). De manier waarop wordt omgegaan met stress, ook wel coping genoemd, bepaalt of stress blijft voortbestaan, versterkt wordt of gereduceerd wordt. Het goed kunnen omgaan met stress is cruciaal om zich verder te beschermen tegen allerhande psychopathologieën in de levensloop.

Niettegenstaande er al heel wat onderzoek gebeurd is naar het gebruik van individuele copingstrategieën, is onderzoek naar de relatie tussen copingstrategieën en stress in de context van armoederisicovolle gezinnen beperkt (Lever, 2008; Lever, Pinol & Uralde, 2005). In dit hoofdstuk bekijken we welke copingstrategieën ouders uit laaginkomensgezinnen hanteren wanneer ze geconfronteerd worden met stress. We focussen op zowel financiële stress als relationele stress en gaan na of het gebruik van copingstrategieën bij ouders uit laaginkomensgezinnen verschillend is van die bij ouders uit midden- tot hooginkomensgezinnen.

1.1 Stress en copingstrategieën

De afgelopen decennia is het aantal onderzoeken naar copingstrategieën enorm toegenomen. Verrassend genoeg bestaat er weinig consensus over hoe de verschillende copingstrategieën geconceptualiseerd moeten worden (Skinner, Edge, Altman e.a., 2003). Verschillende onderzoekers maken onderscheid tussen onvrijwillige en vrijwillige reacties op stress (Connor-Smith, Compas, Wadsworth e.a., 2000). Enerzijds hebben we de onvrijwillige reacties, die vooral worden bepaald door iemands temperament en persoonlijkheid. Over dat soort reacties hebben we niet zoveel controle. Anderzijds hebben we de vrijwillige reacties, die als doel hebben de cognitieve, emotionele, gedragsmatige en fysiologische reacties op een stressor te reguleren.

Als we kijken naar de vrijwillige copingstrategieën, waarop ook de focus ligt in dit hoofdstuk, dan blijkt dat sommige copingstrategieën effectiever zijn dan andere om problemen aan te pakken. Over het algemeen zijn actief gecontroleerde copingstrategieën, zoals probleemgerichte coping en cognitieve herstructurering, het meest effectief. Hierbij kan onderscheid gemaakt worden tussen primair gecontroleerde coping en secundair gecontroleerde coping (DeCarlo Santiago & Wadsworth, 2009; Wadsworth, Rindlaub, Hurwich-Reiss e.a., 2013). Bij primair gecontroleerde coping gaat men directe inspanningen leveren om ofwel stressvolle situaties ofwel de persoonlijke reactie hierop te veranderen, zoals probleemoplossende coping en het emotioneel of instrumenteel steun zoeken bij anderen. Iemand die zich zorgen maakt of hij zijn financiële schulden zal kunnen afbetalen, kan bijvoorbeeld zijn uitgaven bekijken en een budgetplan opmaken (probleemoplossende coping) of kan zijn stress ventileren bij zijn naaste familieleden en emotionele steun bij hen zoeken. Bij secundair gerichte coping daarentegen gaat men proberen zichzelf aan te passen aan de stressvolle situatie door die te aanvaarden en/of erin te berusten (Connor-Smith, Compas, Wadsworth e.a., 2000).

Welke vorm van coping het meest effectief is, is afhankelijk van de mate van controle over de situatie. Indien men veel controle heeft over de situatie, is primaire coping het meest aangewezen, terwijl secundaire coping meer effect zal hebben bij een geringe controle over de situatie (Wadsworth & Berger, 2006). Voor een jongere die opgroeit in een armoederisicovol gezin kan het bijvoorbeeld beter zijn om zijn/haar situatie te aanvaarden en erin te berusten, tot het moment dat hij/zij groot genoeg is om zelf iets aan de financiële situatie te veranderen. Behalve primair en secundair gerichte copingstrategieën hanteren mensen ook minder effectieve copingstrategieën, zoals vermijding. Vermijdende copingstrategieën, waarbij de stressvolle situatie vermeden wordt of waarbij er gebruik wordt gemaakt van 'wishful thinking' of ontkenning, verergeren over het algemeen de gevolgen van stress eerder dan dat ze de situatie verbeteren (Wadsworth & DeCarlo Santiago, 2008).

1.2 Copingstrategieën bij personen uit laaginkomensgezinnen

In de zoektocht naar de reden waarom armen arm zijn en vaak blijven, hebben theoretici verschillende verklaringsmodellen ontwikkeld. Sommige onderzoekers, zoals Mullainathan en Shafir (2013), verklaren armoede vanuit schaarste. Of het nu schaarste is aan tijd, geld, voedsel of iets anders, schaarste kan ons denkvermogen beperken. Bij te veel schaarste hebben we te weinig speelruimte over, waardoor we ons te veel moeten focussen op iets en niet meer goed kunnen nadenken over hoe we een probleem, zoals het gebrek aan financiële middelen, kunnen aanpakken. Volgens de schaarstetheorie ligt de oplossing dus in het creëren van bandbreedte (Shah, Mullainathan & Shafir, 2012).

Andere onderzoekers, geïnspireerd door Lewis (1969), spreken over een 'cultuur van armoede' in gezinnen waar al enige generaties sprake is van armoede. In die gezinnen is een cultuur ontstaan waarbij personen reageren op en zich aanpassen aan hun bijzondere leefsituatie en zich niet aanpassen aan de veranderende sociaaleconomische omstandigheden. Door de armoedecultuur zouden de armen de kansen die in de buitenwereld voor het grijpen liggen, niet zien of niet kunnen gebruiken. Op een meer individueel niveau wordt de 'armoedecultuur' gekenmerkt door een gebrek aan participatie, eigen verantwoordelijkheid, weinig vertrouwen dat ze zelf invloed hebben en zelfs een zeker fatalisme (Driessens, 2003).

Als we kijken naar de schaarse wetenschappelijke studies over copingvaardigheden bij gezinnen met verschillende inkomens, dan blijkt dat personen uit laaginkomensgezinnen inderdaad andere copingstrategieën gebruiken dan personen uit midden- tot hooginkomensgezinnen. Volwassenen in armoede maken meer gebruik van strategieën zoals vermijding en het gebruik van emoties (Banyard & Graham-Bermann, 1998), terwijl personen die niet in armoede leven, meer gebruik maken van probleemoplossende copingstrategieën (Lever, 2008; Lever, Pinol & Uralde, 2005). We kunnen ons echter afvragen of dat bij elke vorm van stress is, of dat dit enkel het geval is wanneer ze

geconfronteerd worden met financiële stress. Coping is immers een dynamisch proces. Afhankelijk van de bron van stress hanteren personen andere copingstrategieën. Het gebruik van systematisch dezelfde copingstrategieën kan zelfs contraproductief werken omdat niet adequaat wordt ingespeeld op de situatie (Lever, 2008).

1.3 Onderzoeksvragen

In dit hoofdstuk zijn we geïnteresseerd in drie onderzoeksvragen. Ten eerste willen we nagaan of ouders uit laaginkomensgezinnen meer financiële en relationele stress ervaren dan ouders uit midden- tot hooginkomensgezinnen. Gebaseerd op voorgaande studies (Thoits, 1982; Wadsworth, Raviv, DeCarlo Santiago e.a., 2011) verwachten we dat dit het geval is.

Ten tweede willen we nagaan of ouders uit laaginkomensgezinnen andere copingstrategieën hanteren wanneer ze geconfronteerd worden met financiële stress en relationele stress dan ouders uit midden- tot hooginkomensgezinnen. We opteren hierbij voor de wijze waarop Carver en collega's copingstrategieën onderscheiden en operationaliseren (Carver, 1997; Carver, Scheier & Weintraub, 1989), met (a) probleemoplossende en (b) steunzoekende copingstrategieën (dat zijn twee vormen van primair gecontroleerde coping), (c) aanvaardende copingstrategieën (dat is een vorm van secundair gecontroleerde coping) en (d) vermijdende copingstrategieën. Gebaseerd op voorgaande studies (Banyard & Graham-Bermann, 1998; Lever, 2008), verwachten we dat ouders uit laaginkomensgezinnen minder primair en secundair gecontroleerde copingstrategieën en meer vermijdende strategieën zullen gebruiken wanneer ze geconfronteerd worden met beide vormen van stress dan ouders uit midden- tot hooginkomensgezinnen. We houden er ook rekening mee dat mogelijke verschillen tussen beide groepen in het gebruik van copingstrategieën het gevolg kunnen zijn van de hoeveelheid financiële en relationele stress die subjectief ervaren wordt door de personen en controleren daarom voor die hoeveelheid stress.

Tot slot willen we nagaan of personen uit laag- en midden-/hooginkomensgezinnen anders omgaan met stress, afhankelijk van de vorm van stress, met name financiële of relationele stress. Omdat we elke ouder twee keer hebben gevraagd naar hun copingstrategieën (met name copingstrategieën voor financiële stress en copingstrategieën voor relationele stress, of ook wel de 'within-subject'-variabelen genoemd), zijn die scores van elkaar afhankelijk. Daarom maken we gebruik van variantieanalysetechnieken voor afhankelijke waarnemingen ('repeated measures Anova'). De hoeveelheid foutenvariantie is kleiner bij afhankelijke waarnemingen omdat de variatie ten gevolge van individuele verschillen uit de gegevens verwijderd is. Voor elke copingstrategie (probleemoplossend, steunzoekend, aanvaardend en vermijdend) van moeders en vaders hebben we een 2 (stress: financieel versus relationeel) x 2 (groep: laag- versus midden/hooginkomensgezinnen) 'repeated measures Anova'-analyse toegepast, met groep als 'between-subject'-variabele en soort stress als 'within-subject'-variabele.

2. Methode

2.1 Data

In dit hoofdstuk wordt gebruik gemaakt van data uit de 'Relationships between mothers, fathers and children' (RMFC)-studie[1] (Ponnet & Wouters, 2014). In het kader van de RMFC-studie werd jaarlijks tussen 2012 en 2015 multi-actordata verzameld bij gezinnen met minstens één minderjarig kind rond verschillende vormen van stress, relatie, mentale gezondheid en probleemgedragingen. Enkel gezinnen met gehuwde of samenwonende ouders mochten deelnemen. In de studie werd gefocust op gezinnen met verschillende inkomens, waarbij bijzondere aandacht besteed werd aan het bevragen van laaginkomensgezinnen. Aangezien laaginkomensgezinnen vaak verborgen zijn ('hidden population') en moeilijk te bevragen zijn op een systematische manier (Faugier & Sargeant, 1997) en gegeven de hoge non-responscijfers die gepaard gaan met de verzameling van multi-actordata (Kalmijn & Liefbroer, 2011), maakt de RMFC-studie gebruik van een non-probabilistisch steekproefdesign. Een nadeel van een dergelijk steekproefdesign is dat het de mogelijkheden beperkt om resultaten te generaliseren. Om dat probleem op te lossen, werd een ruime steekproef bevraagd en een meerstappenstrategie gehanteerd om de gezinnen te bereiken (zie ook Ponnet & Wouters, 2014). Zo werden bijvoorbeeld laaginkomensgezinnen gerekruteerd met de hulp van welzijnsvoorzieningen, zoals Centra voor Algemeen Welzijnswerk (CAW), OCMW's en verenigingen waar armen het woord nemen. Het onderzoeksprotocol van de RMFC-studie werd goedgekeurd door de Ethische Commissie van de Universiteit Antwerpen. Voor dit hoofdstuk wordt gebruik gemaakt van RMFC-data verzameld in 2014 en 2015, die een module 'copingstrategieën' bevatten.

2.2 Meetinstrumenten

2.2.1 *Huishoudinkomen*

Aan de ouders werd het totale maandelijkse netto-inkomen van hun huishouden (inclusief lonen, maaltijdcheques, bijkomend inkomen, ...) gevraagd van 1 (minder dan € 249) tot 16 (€ 7.000 of meer). Overeenkomstig andere studies (Clark & Senik, 2010; McBride, 2001) werd die categoriale variabele getransformeerd naar een continue variabele door de mid-punten van de categorieën als score te gebruiken (met € 7.000 als mid-punt van de laatste categorie). Aangezien de gemiddelde scores van moeders en vaders niet verschilden, $t(342) = -1.46$, *ns*, hebben we in onze analyses het gemiddelde van beide scores gebruikt. Het gemiddelde maandelijkse nettohuishoudinkomen was € 3.173,77 (*SD* = € 1.138,21).

2.2.2 *Financiële stress*

De financiële stress werd gemeten met twee schalen afkomstig uit een studie van Ponnet (2014), met name financiële stress met betrekking tot de huidige situatie (in dit hoofdstuk 'financiële nood' genoemd) en financiële onzekerheid met betrekking tot de toekomstige situatie. De interne betrouwbaarheid ('Cronbach alpha') van beide schalen was hoog voor moeders en vaders. Financiële nood werd gemeten met drie items. Een voorbeelditem is 'Met mijn huidige inkomen is het moeilijk rond te komen (dat wil zeggen 'de eindjes aan elkaar te knopen')'. Moeders (α = 0,81) en vaders (α = 0,74) scoorden de items op een zeven punten Likert-schaal gaande van 1 = helemaal niet mee akkoord tot 7 = helemaal mee akkoord. Financiële onzekerheid werd gemeten aan de hand van drie items. Een voorbeelditem is 'Ik heb schrik dat ik in de nabije toekomst niet al mijn rekeningen zal kunnen betalen'. De items werden door moeders (α = 0,83) en vaders (α = 0,85) gescoord op een zeven punten Likert-schaal gaande van 1 = helemaal niet mee akkoord tot 7 = helemaal mee akkoord.

2.2.3 *Relationele stress*

Om de stress binnen de relatie na te gaan, werd gebruik gemaakt van de 'Multidimensional Stress Questionnaire for Couples' (MSFP; Bodenmann, Ledermann & Bradbury, 2007) vertaald door Ponnet (2014). De interne betrouwbaarheid (Cronbach alpha) was hoog voor moeders en vaders. Moeders (α = 0,92) en vaders (α = 0,91) werd gevraagd om op een vijfpuntenschaal, gaande van 1 = helemaal niet stressvol tot 5 = heel stressvol, aan te duiden hoe stressvol/belastend tien situaties zijn in hun relatie, gedurende de laatste twaalf maanden (bijvoorbeeld: storende gewoonten van de partner, verschillende houdingen op het vlak van relatie en leven, enzovoort).

2.2.4 *Copingstrategieën bij financiële stress*

Moeders en vaders werd gevraagd om aan de hand van vijftien stellingen aan te geven wat ze doen als ze stress hebben vanwege hun huidige of toekomstige financiële situatie. De stellingen zijn gebaseerd op de copingvragenlijst ('Brief COPE') van Carver (1997). De interne betrouwbaarheid (Cronbach alpha) van de verschillende copingschalen was hoog voor moeders en vaders. Vier vragen peilen naar probleemoplossende copingstrategieën bij financiële stress ($\alpha_{moeders}$ = 0,93 en α_{vaders} = 0,94). Een voorbeelditem is 'Ik probeer een strategie te bedenken om mijn financiële situatie aan te pakken'. Drie vragen peilen naar steunzoekende coping bij financiële stress ($\alpha_{moeders}$ = 0,82 en α_{vaders} = 0,83). Een voorbeelditem is 'Er is iemand tot wie ik me kan wenden voor advies om problemen in mijn financiële situatie aan te pakken'. Vier vragen peilen naar aanvaarding ($\alpha_{moeders}$ = 0,70 en α_{vaders} = 0,66). Een voorbeelditem is 'Ik accepteer het feit dat mijn financiële situatie niet veranderd kan worden'. Tot slot peilen vier vragen naar vermijdende copingstrategieën bij financiële stress ($\alpha_{moeders}$ = 0,86 en α_{vaders} = 0,85). Een voorbeelditem is 'Ik geef het

op om een oplossing te zoeken voor mijn financiële situatie'. De deelnemers konden antwoorden op een vijfpuntenschaal, gaande van 1 = (bijna) nooit tot 5 = (bijna) altijd.

2.2.5 *Copingstrategieën bij relationele stress*

Moeders en vaders werd gevraagd aan de hand van vijftien stellingen om aan te geven wat ze doen nadat er zich onenigheden hebben voorgedaan tussen zichzelf en de partner. Overeenkomstig met de copingstrategieën bij financiële stress, zijn de stellingen gebaseerd op de copingvragenlijst ('Brief COPE') van Carver (1997). De interne betrouwbaarheid (Cronbach alpha) van de verschillende copingschalen was hoog voor moeders en vaders. Vier vragen peilen naar probleemoplossende copingstrategieën bij relationele stress ($\alpha_{moeders}$ = 0,90 en α_{vaders} = 0,89). Een voorbeelditem is 'Ik probeer een strategie te bedenken om onze partnerrelatie aan te pakken'. Drie vragen peilen naar steunzoekende coping bij relationele stress ($\alpha_{moeders}$ = 0,84 en α_{vaders} = 0,87). Een voorbeelditem is 'Er is iemand tot wie ik me kan wenden voor advies om problemen in mijn relatie aan te pakken'. Vier vragen peilen naar aanvaarding ($\alpha_{moeders}$ = 0,77 en α_{vaders} = 0,78). Een voorbeelditem is 'Ik accepteer het feit dat dit gebeurt en niet veranderd kan worden'. Tot slot peilen vier vragen naar vermijdende copingstrategieën bij relationele stress ($\alpha_{moeders}$ = 0,82 en α_{vaders} = 0,85). Een voorbeelditem is 'Ik geef het op om een oplossing te zoeken voor onze partnerrelatie'. De deelnemers konden telkens antwoorden op een vijfpuntenschaal, gaande van 1 = (bijna) nooit tot 5 = (bijna) altijd.

2.3 Beschrijving van de steekproef

Het databestand voor onze analyses bestaat uit 363 gezinnen, waarbij zowel moeders als vaders de vragenlijsten invulden (*n* = 726), met 71,3% (*n* = 259) gehuwde en 28,7% (*n* = 104) samenwonende ouders. Tabel 1 geeft een overzicht van de gemiddelde leeftijd, het opleidingsniveau en de tewerkstelling van moeders en vaders en de grootte van het huishouden.

Om het totale beschikbare inkomen van verschillende gezinstypes vergelijkbaar te maken, werd het inkomen gestandaardiseerd volgens de internationaal gangbare gemodificeerde OECD-equivalentieschaal (Haagenars, de Vos & Zaidi, 1994). In die methode krijgt de eerste volwassene een gewicht van 1, iedere volgende volwassene een gewicht van 0,5, terwijl kinderen voor 0,3 meetellen, en het huishoudinkomen wordt gedeeld door de som van die gewichten. Hierdoor wordt het gezinsinkomen een uitdrukking van het besteedbare inkomen van een gezin, gecorrigeerd voor gezinsgrootte. Het gemiddelde OECD-equivalente huishoudinkomen van de RMFC-steekproef is € 1.368,29 (SD = 520,21) per maand. De nationale EU-SILC-steekproef (Eurostat, 2011), die een referentiebron is voor vergelijkende statistiek naar inkomensverdeling en sociale uitsluiting, werd gebruikt om laaginkomensgezinnen (de 25% laagste-inkomenscategorie ofwel minder dan € 1.250) en midden- tot hooginkomensgezinnen (een inkomen van meer dan € 1.250) te bepalen. In deze steekproef heeft 46,0% van de gezinnen (*n* = 167) een OECD-equivalent huishoud-

inkomen van minder dan € 1.250 (laaginkomensgezinnen) en 54,0% van de gezinnen (*n* = 196) een huishoudinkomen hoger dan € 1.250 (midden- tot hooginkomensgezinnen).

Tabel 1 – Beschrijvende variabelen van de steekproef.

	Moeders	Vaders
Leeftijd (M/SD)	40,55 (7,09)	43,72 (7,73)
Opleidingsniveau (%/n)		
Geen of lager onderwijs	23,7% (86)	28,7% (104)
Secundair onderwijs	33,6% (122)	39,7% (144)
Hoger onderwijs (3 jaren)	27,3% (99)	16,0% (58)
Hoger onderwijs (> 3 jaren)	15,4% (56)	15,7% (57)
Werk (%/n)		
Geen werk	27,3 (98)	14,9% (54)
Deeltijds	42,6% (153)	7,5% (27)
Voltijds	30,1% (108)	77,6% (281)
Aantal huishoudleden per gezin (%/n)		
3 personen	19,3% (70)	
4 personen	43,8% (159)	
5 personen	24,8% (90)	
6 personen of meer	12,1% (44)	

3. Resultaten

3.1 Financiële en relationele stress bij laag- en midden-/hooginkomensgezinnen

Ouders uit laaginkomensgezinnen ervaren meer financiële en relationele stress dan ouders uit midden- tot hooginkomensgezinnen.

Tabel 2 geeft een overzicht van de gemiddelde scores (M) en standaarddeviaties (SD) van de moeders en vaders op de schalen 'financiële nood', 'financiële onzekerheid' en 'relationele stress'. Door gebruik te maken van Anova's (*F*-tests) kunnen we nagaan of de gemiddelden van de laaginkomensgezinnen significant verschillen van die van de midden- tot hooginkomensgezinnen. Zoals blijkt uit tabel 2, ervaren ouders uit laaginkomensgezinnen significant meer financiële stress en significant meer relationele stress dan ouders uit midden- tot hooginkomensgezinnen. Met betrekking tot de financiële stress ervaren ouders uit laaginkomensgezinnen meer financiële stress zowel met betrekking tot hun huidige situatie ($F(1, 371) = 91{,}56$, $p < 0{,}001$ voor moeders en $F(1, 360) = 86{,}66$, $p < 0{,}001$ voor vaders) als met betrekking tot hun toekomstige financiële situatie ($F(1, 371) = 72{,}36$, $p < 0{,}001$ voor moeders en $F(1, 360) = 84{,}26$, $p < 0{,}001$ voor vaders) dan ouders uit midden- tot hooginkomensgezinnen. Evenzo ervaren ouders uit laaginkomensgezinnen meer relationele stress dan ouders uit midden- tot hooginkomensgezinnen ($F(1, 370) = 6{,}65$, $p < 0{,}05$ voor moeders en $F(1, 362) = 5{,}96$, $p < 0{,}05$ voor vaders).

Als we kijken naar de stress binnen de gezinnen, dan tonen paarsgewijze analyses (paired *t*-tests) aan dat moeders over het algemeen meer financiële en relationele stress ervaren dan vaders. In tabel 2 kunnen we zien dat zowel moeders uit laag- ($t(164) = 2{,}29$, $p < 0{,}05$) als moeders uit midden- tot hooginkomensgezinnen ($t(193) = 1{,}98$, $p < 0{,}05$) significant meer financiële stress over de huidige situatie ervaren dan hun partner. Verder merken we dat moeders uit midden- tot hooginkomensgezinnen zich meer zorgen maken over hun financiële toekomst dan de vaders ($t(164) = 3{,}42$, $p < 0{,}01$). Tot slot ervaren zowel moeders uit laag- ($t(164) = 3{,}31$, $p < 0{,}01$) als moeders uit midden- tot hooginkomensgezinnen ($t(194) = 3{,}16$, $p < 0{,}05$) significant meer relationele stress dan hun partner.

Tabel 2 – Financiële en relationele stress binnen laag- en midden-/hooginkomensgezinnen.

	Laag inkomen		Midden tot hoog inkomen		Anova	
	M	SD	M	SD	df	F waarde
Financiële nood (MR)	4,36	1,52	2,95	1,33	(1, 371)	91,56***
Financiële nood (VR)	4,09	1,47	2,78	1,21	(1, 360)	86,66***
	paired-*t* (164) = 2,29*		paired-*t* (193) = 1,98*			
Financiële onzekerheid (MR)	3,72	1,48	2,52	1,23	(1, 371)	72,36***
Financiële onzekerheid (VR)	3,53	1,57	2,26	1,05	(1, 360)	84,26***
	paired-*t* (164) = 1,10		paired-*t* (193) = 3,42*			
Relationele stress (MR)	2,39	0,98	2,15	0,84	(1, 371)	6,65*
Relationele stress (VR)	2,13	0,83	1,93	0,72	(1, 362)	5,96*
	paired-*t* (164) = 3,31**		paired-*t* (194) = 3,16*			

MR: moederrapportering; VR: vaderrapportering; *$p \leq 0{,}05$, **$p < 0{,}01$, ***$p < 0{,}001$.

3.2 Copingstrategieën bij financiële stress

Tabel 3 geeft een overzicht van de verschillende copingstrategieën die door moeders en vaders uit laag- en midden- tot hooginkomensgezinnen gebruikt worden om om te gaan met financiële stress. Door gebruik te maken van Anova's (*F*-tests) gaan we na of de gemiddelden van de laaginkomensgezinnen significant verschillen van de gemiddelden van de midden- tot hooginkomensgezinnen. Zoals blijkt uit de tabel, hanteren moeders uit laaginkomensgezinnen significant meer probleemoplossende strategieën om om te gaan met financiële stress dan moeders uit midden- tot hooginkomensgezinnen ($F(1, 355) = 10{,}57$, $p < 0{,}01$). Als we echter rekening houden met de huidige financiële stress (die veel hoger is bij moeders uit laaginkomensgezinnen), dan verdwijnt dat significante effect ($F(1, 353) = 1{,}20$, *ns*).

Tabel 3 toont ook aan dat zowel moeders als vaders uit laaginkomensgezinnen significant meer vermijdende strategieën hanteren dan moeders en vaders uit midden- tot hooginkomensgezinnen, zelfs indien rekening wordt gehouden met het huidige financiele stressniveau, met $F(1, 349) = 10{,}96$, $p < 0{,}01$ voor moeders en $F(1, 355) = 5{,}13$, $p < 0{,}05$

voor vaders. Er werden geen significante verschillen gevonden tussen laag- en midden- tot hooginkomensgezinnen met betrekking tot het gebruik van steunzoekende en aanvaardende copingstrategieën die gebruikt worden om om te gaan met financiële stress.

Tot slot kunnen we ook nagaan of er verschillen zijn tussen moeders en vaders binnen hetzelfde gezin. Als we kijken naar het gebruik van copingstrategieën met betrekking tot financiële stress binnen het gezin, dan tonen paarsgewijze analyses (paired *t*-tests) aan dat er over het algemeen weinig verschillen zijn tussen moeders en vaders. Er werd enkel een verschil gevonden met betrekking tot steunzoekende copingstrategieën, waarbij moeders uit laaginkomensgezinnen significant meer steunzoekende copingstrategieën hanteren dan hun partner, $t(163) = 2{,}76$, $p < 0{,}01$.

Tabel 3 – Copingstrategieën bij financiële stress.

	Laag inkomen		Midden tot hoog inkomen		Anova		Ancova (financiële stress)	
	M	*SD*	*M*	*SD*	*df*	*F waarde*	*df*	*F waarde*
Probleemoplossend (MR)	3,53	0,87	3,20	1,03	(1, 355)	10,57**	(1, 353)	1,20
Probleemoplossend (VR)	3,41	0,99	3,19	1,10	(1, 350)	3,86	(1, 349)	0,82
	paired-*t* (164) = 1,36		paired-*t* (185) = ,12					
Steunzoekend (MR)	2,30	1,04	2,15	0,98	(1, 352)	1,91	(1, 350)	0,49
Steunzoekend (VR)	2,04	0,97	2,06	1,03	(1, 350)	0,04	(1, 349)	0,06
	paired-*t* (163) = 2,76*		paired-*t* (184) = 1,09					
Aanvaarding (MR)	3,26	0,85	3,25	0,74	(1, 354)	0,03	(1, 352)	1,33
Aanvaarding (VR)	3,22	0,79	3,25	0,80	(1, 351)	0,18	(1, 350)	0,37
	paired-*t* (164) = ,63		paired-*t* (185) = -,11					
Vermijding (MR)	1,78	0,87	1,47	0,61	(1, 351)	15,68***	(1, 349)	10,96**
Vermijding (VR)	1,86	0,90	1,55	0,68	(1, 349)	13,67***	(1, 348)	5,13*
	paired-*t* (163) = -1,18		paired-*t* (182) = -1,76					

MR: moederrapportering; VR: vaderrapportering; *$p < 0{,}05$, **$p < 0{,}01$, ***$p < 0{,}001$.

3.3 Copingstrategieën bij relationele stress

In tabel 4 vinden we een overzicht van de verschillende copingstrategieën die door moeders en vaders uit laag- en midden-/hooginkomensgezinnen gebruikt worden om om te gaan met relationele stress. Door gebruik te maken van Anova's (*F*-tests) vergelijken we de gemiddelden van de laaginkomensgezinnen met die van de midden- tot hooginkomensgezinnen. Zoals blijkt uit de tabel, hanteren moeders en vaders uit laaginkomensgezinnen significant meer vermijdende copingstrategieën om om te gaan met relationele stress dan moeders en vaders uit midden- tot hooginkomensgezinnen, met

respectievelijk $F(1, 355) = 13{,}04$, $p < 0{,}001$ en $F(1, 358) = 16{,}22$, $p < 0{,}001$. Als we corrigeren voor de mate van relationele stress (die significant hoger is bij moeders en vaders uit laaginkomensgezinnen), dan blijft dat significante verschil aanwezig, met respectievelijk $F(1, 354) = 9{,}32$, $p < 0{,}01$ en $F(1, 357) = 12{,}50$, $p < 0{,}001$. Er werden geen groepsverschillen gevonden met betrekking tot de probleemoplossende, steunzoekende en aanvaardende copingstrategieën.

Tabel 4 – Copingstrategieën bij relationele stress.

	Laag inkomen		Midden tot hoog inkomen		Anova		Ancova (relationele stress)	
	M	*SD*	*M*	*SD*	*df*	*F* waarde	*df*	*F* waarde
Probleem-oplossend (MR)	3,24	1,00	3,18	0,95	(1, 356)	0,31	(1, 355)	0,00
Probleem-oplossend (VR)	2,99	0,91	2,97	0,95	(1, 357)	0,07	(1, 356)	0,01
	paired-*t* (162) = 2,56*		paired-*t* (192) = 2,49*					
Steunzoekend (MR)	2,45	1,08	2,50	1,05	(1, 355)	0,20	(1, 354)	0,93
Steunzoekend (VR)	1,89	0,99	1,90	1,00	(1, 357)	0,01	(1, 356)	0,11
	paired-*t* (162) = 6,09***		paired-*t* (191) = 6,34***					
Aanvaarding (MR)	3,20	0,87	3,09	0,82	(1, 356)	1,29	(1, 355)	0,51
Aanvaarding (VR)	3,23	0,88	3,20	0,85	(1, 358)	0,09	(1, 357)	0,00
	paired-*t* (162) = -,49		paired-*t* (193) = -1,42					
Vermijding (MR)	1,73	0,80	1,46	0,60	(1, 355)	13,04***	(1, 354)	9,32**
Vermijding (VR)	1,86	0,94	1,52	0,64	(1, 358)	16,22***	(1, 357)	12,50**
	paired-*t* (162) = -1,98*		paired-*t* (192) = -1,39					

MR: moederrapportering; VR: vaderrapportering; *$p < 0{,}05$, **$p < 0{,}01$, ***$p < 0{,}001$.

Als we kijken naar verschillen tussen moeders en vaders binnen eenzelfde gezin met betrekking tot het gebruik van copingstrategieën wanneer er relationele stress is, dan tonen paarsgewijze analyses (paired *t*-tests) aan dat zowel bij laag- als midden-/hooginkomensgezinnen moeders meer probleemoplossende en steunzoekende copingstrategieën gebruiken dan vaders. Verder blijkt dat moeders uit laaginkomensgezinnen minder vermijdende copingstrategieën gebruiken om om te gaan met relationele stress dan hun partner, $t(162) = -1{,}98$, $p < 0{,}05$, terwijl dat niet het geval is bij moeders uit midden- tot hooginkomensgezinnen, $t(192) = -1{,}39$, *ns*.

3.4 Copingstrategieën bij zowel financiële als relationele stress

Om na te gaan of ouders verschillende copingstrategieën gebruiken bij verschillende soorten stress (financieel of relationeel), maken we gebruik van variantieanalysetech-

nieken voor afhankelijke waarnemingen ('repeated measures Anova'). Voor elke copingstrategie (probleemoplossend, steunzoekend, aanvaardend en vermijdend) van moeders en vaders hebben we een 2 (stress: financieel versus relationeel) x 2 (groep: laag- versus midden-/hooginkomensgezinnen) 'repeated measures Anova' (*F*-test)-analyse toegepast, met groep als 'between-subject'-variabele en soort stress als 'within-subject'-variabele.

Een significant between-subjecteffect (groepseffect) betekent dat er een significant verschil bestaat tussen laaginkomensgezinnen en midden- tot hooginkomensgezinnen met betrekking tot het gebruik van de desbetreffende copingstrategie. Een significant within-subjecteffect betekent dat binnen de personen er een significant verschil is in het gebruik van de desbetreffende copingstrategie voor financiële stress en die voor relationele stress. Een significant interactie-effect betekent dat het gebruik van de desbetreffende copingstrategie verschilt tussen ouders uit laaginkomensgezinnen en ouders uit midden- tot hooginkomensgezinnen naargelang de vorm van stress (financieel of relationeel).

Tabel 5 – Copingstrategieën bij financiële en relationele stress.

	Moeders		Moeders (met covariaten[a])		Vaders		Vaders (met covariaten[a])	
	df	F	df	F	df	F	df	F
Probleemoplossend								
Between subjects	1, 350	5,00*	1, 347	0,75	1,347	1,42	1, 345	0,68
Groep								
Within subjects								
Soort stress	1, 350	5,59*	1, 347	0,11	1, 347	26,12**	1, 345	1,12
Groep x soort stress	1, 350	5,65*	1, 347	0,52	1, 347	4,67*	1, 345	0,28
Steun zoekend								
Between subjects	1, 347	0,30	1, 344	0,02	1, 347	0,04	1, 345	0,03
Groep								
Within subjects								
Soort stress	1, 347	18,35***	1, 344	0,09	1, 347	6,03*	1, 345	0,83
Groep x soort stress	1, 347	3,11	1, 344	1,63	1, 347	0,01	1, 345	0,34
Aanvaarding								
Between subjects	1, 349	0,61	1, 346	0,67	1, 349	0,00	1, 347	0,00
Groep								
Within subjects								
Soort stress	1, 349	4,80*	1, 346	23,57***	1, 349	0,18	1, 347	15,79***
Groep x soort stress	1, 349	0,75	1, 346	0,46	1, 349	0,47	1, 347	0,84
Vermijding								
Between subjects	1, 347	20,23***	1, 344	11,74**	1, 347	20,15***	1, 345	6,92*
Groep								
Within subjects								
Soort stress	1, 347	0,42	1, 344	12,63***	1, 347	0,23	1, 345	1,30
Groep x soort stress	1, 347	0,21	1, 344	1,13	1, 347	0,12	1, 345	0,01

[a]Financiële en relationele stress als covariaten; *p < 0,05, **p < 0,01, ***p < 0,001.

Met betrekking tot probleemoplossende strategieën tonen de analyses aan dat moeders uit laaginkomensgezinnen meer probleemoplossende strategieën gebruiken dan moe-

ders uit midden- tot hooginkomensgezinnen, $F(1, 350) = 5{,}00$, $p < 0{,}05$. Wanneer we echter rekening houden met de mate van financiële en relationele stress, dan verdwijnt dat groepseffect, $F(1, 347) = 0{,}75$, ns. De analyses tonen ook aan dat moeders en vaders meer gebruik maken van probleemoplossende strategieën bij financiële stress dan bij relationele stress, met $F(1, 350) = 5{,}59$, $p < 0{,}05$ voor moeders en $F(1, 350) = 26{,}12$, $p < 0{,}001$ voor vaders, en dat dit effect het grootst is bij laaginkomensgezinnen, met groep x stress $F(1, 350) = 5{,}65$, $p < 0{,}05$ voor moeders en groep x stress $F(1, 350) = 4{,}67$, $p < 0{,}001$ voor vaders. Wanneer echter rekening gehouden wordt met de mate van financiële en relationele stress, dan verdwijnt zowel het hoofdeffect van stress als het interactie-effect.

Met betrekking tot steunzoekende copingstrategieën tonen de analyses aan dat er meer steun gezocht wordt bij relationele stress dan bij financiële stress, met $F(1, 347) = 18{,}34$, $p < 0{,}001$ voor moeders en $F(1, 347) = 6{,}03$, $p < 0{,}001$ voor vaders. Wanneer echter rekening gehouden wordt met de mate van stress, dan verdwijnt dat effect. Verder tonen de analyses aan dat de mate van steun zoeken niet verschilt tussen ouders uit laag- en midden-/hooginkomensgezinnen (er is met andere woorden geen significant hoofdeffect van groep) en naarmate de vorm van stress (er is met andere woorden geen significant interactie-effect).

Met betrekking tot aanvaardende copingstrategieën tonen de analyses aan dat zowel ouders uit laaginkomensgezinnen als ouders uit hooginkomensgezinnen meer aanvaardend reageren wanneer ze financiële stress hebben dan wanneer ze relationele stress hebben, zelfs indien er rekening gehouden wordt met de mate van beide vormen van stress, met $F(1, 346) = 23{,}57$, $p < 0{,}001$ voor moeders en $F(1, 347) = 15{,}79$, $p < 0{,}001$ voor vaders. Ouders uit laag en midden-/hoog inkomensgezinnen verschillen echter niet van elkaar in de mate waarop ze aanvaardend reageren op stress (er is met andere woorden geen hoofdeffect van groep) en de mate waarin ouders aanvaardend reageren, verschilt ook niet naargelang de vorm van stress (er is met andere woorden geen significant interactie-effect).

Met betrekking tot vermijdende copingstrategieën tonen de analyses (zoals hierboven vermeld) aan dat moeders en vaders uit laaginkomensgezinnen meer vermijdende strategieën hanteren dan moeders en vaders uit hooginkomensgezinnen, zelfs indien er rekening gehouden wordt met de mate van financiële en relationele stress, met $F(1, 344) = 11{,}74$, $p < 0{,}01$ voor moeders en $F(1, 345) = 6{,}2$, $p < 0{,}05$ voor vaders. Verder blijkt dat moeders (maar niet vaders) meer vermijdende strategieën gebruiken wanneer ze financiële stress ervaren dan wanneer ze relationele stress ervaren, $F(1, 344) = 12{,}63$, $p < 0{,}001$, maar dat effect is niet verschillend bij moeders uit laag- of midden-/hooginkomensgezinnen, met groep x soort stress $F(1, 344) = 1{,}13$, *ns*.

4. Besluit

In dit hoofdstuk zijn we nagegaan of personen uit laaginkomensgezinnen op een andere manier gebruik maken van copingstrategieën dan personen uit midden- tot hooginko-

mensgezinnen. Hiervoor bekeken we copingstrategieën als reactie op financiële stress én als reactie op relationele stress.

Uit de resultaten blijkt dat personen uit laaginkomensgezinnen meer financiële stress betreffende hun huidige en toekomstige situatie ervaren dan personen uit midden- tot hooginkomensgezinnen en dat ze ook meer relationele stress ervaren. Die bevindingen komen overeen met ander onderzoek naar armoedegerelateerde stress (DeCarlo Santiago & Wadsworth, 2009; Wadsworth, Raviv, DeCarlo Santiago e.a., 2011), waarbij trouwens werd aangetoond dat de aanwezigheid van financiële en relationele stress niet alleen negatieve gevolgen heeft voor de ouders, maar ook voor de kinderen.

Wanneer ouders geconfronteerd worden met financiële stress, dan blijkt – in tegenstelling tot onze verwachtingen – dat moeders uit laaginkomensgezinnen meer probleemoplossende strategieën hanteren dan moeders uit hooginkomensgezinnen. Dat effect verdwijnt evenwel wanneer rekening gehouden wordt met de hoeveelheid financiële stress. In overeenstemming met een studie van Lever (2008) vinden we ook dat moeders en vaders uit laaginkomensgezinnen meer vermijdende strategieën hanteren dan moeders en vaders uit hooginkomensgezinnen en dat dit effect aanwezig blijft wanneer er rekening gehouden wordt met de hoeveelheid financiële stress. Eenzelfde patroon vinden we terug indien we kijken naar de copingstrategieën die gebruikt worden bij relationele stress: moeders en vaders uit laaginkomensgezinnen gebruiken significant meer vermijdende strategieën dan die uit midden- tot hooginkomensgezinnen, zelfs wanneer er rekening gehouden wordt met de mate van relationele stress. Die resultaten zijn niet zo bemoedigend, want vermijdende strategieën zijn zelden goede strategieën. Wanneer die strategieën gecombineerd worden met aanhoudende hoge stressniveaus, dan kan dat aanleiding geven tot bijkomende psychosociale problemen (Wadsworth, Raviv, DeCarlo Santiago e.a., 2011). Het gegeven dat mensen met een laag inkomen meer vermijdende strategieën gebruiken, zelfs wanneer gecontroleerd wordt voor de hoeveelheid stress, doet ook vragen rijzen over de causaliteit van de effecten. Het is mogelijk dat de status van 'laaginkomensgroep' op zich al leidt tot een frequenter gebruik van vermijdende strategieën. Verschillende auteurs hebben er immers op gewezen dat voor mensen die langdurig onder stress staan, zoals armoederisicovolle mensen, de beste copingstrategieën wellicht niet altijd mogelijk zijn (Banyard & Graham-Bermann, 1998; Dill, Feld, Martin e.a., 1980). Het feit dat ouders met een laag inkomen zowel meer financiële als relationele stress ervaren dan ouders met een midden tot hoog inkomen, doet vermoeden dat ze ook geconfronteerd worden met andere vormen van stress, waardoor ze mogelijk te vermoeid zijn om effectieve copingstrategieën te hanteren. Daarom gebruiken ze geen 'fight response' in de vorm van primair gecontroleerde coping, maar wel een 'flight response' in de vorm van vermijding. In zekere zin komt die visie ook overeen met de recente schaarstetheorie van armoede (Mani, Mullainathan, Shafir e.a., 2013; Mullainathan & Shafir, 2013; Shah, Mullainathan & Shafir, 2012), waarin wordt gesteld dat mensen in armoede zodanig veel energie moeten steken in het dagelijkse overleven dat er geen energie meer overblijft voor andere zaken. De schaarstetheorie verschilt op een aantal punten van de armoedegerelateerde

stresstheorie. Die laatste theorie gaat ervan uit dat copingvaardigheden aanleerbaar zijn en dat het gebruik van effectieve coping leidt tot een verbetering van de psychische gezondheid van de betrokkenen (Wadsworth, DeCarlo Santiago, Einhorn e.a., 2011). De schaarstetheorie spreekt dat niet tegen, maar gaat ervan uit dat copingstrategieën niet altijd aanleerbaar zijn omdat simpelweg mensen soms geen energie, noch ruimte meer hebben, zoals het geval is bij mensen in armoede. Voor die groep mensen is het met andere woorden zeer moeilijk om op eigen kracht uit armoede te geraken. Daarom is het van belang dat hulp- en steunbronnen voor hen toegankelijk gemaakt worden, zodat de voorwaarden gecreëerd worden die het aanspreken van de krachten van mensen mogelijk maken (zie ook het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2010-2014). Empowerment van mensen betreft immers niet alleen individuele ('internal change'), maar evenzeer ecologische veranderingen ('external change'): een wijziging in de sociale voorwaarden opdat mensen de ruimte zouden hebben om problemen constructief aan te pakken (Rappaport, 1987).

Hulp- en steunbronnen moeten toegankelijk zijn om mensen in armoede te kunnen aanspreken op hun krachten.

Soms wordt er weleens met de vinger gewezen naar armen, in die zin dat men ervan uitgaat dat armoederisicovolle personen er zelf voor kiezen om niet adequaat om te gaan met hun situatie, al dan niet financieel of relationeel. De resultaten uit deze studie tonen aan dat dit niet zo is. Er is geen evidentie gevonden dat ouders uit laaginkomensgezinnen minder gebruik maken van primair gecontroleerde copingstrategieën, met name probleemoplossende of steunzoekende coping. Met betrekking tot secundair gecontroleerde coping tonen de resultaten aan dat moeders en vaders meer aanvaardend reageren wanneer ze te maken krijgen met financiële stress dan wanneer ze te maken krijgen met relationele stress, maar (!) dat is het geval zowel bij moeders en vaders uit laaginkomensgezinnen als bij moeders en vaders uit midden- tot hooginkomensgezinnen. Een gelijkaardig patroon vinden we terug bij vermijdende coping. Moeders reageren meer vermijdend wanneer ze te maken krijgen met financiële stress dan wanneer ze te maken krijgen met relationele stress, maar dat is het zo zowel bij moeders uit laaginkomensgezinnen als bij moeders uit midden- tot hooginkomensgezinnen. Anders gezegd: het is niet een kwestie van niet effectief willen omgaan met financiële stress.

Niettegenstaande deze studie heel wat merites heeft, heeft ze ook haar beperkingen. Een eerste beperking is dat de data waarop we ons gebaseerd hebben, afkomstig zijn van de RMFC-studie (Ponnet & Wouters, 2014). De RMFC-data bevatten enkel gegevens van tweeoudergezinnen, terwijl net eenoudergezinnen, zoals alleenstaande moeders, de grootste risicogroep vormen voor armoede. Daarenboven werd de armoederisicovolle groep in deze studie gedefinieerd op basis van inkomen. Het is echter geweten dat armoede meerdere dimensies heeft. Sociale steun en het hebben van een netwerk zijn

twee andere dimensies van armoede en zijn vaak meer aanwezig in tweeoudergezinnen dan in eenoudergezinnen. Gegeven dat we ons gebaseerd hebben op tweeoudergezinnen, is enige voorzichtigheid omtrent de generaliseerbaarheid van de resultaten dus aangewezen. Een tweede beperking van deze studie is dat we geen zicht hebben op de voorgeschiedenis van de respondenten. Uit onze studie blijkt dat personen met een laag inkomen andere copingstrategieën hanteren (meer vermijdend) dan personen met een hoger inkomen, maar de vraag blijft hoe dat komt. Een verleidelijke verklaring, geïnspireerd door de sociale leertheorie (Akers & Jennings, 2009; Bandura, 1977; 2001) en de armoedecultuurtheorie (Lewis, 1969), is dat personen met een laag inkomen vaak zelf uit een laaginkomensgezin komen en hun vaardigheden aangeleerd hebben gekregen door hun ouders. Anders gezegd: als ouders minder effectieve copingstrategieën (zoals vermijding) hanteren, en kinderen zien dat gedrag, dan nemen ze dat gedrag over. Niettegenstaande die verklaring verleidelijk is, moet er toch enige voorzichtigheid aan de dag gelegd worden. Sociaal leren is immers een langdurig proces dat onderzocht moet worden met longitudinaal onderzoek. De beperkingen van het voorliggende onderzoek zijn echter dat er gebruik gemaakt wordt van crosssectionele data en dat er geen zicht is op de voorgeschiedenis van de respondenten. Toekomstig longitudinaal onderzoek, waarbij ook intergenerationele armoede mee in rekening wordt genomen, zou hier een beter zicht op kunnen bieden.

NOOT

1. Deze studie is het resultaat van een samenwerking tussen de faculteit Sociale Wetenschappen (Universiteit Antwerpen) en het Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (Odisee) en werd gefinancierd door het Bijzonder Onderzoeksfonds (BOF) van Universiteit Antwerpen (41/FA040300/FFB140078). Bijkomende financiering werd verkregen via het Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (Odisee).

HOOFDSTUK 5

Routes uit armoede: wat ouders met jonge kinderen als ondersteunend ervaren

Tineke Schiettecat, Griet Roets en Michel Vandenbroeck

1. Inleiding

De laatste decennia is er veel aandacht voor kinderarmoede, zowel in Vlaanderen als in de rest van Europa. In deze bijdrage exploreren we de ervaringen van ouders met jonge kinderen: wat ervaren zij als ondersteunend in hun contacten met sociale voorzieningen? En hoe staat die steun in relatie tot het 'uit de armoede geraken'?

Alarmerende cijfers over armoede bij kinderen en onderzoek naar de nefaste gevolgen ervan op zowel individueel als op samenlevingsniveau hebben kinderarmoede als maatschappelijk probleem bovenaan de internationale en nationale beleidsagenda's geplaatst. In deze context is er steeds meer aandacht voor vroegtijdige, preventieve tussenkomsten in de opvoeding en ontwikkeling van jonge kinderen (en dus de toekomstige werkkrachten) en voor de arbeidsmarktparticipatie van hun ouders (Frazer & Marlier, 2014). Die dominante focus op de vroege ontwikkeling creëert echter het risico dat de definitie van het probleem bepaald wordt los van de betrokkenen: de gezinnen met jonge kinderen (Vandenbroeck, Roets & Roose, 2012). Ondersteuningspraktijken krijgen in dat opzicht een vooraf gedefinieerde rol toebedeeld, die hulpvragers reduceert tot toeschouwers of objecten van interventie en dus tot passieve ontvangers van steun. Nochtans toont onderzoek dat zowel ouders als kinderen ook zelf actief strategieën ontwikkelen om de impact van de armoedesituatie te beïnvloeden (Ridge & Millar, 2011). Dat wordt helder belicht door Ruth Lister (2004), die aan de hand van haar vaak gebruikte taxonomie een schets maakt van verschillende vormen van 'agency' die mensen in armoede tot uiting brengen in confrontatie met structurele mogelijkheden en beperkingen: 'getting by' (overleven), 'getting (back) at' (zich verzetten), 'getting out' (uit de armoede geraken) en 'getting organized' (zich organiseren). In ons onderzoek gebruiken we die taxonomie om meer inzicht te krijgen in de strategieën van gezinnen met jonge kinderen in armoedesituaties en proberen we na te gaan hoe die strategieën zich verhouden tot de hulpverlening. Op die manier willen we bestuderen hoe sociaalwerkpraktijken, waaronder voorschoolse voorzieningen en praktijken van opvoedingsondersteuning, geconstrueerd, geïnterpreteerd en benut

worden als ondersteunend en hoe dat zich verhoudt tot de mobiliteit van gezinnen uit de armoede.

De inzichten in deze bijdrage komen voort uit retrospectief biografisch onderzoek. We nodigden ouders uit om te praten over wat zij als ondersteunend hebben ervaren en daarbij hun eigen, vaak ongekende welzijnsstrategieën te exploreren in verbinding met sociaalwerkpraktijken. Het volgende onderdeel zoomt eerst kort in op de taxonomie, zoals uitgewerkt door Lister (2004), die gebruikt zal worden als referentiekader om de strategieën van gezinnen met jonge kinderen in armoedesituaties te analyseren.

2. De taxonomie van Lister

De welzijnsstrategieën (of uitingen van agency) die Lister (2004) identificeert, worden getoond aan de hand van een taxonomie die gevormd wordt door twee continua. De verticale as loopt van 'het dagelijkse' naar 'het planmatige' en reflecteert het strategische gehalte van menselijke keuzes. De horizontale as gaat van 'het persoonlijke' naar 'het politieke' en representeert aan de ene kant een focus op het individuele bestaan en aan de andere kant een klemtoon op verzetsdaden of op ruimere pogingen om verandering te bewerkstelligen. Lister benadrukt dat de welzijnsstrategieën alleen acties categoriseren, niet de mensen of actoren die deze strategieën of acties ontwikkelen. Dat betekent ook dat ze alle vier bij eenzelfde persoon tot uiting kunnen komen.

Figuur 1 – Taxonomie van agency in armoedesituaties (Lister, 2014).

2.1 Overleven ('getting by')

'Getting by' representeert volgens Lister de persoonlijke, dagelijkse strijd van mensen om te overleven in moeilijke omstandigheden. Het gaat om welzijnsstrategieën die vaak onderbelicht blijven of vanzelfsprekend worden geacht. Dikwijls worden ze pas zichtbaar wanneer ze verdwenen zijn en problemen bijgevolg duidelijker komen bovendrijven.

2.2 Verzet ('getting (back) at')

Het dagelijks-politieke kwadrant van de taxonomie verwijst naar informele, vaak verborgen verzetsstrategieën van mensen in armoede, met persoonlijke overleving als belangrijkste motivatie. Het betreft onder meer de interpretatie (of overtreding) van regels op een zodanige manier dat beperkingen gecontesteerd worden en meer handelingsruimte kan worden gecreëerd, zelfs al worden bestaande machtsrelaties hierdoor niet rechtstreeks beïnvloed.

2.3 Eruit geraken ('getting out')

Lister verbindt 'getting out' met het persoonlijk-planmatige kwadrant. Ze beschrijft hoe routes uit de armoede over het algemeen geassocieerd worden met opleiding en werk, terwijl structurele moeilijkheden – zoals het gebrek aan werkgelegenheid, transportproblemen, gebrekkige huisvesting of tekort aan kinderopvang – tegelijkertijd ook barrières kunnen opwerpen. Ook de dagelijkse overlevingsstrijd van mensen in armoede kan mobiliteit uit de armoedesituatie verhinderen. Tegelijkertijd vestigt Lister de aandacht op het feit dat tewerkstelling niet altijd een wondermiddel is. Lage inkomens, onzekere jobs en de moeilijke combinatie tussen arbeid en gezin kunnen de leefsituatie ook bemoeilijken.

2.4 Zich organiseren ('getting organized')

In het vierde kwadrant situeren zich meer collectieve uitdrukkingen van agency. Ze variëren van collectieve zelfhulp tot politieke actie in het streven naar sociale verandering. Lister beschrijft hoe, net zoals bij de andere uitingen van agency, ook 'getting organized' door structurele moeilijkheden en de dagelijkse overlevingsstrijd belemmerd kan worden. Daarnaast merkt ze op dat mensen zich niet altijd identificeren als 'iemand in armoede' en dat dit zich ook niet noodzakelijk vertaalt naar een collectieve identiteit. Tegelijk geeft ze aan dat bepaalde mensen "er toch in slagen om deze beperkingen te overwinnen en zich te organiseren in een poging verandering te bewerkstelligen, al dan niet achter een spandoek dat 'armoede' schreeuwt" (Lister, 2004, p. 153, eigen vertaling).

3. Methodologie

Onze studie maakte gebruik van de omvattende taxonomie van Lister (2004), die verschillende strategieën van mensen beschrijft in contexten van armoede. We zochten daarbij een antwoord op de vraag hoe die welzijnsstrategieën interageren met sociaalwerkpraktijken, die ondersteuning kunnen bieden in het aanboren van maatschappelijke hulpbronnen. Hiervoor hanteerden we een retrospectief biografisch onderzoek, wat ons toeliet de perspectieven en betekenisgeving van individuele ouders als aangrijpingspunt te kiezen. Het maakte het ook mogelijk om hun leefsituaties te bestuderen op een interactionele en dynamische manier en dus een tijdsperspectief in te bouwen. Dat laatste is belangrijk omdat longitudinaal onderzoek heeft aangetoond dat "de populatie van mensen in armoede voornamelijk is opgebouwd uit mensen die slechts korte tijd inkomensproblemen ervaren (al kunnen zij herhaaldelijk inkomensproblemen ervaren)" (Van Haarlem, Coene & Thévenot, 2013, p. 83).

In de context van dit onderzoek vonden open kwalitatieve diepte-interviews plaats met ouders van jonge kinderen die op verschillende momenten in hun leven financiële moeilijkheden hebben gekend en in contact kwamen met sociaalwerkinterventies, waaronder voorschoolse voorzieningen en opvoedingsondersteuning. Meer concreet spraken we 14 ouders (10 moeders[1] en 4 vaders) van 9 verschillende gezinnen. Negen ouders (7 moeders en 2 vaders van 7 gezinnen) werden meerdere keren en meer uitgebreid geïnterviewd, wat het mogelijk maakte hun retrospectieve levenstrajecten te reconstrueren.

We contacteerden de ouders met de hulp van voorzieningen die bij hun situatie betrokken zijn geweest, waaronder twee CKG's (Centra voor Kinderzorg en Gezinsondersteuning), twee OCMW's (Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn) en een Vereniging waar armen het woord nemen. Overeenkomstig de inclusiecriteria, bevonden alle gezinnen zich volgens de praktijkwerkers in een situatie van armoede of bestaansonzekerheid en hadden ze meerdere kinderen, waaronder bij voorkeur één kind tussen 0 en 3 jaar oud.

Alle bijeenkomsten vonden plaats op een locatie die door de ouders gekozen werd, variërend van hun eigen huis of een café tot afzonderlijke gespreksruimtes in de doorverwijzende organisatie. In een reeks van twee tot vier gesprekken, die één tot vijf uur duurden, vertelden de ouders over hun leven en contacten met sociaalwerkpraktijken. Dat resulteerde in een mozaïek van levenservaringen die geleidelijk aan bijeengepuzzeld en gecontextualiseerd werden via de (re)constructie van een individuele levenslijn, ook op papier. Die levenslijnen liepen als een rode draad door elk afzonderlijk onderzoeksproces en werden samen met de ouders verder gereconstrueerd, gecorrigeerd en verfijnd, wat de validiteit van het onderzoeksmateriaal versterkte. Bovendien boden ze een mogelijkheid om materiële en immateriële transities, sleutelmomenten en eigen welzijnsstrategieën in een armoedecontext op een diepgaande en interactionele manier bespreekbaar te stellen. Daarbij is uitdrukkelijk nagegaan hoe ouders gebruik maak-

ten van sociaalwerkpraktijken als hefboom. Sleutelbegrippen zoals 'ondersteuning' en 'mobiliteit' werden niet vooraf ingevuld, maar werden benaderd als concepten die hun inhoud verwierven in het interactieproces.

We analyseerden de uiteindelijke onderzoeksdata, in de vorm van 27 letterlijk uitgeschreven gesprekken en 9 gevisualiseerde levenstrajecten, door middel van een kwalitatieve inhoudsanalyse. Geïnspireerd door Listers taxonomie, pasten we een 'directed approach'[2] toe, met de bedoeling de "bestaande theorie verder te verfijnen, uit te breiden en te verrijken" (Hsieh & Shannon, 2005, p. 1283, eigen vertaling), in het bijzonder met betrekking tot de interactie tussen de welzijnsstrategieën van ouders en de inzet van sociaalwerkpraktijken.

4. Onderzoeksresultaten

In wat volgt, gaan we na welke betekenissen ouders gaven aan welzijn, welke strategieën ze daartoe ontwikkelden en hoe die perspectieven en strategieën interageerden met sociaalwerkpraktijken.

4.1 Overleven

Ouders benoemden talrijke interventies die hen en hun gezinnen ondersteunden in de dagelijkse overlevingsstrijd. Ze gaven aan dat die praktijken ademruimte wisten te creeren, onder meer door een afbetalingsperiode te verlengen, door kinderopvang aan te bieden, door informatie over mogelijke kortingen te verstrekken of door de ouders te ondersteunen bij het invullen van documenten waardoor ze beter aanspraak konden maken op hun rechten. Ouders waardeerden de aanwezigheid van praktijkwerkers wanneer ze er behoefte aan hadden, voor die zaken die voor hen op dat moment belangrijk waren. Een van de ouders bijvoorbeeld, Marie, verwees hierbij naar een praktijkwerker die voor haar en haar gezin bijzonder ondersteunend was omdat ze er altijd op kon rekenen, zelfs als dat inhield dat de formele grenzen van haar mandaat – in dit geval financiele steun verlenen via schuldbemiddeling – daarvoor opengebroken dienden te worden.

> "Ik heb soms dagen gehad dat ik zo weende, dat ik het echt niet meer zag zitten, dat ik het allemaal veel zwarter zag dan het eigenlijk was. En dat ik toen wenend belde van 'ik zie het niet meer zitten' en dat ze [praktijkwerker] dan alles liet vallen en naar hier kwam om te praten en tegen dat ze wegging zag ik het zo allemaal al weer wat rooskleuriger in. [...] Ik denk niet dat ze dat hoeft te doen, maar ze was eigenlijk, ja, sociale hulp ook, hé. Ze kon hier een uur zitten en luisteren naar mij."

Marie ervoer "dat ge zo niet diene nummer zijt in dat dossier dat daar ligt." Het belang hiervan vond ook een duidelijke weerklank bij andere ouders en werd helder geëxplici-

teerd door Katrien. Hoewel Katrien ontkende dat praktijkwerkers, om ondersteunend te kunnen zijn, alle details van haar leven zouden moeten kennen, achtte ze het essentieel dat ze enige interesse en begrip tonen voor haar levenstraject. Bovendien merkte ze op dat dit leven niet simpelweg gevat kan worden door hokjes aan te vinken:

> "Ge moet daarvoor niet gans uw leven blootleggen of zo. […] Maar als het ulder niet interesseert hoe dat ge echt zijt… Ja, ik kan nu zeggen, pak nu: 'Dit is Mario, 34 jaar, heeft één klein kindje, drie grote kinderen, hij heeft een vriendin, hij heeft een auto en hij werkt daar of daar. Punt.' Daarmee weet ge zijn leven nog niet, hé. Buiten als ge uwen tijd pakt, dan, ja. […] Dan kunt ge daar ook beter op inspelen en kunt ge die ook beter helpen."

De onderzoeksresultaten tonen dat praktijken die erin slagen de huidige welzijnsstrategieën van ouders te ondersteunen door de interventie te verankeren in de leefwereld van het gezin, over het algemeen ondersteunend worden bevonden. Bovendien associeerden de ouders dergelijke interventies – die de overlevingsstrijd van ouders faciliteerden, hun menselijke waardigheid bevorderden of meer rust en zekerheid boden – in verschillende gevallen ook met transitieprocessen, wat we verderop nader toelichten.

Wat ouders vertelden over sociaalwerkpraktijken die niet overeenstemden met hun eigen welzijnsstrategieën en bijgevolg niet als ondersteunend werden ervaren, versterkt onze bevindingen. Zo gaf Wendy bijvoorbeeld aan dat haar redenen om gebruik te maken van kinderopvang niet erkend werden door de onthaalmoeder. Terwijl Wendy haar zoon geleidelijk aan wenste voor te bereiden op een vreemde omgeving met andere kinderen, de nakende overgang naar de kleuterschool indachtig, besloot de onthaalmoeder hem wegens het onregelmatige gebruik verdere opvang te weigeren.

> "Voor een beetje te wennen en te doen doe ik hem naar een onthaalmoeder, maar dat was krijsen en doen. Pffft. Dat was eigenlijk niet zo leuk. En dan ging hij ne keer een dag wel, een dag niet, omdat hij het zo lastig had. […] En in ene keer stond ze met dat mandje hier aan mijn deur: 'Ge moet niet meer komen.' […] Omdat hij niet elke dag kwam. Omdat hij niet elke dag kwam, vond ze dat dat niet nodig was. Ze besliste in mijn plaats wanneer dat hij wel of niet moest komen."

Nancy, op haar beurt, verwees naar haar ervaringen met thuisbegeleiding in een proefperiode, voorafgaand aan een mogelijke terugkeer van haar zonen na een uithuisplaatsing. Nancy had de indruk dat de praktijkwerker zich voordeed als een expert die wou bepalen hoe zij haar gezinsleven en de opvoeding van haar kinderen vorm moest geven, zonder haar eigen bekommernissen in rekening te nemen.

> "Ik zag die liever gaan dan komen. Dat was zo één uit moeders tijd zo. Denken zo van 'hier zijn ik en het effekes komen vertellen'. En dan denk ik in mijn eigen van 'mens, daar staat de deur, ga maar'."

Toch tonen onze bevindingen ook dat ouders praktijken niet automatisch als ondersteunend ervaren wanneer hun welzijnsstrategieën gevolgd worden. Verschillende ouders

hadden immers ook kritiek op een aanwezigheid van praktijkwerkers die geen verandering bracht. Over haar ontmoetingen met een gezinsbegeleider die opvoedingsondersteuning bood in het kader van bijzondere jeugdzorg, vertelde Emilie:

> "Ik moet haar betalen omdat ze komt babbelen, maar eigenlijk doet ze meer gelijk gij. Luisteren naar mij. En af en toe eens met haar stylo schrijven. Maar ja, dat is wel dure inkt, hé. Want als ze twee keer op een maand komt, is dat tussen de 10 en de 12 euro, ik vind dat toch wel dure stylo's. Desnoods leg ik de volgende keer wat stylo's klaar. [...] Het helpt mij niet met mijn probleem, alleen maar met mijn geld kwijt te geraken."

Marie illustreerde dat verder door te verwijzen naar haar ervaringen met een schuldbemiddelaar die wel de dagelijkse overlevingsstrijd van het gezin wist te faciliteren – "Bijvoorbeeld als wij vroegen van: 'Kunnen wij ne keer geld krijgen voor dat?' Awel ja, dat lag daar" – maar tegelijkertijd een mogelijke transitie uit de armoede leek te belemmeren, zonder daar transparant over te zijn:

> "Natasja heeft overgepakt en dan bleek daar in ene keer voorbij de 700 à 800 euro betalingen nog in onze map te zitten. Dus Natasja heeft dat allemaal moeten rechttrekken."

Die ontdekking werd aanvankelijk gevolgd door discussies met de nieuwe praktijkwerker die uitlegde dat de achterstallige rekeningen betaald moesten worden om verdere problemen te vermijden. Marie beschreef hoe de overgang van de ene praktijkwerker naar de andere bijgevolg eerst moeilijk was, maar na verloop van tijd als meer ondersteunend werd ervaren aangezien de nieuwe praktijkwerker de mogelijkheid bood om samen met de gezinsleden openlijk te onderhandelen over welzijnsstrategieën, ambities en wederzijdse verwachtingen.

> "Hier was de overschakeling moeilijk, maar als ik dan besefte dat Natasja werkte en waarom dat zij 'nee' zei of 'stel het een beetje uit', dan wist ik ook van 'oké, ik weet waarom'. [...] Hadden we bij haar [de vorige praktijkwerker] blijven zitten, we hadden misschien nog jaren bezig geweest."

Onze onderzoeksresultaten tonen dat – afhankelijk van percepties, verwachtingen, vroegere ervaringen en eigen prioriteiten van ouders in de dagelijkse overlevingsstrijd – de behoefte aan formele steun op verschillende momenten anders beoordeeld wordt. Anna gaf dat levendig weer wanneer ze terugblikte op de donkerste periode in haar leven, waarin zwangerschapscomplicaties een opeenstapeling van financiële en emotionele problemen met zich meebrachten. Anna legde uit dat, aan de ene kant, de dagelijkse overlevingsstrijd haar en haar partner enigszins blind maakte voor het feit dat financiële ondersteuning, zoals schuldbemiddeling, had kunnen helpen om hun financiële problemen te boven te komen. Aan de andere kant uitte ze echter haar vrees dat dergelijke interventies tegelijk ook hun overlevingsstrategieën hadden kunnen bemoeilijken, waardoor ze ze uiteindelijk niet als ondersteunend zouden ervaren.

> "Ge zijt zo bezig met uw kind verder te helpen en met zelf te overleven dat ge eigenlijk niet ziet dat ge wel wat hulp kunt gebruiken rond het financiële. [...] Allez, wij zagen dat wel, maar wij hadden zoiets van: wij kunnen dat wel. Zo een beetje uwe trots zo [...] en ook een stukske schrik om uw zelfstandigheid te verliezen en om de extra's kwijt te spelen waar ge eigenlijk nood aan hebt voor verder te kunnen gaan. [...] Hadden wij vroeger in schuldbemiddeling gegaan... ik weet niet of het goed was gekomen. Omdat ge dan die opstekers niet meer had gehad. Want het was uiteindelijk van die kleine dingen – zoals op uitstap gaan of gaan shoppen – dat ge wel zoiets had van 'oké, we hebben weer ne leuken dag gehad. Het geld is op, maar uiteindelijk, we hebben een leuke dag gehad en we kunnen er weer tegen'."

In diezelfde periode situeerde ze echter ook de aanwezigheid van een andere sociaalwerkpraktijk – een experimenteel gezinsondersteunend project, gesubsidieerd vanuit Kind en Gezin – die wel aansloot bij de welzijnsstrategieën van het gezin op dat moment en ruimte kon creëren om te handelen in moeilijke omstandigheden. Pas jaren later, wanneer de leefomstandigheden veranderd waren, kwam opnieuw de meerwaarde van schuldbemiddeling op de voorgrond.

> De behoefte aan formele steun wordt op verschillende momenten anders beoordeeld.

Deze en andere illustraties suggereren dat ondersteuning geen evidente of universele betekenis kent, maar altijd beschouwd dient te worden in interactie met de leefwereld van gezinnen en met de welzijnsstrategieën die ze op een zeker moment, onder bepaalde omstandigheden ontwikkelen.

4.2 Verzet

Ouders maakten ook strategisch gebruik van sociaalwerkpraktijken, onder meer om erger te voorkomen. Zo contacteerden ze diensten bijvoorbeeld om aan deurwaarders te kunnen ontsnappen of om een uithuisplaatsing van hun kinderen te vermijden. Nancy vertelde:

> "Iemand die ik ken, heeft hier ook nog gezeten. En die zei tegen mij van: 'Ulder kinderen zijn geplaatst en ik heb schrik dat ze Bjorn ook gaan komen afpakken, dus ik ga voor u ne keer bellen naar [CKG]. Ik heb er ook nog gezeten en dat is kweetniehoegoed en ik zal eens vragen om te kijken of dat gij daar ook nog terechtkunt en wanneer.' En dus ja, van vorig jaar ben ik hier."

Afhankelijkheid van sociale voorzieningen kon in deze contexten net ondersteunend worden geacht, omdat ouders daarbij tegelijkertijd hun waardigheid en controle over de situatie wisten te behouden. Een aantal ouders wees er echter op dat het behoud van autonomie

niet noodzakelijk moet samengaan met een afhankelijkheid van sociaalwerkpraktijken. Betere structurele condities, zoals een afdoend inkomen en een degelijke huisvesting, zouden op zichzelf een menswaardig bestaan en meer autonomie kunnen waarborgen.

> "Ik wil daar eigenlijk zo snel mogelijk uit [uit schuldbemiddeling]. Ook omdat ik weet van mijn eigen dat ik wel zuinig kan zijn, omdat het altijd door zo'n stomme tegenvallen is geweest dat ik daarin ben geraakt. Als ik een goede mazouttank had gehad, dan had ik nooit problemen gehad. Ik heb altijd gewoon slechte huizen gehad, daardoor heb ik altijd pech gehad."

Dat wijst erop – zoals ook uitgebreid werd aangetoond door andere auteurs (onder meer Lister, 2004; Ridge & Millar, 2011) – dat, afhankelijk van contextuele factoren, de leefsituatie van sommige gezinnen kwetsbaarder is voor tegenslagen of zogenaamde 'slechte' keuzes dan die van andere gezinnen, wat ook een weerslag heeft op het gebruik van sociale voorzieningen.

Wanneer sociaalwerkpraktijken werden ingeschakeld, trachtten ouders hun ondersteuningstraject vaak actief te beïnvloeden. Een moeder expliciteerde: "Eigenlijk als je in begeleiding zit, moet je echt inventief zijn." Ze vertelde vervolgens over een aantal 'leugentjes om bestwil' die ze gebruikte om de dagelijkse leefsituatie van haar gezin te verbeteren. Zo verwees ze onder meer naar een periode in haar leven waarin ze gebruik maakte van schuldbemiddeling en extra, alternatieve financiële bronnen – zoals zwartwerk, naast haar bestaande job – voor de praktijkwerkers wist te verhullen. Die strategie maakte het niet alleen mogelijk om het beschikbare gezinsbudget enigszins te vergroten, het creëerde ook meer ruimte om eigen beslissingen te nemen ten voordele van haar eigen welbevinden en dat van haar kinderen.

> "Door zoekertjes te schrijven en een appartement te kuisen had ik op den duur 100 euro per week extra, waar het OCMW eigenlijk niet van wist. [...] En daartussen werkte ik ook, hé. Zo nu en dan wat interimjobs, het is dus niet dat ik stilgezeten heb. Dus zij [praktijkwerkers OCMW] dachten: 'Amai, ze komt goed toe met haar leefloontje.' (lacht) Oh, zo stout van mij. (lacht) Dus die periode ging het wat meer omhoog."

Om gelijkaardige redenen vertelden andere ouders dat ze tijdelijk verzwegen dat ze samenwoonden met een partner. Een formalisering van de feitelijke gezinssamenstelling had in hun situatie namelijk betekend dat ze niet genoeg geld zouden overhouden om rond te komen. Volgens Emilies berekeningen zou de geassocieerde vermindering in kinderbijdragen en andere voordelen – terwijl de huurprijs en overige maandelijkse onkosten (zoals elektriciteit, water en internet) stabiel bleven en tewerkstelling onzeker was – impliceren dat haar gezin geconfronteerd zou worden met een tekort van meer dan 250 euro, iedere maand.

Verzetsstrategieën van ouders omhelsden verder ook de interpretatie van interventies zelf op een zodanige manier dat het hun handelingsruimte kon verbreden. Zo gingen

enkele ouders op een creatieve manier om met financiële hulpbronnen, waardoor ze zowel de bedoelde als onbedoelde voordelen ervan konden benutten en het dagelijkse leven in moeilijke omstandigheden konden verbeteren. In het gezin van Tom, een vader van drie jonge kinderen, werden alle inkomsten en uitgaven geregeld via budgetbeheer van het OCMW. Elke week ontvingen ze 150 euro van het totale gezinsbudget om van te leven. Er was echter een uitzondering: driemaal per jaar kon het gezin voor bepaalde, specifiek kindgerichte uitgaven een terugbetaling tot 125 euro ontvangen wanneer de rekeningen werden binnengebracht:

> "Allez, voeding en al komt niet in aanmerking, pampers ook niet. Kledij, speelgoed, schoolmateriaal, uitstappen, … dat komt allemaal wel in aanmerking."

Tom illustreerde hoe dat initiatief, dat formeel specifiek bedoeld is voor kinderen, informeel gewaardeerd werd als iets dat ten goede kan komen van het ruimere gezinsleven. Door ook de rekeningen van externe familieleden in te dienen, werd het namelijk mogelijk om een extra bedrag terug te vorderen en het gezinsbudget drie keer per jaar licht te verhogen. Op die manier kreeg het bedoelde initiatief voor Tom en zijn gezin een nog meer ondersteunende uitwerking.

> "Mijn ma gaat nu geld geven voor kleren, mijn zus, mijn tante gaat geld geven voor kleren. Als we die kleren gehaald hebben, houden we die kastickets, we steken dat dan binnen en we krijgen dat geld dan nog ne keer terug. We kunnen dat dan nog ne keer gebruiken. Ja, dat is wel schoon meegenomen. […] Dat is toch een lichtpuntje."

Andere voorbeelden toonden dat strategieën om de ondersteunende invloed van sociaalwerkpraktijken te vergroten soms ook gedeeld werden met andere zorggebruikers, wat impliceert dat verzet ook een collectief karakter kan hebben. Bovendien zagen we dat praktijkwerkers ook zelf gezinnen actief steunden en stimuleerden om bestaande regels in hun voordeel om te buigen. Katrien verwees in dat verband dankbaar naar het advies dat ze kreeg van een praktijkwerker wanneer ze na een periode van woonbegeleiding voor een korte tijd financiële steun zou krijgen van het OCMW.

> "In het OCMW, als ge een spaarrekening hebt, dan moet je dat zeggen. Want dan zouden ze dat pakken. Ze [praktijkwerker] zei dat ik moest zwijgen van die spaarrekening, dat ik dat kon houden voor als ik niet meer bij het OCMW zit. Ik heb niet lang bij het OCMW gezeten, van september tot december."

In vele gevallen resulteerden verzetsstrategieën van ouders, zoals regels ombuigen, weerstand bieden, niet meewerken, … echter in een versterking van disciplinerende maatregelen of in een uitsluiting van de geboden steun. Nancy verklaarde hoe de rechter haar poging om tijdens een zitting op de jeugdrechtbank commentaar te leveren op beslissingen in verband met de uithuisplaatsing van haar kinderen, negatief beoordeelde: "Die zegt iets tegen mij, en ik sta recht en ik geef mijn antwoord en ze was weg.

Dat mocht ge niet doen. Dat speelt niet in uw voordeel, dat speelt in uw nadeel." Tegelijkertijd gaf ze aan waarom ze het belangrijk vindt om haar stem toch te laten horen:

> "Ik kwam bij de jeugdrechtbank en de jeugdrechter zei: 'U bent niet op uw mondje gevallen, hé.' Ik zeg: 'Nee. En dan? Ik ben recht voor de raap, ik zwijg niet.' 'Ja, dat hadden we al wel gehoord', zei hij. Ik zeg: 'Voor wat? Omdat gij daar achter uw bureauke zit, alles te bepalen? Ge moet maar eens in mijn schoenen staan, hé, eens zien hoe gij dan gaat reageren, zenne. Daar achter uw bureauke hebt ge wel een grote toot, hé.' Ik zwijg niet."

Waar de mate van medewerking vaak beschouwd wordt als een graadmeter voor het engagement van de ouders, zou die weerstand ook gelezen kunnen worden als een verschil in perspectief over probleemdefinities (Mirick, 2013). Ouders verzetten zich dikwijls tegen sociaalwerkpraktijken die ze ervaren als interventies die worden opgelegd, zonder dat hun leefwereld en eigen welzijnsstrategieën daarbij in overweging zijn genomen. Eerder dan een indicatie van een gebrek aan engagement, kan weerstand in dat opzicht ook geïnterpreteerd worden als een poging om de situatie weer in eigen handen te nemen, wanneer een interventie als louter disciplinerend en controlerend wordt beleefd, in plaats van ondersteunend.

Weerstand kan geïnterpreteerd worden als een poging om de situatie weer in eigen handen te nemen.

4.3 Eruit geraken

Samen met de ouders hebben we complexe armoededynamieken geïdentificeerd, de motor achter veranderingsprocessen bestudeerd en kantelmomenten besproken in relatie tot de inzet van sociaalwerkinterventies. Ouders beklemtoonden hierbij herhaaldelijk het belang van structurele veranderingen op het vlak van inkomen en huisvesting. Tegelijk nuanceren de bevindingen ook een aantal maatregelen die dominant naar voren worden geschoven in het huidige armoedebestrijdingsbeleid, aangezien ze haaks kunnen staan op de welzijnsstrategieën die ouders zelf ontwikkelen en op hun eigen begrip van ondersteuning.

Alle respondenten legden een prominente focus op materiële transities. Doorgaans verbonden ze die processen met een stijging van het direct beschikbare gezinsbudget en een hiermee geassocieerd gevoel van autonomie om eigen welzijnsbeslissingen te kunnen maken. Dat hield bijvoorbeeld in dat een periode van schuldbemiddeling zelden geassocieerd werd met een opwaartse beweging, terwijl de tussenkomst op langere termijn dikwijls wel mobiliteit uit de armoede wist te genereren. Omdat het interventieproces zelf de dagelijkse overlevingsstrijd van ouders in vele gevallen bemoeilijkte, link-

ten de meeste ouders een periode van schuldbemiddeling eerder aan een neerwaartse transitie. Tegelijk verhinderde dat echter niet dat de interventie beschouwd kon worden als ondersteunend. Sommige praktijken van schuldbemiddeling werden echter meer ondersteunend bevonden dan andere, hoewel de interventies dezelfde formele doelstellingen deelden. Schuldbemiddelingsprocessen die niet alleen een snelle afbetaling voorstonden, maar ook de dagelijkse welzijnsstrategieën van gezinnen erkenden en wisten te faciliteren, werden over het algemeen als meer ondersteunend ervaren. Voor Marie was 'leefbaarheid' in die context een kernbegrip.

> "Ik moet zeggen, er is ook veel verschil. Ik ben twee keer in collectieve geweest. Het één was via een advocaat en niet via het OCMW en de advocaat die zette u totaal (maakt wringbeweging). Ik heb nooit geweten, tot ik bij Natasja gekomen ben in het OCMW, dat er bijvoorbeeld vakantieparticipatie was, dat er een bond van de gezinnen was, dat er NMBS-kaarten waren die goedkoper waren als ge dat via de Gezinsbond aanvroeg. Cinematickets die goedkoper waren. Die dingen. En daarmee, die tweede collectieve is nu wel achter de rug, maar die was veel makkelijker om dragen. Gewoon omdat ik mijn kinderen iets kon geven. […] Eerst, bij de advocaat was dat uw loon en de schuldeisers die telden. Bij het OCMW komt het gezin eerst op de plaats."

Een ander koppel gaf aan dat de afhankelijkheid van budgetbeheer via het OCMW ondersteuning bood, zelfs nadat de schulden afbetaald waren. Gebruik maken van het aanbod betekende voor hen bovendien mobiliteit uit de armoede omdat dat in het gezin voor zekerheid, 'minder kopzorgen' en een ervaring van autonomie kon zorgen. Nochtans had de beperkte omvang van het wekelijkse leefgeld eerder wel aanleiding gegeven tot de keuze het ondersteuningsproces tijdelijk te beëindigen. Tom beschreef echter hoe die beslissing als 'rampzalig' werd ervaren, gezien het plotse verlies van ondersteuning, voordelen en informatie die voorheen een positieve bijdrage konden leveren aan het dagelijkse gezinsleven.

> "Van bergop ging dat naar bergaf weer. Een keer dat ge zegt: 'Ik stop ermee', valt alles weg. Dat is van vandaag op morgen. […] Ze hebben zoiets… Als ge het zelf wilt doen, dan moet ge zelf maken dat ge alles kunt. […] Dan ben ik wel blij dat we erin zitten. Het zijn allemaal extraatjes dat je krijgt, hé, dan. Ik heb zoiets: elk extraatje kunt ge gebruiken, hé."

Die ervaring van een neerwaartse transitie leidde ertoe dat Tom en zijn partner besloten om terug in budgetbeheer te gaan. Aan de hand van een recent voorbeeld waarbij zijn gezin onterecht een deurwaarder over de vloer kreeg, illustreerde hij hoe de situatie, met het OCMW opnieuw als achterban, snel bedaard kon worden.

> "Gelijk gisteren ook: ik had een deurwaarder aan de deur. Zogezegd betalingen die niet betaald waren. Ik ben ermee geweest, het is betaald, morgen belt ze hem nu. Ik had zoiets, als ge er niet moest in zitten, voor hetzelfde geld hebt ge nog meer miserie. […] Ik was blij gisteren dat we erin zitten. En ik ga daar nooit… Allez, voorlopig ga ik daar nooit meer uit."

Verder beschreven meerdere ouders hoe verschillende sociaalwerkpraktijken tewerkstelling als kerndoelstelling naar voren schuiven. Arbeidsmarktactivering stemde echter niet altijd overeen met de bekommernissen van gezinnen op een bepaald moment en wist ook niet automatisch mobiliteit uit de armoede te genereren. Verwijzend naar een moeilijke periode in haar leven, toen ze kampte met algemene gezondheids- en zwangerschapsproblemen en de ziekenhuis- en elektriciteitskosten hoog opliepen, vertelde Anna hoe zij en haar partner Simon een korte poging deden om aan te kloppen bij het OCMW voor financiële steun. Ze beleefden de interventie echter niet als ondersteunend aangezien de welzijnsprioriteiten en doelstellingen van de praktijkwerker haaks stonden op de eigen bekommernissen van de gezinsleden op dat moment, wat uiteindelijk resulteerde in een stopzetting van de hulp.

> "Ge moet maar gaan werken, en ge moet dit maar doen en ge moet dat maar doen en ge moet maar sparen en ge moet... Terwijl dat wij wel in die situatie zaten dat ik inderdaad aan het sukkelen was met mijn zwangerschap, maar die verwachtte wel van de Simon dat die ging werken, terwijl dat die eigenlijk wel dagelijks bij mij wou zijn, wat ik ook wel snap, want het kon elk moment zijn dat de Jesse geboren was. [...] Uiteindelijk denk ik dat wij geschrapt zijn van het OCMW, omdat de Simon het weigerde van te gaan werken. Maar die hadden ook geen begrip voor heel die situatie die dat zich toen afspeelde."

Hoewel verschillende respondenten veel belang hechtten aan een hoger inkomen en verbeterde werkomstandigheden, was een meerderheid van hen laaggeschoold, wat hun mogelijkheden op een degelijk inkomen, werkzekerheid en een handige combinatie met het gezinsleven sterk verminderde. Een aantal ouders verkende daarom manieren om verder te studeren en zo mobiliteit uit de armoede mogelijk te maken. Tegelijk gaven ouders aan dat sociaal werkers die welzijnsstrategieën niet altijd ondersteunen.

> "Dan had ik gevraagd aan haar [praktijkwerker]: mag ik niet gewoon nog een paar jaar naar het middelbaar gaan? Er is er geen één die dat gaat weten dat ik 20 ben, want ze gokken mij toch altijd maar op 17. Ze zegt tegen mij: 'Ah, nee, ge zou u beter werk zoeken, ge gaat verder komen.' Ik zeg: 'Ik ga ik toch wel met een diploma verder komen?' Maar ze wou dat niet. Als je met een leefloon zit en het OCMW staat niet achter u, vergeet het maar, hé. Dus ik zei het haar: 'Gij maakt gewoon mijn toekomst kapot.'"

Praktijkwerkers die daarentegen het zorgtraject en de welzijnsperspectieven samen met de ouders onderhandelden, werden als meer ondersteunend beschreven en konden voor gezinnen soms ook fungeren als hefboom uit de armoede. Het levenstraject van Anna demonstreerde dat helder, waar het positief beïnvloed werd door een interventie vanuit het CKG. De praktijk ondersteunde het gezin tijdens een moeilijke periode niet alleen door de ouders te ontlasten via het aanbieden van kinderopvang en het creëren van ademruimte. Op langere termijn bouwde de interventie ook mee aan een route uit de armoede door Anna na verloop van tijd aan te moedigen en actief te ondersteunen om volwassenenonderwijs te volgen. Het diploma dat ze daardoor ontving, gaf haar toegang tot beter betaalde jobs die makkelijker te combineren waren met het gezins-

leven. Dat toont dat het CKG niet alleen het toekomstige welzijn van het kind voor ogen hield, maar ook dat van de overige gezinsleden, en dat het daarbij zijn kindgerichte mandaat op een veel ruimere en, voor het gezin, meer betekenisvolle manier wist te interpreteren.

Praktijkwerkers die samen met de ouders onderhandelen, worden als meer ondersteunend ervaren.

4.4 Zich organiseren

De levenstrajecten van de ouders weerspiegelden het dynamische karakter van armoede. Sommige ouders bevonden zich op het moment van de interviews in een positieve financiële situatie, andere waren verwikkeld in een moeilijke overlevingsstrijd. Een aantal van hen gaf aan dat ze nooit armoede hadden gekend, hoewel ze hun financiële situatie wel bestempelden als ver onder het gemiddelde. Al die ouders namen deel aan het onderzoek om te vertellen wat ondersteuning voor hen en voor hun gezinnen betekende, om op die manier een bijdrage te leveren aan de toekomstige ontwikkeling van betekenisvolle praktijken voor andere ouders in gelijkaardige situaties.

Enkele ouders vonden daarvoor ook een kanaal in collectieve acties via Verenigingen waar armen het woord nemen, andere ouders door een opleiding 'ervaringsdeskundige in de armoede' te volgen met de bedoeling ingezet te worden als 'de ontbrekende schakel' tussen organisaties en probleemdragers. Ouders zagen dat collectieve engagement niet alleen als een poging om sociale verandering te bewerkstelligen, maar ook als een manier om een bijdrage te leveren aan het welzijn van hun gezin door informatie te verzamelen, rechten op te eisen en hun inkomenssituatie te verbeteren. Deelname aan die activiteiten vereist echter dat mensen zich identificeren als 'arm', terwijl Jimmy net aangaf dat hij de Vereniging waar armen het woord nemen waardeerde als een plaats waar hij dat label kon afwerpen en behandeld kon worden als mens:

> "Als je ginder gaat word je niet zo bekeken van 'Ah dat zijn mensen die niet veel hebben'. Ge wordt aanvaard gelijk hoe dat ge zijt en dat vind ik wel belangrijk."

5. Wat ondersteunt ouders in armoede?

Lister (2004) ontwikkelde een theoretisch kader dat welzijnsstrategieën van mensen in armoede in beeld brengt in relatie tot de structurele condities. In de context van deze studie bood het een basis om de strategieën en welzijnsroutes van ouders met jonge

kinderen in armoede te bestuderen in verbinding met sociaalwerkpraktijken, die een hefboom kunnen betekenen in het aanboren van maatschappelijke hulpbronnen. We verkenden op die manier welke interventies ouders met jonge kinderen in armoede ondersteunen.

De resultaten werpen een ander licht op dominante interpretaties van mobiliteit uit de armoede, verzetsstrategieën van mensen in armoede en hun collectieve acties in het streven naar sociale verandering.

Eerst en vooral tonen ze dat ondersteuning en mobiliteit uit de armoede geen synoniemen zijn en ook niet altijd in elkaars verlengde liggen. Sommige interventies werden door ouders als ondersteunend ervaren, hoewel ze niet gepaard gingen met een transitie uit de armoede. Omgekeerd bestaan er maatregelen die de financiële situatie wel verbeterden, maar niet ondersteunend werden geacht. Die bevinding voegt een laag van complexiteit toe aan de bestaande opvatting dat economische mobiliteit en zelfredzaamheid de primaire doelen zijn van sociaalwerkinterventies in contexten van (kinder) armoede. Dat betekent uiteraard niet dat we economische mobiliteit en zelfredzaamheid als doelen van interventies achterwege moeten laten. Het betekent wel dat de realiteit iets complexer is geworden. Ouders associëren mobiliteit uit de armoede met een waardig inkomen én met leefbaarheid. Ondersteuning blijkt bovendien niet eenduidig of universeel te zijn, maar krijgt een complexe en veranderlijke invulling, in wisselwerking met structurele condities, levensdynamieken en welzijnsstrategieën.

De bovenstaande vaststellingen werden treffend geïllustreerd door Emilie, die samen met haar partner en drie kinderen in een huurhuis woont waaraan ze maandelijks ongeveer hun volledige gezinsbudget besteden. Emilie legde uit dat een meer betaalbare en degelijke woning de leefsituatie van haar gezin op verschillende vlakken zou verbeteren. De sociale huisvestingsorganisatie die ze daarom contacteerde, deed al twee voorstellen die door Emilie en haar partner telkens afgewezen werden. De sociale huisvestingsorganisatie redeneerde dat ze ondersteuningskansen bieden, maar dat Emilie en haar gezin te kieskeurig zijn. Voor Emilie ligt de zaak ingewikkelder. Hoewel ze er samen met de praktijkwerker van overtuigd is dat de aangeboden sociale woningen de financiële situatie zouden verbeteren, uitte ze haar ongerustheid dat samenleven op een nog kleinere oppervlakte, met nog minder ruimte voor de kinderen, de dagelijkse leefbaarheid in het gezin zal bemoeilijken. Bij een derde weigering zou het gezin echter opnieuw naar het eind van de wachtlijst tuimelen.

De materiële kern van armoede en de immateriële aspecten die ermee geassocieerd zijn, blijken verschillende facetten te zijn van hetzelfde probleem, zoals vaak aangegeven door meerdimensionele armoedebenaderingen. Meer nog: materiële en immateriele dimensies zijn niet van elkaar te onderscheiden, maar onlosmakelijk met elkaar vervlochten. Willen sociaalwerkpraktijken ondersteunend zijn voor gezinnen in armoede, dan dienen ze die verwevenheid ook uitdrukkelijk voor ogen te houden. Ondersteunen vergt dus onderhandelen: het vereist een zorgvuldig balanceren tussen materiële en

immateriële condities, aansluitend bij de leefwereld van mensen, waarbij zowel persoonlijke als maatschappelijke verwachtingen in rekening worden genomen (Grunwald & Thiersch, 2009). Dat betekent ook dat dominante ontsnappingsroutes uit (kinder) armoede – die zich actueel oriënteren richting de ontwikkeling van zelfredzame, verantwoordelijke en onafhankelijke ouders, geïntegreerd op de arbeidsmarkt – wellicht genuanceerd en aangevuld moeten worden.

Een ondersteuningspraktijk, geïnterpreteerd als onderhandelingspraktijk, creëert ook openheid om mensen die weerstand bieden of regels ombuigen, niet eenzijdig te beschouwen als onverantwoordelijke individuen die 'foute' keuzes maken en bijgevolg gesanctioneerd en strenger gecontroleerd moeten worden (Clarke, 2006). Rekening houdend met de moeilijke leefomstandigheden die vaak weinig keuze toelaten, kunnen hun acties ook gelezen worden als strategieën om het welzijn van hun gezin te verbeteren wanneer sociale voorzieningen hier onvoldoende in slagen (Roets, Dean & Bouverne-De Bie, in press).

De getuigenissen van de ouders die we spraken, geven verder geen indicatie dat ondersteuning als onderhandeling per se via collectieve actie moet gebeuren. Het lijkt ons niet aangewezen dat mensen in armoede exclusief verantwoordelijk worden geacht om zich te verenigen en dus individueel en collectief het label van armoede te dragen. Dat betekent niet dat collectieve verenigingen geen rol te vervullen hebben, maar wel dat ze niet als het enige of belangrijkste middel tot organisatie en sociale verandering kunnen gelden. Sociale verandering vraagt een breder draagvlak en een gedeeld engagement om voortdurend op zoek te blijven gaan naar mogelijke betekenissen van ondersteuning en mobiliteit voor zowel de samenleving, praktijkwerkers als de volwassenen en kinderen in armoedesituaties (Roose, Roets, Van Houte, e.a, 2013).

Op de vraag wat ouders van jonge kinderen in armoedesituaties als ondersteunend ervaren, kan bijgevolg geen definitief en universeel antwoord volgen dat zich handig in methoden laat gieten. Essentiëler is dat sociaal werkers (in de brede zin, als alle mensen die professioneel omgaan met gezinnen in armoede) de onderhandelingsvaardigheden verwerven die het mogelijk maken meerdere perspectieven (waaronder zowel maatschappelijke perspectieven als de perspectieven van ouders in armoede) te verkennen en in rekening te nemen. Dat houdt onvermijdelijk in dat ze moeten kunnen werken in en met meerlagige en vaak paradoxale situaties.

NOTEN

1. Een van deze moeders was ook de dochter van een gecontacteerde ouder.
2. Met 'directed approach' wordt bedoeld dat de initiële analysethema's worden afgeleid van een bestaande theorie.

HOOFDSTUK 6

Schoolmoeheid door economische deprivatie?

Jannick Demanet, Laura Van den Broeck en Mieke Van Houtte

1. Inleiding

Een rijke traditie binnen onderwijssociologisch onderzoek bestudeert sociale ongelijkheid in het onderwijs. Ondanks het geloof van velen dat onderwijs het middel bij uitstek is om sociale mobiliteit te bewerkstelligen, zien we dat – overigens in vele landen (Breen & Jonsson, 2005) – onderwijs eerder sociale ongelijkheid reproduceert. Onderwijsuitkomsten blijken nog steeds af te hangen van achtergrondkenmerken van leerlingen, zoals hun sociaaleconomische status (Boone & Van Houtte, 2013; Groenez, 2010).

Verschillende theoretische perspectieven stellen dat, wanneer leerlingen percipiëren dat ze minder kans hebben op schools succes in vergelijking met anderen, ze andere statusbronnen kunnen zoeken, wat zich vertaalt in verzet tegen de school (Cohen, 1955). Aangezien leerlingen die thuis sociaaleconomische problemen hebben, vaker statusdeprivatie zouden ondervinden (Cohen, 1955), kunnen we op basis van die perspectieven verwachten dat ze zich sneller van school afkeren. Niet enkel individuele socioeconomische status (SES) kan leiden tot gevoelens van deprivatie. Onderzoek toont aan dat leerlingen de inschatting van hun onderwijskansen onder andere baseren op kenmerken van de schoolcontext (Marsh, 1987). Zo blijken leerlingen in scholen met een lagere sociaaleconomische compositie hun kansen op schools succes lager in te schatten (Miller, 1980). Van een dergelijke gepercipieerde statusdeprivatie kan dan weer verwacht worden dat het leidt tot een algemene afkeer van de school. Een algemene afkeer van school wordt gevat in het concept 'schoolmoeheid'. Schoolmoeheid is een multidimensioneel begrip en bestaat uit drie componenten: gedragsmatige, emotionele en cognitieve schoolmoeheid (Fredricks, Blumenfeld & Paris, 2004). Waar gedragsmatige schoolmoeheid een lage actieve participatie in het schoolse gebeuren omvat, kadert emotionele schoolmoeheid meer in het zich niet thuis voelen in de schoolcontext en de (des)interesse die leerlingen hebben in de leerstof. De cognitieve component omvat de wil om tijd en energie te spenderen aan het schools presteren. De drie dimensies van schoolmoeheid hangen samen met slechtere resultaten (Covington, 2000), een hogere kans op vroegtijdig schoolverlaten (Janosz, Archambault, Morizot e.a., 2008) en zelfs een hogere kans op later crimineel gedrag (Caraway, Tucker, Reinke e.a., 2003). Vertrekkende van Cohen (1955), zouden we dus verwachten dat leerlingen met een lagere

SES en leerlingen in scholen met een lagere SES-compositie een grotere kans hebben schoolmoeheid te ontwikkelen. Gegeven de belangrijke negatieve gevolgen voor de latere schoolcarrière, zou dat proces ervoor kunnen zorgen dat jongeren met een achtergestelde sociale achtergrond in een negatieve spiraal terechtkomen, culminerend in het vroegtijdig verlaten van de school zonder diploma (zie ook Finn, 1989).

Schoolmoeheid hangt samen met slechtere resultaten, een hogere kans op vroegtijdig schoolverlaten en een hogere kans op later crimineel gedrag.

Empirisch onderzoek lijkt die theoretisch verwachte samenhang tussen SES en schoolmoeheid echter niet altijd te ondersteunen. Zo is er twijfel of SES wel samenhangt met gedragsmatige (Blomme, 1988; Heimer, 1997), emotionele (Ma, 2003) en cognitieve schoolmoeheid (Kelly, 2008). Bovendien is ook de evidentie omtrent de impact van de SES-compositie van de school op gedragsmatige schoolmoeheid eerder gemengd (Demanet & Van Houtte, 2011; 2014; Johnson, Crosnoe & Elder, 2001) en is het onderzoek naar de relatie tussen SES-compositie en emotionele en cognitieve schoolmoeheid schaars. Kortom, wetenschappelijke studies zijn er nog niet uit of schoolmoeheid wel zo eenduidig samenhangt met de sociaaleconomische achtergrond van de leerling of de school.

Halleröd (2006) onderscheidt objectieve en subjectieve indicatoren van economische deprivatie. Bij de objectieve indicatoren deelt hij zaken in als het opleidingsniveau, inkomen en de beroepsstatus van ouders. Subjectieve indicatoren meten dan eerder of de persoon in kwestie economische problemen percipieert. Interessant is bovendien dat objectieve en subjectieve indicatoren niet altijd samenvallen. Deprivatie komt voort uit een vergelijking met nabije anderen. Wanneer men vooral omringd is met leerlingen die een gelijkaardige economische positie innemen, moet objectieve achterstelling niet steeds samenhangen met subjectieve achterstelling. Vorige studies gebruikten echter uitsluitend objectieve indicatoren van economische deprivatie, zowel op het individuele niveau (bijvoorbeeld Blomme, 1988; Kelly, 2008) als op het schoolniveau (Demanet & Van Houtte, 2014; Ma, 2003). Weinig studies onderzochten dan ook specifiek of de perceptie van economische deprivatie door leerlingen gerelateerd is aan schoolmoeheid en of objectieve criteria nog invloed uitoefenen, los van die perceptie.

In deze bijdrage onderzoeken we de relatie tussen objectieve en subjectieve indicatoren van socio-economische problemen en gedragsmatige, cognitieve en emotionele schoolmoeheid. We focussen zowel op individuele indicatoren – meer specifiek, ouderlijke werkloosheid en perceptie van financiële problemen thuis – als op schoolkenmerken – het percentage leerlingen met werkloze ouders en de leerlingencultuur van economische deprivatie – die op objectieve en subjectief ervaren economische deprivatie wijzen.

2. Wetenschappelijke achtergrond

2.1 Theoretische perspectieven

De theoretische basis om te veronderstellen dat economische deprivatie leidt tot schoolmoeheid is uitgebreid. De algemene theorie van Cohen (1955) toont opvallende gelijkenissen met theoretische modellen die geënt zijn op de meer specifieke indicatoren van schoolmoeheid.

In het geval van gedragsmatige schoolmoeheid, vaak gemeten aan de hand van regelovertredend gedrag in de schoolcontext (Fredricks, Blumenfeld & Paris, 2004), is de theorie congruent met de 'strain theory' (Agnew, 1992), een van de belangrijkste verklaringsmodellen binnen de deviantiesociologie. De theorie stelt dat deviant gedrag een reactie is op frustratiegevoelens. Frustratie kan ontstaan wegens 1) het niet bereiken van gewaardeerde doelen, 2) het verliezen van positief gewaardeerde stimuli, en 3) het niet kunnen ontsnappen aan negatief gewaardeerde stimuli. Empirisch onderzoek ondersteunt dit idee: leerlingen hebben een grotere kans de regels op school aan hun laars te lappen wanneer ze aan die bronnen van frustratie blootgesteld zijn (Demanet & Van Houtte, 2011; 2014; Op de Beeck, Pauwels & Put, 2012; Van Houtte & Stevens, 2008). Aangezien Agnew (1992) stelt dat leerlingen van een lagere sociale klasse vaker in aanraking komen met die bronnen van frustratie, zouden ze ook meer schooldeviant gedrag stellen.

Emotionele schoolmoeheid kan dan weer verklaard worden vanuit de sociale-identiteitstheorie (Ostrove & Long, 2007). Die theorie demonstreert het belang van gepercipieerd groepslidmaatschap: wanneer leerlingen zich identificeren met een bepaalde groep, zoals de groep van leerlingen met een lage SES, bijvoorbeeld, kan dat ervoor zorgen dat ze zich in meerdere of mindere mate thuisvoelen in de schoolcontext. Aangezien scholen aangezien worden als passend bij een middenklassencultuur, is het voor leerlingen die percipiëren dat ze deel uitmaken van de lage statusgroep op school moeilijker er zich thuis te voelen (Ostrove & Long, 2007).

Wat de cognitieve schoolmoeheid betreft, kunnen we te rade gaan bij de 'perceived control'-verklaring (Skinner, Wellborn & Connell, 1990; You, Hong & Ho, 2011). Die theorie stelt dat leerlingen meer tijd en energie in schoolwerk investeren wanneer ze het gevoel hebben dat hun eigen inspanning er ook echt toe doet. We weten echter dat leerlingen van een achtergestelde sociale achtergrond vaker het idee hebben dat goed presteren op school niets is 'voor mensen zoals hen' (Bourdieu & Passeron, 1990; zie ook Van Houtte, Van Maele & Agirdag, 2012). Dergelijke gevoelens van zinloosheid op school hangen samen met motivatieproblemen, net omdat jongeren minder inspanningen zullen leveren wanneer ze denken dat dat niets uithaalt (Demanet & Van Houtte, 2014).

Deze theoretische perspectieven duiden dat jongeren een grote kans hebben gedragsmatig, emotioneel en cognitief af te haken op school wanneer ze percipiëren dat ze in een achtergestelde positie verkeren. De bronnen van frustratie in de 'strain theory', het

lidmaatschap van de groep van achtergestelde jongeren en de onmacht om zelf academisch succes af te dwingen, kunnen slechts invloed hebben op schoolmoeheid wanneer de leerling ze opmerkt. Toch beperkte voorgaand onderzoek zich tot objectieve socio-economische indicatoren, zoals ouderlijk opleidingsniveau (Heimer, 1997; Marks, 2000), inkomen (Heimer, 1997) of beroepsstatus (Demanet & Van Houtte, 2011; Kelly, 1975) of een combinatie van die drie (Kelly, 2008).

Jongeren hebben een grote kans om af te haken op school wanneer ze percipiëren dat ze in een achtergestelde positie verkeren.

Het negeren van subjectieve factoren kan de reden zijn voor de inconsistente resultaten van vorig onderzoek. Waar sommige studies aantoonden dat kinderen van economisch achtergestelde gezinnen een grotere kans hebben om gedragsmatig (Heimer, 1997), emotioneel (Bempechat & Shernoff, 2012) of cognitief af te haken (Marks, 2000), vinden andere studies geen verschillen naar sociale klasse (Blomme, 1988; Kelly, 2008; Ma, 2003). In het domein van de gedragsmatige schoolmoeheid vonden sommige studies zelfs dat jongeren met een hogere socio-economische status een grotere kans hadden de regels te breken (Kelly, 1975). Aangezien de theoretische verklaringsmodellen de nadruk leggen op de perceptie van deprivatie als determinant van schoolmoeheid, is het belangrijk na te gaan of die inconsistenties opgelost worden wanneer subjectieve maten van deprivatie gehanteerd worden.

2.2 De rol van de schoolcontext

Sociologen hebben erop gewezen dat niet enkel individuele kenmerken – kenmerken eigen aan leerlingen – deprivatie inhouden, ook schoolfactoren kunnen deprivatie teweegbrengen. Zo toonde onderzoek dat scholen met een algemene lage SES-compositie, bijvoorbeeld gemeten als de gemiddelde socio-economische status van de leerlingen (Demanet & Van Houtte, 2011) of het percentage arbeiderskinderen (Agirdag, Van Houtte & Van Avermaet, 2012), een succesvolle schoolcarrière in de weg kunnen staan (Hoffmann & Ireland, 2004). Scholen met een lagere SES-compositie worden door leerlingen en leerkrachten lager gewaardeerd, wat zich bij leerlingen uit in lagere verwachtingen over hun toekomst en een lager ingeschatte kans op sociale mobiliteit en bij leerkrachten in lagere verwachtingen over hun leerlingen (Miller, 1980; Stretesky & Hogan, 2005; Willms, 1992). Men zou verwachten dat dergelijke gevoelens – opnieuw via het mechanisme van statusdeprivatie (Cohen, 1955) – tot een grotere kans op schoolmoeheid zouden leiden. Ook hier is de empirische evidentie echter gemengd. Terwijl sommige studies vinden dat een lage SES-compositie samenhangt met gedragsmatige (Stretesky & Hogan, 2005), emotionele (Ma, 2003) en cognitieve (Demanet & Van Houtte, 2014) schoolmoeheid, spreken

andere studies dat tegen, weliswaar vooral op het gebied van gedragsmatige schoolmoeheid (bijvoorbeeld Demanet & Van Houtte, 2011; Johnson, Crosnoe & Elder, 2001). We moeten bovendien opmerken dat studies slechts sporadisch de relatie tussen SES-compositie en emotionele en cognitieve schoolmoeheid onderzochten (zie bijvoorbeeld Demanet & Van Houtte, 2014). Opnieuw kunnen we stellen dat die voorgaande studies uitsluitend objectieve indicatoren van SES-compositie opnamen, bijvoorbeeld de gemiddelde beroepsstatus (Demanet & Van Houtte, 2014), het percentage leerlingen dat in aanmerking komt voor een gratis maaltijd op school (Stretesky & Hogan, 2005) of het percentage kinderen met werkloze ouders (Gottfredson, Gottfredson, Payne e.a., 2005).

Wanneer leerlingen van dezelfde school hun economische achterstelling gelijkaardig percipiëren, kunnen we spreken van een deprivatiecultuur. We definiëren een cultuur als het geheel van gedeelde overtuigingen (zie bijvoorbeeld Van Houtte, 2005). Tot op heden bestaat er geen onderzoek dat nagaat of de overtuiging gedepriveerd te zijn gedeeld wordt door de leerlingen van eenzelfde school en welke invloed dat kan hebben op schoolmoeheid.

Samengevat, gaat de eerste onderzoeksvraag na of objectieve (gemeten als werkloosheid bij de ouders) en subjectieve (de perceptie van economische deprivatie) indicatoren van socio-economische achtergrond van leerlingen een relatie vertonen met gedragsmatige, emotionele en cognitieve schoolmoeheid. De tweede onderzoeksvraag is of de objectieve en subjectieve indicatoren op het schoolniveau, respectievelijk het percentage leerlingen met werkloosheid bij de ouders en de deprivatiecultuur onder de leerlingen, gerelateerd zijn aan de drie dimensies van schoolmoeheid.

3. Methoden

3.1 Onderzoeksdesign

Aangezien we variabelen op verschillende analyseniveaus met elkaar in verband willen brengen, is het aangewezen multilevelanalyse toe te passen (HLM7; Raudenbush & Bryk, 2002). Bij het uitvoeren van multilevelanalyses is het belangrijk eerst onconditionele modellen te schatten, dat wil zeggen: modellen waarbij geen determinanten gespecificeerd worden, om na te gaan hoeveel procent van de variantie in de uitkomsten gesitueerd is op het schoolniveau. Om selectie-effecten uit te sluiten, schatten we stapsgewijze modellen, respectievelijk voor gedragsmatige, emotionele en cognitieve schoolmoeheid. In de eerste modellen werd de relatie tussen de objectieve indicatoren (op het individuele en het schoolniveau) en de uitkomsten nagegaan. We controleerden telkens voor een aantal factoren. Op het schoolniveau werd gecontroleerd voor de etnische compositie, gegeven bevindingen van vorig onderzoek dat de etnische compositie, meer specifiek het percentage allochtone leerlingen, gelinkt is aan de drie dimensies van

schoolmoeheid (Demanet & Van Houtte, 2014). Op het individuele niveau controleerden we bovendien voor geslacht, etniciteit en onderwijstype. Bovendien controleerden we ook voor een variabele die aangeeft of leerlingen in het secundair onderwijs al moesten blijven zitten, aangezien dat een valide indicator is van academische prestaties (Alexander, Entwisle & Dauber, 1994).

In de tweede reeks modellen voegden we de maat van de deprivatiecultuur op het schoolniveau toe. In de derde reeks voegden we de individuele perceptie van economische problemen toe. Dat liet ons toe na te gaan of eventuele relaties van de objectieve indicatoren van deprivatie overeind blijven wanneer we rekening houden met de perceptie van deprivatie. Om de stabiliteit van de modellen te garanderen, werden alle onafhankelijke variabelen behalve de dichotome gecentreerd om het algemene gemiddelde heen.

3.2 Data

De data van deze studie maken deel uit van de 'International Study of City Youth' (ISCY), een longitudinale studie die de schoolloopbanen van leerlingen vanaf het vierde jaar van het middelbaar onderwijs over vijf jaar in kaart brengt. De studie wordt uitgevoerd in Gent en elf andere steden (Barcelona, Bergen, Bordeaux, Hong Kong, Melbourne, Montreal, Reykjavik, Sacramento, Santa Barbara, Turku en Wroclaw).
Voor deze studie gebruikten we de gegevens van de eerste dataverzamelingsronde in Gent. Die data werden in het schooljaar 2013-2014 ingezameld. We contacteerden alle scholen in Gent die een vierde jaar secundair onderwijs aanboden (39 scholen). Van die gecontacteerde scholen namen uiteindelijk 30 scholen deel aan de studie (responsratio 76,92%). Negen scholen weigerden met als reden de overbevraging van de Gentse scholen. Scholen kiezen het onderzoek waaraan ze deelnemen uit via het 'wie eerst komt, eerst maalt'-principe. We verwachten dan ook geen vertekening van de data. Binnen de participerende scholen werden alle leerlingen uit het vierde jaar klassikaal bevraagd. De leerlingen beantwoordden de vragenlijsten in hun klaslokaal, onder begeleiding van een leerkracht en een of twee leden van het onderzoeksteam. We hadden te kampen met een lichte uitval van respondenten, wegens ziekte of afwezigheid op het moment van de bevraging. Uiteindelijk werden 2.354 leerlingen bevraagd (responsratio 90,25%). Alle analyses werden uitgevoerd op anonieme data.

3.3 Operationalisering

3.3.1 *Afhankelijke variabelen*

We gebruikten drie gevalideerde schalen om de subdimensies van schoolmoeheid te meten (zie ook Demanet & Van Houtte, 2014). Onder gedragsmatige schoolmoeheid verstaat men alle gedragingen die op een gebrek aan conventionele participatie in het

schoolgebeuren wijzen (Fredricks, Blumenfeld & Paris, 2004). Vaak wordt dat gemeten via een schaal die schools wangedrag meet, gedrag dat de regels van de school overtreedt, maar niet noodzakelijk crimineel te noemen is (Johnson, Crosnoe & Elder, 2001). We gebruikten hiervoor een schaal bestaande uit vier items ('een les spijbelen', 'een hele dag spijbelen', 'te laat komen op school' en 'in de problemen gekomen bij een leerkracht wegens mijn gedrag'). De leerlingen konden aangeven hoeveel keer de gestelde situatie opgetreden was sinds het begin van het schooljaar (1: geen enkele keer; 2: 1-2 keer; 3: 3-4 keer, 4: meer dan 5 keer). De scores op die items werden gesommeerd zodat hogere waarden op de uiteindelijke schaal wijzen op een hogere gedragsmatige schoolmoeheid. Missende waarden werden geïmputeerd door de mediaan te nemen van de ingevulde items. De uiteindelijke schaal werd getransformeerd zodat het minimum 0 bedroeg, en het maximum 10. Het gemiddelde was 3,22 (SA = 2,33; zie de bijlage voor alle univariate statistieken).

De emotionele component van schoolmoeheid wordt gedefinieerd als de affectieve reacties die leerlingen tonen tijdens de lessen, zoals interesse in het schoolwerk of de leerstof saai vinden (Fredricks, Blumenfeld & Paris, 2004). Die schaal bestond uit vier items ('ik vind het meeste schoolwerk saai', 'school is vaak een verspilling van mijn tijd', 'ik houd een gevoel van tevredenheid over aan wat ik doe in de les (omgekeerd gecodeerd)' en 'ik ben geïnteresseerd in schoolwerk (omgekeerd gecodeerd)'). Opnieuw konden leerlingen kiezen uit vier categorieën om te antwoorden (1: absoluut niet akkoord; 4: absoluut akkoord). De items werden gesommeerd tot een schaal en missende waarden werden opnieuw geïmputeerd via de mediaan van de ingevulde items. De schaal werd getransformeerd tot een reikwijdte van 0 tot 10, waarbij hogere waarden op een hogere emotionele schoolmoeheid wijzen. Het gemiddelde was 4,94 (SD = 1,69).

De cognitieve component wordt gedefinieerd als de energie en tijd die leerlingen willen investeren in schoolwerk (Fredricks, Blumenfeld & Paris, 2004). De schaal bestond uit vijf items ('in de les werk ik zo hard mogelijk (omgekeerd gecodeerd)', 'tijdens de lessen doe ik altijd mijn best (omgekeerd gecodeerd)', 'ik blijf moeite doen in de les, zelfs al is de leerstof moeilijk (omgekeerd gecodeerd)', 'ik probeer altijd mijn best te doen (omgekeerd gecodeerd)' en 'ik ben een hard werkende leerling (omgekeerd gecodeerd)'). Opnieuw werden missende waarden geïmputeerd via de mediaanscore op de ingevulde items en werden de scores gesommeerd tot een schaal die getransformeerd werd zodat het minimum 0 en het maximum 10 bedroeg. Opnieuw wijzen hogere waarden op een hogere cognitieve schoolmoeheid. Het gemiddelde was 4,25 (SD = 1,95).

3.3.2 *Individuele variabelen*

Als objectieve indicator van economische deprivatie gebruikten we een maat die aangeeft of de ouders werkloos waren. We vroegen leerlingen of hun ouders 'tewerkge-

steld' (gecodeerd als 0) of 'werkloos, maar werkzoekend' (gecodeerd als 1) waren. Van de respondenten had 6,30% ten minste een ouder die werkloos was.

Als subjectieve indicator namen we op of leerlingen percipiëren dat hun ouders financiele problemen hadden. We vroegen hun dan ook aan te geven in welke mate ze akkoord gingen met de stelling 'mijn ouders hebben financiële problemen'. Leerlingen konden een antwoord kiezen uit vier categorieën (1: absoluut niet akkoord; 4: absoluut akkoord). De gemiddelde antwoordscore in de steekproef was 1,75 (SD = 0,77). Die subjectieve indicator hangt samen met de objectieve indicator. Leerlingen met ten minste een werkloze ouder hadden een gemiddelde van 2,38 (SA = 0,845), terwijl leerlingen met twee werkende ouders een gemiddelde van 1,68 (SA = 0,741) hadden. Het verschil tussen beide gemiddelden was bovendien statistisch significant (t = 9, 292; $p < 0{,}001$). Cramer's V bedroeg 0,24, wat wijst op een medium sterk verband. Hoewel we dus kunnen zeggen dat de subjectieve en objectieve indicatoren op het leerlingniveau samenhangen, meten ze duidelijk onderscheiden concepten.

De steekproef was ruwweg gelijk verdeeld naar gender: 57,7% waren meisjes. De meerderheid van de leerlingen (55,2%) volgde les in het ASO, 7,3% in het KSO, 18% in het TSO en 19,5% in het BSO. Het criterium om de etniciteit van leerlingen te bepalen, was de geboorteplaats van de grootmoeder aan moeders zijde. Slechts 2,8% van alle respondenten antwoordde niet op die vraag. Zoals gebruikelijk is (bijvoorbeeld Timmerman, Hermans & Hoornaert, 2002), werden alle West-Europese geboorteplaatsen aangezien als wijzend op autochtone afkomst. Uiteindelijk maakten we hiervan een dichotome variabele (0: autochtoon; 1: allochtoon). De meerderheid van de respondenten was van autochtone origine (74,90%). We vroegen leerlingen ook of ze al eens waren blijven zitten in het secundair onderwijs. Van de respondenten antwoordde 20,20% hier positief op.

3.3.3 *Schoolvariabelen*

De objectieve en subjectieve indicatoren van economische deprivatie op het schoolniveau werden verkregen door de individuele indicatoren van economische deprivatie te aggregeren. Als objectieve indicator nemen we de proportie leerlingen met ten minste een werkloze ouder op. Het minimum op die indicator was 0, het maximum was 0,20, wat aantoont dat er wel sterke verschillen bestonden tussen de scholen in de steekproef. De gemiddelde proportie bedroeg 0,07 (SD = 0,06).

Als subjectieve indicator voor deprivatie op het schoolniveau aggregeerden we de perceptie van leerlingen omtrent de financiële problemen van hun ouders. We konden er echter niet zomaar van uitgaan dat die geaggregeerde maat iets zinvols meet op het schoolniveau. Anders gezegd, we moesten nagaan of leerlingen van dezelfde school ongeveer hetzelfde denken over de mate van financiële problemen bij hun ouders. Hiervoor werd de 'index of mean rater reliability' berekend, een maat die nagaat of de binnengroepsverschillen op een variabele groter zijn dan de tussengroepsverschillen (Glick,

1985; Shrout & Fleiss, 1979). Die maat is gebaseerd op de ICC van een Anova en wordt berekend als ('between mean square-within mean square')/'between mean square'. Als die coëfficiënt groter was dan 0,60, kunnen we aannemen dat leerlingen van dezelfde school enigszins hetzelfde antwoordden op die vraag. Voor de individuele subjectieve indicator van economische deprivatie bedroeg die coëfficiënt 0,86 ($F = 7{,}380$; $p < 0{,}001$). Dat betekent dat we inderdaad konden spreken van een cultuur of nog dat de antwoorden van leerlingen die behoren tot dezelfde school, voldoende dicht bij elkaar lagen. We aggregeerden die maat naar het schoolniveau door de gemiddelde waarde te berekenen van alle leerlingen in dezelfde school (zie Hofstede, Neuijen, Ohayv e.a., 1990). Het gemiddelde van de deprivatiecultuur over de scholen in de steekproef bedroeg 1,84 (SD = 0,24). Het is interessant dat deze maat samenhangt met de werkloosheidscompositie van de school ($r = 0{,}679$; $p < 0{,}01$), maar niet zo sterk dat beide indicatoren inwisselbaar zijn. Ook op het schoolniveau meten de objectieve en subjectieve indicatoren van socioeconomische deprivatie dus verschillende achterliggende concepten.
Uiteindelijk berekenden we ook de proportie allochtonen per school op basis van de leerlingengegevens. De gemiddelde proportie allochtonen per school bedroeg 0,34 (SD = 0,29).

4. Resultaten

Uit de onconditionele modellen (zie tabel 1) valt af te leiden dat de drie uitkomsten significant variëren tussen scholen. Zo is 12,1% ($\sigma^2 = 4{,}785$; $\tau_0 = 0{,}657$; $p < 0{,}001$) van de variantie in gedragsmatige schoolmoeheid, 6,2% ($\sigma^2 = 1{,}655$; $\tau_0 = 0{,}109$; $p < 0{,}001$) van de variantie in emotionele schoolmoeheid en 2,8% ($\sigma^2 = 3{,}704$; $\tau_0 = 0{,}105$; $p < 0{,}001$) van de variantie in cognitieve schoolmoeheid te situeren op het schoolniveau.

Tabel 1 – Onconditionele modellen.

Characteristic	Gedragsmatig	Emotioneel	Cognitief
Intercept	3,352***	4,908***	4,241***
Parametervariantie			
Binnen scholen	0,657	0,109	0,105
Tussen scholen	4,785	1,655	3,704
HLM betrouwbaarheidsschatting	0,867	0,688	0,620
Proportie variantie tussen scholen	0,121***	0,062***	0,028***

*** $p \leq 0{,}001$.

We beginnen de bespreking van de resultaten van de multilevelanalyses bij de modellen met gedragsmatige schoolmoeheid als afhankelijke variabele (zie tabel 2). In het eerste model wordt de associatie met de objectieve indicatoren nagegaan. Ten eerste is duidelijk dat de objectieve indicator op het individuele niveau, ouderlijke werkloosheid,

geen significante relatie heeft met gedragsmatige schoolmoeheid (γ^* = 0,002; $p > 0{,}05$). Op het schoolniveau is er echter wel een associatie met de werkloosheidscompositie van de school (γ^* = 0,150; $p < 0{,}01$): hoe hoger het percentage leerlingen met ten minste één werkloze ouder op school, hoe groter de kans dat leerlingen gedragsmatige schoolmoeheid ontwikkelen. In het tweede model wordt de maat voor de subjectieve deprivatiecultuur toegevoegd. Die variabele heeft zelf een significante relatie met gedragsmatige schoolmoeheid (γ^* = 0,097; $p < 0{,}05$) en de inclusie van die variabele verandert niets substantieels aan de andere coëfficiënten. In het derde model wordt de individuele subjectieve maat toegevoegd. De gevoelens van economische deprivatie hangen significant samen met gedragsmatige schoolmoeheid (γ^* = 0,079; $p < 0{,}01$). Wat gedragsmatige schoolmoeheid betreft, kunnen we besluiten dat op het individuele niveau enkel subjectieve gevoelens van deprivatie een rol spelen. Op het schoolniveau zijn zowel objectieve als subjectieve indicatoren van socio-economische status van belang.

Tabel 2 – Relatie tussen objectieve en subjectieve indicatoren van sociaaleconomische deprivatie op leerlingniveau en schoolniveau en gedragsmatige schoolmoeheid – vervolg op volgende pagina.

			Model 1	Model 2	Model 3
Intercept		γ	3,081***	3,091***	3,111***
		SE	0,269	0,275	0,265
Schoolniveau					
Etnische compositie		γ	-0,078	-0,286	-0,208
		γ*	-0,010	-0,036	-0,026
		SE	0,402	0,391	0,398
Werkloosheidscompositie		γ	5,842**	4,526*	3,515°
		γ*	0,150**	0,117*	0,091°
		SE	1,999	2,037	2,117
Deprivatiecultuur		γ		0,945*	0,824°
		γ*		0,097*	0,085°
		SE		0,441	0,421
Individueel niveau					
Zittenblijven		γ	1,029***	1,030***	1,012***
		γ*	0,177***	0,177***	0,174***
		SE	0,132	0,133	0,146
Geslacht		γ	-0,120	-0,115	-0,143
		γ*	-0,025	-0,024	-0,030
		SE	0,137	0,135	0,134
Onderwijstype (ref. ASO/KSO)	TSO	γ	0,206	0,193	0,263
		γ*	0,034	0,031	0,043
		SE	0,154	0,169	0,163
	BSO	γ	1,103***	1,051***	1,095***
		γ*	0,189***	0,180***	0,188***
		SE	0,196	0,207	0,192
Etniciteit		γ	0,028	0,036	0,025
		γ*	0,005	0,007	0,005
		SE	0,154	0,155	0,157
Ouderlijke werkloosheid		γ	0,021	0,021	-0,080
		γ*	0,002	0,002	-0,008
		SE	0,217	0,218	0,203

		Model 1	Model 2	Model 3
Economische deprivatie	γ			0,240**
	γ*			0,079**
	SE			0,069
Variantiecomponenten				
Intercept	U_0	1,111	1,155	1,085
Zittenblijven	U_1	0,101	0,111	0,203
Geslacht	U_2	0,234°	0,227°	0,227
TSO	U_3	0,162	0,211	0,173
BSO	U_4	0,474	0,508	0,446
Etniciteit	U_5	0,265°	0,237°	0,244°
Ouderlijke werkloosheid	U_6	0,326	0,311	0,277
Economische deprivatie	U_7			0,033

Noot: Gepresenteerd zijn de ongestandaardiseerde (γ) en gestandaardiseerde coëfficiënten (γ*), met de standaardfouten (SE) en de variantiecomponenten (U). Uitkomst: gedragsmatige schoolmoeheid (0: minimale schoolmoeheid; 10: maximale schoolmoeheid). Voor operationalisering van de variabelen, zie 'Methoden'-sectie. *** $p \leq 0{,}001$, ** $p \leq 0{,}01$, * $p \leq 0{,}05$, ° $p \leq 0{,}1$.

Wat emotionele schoolmoeheid betreft, is het beeld volledig anders (zie tabel 3). De objectieve indicatoren van socio-economische achtergrond hebben namelijk geen significante associatie met emotionele schoolmoeheid, noch op het schoolniveau (γ* = 0,042; $p > 0{,}05$, zie model 1), noch op het individuele niveau (γ* = 0,005; $p > 0{,}05$). Ook de subjectieve indicator op het schoolniveau is niet geassocieerd met emotionele schoolmoeheid (γ* = -0,054; $p > 0{,}05$, zie model 2). De enige socio-economische indicator die gerelateerd is aan emotionele schoolmoeheid, is de subjectieve maat op het individuele niveau (γ* = 0,073; $p < 0{,}05$, zie model 3): wanneer leerlingen financiële problemen thuis percipiëren, hebben ze een grotere kans emotioneel af te haken op school. We concluderen dat emotionele schoolmoeheid samenhangt met individuele gevoelens van economische deprivatie.

Tabel 3 – Relatie tussen objectieve en subjectieve indicatoren van sociaaleconomische deprivatie op leerlingniveau en schoolniveau en emotionele schoolmoeheid – vervolg op volgende pagina.

		Model 1	Model 2	Model 3
Intercept	γ	5,317***	5,286***	5,311***
	SE	0,121	0,131	0,129
Schoolniveau				
Etnische compositie	γ	-0,899°	-0,794°	-0,833°
	γ*	-0,154°	-0,136°	-0,143°
	SE	0,444	0,456	0,448
Werkloosheidscompositie	γ	1,190	1,841	2,106
	γ*	0,042	0,065	0,075
	SE	1,544	1,522	1,459
Deprivatiecultuur	γ		-0,381	-0,528
	γ*		-0,054	-0,075
	SE		0,384	0,380

			Model 1	Model 2	Model 3
Individueel niveau					
Zittenblijven		γ	0,293*	0,294*	0,268*
		γ*	0,069*	0,070*	0,063*
		SE	0,118	0,119	0,119
Geslacht		γ	-0,332***	-0,322***	-0,340***
		γ*	-0,096***	-0,094***	-0,098***
		SE	0,079	0,083	0,081
Onderwijstype (ref. ASO/KSO)	TSO	γ	0,198	0,199	0,227
		γ*	0,045	0,045	0,051
		SE	0,139	0,144	0,140
	BSO	γ	0,132	0,162	0,176
		γ*	0,031	0,038	0,042
		SE	0,184	0,183	0,179
Etniciteit		γ	-0,302**	-0,302**	-0,319**
		γ*	-0,077**	-0,077**	-0,081**
		SE	0,097	0,097	0,100
Ouderlijke werkloosheid		γ	0,039	0,033	-0,097
		γ*	0,005	0,005	-0,014
		SE	0,166	0,166	0,150
Economische deprivatie		γ			0,160*
		γ*			0,073*
		SE			0,073
Variantiecomponenten					
Intercept		U_0	0,004	0,005	0,015
Zittenblijven		U_1	0,109	0,101	0,112
Geslacht		U_2	0,052	0,048	0,046
TSO		U_3	0,223°	0,229°	0,223*
BSO		U_4	0,483**	0,470**	0,453**
Etniciteit		U_5	0,059*	0,056*	0,062*
Ouderlijke werkloosheid		U_6	0,114°	0,107°	0,104
Economische deprivatie		U_7			0,077**

Noot: Gepresenteerd zijn de ongestandaardiseerde (γ) en gestandaardiseerde coëfficiënten (γ*), met de standaardfouten (SE) en de variantiecomponenten (U). Uitkomst: emotionele schoolmoeheid (0: minimale schoolmoeheid; 10: maximale schoolmoeheid). Voor operationalisering van de variabelen, zie 'Methoden'-sectie. *** $p \leq 0{,}001$, ** $p \leq 0{,}01$, * $p \leq 0{,}05$, ° $p \leq 0{,}1$.

Ten slotte blijken bij cognitieve schoolmoeheid (zie tabel 4) de objectieve indicatoren van socio-economische status opnieuw van weinig belang te zijn. De objectieve indicatoren op het individuele niveau (γ* = 0,012; $p > 0{,}05$, zie model 1) en het schoolniveau (γ* = 0,079; $p > 0{,}05$) hebben geen significante relatie met cognitieve schoolmoeheid. Beide subjectieve indicatoren zijn echter wel significant verbonden met cognitieve schoolmoeheid. Zo blijkt dat leerlingen in een school met een hogere deprivatiecultuur een grotere kans hebben om cognitief af te haken (γ* = 0,109; $p < 0{,}01$, zie model 2). Bovendien ontwikkelen ook leerlingen die thuis financiële problemen opmerken, vaker cognitieve schoolmoeheid (γ* = 0,105; $p < 0{,}001$). We kunnen dan ook besluiten dat subjectieve indicatoren van socio-economische achtergrond, zowel op het individuele als op het schoolniveau, gelinkt zijn aan cognitieve schoolmoeheid.

Tabel 4 – Relatie tussen objectieve en subjectieve indicatoren van sociaaleconomische deprivatie op leerlingniveau en schoolniveau en cognitieve schoolmoeheid.

			Model 1	Model 2	Model 3
Intercept		γ	4,692***	4,726***	4,768***
		SE	0,154	0,177	0,169
Schoolniveau					
Etnische compositie		γ	-0,935*	-1,036*	-1,012*
		γ*	-0,139*	-0,154*	-0,150*
		SE	0,404	0,430	0,448
Werkloosheidscompositie		γ	2,556	0,775	1,349
		γ*	0,079	0,024	0,041
		SE	1,578	2,063	1,810
Deprivatiecultuur		γ		0,884**	0,470°
		γ*		0,109**	0,058°
		SE		0,287	0,249
Individueel niveau					
Zittenblijven		γ	0,772***	0,770***	0,734***
		γ*	0,158***	0,158***	0,151***
		SE	0,158	0,160	0,161
Geslacht		γ	-0,373***	-0,382***	-0,407***
		γ*	-0,094***	-0,096***	-0,102***
		SE	0,091	0,090	0,089
Onderwijstype (ref. ASO/KSO)	TSO	γ	0,112	0,113	0,136
		γ*	0,022	0,022	0,027
		SE	0,098	0,101	0,104
	BSO	γ	-0,108	-0,158	-0,193
		γ*	-0,022	-0,032	-0,040
		SE	0,192	0,202	0,211
Etniciteit		γ	-0,262*	-0,262*	-0,296*
		γ*	-0,058*	-0,058*	-0,065*
		SE	0,128	0,130	0,124
Ouderlijke werkloosheid		γ	0,094	0,113	-0,024
		γ*	0,012	0,014	-0,003
		SE	0,187	0,195	0,195
Economische deprivatie		γ			0,265***
		γ*			0,105***
		SE			0,058
Variantiecomponenten					
Intercept		U_0	0,015	0,127	0,107
Zittenblijven		U_1	0,340**	0,383**	0,362**
Geslacht		U_2	0,039	0,036	0,040
TSO		U_3	0,035	0,028	0,032
BSO		U_4	0,491	0,448	0,667
Etniciteit		U_5	0,069	0,119	0,075
Ouderlijke werkloosheid		U_6	0,225°	0,309°	0,312°
Economische deprivatie		U_7			0,019

Noot: Gepresenteerd zijn de ongestandaardiseerde (γ) en gestandaardiseerde coëfficiënten (γ*), met de standaardfouten (SE) en de variantiecomponenten (U). Uitkomst: cognitieve schoolmoeheid (0: minimale schoolmoeheid; 10: maximale schoolmoeheid). Voor operationalisering van de variabelen, zie 'Methoden'-sectie. *** $p \leq 0{,}001$, ** $p \leq 0{,}01$, * $p \leq 0{,}05$, ° $p \leq 0{,}1$.

5. Discussie en besluit

Onderwijssociologisch onderzoek wees al veelvuldig uit dat ons onderwijssysteem gekenmerkt wordt door sociale reproductie: bestaande ongelijkheid wordt bestendigd, aangezien socio-economische achtergrond nog steeds samenhangt met de behaalde resultaten (Groenez, 2010) en de onderwijskeuzes die leerlingen maken (Boone & Van Houtte, 2013). Vanuit de sociologische literatuur weten we dat gevoelens van statusdeprivatie samenhangen met antischoolse attitudes (Cohen, 1955). Het gevaar bestaat dat sociale ongelijkheid in ons onderwijssysteem jongeren van minder gegoede socioeconomische achtergrond in een negatieve spiraal duwt, ultiem culminerend in het vroegtijdig en ongekwalificeerd verlaten van de schoolbanken (Finn, 1989).
In de empirische literatuur wordt dat beeld voorlopig weinig ondersteund. Hoewel theoretische perspectieven zoals de 'strain theory' (Agnew, 1992), de sociale-identiteitstheorie (Ostrove & Long, 2007) en de 'perceived control'-benadering (Skinner, Wellborn & Connell, 1990; You, Hong & Ho, 2011) wijzen op de belangrijke rol van de perceptie van deprivatie, gebruikten vorige studies uitsluitend objectieve indicatoren van economische deprivatie, zoals het loon, het inkomen of het opleidingsniveau van de ouders. Weinig studies onderzochten specifiek of de perceptie van economische deprivatie door leerlingen gerelateerd is aan schoolmoeheid.

De resultaten tonen aan dat, wanneer we rekening houden met de perceptie van economische deprivatie, sociale achtergrond wel degelijk consistent samenhangt met schoolmoeheid. Een belangrijke determinant van de drie dimensies van schoolmoeheid was de perceptie van economische deprivatie. Verschillende verklaringen, steeds specifiek aan de verschillende subdimensies van schoolmoeheid, kunnen hiervoor opgaan. Zo kunnen leerlingen die zichzelf economisch gedepriveerd voelen, zich gedragsmatig tegen de school verzetten omdat ze percipiëren dat ze minder kansen hebben in het onderwijssysteem dan anderen. Ander Vlaams onderzoek bevestigde bovendien dat leerlingen met een zwakke SES een grotere kans hebben gevoelens van zinloosheid te ontwikkelen, wat inhoudt dat ze het gevoel hebben dat ze weinig controle hebben over hun eigen schoolse succes (Van Houtte, Van Maele & Agirdag, 2012). Bovendien loopt dat parallel met de verklaring voor hun hogere cognitieve schoolmoeheid: wanneer leerlingen met een zwakke SES percipiëren dat ze weinig impact hebben op hun eigen resultaten, gaan ze minder tijd en energie investeren in schoolwerk. Ten slotte kan de perceptie van een lage SES een indicatie zijn van de groep op school waarmee een leerling zich identificeert (zie ook Ostrove & Long, 2007). Past die groep niet bij de algemene schoolcultuur die zich eerder op de middenklasse richt, dan voelt de leerling zich minder thuis op school.
Daarnaast toonden we in deze studie aan dat de subjectieve gevoelens van economische deprivatie gedeeld zijn tussen de leerlingen op dezelfde school, zodat we kunnen spreken van een deprivatiecultuur. Bovendien hing de deprivatiecultuur samen met een objectieve indicator op het schoolniveau, namelijk de werkloosheidscompositie, maar

niet sterk genoeg om te kunnen besluiten dat beide indicatoren hetzelfde meten. Wat de effecten van die socio-economische indicatoren op het schoolniveau betreft, zijn er verschillen naargelang de component van schoolmoeheid. De deprivatiecultuur was zowel gelinkt aan gedragsmatige als aan cognitieve schoolmoeheid, wat betekent dat alle leerlingen in scholen waar de meerderheid van de leerlingen de economische situatie thuis slecht percipieert, een grotere kans hadden gedragsmatig en cognitief af te haken, onafhankelijk van de eigen inschatting van hun thuissituatie. Bij de cognitieve schoolmoeheid speelde de objectieve indicator geen rol, maar bij de gedragsmatige schoolmoeheid was dat wel het geval. Los van de perceptie van deprivatie, is voor regelovertredend gedrag dus ook de objectieve situatie van de leerlingenpopulatie op school van belang.

Subjectieve gevoelens van economische deprivatie worden gedeeld tussen leerlingen op dezelfde school.

Bij emotionele schoolmoeheid zien we geen contextuele effecten van indicatoren van de socio-economische situatie. Blijkbaar hangt emotionele betrokkenheid met de school dus eerder af van individuele factoren. Die bevinding is bovendien congruent met vorig onderzoek, waar er ook op gewezen werd dat individuele factoren, zoals zelfwaardering, belangrijker zijn in het bepalen van de emotionele schoolbetrokkenheid dan schoolfactoren (Ma, 2003).

De resultaten van deze studie wijzen erop dat schoolmoeheid wel degelijk afhangt van sociaaleconomische thuiscondities, maar tonen wel dat de perceptie van economische deprivatie belangrijker is in het verklaren van de dimensies van schoolmoeheid dan objectieve deprivatie. De vraag is wat de implicaties van die bevinding zijn voor beleidsmakers die de negatieve spiraal voor kinderen van een zwakke SES willen aanpakken. Eerst en vooral moeten we erop wijzen dat objectieve en subjectieve indicatoren van socio-economische status weliswaar niet perfect overlappen (Halleröd, 2006), maar toch nog altijd sterk samenhangen. In onze steekproef bijvoorbeeld hadden leerlingen met ten minste één werkloze ouder wel degelijk een significant hogere gemiddelde score op de subjectieve indicator van economische deprivatie. Vanzelfsprekend hebben leerlingen die zich in een objectief gedepriveerde situatie bevinden, een grotere kans dat te percipiëren dan anderen. Deze studie toont dus niet aan dat objectieve indicatoren niet belangrijk zijn, alleen dat economische deprivatie opgemerkt moet worden door de leerling voor het zijn/haar mate van schoolmoeheid kan bepalen.
Subjectieve indicatoren van deprivatie verschillen van objectieve indicatoren door contextuele factoren. Gevoelens van statusdeprivatie ontstaan namelijk doordat leerlingen zich vergelijken met anderen (Cohen, 1955). De enige manier om de negatieve spiraal voor kinderen van een zwakke socio-economische achtergrond te stoppen, is dan ook de onderwijskansen van leerlingen van alle uiteenlopende achtergronden gelijk te scha-

kelen zodat de vergelijking tussen sociaal zwakkere en sterkere kinderen niet noodzakelijk tot deprivatiegevoelens bij de eerste groep moet leiden.
Beleidsmakers moeten dan ook volop inzetten op een onderwijs dat sociale ongelijkheid remt. Het is een gegeven dat leerlingen niet met dezelfde kansen aan het onderwijs starten. Een beleid dat sociale ongelijkheid wil uitbannen, moet dan ook meer middelen toekennen aan scholen die een hoger aantal leerlingen met een achtergestelde gezinsachtergrond hebben. Op die manier kan het beleid de ongelijke startkansen proberen te compenseren. In dat licht lijkt alvast het afschaffen van de extra GOK- of SES-middelen geen goed idee. Besparen op onderwijs kan geen vrijgeleide zijn om het compenseren van ongelijke startkansen af te schaffen. Een andere beleidsaanbeveling is de rigide en hiërarchische opdeling in onderwijsvormen in het secundair onderwijs aan te pakken. Uit crossnationaal onderzoek blijkt namelijk dat een onderwijssysteem met gescheiden curricula en een vroege keuzeleeftijd een sterke sociale reproductie in het onderwijs oplevert (Gamoran, 2010). We weten uit Vlaams onderzoek dat leerlingen zich over de onderwijstypes met elkaar vergelijken en dat leerlingen uit de 'lagere' types (TSO en BSO) zichzelf daardoor vaker afkeren van school (zie bijvoorbeeld Van Houtte & Stevens, 2008). Bovendien komen leerlingen met een lagere socio-economische achtergrond door allerlei mechanismen (Boone & Van Houtte, 2013) disproportioneel voor in die 'lagere' types. De perceptie van deprivatie is dan ook het sterkst bij leerlingen die in het BSO les volgen en is bovendien ten dele verantwoordelijk voor de antischoolse attitudes in dat onderwijstype. Wanneer we willen uitsluiten dat de uitkomst van sociale vergelijking voor sommige jongeren a priori negatief uitvalt, lijkt het aangewezen het sorteringsmechanisme – en al zeker de keuze op een dergelijk jonge leeftijd – in ons onderwijssysteem af te schaffen.

BIJLAGE. UNIVARIATE STATISTIEKEN

		%	M	SD	N
Afhankelijke variabelen					
Gedragsmatige schoolmoeheid			3,22	2,33	2.283
Emotionele schoolmoeheid			4,94	1,69	2.271
Cognitieve schoolmoeheid			4,25	1,95	2.285
Schoolniveau					
Werkloosheidscompositie			0,07	0,06	30
Deprivatiecultuur			1,84	0,24	30
Etnische compositie			0,34	0,29	30
Leerlingniveau					
Ouderlijke werkloosheid					2.153
	Werkloze ouder	6,30%			
Economische deprivatie			1,75	0,77	2.258
Geslacht					2.310
	Meisje	57,70%			
Etniciteit					2.287
	Allochtoon	25,10%			
Zittenblijven					2.143
	Blijven zitten	20,20%			
Onderwijstype					2.300
	ASO	55,20%			
	KSO	7,30%			
	TSO	18,00%			
	BSO	19,50%			

HOOFDSTUK 7

Etnische ongelijkheid in het onderwijs

Orhan Agirdag en Burcu Korkmazer

1. Inleiding[1]

Etnische diversiteit is op zich een rijkdom voor de samenleving. Toch brengt etnische diversiteit ook nieuwe uitdagingen met zich mee, zoals ongelijkheid in het onderwijs. Aangezien het aantal gekleurde[2] leerlingen sterk toeneemt op onze schoolbanken en onderwijs steeds belangrijker wordt, impliceert dit dat de toekomst van onze samenleving – zowel in termen van economische groei als in termen van sociale cohesie – sterk zal afhangen van hoe men het diversiteitsvraagstuk zal beantwoorden (Geldof, 2013).

Er is in België heel wat onderzoek gevoerd naar de etnische ongelijkheid binnen het onderwijs. Die studies maken doorgaans gebruik van geavanceerde kwantitatieve technieken zoals multilevelregressie, 'propensity score matching' en groeicurveanalyses (zie bijvoorbeeld Belfi, Goos, Pinxten e.a., 2014; Duquet, Glorieux, Laurijssen e.a., 2006; Jacobs & Rea, 2011). Er zijn ook heel wat kwalitatieve studies uitgevoerd die ons informeren over de processen waarlangs ongelijkheid zich reproduceert (bijvoorbeeld Clycq, Nouwen & Vandenbroucke, 2014; Van Praag, 2013). In deze studie zetten we echter een stap terug. Het werd ons immers duidelijk dat gespecialiseerd onderzoek, dat vaak gebruik maakt van geavanceerde methoden, soms heel fundamentele gegevens kan overschaduwen. Het zijn die fundamentele issues die centraal staan in deze studie.

Ten eerste merken we op dat eerdere studies vooral gebruik maken van multivariate regressieanalyses bij het onderzoeken van etnische ongelijkheid in het onderwijs. Hierdoor krijgen we voornamelijk een beeld over de mate van etnische ongelijkheid wanneer talrijke factoren constant worden gehouden. Vaak controleert men voor variabelen waarvan de theoretische relevantie niet wordt gespecificeerd (zie bijvoorbeeld een studie van De Heus & Dronkers, 2010, waarbij ongeveer twintig variabelen zijn opgenomen in het regressiemodel). Hoewel het analytisch gezien belangrijk kan zijn om na te gaan welke variabelen de sterkste nettosamenhang vertonen met onderwijsprestaties, staat die 'analytische realiteit' ver van de werkelijkheid. In dit onderzoek willen we daarom ten eerste nagaan hoe groot de etnische kloof in het onderwijs nu in werkelijkheid is.

Ten tweede, uit eerdere studies weten we dat etniciteit of land van herkomst van de leerlingen gerelateerd is aan de onderwijsprestaties, ook na een controle voor de 'so-

ciale klasse'-achtergrond van de leerlingen (zie Duquet, Glorieux, Laurijssen e.a., 2006; Jacobs & Rea, 2011). Door te controleren voor sociale klasse, weten we echter nog niet hoe de intersecties of het samenspel tussen etniciteit en sociale klasse gerelateerd zijn aan de onderwijsprestaties van de leerlingen. De vraag is dus of de etnische ongelijkheid afhankelijk is van de 'sociale klasse'-achtergrond van de leerlingen en of de etnische kloof even groot is voor de leerlingen uit verschillende sociale klassen. Hoewel vooral onderzoekers uit de kwalitatieve onderzoekstraditie het belang van intersectionaliteit benadrukken (zie bijvoorbeeld Longman & De Graeve, 2014), kan dat eveneens gebeuren met kwantitatieve analyses. Het nagaan van het samenspel tussen sociale klasse en etniciteit is dus de tweede focus van de voorliggende studie.

Daarnaast is recentelijk de discussie opgelaaid over de rol van cognitieve vaardigheden in het debat rond gelijke kansen doordat enkele Vlaamse psychologen de factor 'aanleg' weer op de agenda hebben willen plaatsen. Volgens hen is sociale ongelijkheid in eerste instantie een kwestie van verschillen in de cognitieve aanleg.[3] Hoewel het niet met zoveel woorden gezegd wordt, wordt hiermee gesuggereerd dat gekleurde leerlingen slechter presteren in het onderwijs omdat ze 'dommer' zijn. Die claims worden echter zelden met eigen empirische studies gestaafd. Het gaat dus vooral over ideologisch gekleurde uitlatingen in de (sociale) media. Wij zijn er echter van overtuigd dat empirische evidentie nodig is vooraleer dergelijke geladen meningen verspreid kunnen worden. Meer nog, zelfs met empirische evidentie is voorzichtigheid aangeraden. De intersectie tussen etniciteit en cognitieve vaardigheden van de leerlingen in relatie tot onderwijsprestaties vormt daarom de derde focus van deze studie.

Een laatste punt dat we in deze studie behandelen, is de rol van de thuistaal. Het feit dat vele gekleurde leerlingen thuis een andere taal spreken, wordt vaak aangegrepen als de ultieme verklaring van etnische ongelijkheid in het onderwijs (Agirdag, 2015). Empirische resultaten hierover zijn echter gemengd. Bovendien controleren bestaande studies vooral voor thuistaal, terwijl het samenspel tussen thuistaal en etniciteit bijna geen aandacht krijgt. Nochtans spreekt een belangrijke groep van autochtone leerlingen ook een andere taal thuis – voornamelijk Franstalige leerlingen in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel – terwijl er heel weinig gekend is over de onderwijsprestaties van die leerlingen. Het lijkt wel dat het belang van de thuistaal enkel in relatie tot gekleurde leerlingen wordt aangehaald. Het opvullen van die lacune is de laatste onderzoeksfocus van deze studie.

In de volgende paragrafen zullen we eerst stilstaan bij de beleidscontext om aan te geven welk beleid er al gevoerd is in België met betrekking tot de etnische ongelijkheid in het onderwijs. Vervolgens zullen we een theoretisch kader schetsen waarmee de empirische resultaten kunnen worden geïnterpreteerd. Daarna doorlopen we de resultaten van bestaande Belgische studies op dat vlak. Nadat we de gehanteerde methodologie en de empirische resultaten besproken hebben, eindigen we dit hoofdstuk met een conclusie.

2. Beleidscontext

De voorbije decennia zijn er verschillende beleidsinstrumenten ingezet die als doelstelling hadden om etnische ongelijkheid in het onderwijs te reduceren. Het belangrijkste beleidsinstrument is wellicht de financiële gewichtenregeling, waarbij scholen extra financiële middelen krijgen op basis van de sociale en etnische samenstelling van de leerlingengroep. Vanaf 1991 werden de verschillende financiële regelingen samengevoegd in het Gelijke Onderwijskansen (GOK)-decreet van 2002. Dat GOK-decreet houdt in dat er extra financiering wordt toegekend aan de scholen op basis van het percentage indicatorleerlingen. Hierbij wordt een drempel van minimaal 10% indicatorleerlingen gehanteerd. Om te bepalen of een leerling een indicatorleerling is, wordt er gekeken naar het opleidingsniveau van de moeder, het inkomen van het gezin en de thuistaal van de leerlingen (die laatste fungeert als een proxy voor etniciteit). Scholen kunnen grotendeels zelf beslissen hoe ze die middelen aanwenden (Ooghe, 2013). Momenteel (eind 2015) zijn er echter plannen om de extra financiering terug te schroeven, maar niets staat nog vast. Vanaf de jaren 2000 hebben beleidsmakers ook geprobeerd om maatregelen te nemen om de omvang van schoolsegregatie terug te dringen. Men gaat er immers van uit dat het bestaan van 'zwarte scholen' of 'concentratiescholen' negatieve gevolgen heeft voor de sociale integratie en de academische prestaties van de leerlingen.[4] Spreiding is echter niet vanzelfsprekend gezien de vrijheid van schoolkeuze. In 1993 werd in Vlaanderen de zogenaamde non-discriminatieverklaring getekend, die inhield dat de onderwijskoepels zich zouden inzetten voor een betere spreiding van gekleurde leerlingen. De non-discriminatieverklaring heeft echter weinig impact gehad omdat het een vrijwillige overeenkomst was zonder harde (financiële of juridische) instrumenten. Dat veranderde met het GOK-decreet. Een van de doelstellingen van dat decreet was eveneens het verminderen van schoolsegregatie door een betere spreiding van de leerlingen. Hiervoor werden de inschrijvingsregels en voorrangsregels aangepast. Anno 2015 geldt de zogenaamde 'dubbele contingentering'. Dat betekent dat scholen voorrang moeten verlenen aan indicatorleerlingen of niet-indicatorleerlingen, naargelang de samenstelling van de school en de regio. De doelstelling hiervan is om de sociale mix in de scholen te versterken en segregatie te vermijden. Om toezicht te houden op de correcte uitvoering van het decreet werden lokale overlegplatforms opgericht (zie Agirdag, Nouwen, Mahieu e.a., 2012).
Ook werd Intercultureel Onderwijs (ICO) vanaf de jaren 1980 gepromoot. Hiervoor zouden de overwegend 'witte' curricula aangepast worden aan de realiteit van de multiculturele samenleving. Dat werd gezien als een belangrijk middel om interculturele tolerantie te kweken bij de leerlingen. Het was eveneens de bedoeling om de onderwijsprestaties van gekleurde leerlingen te verbeteren door een betere betrokkenheid bij het onderwijs te realiseren (Verlot & Sierens, 1997). Hoewel ICO geen vak apart vormt, is het anno 2015 vervat in de eindtermen van het onderwijs. Relevante eindtermen voor het lager onderwijs zijn "Leerlingen kunnen illustreren dat verschillende sociale en culturele groepen verschillende waarden en normen bezitten" (Eindterm 4.8); "Leerlingen kunnen illustreren dat arbeidsmigratie en het probleem van vluchtelingen een rol heb-

ben gespeeld bij de ontwikkeling van onze multiculturele samenleving" (Eindterm 4.11) en "Leerlingen zien in dat racisme vaak gebaseerd is op onbekendheid met en vrees voor het vreemde" (Eindterm 4.12). Recentelijk zien we dat de aandacht voor ICO grotendeels naar de achtergrond wordt verschoven en steeds meer vervangen wordt door 'burgerschapsonderwijs'. Het is ook de vraag of die eindtermen zullen overleven na de recent geplande hervormingen van de eindtermen.

Beleidsmakers hebben de kwestie van taal altijd als een prioriteit behandeld omdat vele gekleurde leerlingen in gezinnen opgroeien waar geen Nederlands wordt gesproken. We kunnen die beleidsinitiatieven samenvatten onder twee noemers: eentalige taalremediëring versus meertalige taalvalorisering. Taalremediëringsprogramma's zijn primair gericht op het aanleren en remediëren van de kennis van het Nederlands. Men gaat er immers van uit dat een betere beheersing van de Nederlandse taal een voorwaarde is voor goede onderwijsprestaties. Er is wel een onderscheid tussen de 'sink or swim'-benadering en de 'pull-out'-benadering. In de 'sink or swim'-benadering krijgen anderstalige leerlingen geen specifieke taalondersteuning. Die leerlingen worden ondergedompeld in een Nederlandstalig 'taalbad' en men verwacht dat de maximale blootstelling aan het Nederlands zal resulteren in een betere kennis van de taal. Hierbij wordt het spreken van een vreemde moedertaal sterk afgeraden en in bepaalde scholen wordt het ook formeel verboden (of zelfs bestraft). In de 'pull-out'-benadering krijgen anderstalige leerlingen specifieke taalondersteuning. Die leerlingen worden individueel of in kleine groepen uit de reguliere klassen genomen en ze krijgen taallessen door een specifieke taalleerkracht. Hoewel de 'pull-out'-benadering een zekere didactische methode volgt, is ze niet vrij van kritiek gebleven. Namelijk, hoe meer schooltijd anderstalige leerlingen spenderen aan het leren van het Nederlands op zich, hoe minder tijd ze over hebben om leerinhouden zelf te leren. Wanneer leerlingen uit hun klassen genomen worden, gaan de reguliere lessen immers gewoon door (zie Agirdag, 2015).
Een tweede beleidsspoor is meertalige taalvalorisering. De verschillende vormen van taalvalorisering hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat de moedertalen van anderstalige leerlingen niet worden uitgesloten, maar als een onderdeel van het curriculum worden opgenomen. Taalvalorisering kent verschillende uitvoeringsvormen zoals het moedertaalonderwijs, taalsensibiliseringsprogramma's en tweetalige instructie. Toch werd er in Vlaanderen vooral ingezet op het moedertaalonderwijs. Dat werd 'Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur' (OETC) genoemd. De benaming 'OETC' is vrij ongelukkig gekozen. OETC was immers zelden gericht op de cultuur van de anderstalige leerlingen, maar eerder op hun taal. Bovendien betekende OETC ook niet dat er onderwijs werd gegeven in een taal, maar dat de talen zelf werden onderwezen. Meertalige instructie van reguliere vakken kwam dus zelden voor. OETC is wellicht een van de oudste maatregelen die de beleidsmakers genomen hebben. Toch werd OETC beleidsmatig nooit volledig ondersteund en geïntegreerd in het reguliere curriculum. De programma's werden bovendien vaak gefinancierd door de landen van herkomst van de leerlingen. Vanaf de jaren 2000 kwam OETC helemaal onder vuur te liggen en werden bijna alle OETC-beleidsinitiatieven beëindigd (Sierens, 2010).

3. Theorie

Er zijn verschillende theorieën waarmee we de etnische ongelijkheden in onderwijsprestaties kunnen kaderen. De meeste van die theorieën kunnen ondergebracht worden in twee brede categorieën: het deficit-denken en het differentie-denken.

3.1 Het deficit-denken

Het deficit-denken kan omschreven worden als de overtuiging dat de etnische ongelijkheid in het onderwijs veroorzaakt wordt door de tekorten die gekleurde leerlingen hebben. De gedachte is dat gekleurde kinderen slechter presteren op school omdat de gezinnen waarin ze opgroeien, hun onvoldoende normen, waarden, kennis en attituden meegeven. Autochtone/blanke leerlingen zouden die bagage wel hebben. De vermeende tekorten zouden liggen op verschillende terreinen, bijvoorbeeld op het vlak van taal ('ze hebben een taalachterstand'), op het vlak van religie ('de islam heeft minder respect voor het onderwijs') of culturele opvattingen ('ze waarderen het onderwijs niet'). Dergelijke negatieve stereotyperingen gaan vaak samen met de idealisering van de dominante cultuur. Die laatste wordt gezien als zijnde 'neutraal'. De implicatie hiervan is dat schoolsucces voor gekleurde leerlingen afhankelijk wordt geacht van de mate waarin zij – en hun ouders – erin slagen om de heersende taal, waarden en normen over te nemen (zie ook Van Avermaet & Sierens, 2010).

Een variant van het deficit-denken is het biologisch deficit-denken, dat verwant is aan de rassenleer die gepropageerd werd in nazi-Duitsland, maar zijn wortels heeft in het zogenaamde wetenschappelijk racisme van de negentiende eeuw. Hierbij vertrekt men van het idee dat bepaalde rassen of etnische groepen genetisch gezien minder intelligent zijn (een lager IQ hebben), wat resulteert in slechtere onderwijsprestaties. Het biologisch deficit-denken is na de Tweede Wereldoorlog in diskrediet geraakt. Vandaag steunt het deficit-denken dus minder op vermeende biologische of genetische tekorten, maar vooral op de vermeende culturele, religieuze en talige tekorten die worden aangehaald om de onderwijsachterstanden van gekleurde leerlingen te kunnen verklaren.

De sociolinguïstische theorie van Basil Bernstein (1971) is eveneens een voorbeeld van het deficit-denken. Volgens Bernstein worden kinderen uit minder welgestelde gezinnen anders opgevoed en hebben ze hierdoor een andere vorm van taalgebruik ('codes') dan kinderen uit de hogere klassen. Bernstein maakt onderscheid tussen twee vormen van taalgebruik: een 'uitgebreide code' en een 'beperkte code'. De beperkte code is contextgebonden en hierdoor minder geschikt voor abstracte leerprocessen. De uitgebreide code is universeel en daarom meer geschikt voor de onderwijsleerprocessen. Volgens Bernstein beheersen kinderen uit de hogere klassen zowel de beperkte code als de uitgebreide code. Daarentegen zouden kinderen uit minder welgestelde gezinnen enkel de beperkte code beheersen. Het is dus de talige beperking van de kinderen die volgens Bernstein die onderwijsachterstand met zich meebrengt.

3.2 Het differentie-denken

Tegenover het deficit-denken staat het differentie-denken of het verschil-denken. In het differentie-denken worden de verschillen tussen blanke en gekleurde leerlingen niet op voorhand beoordeeld als gebreken van gekleurde leerlingen, maar worden ze eerder als neutrale verschillen beschouwd. Vanuit het perspectief van het verschil-denken hebben gekleurde leerlingen dus geen taalachterstand omdat ze thuis een andere taal spreken, maar wel een ander talig repertoire.
Toch kunnen die neutrale verschillen resulteren in ongelijkheid in academische prestaties. Hoe dan wel? Ten eerste, doordat er een mismatch is tussen de sociale, culturele en communicatieve bagage van de leerlingen en de voorkeuren van de onderwijsorganisaties en onderwijzers. De talen die gekleurde leerlingen spreken, hun religieuze kennis, het type humor dat ze waarderen, de specifieke muziek waarnaar ze luisteren, de tv-series en de films die ze bekijken, hun culturele en historische erfgoed, kortom heel hun culturele bagage krijgt immers weinig plaats en wordt amper gevaloriseerd in de meeste scholen. De culturele mismatch tussen de leerlingen en de school gaat ten koste van het gevoel van zich thuis voelen op de school ('sense of school belonging') bij leerlingen van wie de culturele bagage geen ruimte krijgt binnen het curriculum (zie ook Agirdag, Jordens & Van Houtte, 2014). Socioloog Pierre Bourdieu maakte een vergelijkbaar punt met betrekking tot onderwijsongelijkheid in relatie tot sociale klasse:

> "Our own pedagogical tradition is in fact [...] only there for the benefit of pupils who are in the particular position of possessing a cultural heritage conforming to that demanded by the school [...] The culture of the élite is so near to that of the school that children from the lower middle class [...] can only acquire with great effort something which is given to the children of the cultivated classes" (Bourdieu, 1974, p. 38-39).

In geval van gekleurde leerlingen is het echter zo dat zelfs indien ze van een hogere sociale klasse afkomstig zijn, hun culturele achtergrond nog steeds weinig voorkomt op school (zie Agirdag, Merry & Van Houtte, 2015).

Vanuit een differentieperspectief is zowel het biologische deficit-denken als de culturele variant van het deficit-denken problematisch. Want wanneer neutrale verschillen als gebreken van gekleurde leerlingen worden voorgesteld, heeft dat als gevolg dat er negatieve stereotypen ontstaan ten aanzien van die bevolkingsgroepen. Zelfs indien dergelijke stereotypen geen basis in de realiteit hebben, kunnen ze werkelijke negatieve gevolgen hebben wanneer ze geactiveerd worden. Dat wordt voorspeld door de 'Stereotype Threat'-theorie (Steele & Aronson, 1995). Volgens die theorie veroorzaken negatieve stereotypen een gevoel van onzekerheid en angst bij de individuen die tot de gestigmatiseerde groepen behoren. Door die angst of dat onzekerheidsgevoel gaan die individuen niet optimaal functioneren wanneer ze geconfronteerd worden met dergelijke stereotypen. Maar door slechter te presteren, bevestigen ze wel de negatieve stereotypen die bestaan over hun eigen groep. Dat brengt hen in een vicieuze cirkel. Experimentele studies hebben dat mechanisme meermaals aangetoond. Zo bleek dat

twee groepen van zwarte studenten die eenzelfde test moesten afleggen, verschillend scoorden naargelang de expliciete confrontatie met een stereotype. Een van de groepen kreeg namelijk de instructie dat het de bedoeling was om na te gaan of zwarte leerlingen minder intellectuele vermogens hebben dan witte leerlingen. De andere groep kreeg een neutrale instructie. Door enkel en alleen een stereotype te activeren in de instructie van een test, scoorden gekleurde leerlingen minder op die test (Steele & Aronson, 1995). Wanneer neutrale verschillen als tekorten van gekleurde leerlingen worden voorgesteld, kan dat eveneens een trigger zijn van lage verwachtingen bij leraren over de capaciteiten van gekleurde leerlingen. Lagere verwachtingen bij leraren kunnen echter negatieve gevolgen hebben voor de leerlingen. Wanneer leraren immers lagere verwachtingen hebben van bepaalde leerlingen, zullen ze hun minder aandacht geven of hun minder aan het woord laten. Dat gebeurt vaak onbewust, maar de gevolgen zijn daardoor niet minder erg. Door lagere verwachtingen komen de gekleurde leerlingen wederom in een spiraal van slechtere onderwijsprestaties terecht (zie ook Agirdag, Van Avermaet & Van Houtte, 2013). Hoe het deficit-denken een impact heeft op leraren en hun verwachtingen, kan geïllustreerd worden op basis van de volgende case die recentelijk verscheen in het tijdschrift *Klasse voor Leraren*[5]:

> "Anissa Boudjaini schreef een open brief aan de lerares die – misschien niet slecht bedoeld – na een spreekbeurt van haar zus bevooroordeeld reageerde. Toen Anissa's zus een presentatie moest geven voor vijf klassen, trilden haar handen, rammelde haar stem. Zenuwen. Plankenvrees. Maar haar lerares Liliane zag het anders. "Dat komt omdat je thuis geen Nederlands spreekt." Dat haar leerling thuis alleen Nederlands spreekt, wist lerares Liliane niet. En dat kwam ook niet bij haar op. Misschien omdat het niet past in het stereotiepe beeld dat ze tijdens de lesuren over haar leerling gevormd heeft. Ook als je dat niet wilt en het goed meent met je leerlingen, nemen vooroordelen snel het denken over."

3.3 Intersecties

Het deficit-denken en het differentie-denken geven ons slechts indirect een beeld van wat we kunnen verwachten uit de intersecties of het samenspel tussen etniciteit enerzijds en sociale klasse, cognitieve vaardigheden en taalachtergrond anderzijds. Zo kunnen we vanuit het perspectief van het deficit-denken verwachten dat gebreken van gekleurde leerlingen sterker hun stempel zullen drukken in combinatie met andere gebreken die ontstaan, zoals een lagere sociaaleconomische status, minder cognitieve vaardigheden of geen Nederlandstalig gezin. We kunnen dus vanuit het deficit-denken verwachten dat de mate van etnische ongelijkheid groter zal zijn bij leerlingen uit lagere sociaaleconomische klassen, leerlingen met minder cognitieve vaardigheden en leerlingen die thuis geen Nederlands spreken.

Vanuit het perspectief van het differentie-denken zijn het echter niet de gebreken, maar is wel het niet erkennen van de eigenheid van gekleurde leerlingen problematisch. Vooral leerlingen die wel de nodige sociaaleconomische, cognitieve en talige bagage hebben,

worden geraakt wanneer hun capaciteiten niet erkend worden door het bestaan van etnische stereotypen. Dus vanuit het differentie-denken kunnen we verwachten dat de etnische kloof in de onderwijsprestaties groter zal zijn bij leerlingen uit de hogere sociaaleconomische klassen, leerlingen met hogere cognitieve vaardigheden en leerlingen die thuis wel Nederlands spreken.

4. Eerdere studies

In België is er heel wat onderzoek gevoerd naar de effecten van etniciteit op de onderwijsprestaties. Etniciteit verwijst hierbij meestal naar het land van herkomst van de leerlingen. Opdenakker en Hermans (2006) hebben op basis van de LOSO-gegevens berekend dat op het einde van het lager onderwijs een op de vier allochtone leerlingen een vertraging van minstens een jaar heeft opgelopen, terwijl dat slechts een op de tien is voor autochtone leerlingen (verschil van 15%). Voor het secundair onderwijs stellen die auteurs vast dat 43% van de autochtone leerlingen afstudeert in het ASO, terwijl slechts 19% van de allochtone leerlingen een ASO-diploma behaalt (verschil van 24%). Een omgekeerd beeld krijgen we wanneer we kijken naar de percentages van het (deeltijds) beroepsonderwijs (BSO): terwijl slechts 21% van de autochtone leerlingen in het beroepsonderwijs afstudeert, is dat 50% voor allochtone leerlingen (verschil van 29%). Op basis van analyses met de SONAR-gegevens komen Duquet en collega's (2006) tot vergelijkbare bevindingen.
Danhier en collega's (2014) hebben op basis van de PISA 2012-gegevens berekend dat autochtone leerlingen in het Vlaams secundair onderwijs beter presteren dan nieuwkomers op het vlak van leesvaardigheid, wiskunde en wetenschappen. Ook de tweede generatie leerlingen scoort significant slechter dan autochtone leerlingen. De kloof tussen autochtone leerlingen en leerlingen met een migratieachtergrond bleek te verminderen in Wallonië-Brussel (omdat de allochtone leerlingen er vooruitgang boekten), maar dat bleek niet het geval te zijn in de Vlaamse gemeenschap.

Studies wijzen uit dat een belangrijk deel van de etnische ongelijkheid verklaard kan worden door de sociaaleconomische status (SES) van de leerlingen. De SES van de leerlingen wordt meestal gemeten op basis van de beroepsstatus en/of het opleidingsniveau van de ouders. Leerlingen met een migratieachtergrond komen vaker uit minder welgestelde gezinnen en hebben vaker lager opgeleide ouders dan autochtone leerlingen. Maar zelfs wanneer men rekening houdt met de sociaaleconomische achtergrond van de leerlingen, blijft er een significante etnische kloof bestaan. Met andere woorden: leerlingen met een migratieachtergrond die een vergelijkbare sociaaleconomische achtergrond hebben als autochtone leerlingen, presteren gemiddeld genomen nog steeds minder goed dan autochtone leerlingen (zie Duquet, Glorieux, Laurijssen e.a., 2006; Jacobs & Rea, 2011).

Eerdere empirische studies hebben niet eenduidig kunnen vaststellen of het taalgebruik en de thuistaal van de leerlingen gerelateerd zijn aan de onderwijsprestaties. Enerzijds hebben een aantal studies vastgesteld dat Nederlandstalige leerlingen beter presteren dan anderstalige leerlingen en dit zelfs na de controle voor de sociaaleconomische achtergrond van de leerlingen (Jacobs & Rea, 2011; Van Laere, Aesaert & van Braak, 2014). Ook argumenteren Bellens en collega's (2013) op basis van TIMMS-gegevens dat de ongelijkheid in het Vlaamse onderwijs op basis van de thuistaal niet daalt maar stijgt: het laatste decennium zou de linguïstische ongelijkheid veel groter zijn geworden. Die bevindingen worden gedeeltelijk tegengesproken door studies van Agirdag, Jordens en Van Houtte (2014) en van Veerman en Dronkers (2015). Die studies vinden dat binnen specifieke etnische groepen (zoals leerlingen met een Turkse achtergrond) de thuistaal van de leerlingen niet gerelateerd is aan de onderwijsprestaties.

Leerlingen met een migratieachtergrond presteren gemiddeld minder goed dan autochtone leerlingen, zelfs bij een vergelijkbare sociaaleconomische achtergrond.

5. Onderzoeksvragen

Om het overzicht te bewaren, sommen we de onderzoeksvragen van deze studie op:

- Hoe groot is de etnische ongelijkheid in de onderwijsprestaties in het lager onderwijs?
- Is etnische ongelijkheid in de onderwijsprestaties afhankelijk van de sociaaleconomische achtergrond van de leerlingen?
- Is etnische ongelijkheid in de onderwijsprestaties afhankelijk van de cognitieve vaardigheden van de leerlingen?
- Is etnische ongelijkheid in de onderwijsprestaties afhankelijk van de thuistaal van de leerlingen?

6. Methoden

6.1 Data

Voor deze studie hebben we gebruik gemaakt van de dataset die verzameld werd binnen het Validiv-project.[6] Die gegevens zijn verzameld tussen 2012 en 2014 in het Vlaamse lager onderwijs. We maken gebruik van de gegevens van het vijfde leerjaar (1.648 leerlingen uit 63 scholen) omdat enkel bij die groep gegevens zijn verzameld over de cogni-

tieve vaardigheden. Om voldoende weerspiegeling van de etnische en talige diversiteit te hebben, werden de scholen voor het Validiv-project geselecteerd uit Brussel, Gent en de mijngemeenten (Limburg).

6.2 Variabelen

6.2.1 *Begrijpend lezen en wetenschappen*

Er werden gestandaardiseerde toetsen afgenomen om de onderwijsprestaties in begrijpend lezen en wetenschappen te meten. Voor begrijpend lezen werd gebruik gemaakt van de Vlaamse versie van de CITO-toets en voor wetenschappen werd gebruik gemaakt van de TIMMS-toets. De scores van die toetsen zijn omgezet tot scores met een gemiddelde van 500 en een standaarddeviatie (SD) van 100.

6.2.2 *Etniciteit*

De etniciteit van de leerlingen werd bepaald aan de hand van het land van herkomst. Hiervoor werd gekeken naar het geboorteland van de grootmoeders. Als die informatie ontbrak, werd gekeken naar het geboorteland van de ouders en vervolgens naar het geboorteland van de leerlingen zelf. De data bestaan uit 765 autochtone leerlingen, 195 leerlingen van Turkse afkomst, 183 leerlingen van Marokkaanse afkomst en 392 leerlingen van een 'ander' origine.

6.2.3 *Sociaaleconomische status*

De SES van een leerling werd gemeten op basis van de beroepsstatus van de ouders, geoperationaliseerd met de 'International Social and Economic Index'. De hoogste score van beide ouders werd als indicatie genomen voor de SES. Om de interpretatie van de resultaten te vergemakkelijken, werden de leerlingen in vier groepen verdeeld:

- lage SES: scores lager dan -1 SD; dat komt overeen met 20% van de leerlingen die de laagste SES-score hebben (N = 357);
- medium-lage SES: scores hoger dan -1 SD en lager dan het gemiddelde; dat komt overeen met 30% van de leerlingen onder het gemiddelde (N = 534);
- medium-hoge SES: scores van het gemiddelde tot 1 SD boven het gemiddelde; dat komt overeen met 25% van de leerlingen boven het gemiddelde (N = 449);
- hoge SES: scores hoger dan + 1 SD; dat komt overeen met 24% van de leerlingen die de hoogste SES-score hebben (N = 434).

6.2.4 *Cognitieve vaardigheden*

De cognitieve vaardigheden werden gemeten met de non-verbale intelligentietest 'Raven's Progressive Matrices'. Op basis van de resultaten zijn de leerlingen verdeeld in vier groepen:

- laagbegaafd: scores lager dan -1 SD; dat komt overeen met 17% van de leerlingen die de laagste score in cognitieve vaardigheden hebben (N = 277);
- medium-laagbegaafd: scores hoger dan -1 SD en lager dan het gemiddelde; dat komt overeen met 28% van de leerlingen onder het gemiddelde (N = 458);
- medium-hoogbegaafd: scores van het gemiddelde tot 1 SD boven het gemiddelde; dat komt overeen met 39% van de leerlingen boven het gemiddelde (N = 650);
- hoogbegaafd: scores hoger dan + 1 SD; dat komt overeen met 16% van de leerlingen die de hoogste score in cognitieve vaardigheden hebben (N = 261).

6.2.5 *Thuistaal*

De thuistaal werd gemeten op basis van een vraag waarbij leerlingen konden aangeven of ze thuis al dan niet in het Nederlands spreken met hun ouders. 1.360 studenten hebben aangegeven dat ze thuis Nederlands spreken, 288 studenten hebben aangegeven dat ze thuis geen Nederlands spreken.

6.3 Onderzoeksdesign

In eerste instantie hebben we de onderwijsprestaties van alle etnische groepen vergeleken met de onderwijsprestaties van de autochtone groepen op basis van een Anova met Bonferroni-correctie. De mate van ongelijkheid werd uitgedrukt in termen van Cohen's d. Hierbij worden *d*-scores als volgt geïnterpreteerd: kleiner dan 0,20: verwaarloosbaar verschil; tussen 0,20 en 0,50: klein verschil; tussen 0,50 en 0,80: medium-groot verschil; groter dan 0,80: groot verschil. Daarna zijn de intersectionele analyses uitgevoerd. Hierbij werd enkel gefocust op ongelijkheden tussen autochtone leerlingen enerzijds en Turkse en Marokkaanse leerlingen anderzijds. Er werd gebruik gemaakt van grafieken zodat de resultaten gemakkelijk geïnterpreteerd kunnen worden.

7. Resultaten

7.1 Etnische ongelijkheid

Tabel 1 geeft de scores van begrijpend lezen en wetenschappen weer volgens het land van herkomst van de leerlingen. Alle groepen van leerlingen met een migrantachtergrond scoren minder dan autochtone leerlingen. Dat is zowel het geval voor begrijpend lezen

als voor wetenschappen. De kloof tussen de onderwijsprestaties van autochtone leerlingen en Marokkaanse leerlingen is groot en significant voor wetenschappen (verschil [Δ] = -100; Cohen's [*d*] = 1,09; $p < 0{,}001$) en begrijpend lezen (Δ = -80; *d* = 0,85; $p < 0{,}000$). Ook het verschil tussen autochtone en Turkse leerlingen is enorm groot voor begrijpend lezen (Δ = -87; *d* = 0,99; $p < 0{,}001$) en wetenschappen (Δ = -83; *d* = 0,99; $p < 0{,}001$). Leerlingen van een 'andere' origine hebben een medium-grote achterstand voor begrijpend lezen (Δ = -60; *d* = 0,63; $p < 0{,}001$) en voor wetenschappen (Δ = -55; *d* = 0,57; $p < 0{,}001$).

Tabel 1 – Verschillen in onderwijsprestaties volgens land van herkomst: gemiddelde (M), standaarddeviatie (SD), verschil (Δ) en Cohen's d (d).

	Wetenschappen			Begrijpend Lezen		
	M (SD)	Δ	*d*	M (SD)	Δ	*d*
België	538 (94)	ref		537 (100)	ref	
Turkije	455 (71)	-83	0,99	449 (75)	-87	0,99
Marokko	438 (90)	-100	1,09	457 (85)	-80	0,85
Andere	483 (99)	-55	0,57	476 (90)	-60	0,63

Alle getoonde verschillen zijn statistisch significant ($p < 0{,}001$).

> Voor gekleurde leerlingen is het afkomstig zijn van een hogere sociale klasse geen garantie op goede onderwijsprestaties.

7.2 Intersectie met sociale klasse

Is etnische ongelijkheid in de onderwijsprestaties afhankelijk van de sociaaleconomische achtergrond van de leerlingen en is de etnische kloof even groot voor alle SES-groepen? De intersectie tussen etniciteit en SES wordt weergegeven in figuur 1 voor begrijpend lezen en in figuur 2 voor wetenschappen. Uit de resultaten blijkt dat Turkse en Marokkaanse leerlingen lager presteren voor beide toetsen dan autochtone leerlingen, zelfs wanneer ze een vergelijkbare SES-achtergrond hebben. Dat bevestigt wat eerdere studies hebben gevonden. Verder zien we dat voor autochtone leerlingen SES eenduidig samenhangt met hogere onderwijsprestaties, maar dat blijkt nauwelijks het geval te zijn voor leerlingen van Turkse en Marokkaanse origine. Dat brengt met zich mee dat de etnische kloof veel groter is voor leerlingen uit welgestelde gezinnen (hogere SES) dan voor leerlingen uit minder welgestelde gezinnen (lagere SES). Bijvoorbeeld: bij de categorie van leerlingen met een lage SES is het verschil in wetenschappen tussen Turkse en autochtone leerlingen 31 punten (*d* = 0,39; *p* = 0,238), terwijl bij leerlingen uit de hoogste SES-groep het verschil tussen Turkse en autochtone leerlingen stijgt tot 94 punten (*d* = 1,09; *p* = 0,020). Ook valt op dat Marokkaanse leerlingen uit de hoogste SES-groep niet beter presteren dan autochtone leerlingen uit de laagste SES-groep; dat geldt zowel voor begrijpend lezen (zie figuur 1) als voor wetenschappen (zie figuur 2). Anders gesteld, bij gekleurde leerlingen is het afkomstig zijn van een hogere sociale klasse geen garantie op goede onderwijsprestaties.

Figuur 1 – Intersectie tussen etniciteit en sociaaleconomische status met betrekking tot onderwijsprestaties in begrijpend lezen.

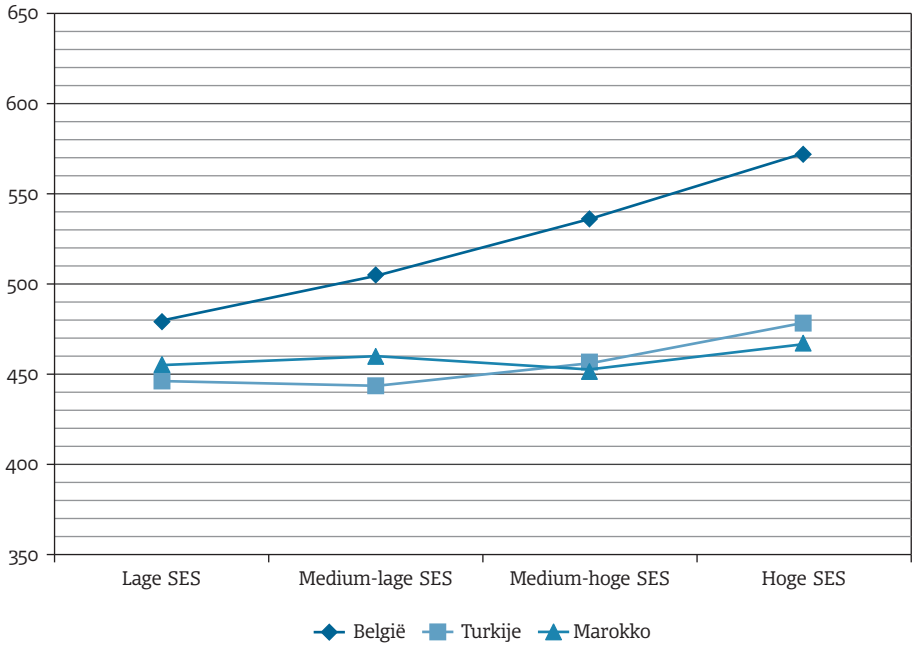

Figuur 2 – Intersectie tussen etniciteit en sociaaleconomische status met betrekking tot onderwijsprestaties in wetenschappen.

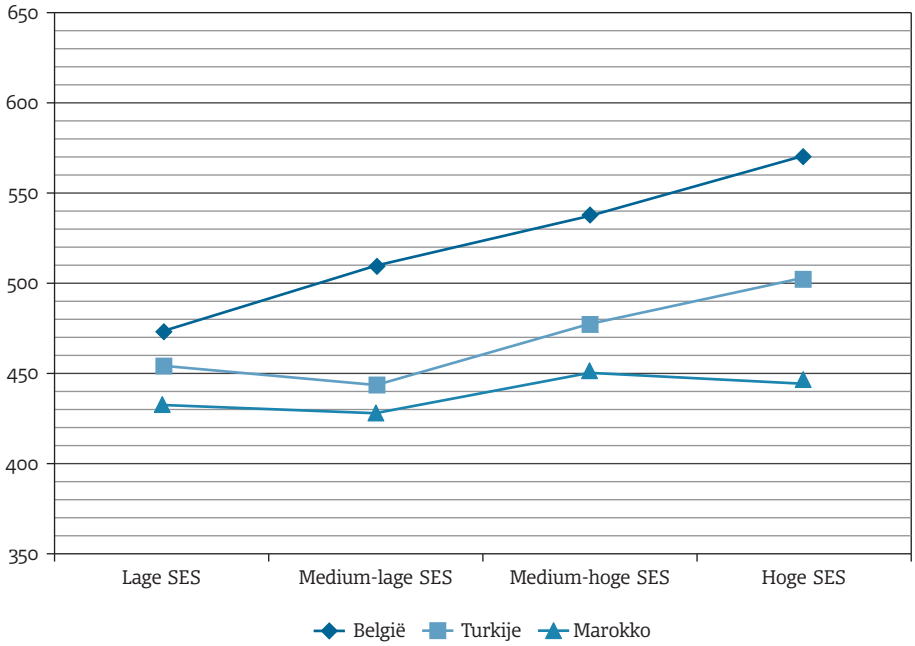

7.3 Intersectie met cognitieve vaardigheden

Is etnische ongelijkheid afhankelijk van de cognitieve vaardigheden van de leerlingen en voor welke cognitieve groep is de etnische kloof in de onderwijsprestaties het grootst? In figuur 3 en figuur 4 wordt het samenspel tussen etniciteit en cognitieve vaardigheden van de leerlingen weergegeven in relatie tot begrijpend lezen en wetenschappen. We zien dat zowel voor begrijpend lezen als voor wetenschappen leerlingen van Turkse en Marokkaanse origine lager presteren dan autochtone leerlingen die vergelijkbare cognitieve vaardigheden hebben. Hoewel hogere cognitieve vaardigheden voor alle etnische groepen samenhangen met hogere onderwijsprestaties, is dat sterker het geval voor autochtone leerlingen. Hierdoor is de etnische kloof in de onderwijsprestaties groter bij de groep van slimmere leerlingen. Bijvoorbeeld: bij laagbegaafde leerlingen is het verschil in begrijpend lezen tussen leerlingen van Marokkaanse origine en autochtone leerlingen 24 punten: dat verschil is klein en niet significant (d = 0,37; p = 0,378), terwijl bij hoogbegaafde leerlingen het verschil tussen Marokkaanse en autochtone leerlingen heel groot is, namelijk 106 punten (d = 1,01; $p < 0,001$). Met andere woorden: slim zijn biedt geen garantie voor hoge onderwijsprestaties bij gekleurde leerlingen. De resultaten wijzen uit dat hoogbegaafde leerlingen van Turkse en Marokkaanse origine op het niveau van medium-laagbegaafde autochtone leerlingen presteren; dat geldt zowel voor begrijpend lezen (zie figuur 3) als voor wetenschappen (zie figuur 4).

Figuur 3 – Intersectie tussen etniciteit en cognitieve vaardigheden met betrekking tot onderwijsprestaties in begrijpend lezen.

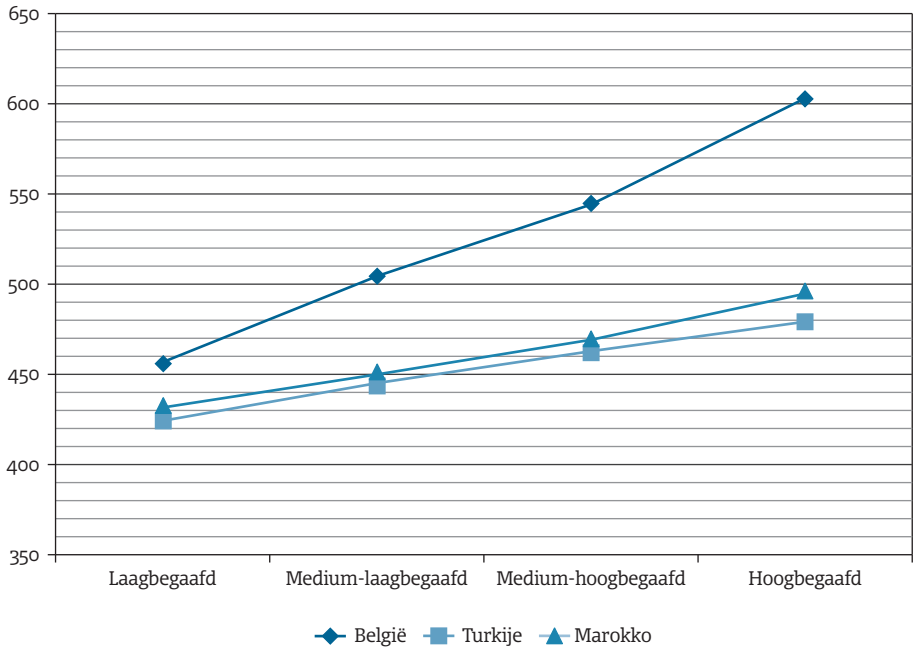

Figuur 4 – Intersectie tussen etniciteit en cognitieve vaardigheden met betrekking tot onderwijsprestaties in wetenschappen.

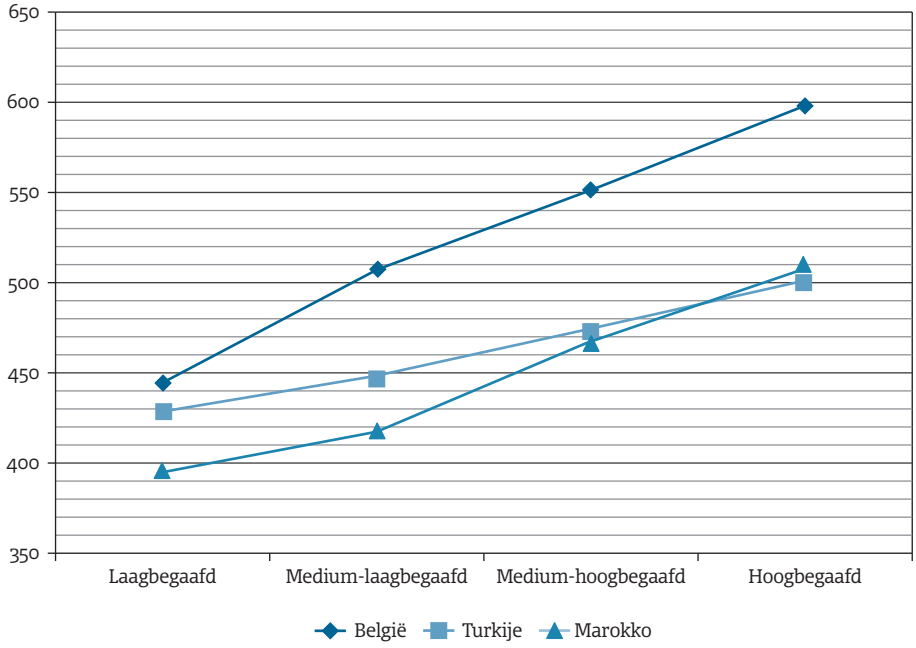

7.4 Intersectie met thuistaal

Zou het kunnen dat het afkomstig zijn van een hogere sociale klasse of het hebben van meer cognitieve vaardigheden niet vertaald wordt in betere onderwijsprestaties voor Turkse en Marokkaanse leerlingen omdat ze thuis geen Nederlands spreken? En hoe scoren autochtone anderstalige leerlingen? Die vragen kunnen we nagaan op basis van figuur 5 en figuur 6, die de intersectie tussen etniciteit en thuistaal weergeven voor respectievelijk begrijpend lezen en wetenschappen. De resultaten maken duidelijk dat de thuistaal van de leerlingen op geen enkele wijze de kloof tussen allochtone en autochtone leerlingen kan verklaren: zowel allochtone leerlingen die thuis wel Nederlands spreken als diegenen die thuis geen Nederlands spreken, presteren minder dan autochtone leerlingen. Bovendien blijkt de thuistaal amper een impact te hebben op de onderwijsprestaties van Turkse en Marokkaanse leerlingen. Maar voor autochtone leerlingen is dat anders: zowel voor begrijpend lezen (zie figuur 5) als voor wetenschappen (zie figuur 6) zien we dat autochtone leerlingen die thuis wel Nederlands spreken, beter presteren dan anderstalige autochtone leerlingen.

Figuur 5 – Intersectie tussen etniciteit en taalachtergrond met betrekking tot onderwijsprestaties in begrijpend lezen.

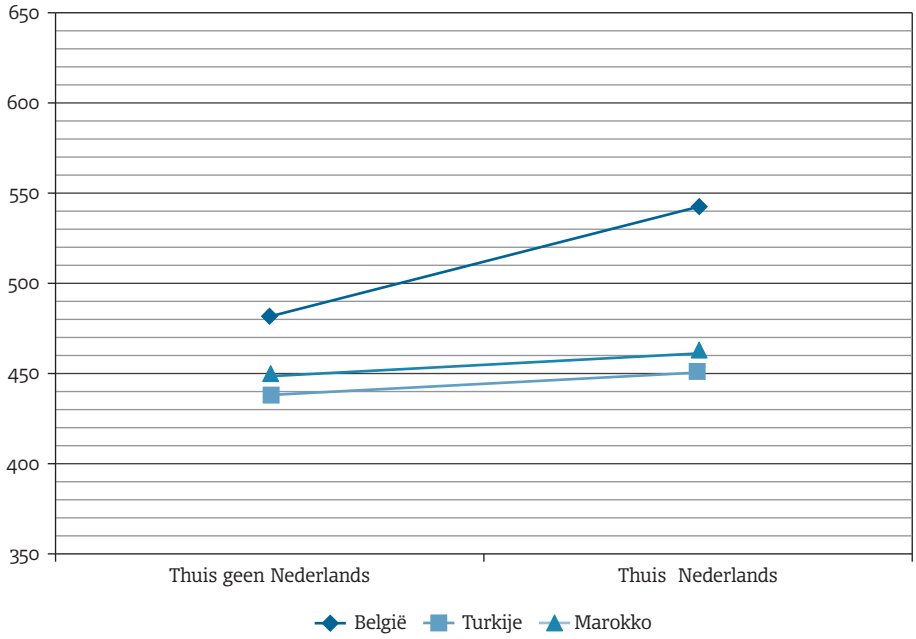

Figuur 6 – Intersectie tussen etniciteit en taalachtergrond met betrekking tot onderwijsprestaties in wetenschappen.

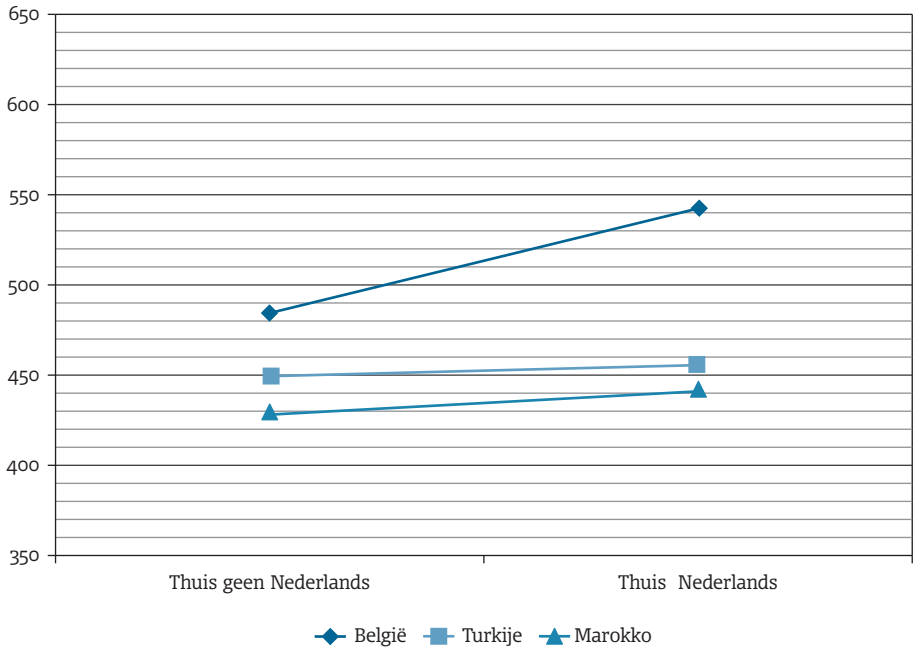

8. Besluit

In dit hoofdstuk hebben we etnische ongelijkheid in het onderwijs bestudeerd. Ons uitgangspunt was dat het bestaande onderzoek vaak zodanig gespecialiseerd is, dat de meer fundamentele inzichten in de schaduw zijn geraakt. Met deze studie hadden we de intentie om een stap terug te zetten en een aantal fundamentele kwesties van dichterbij te bestuderen. We stelden vast dat er amper Belgische studies bestaan die de intersectie tussen etniciteit en sociale klasse bestuderen in relatie tot onderwijsongelijkheid. Ook vonden we geen empirische studies over de rol van cognitieve vaardigheden, hoewel enkele psychologen voortdurend hierop hameren. Ten slotte bleek er geen eensgezindheid te bestaan over het effect van de thuistaal van de leerling en het bestaande onderzoek ging vooral over etnische minderheden, terwijl een grote groep van autochtone leerlingen thuis eveneens geen Nederlands spreekt. In dit onderzoek hebben we die onderzoekslacunes proberen op te vullen aan de hand van een empirische studie naar het samenspel tussen etniciteit enerzijds en SES, cognitieve vaardigheden en taalachtergrond anderzijds.

Alvorens de empirische resultaten te bespreken, hebben we stilgestaan bij de belangrijkste beleidsinstrumenten die zijn ingezet om etnische ongelijkheid te verminderen. Die hadden betrekking op onderwijsfinanciering, schoolsegregatie, intercultureel/multicultureel onderwijs en talige diversiteit. We hebben gezien dat beleidsmakers in extra financiering hebben voorzien voor scholen met een hoger aandeel gekleurde leerlingen. Maatregelen voor de spreiding van leerlingen werden bemoeilijkt door de traditie van vrijheid van schoolkeuze. Ook zijn er pogingen geweest om de curricula intercultureler te maken, hoewel ICO steeds meer naar de achtergrond is verschoven om plaats te maken voor burgerschapseducatie. Beleidsmakers hebben ook massaal ingezet op eentalige taalremediëring omdat veel gekleurde leerlingen anderstalig zijn en dat eerder als een probleem werd gezien. Meertalige taalvalorisering heeft echter weinig voet aan de grond gekregen.

De empirische resultaten wezen uit dat er een grote kloof (van ongeveer 1 standaarddeviatie) bestaat tussen de onderwijsprestaties van autochtone leerlingen en die van leerlingen van Turkse en Marokkaanse origine. Er was ook een kloof tussen autochtone leerlingen en leerlingen van 'andere' etnische origines, maar die ongelijkheid blijkt eerder medium-groot te zijn.

De intersectionele analyses maakten duidelijk dat etnische ongelijkheid groter is bij leerlingen van hogere SES-groepen, terwijl de onderwijsprestaties van autochtone en gekleurde leerlingen van minder welgestelde families meer op elkaar lijken. Onze resultaten wezen uit dat wanneer autochtone leerlingen een hogere SES hebben, ze doorgaans ook beter presteren. Maar gekleurde leerlingen blijken amper te profiteren wanneer ze een hogere SES hebben. Marokkaanse leerlingen uit de hoogste SES-groep presteerden op het niveau van autochtone leerlingen van de laagste SES-groep. Die bevindingen onderstrepen het belang om het samenspel of de interactie-effecten tussen SES en etniciteit op te nemen in de verschillende regressiemodellen.

Ook de intersecties tussen etniciteit en cognitieve vaardigheden wezen in dezelfde richting. Uit onze resultaten blijkt dat cognitieve vaardigheden voor alle etnische groepen een rol spelen, maar het effect van cognitieve vaardigheden was veel sterker aanwezig bij autochtone leerlingen dan bij gekleurde leerlingen. Hierdoor was de etnische kloof vooral groot bij leerlingen met hogere cognitieve vaardigheden. De intersectie is zo sterk dat hoogbegaafde leerlingen van Turkse en Marokkaanse origine onderwijsprestaties hebben op het niveau van de medium-laagbegaafde autochtone leerlingen. Gekleurd talent wordt dus ondermaats benut in het Vlaams onderwijs.

Ten slotte blijkt dat allemaal weinig te maken te hebben met de thuistaal van de leerlingen. Als de thuistaal al een rol speelt, is dat voor autochtone leerlingen: Nederlandstalige autochtone leerlingen presteren beter dan anderstalige autochtone leerlingen. Maar gekleurde leerlingen die thuis geen Nederlands spreken, presteren even sterk als gekleurde leerlingen die thuis wel Nederlands spreken. Met betrekking tot etnische ongelijkheid is het belang van taal duidelijk overschat. Dat is althans het geval voor het lager onderwijs. Het zou kunnen dat in het secundair onderwijs en hoger onderwijs het belang van taalachtergrond stijgt.

Die bevindingen weerleggen een aantal assumpties van het deficit-denken. Want als ongelijkheid een issue van 'gebreken' van gekleurde leerlingen zou zijn, dan zou ongelijkheid vooral problematisch zijn bij leerlingen met een lagere SES, bij leerlingen met minder cognitieve vaardigheden of bij leerlingen die thuis geen Nederlands spreken. Dat blijkt dus niet het geval te zijn. Met andere woorden: etnische ongelijkheid is geen kwestie van 'gebreken'. Zelfs hoogbegaafde gekleurde leerlingen presteren onder het gemiddelde. Het onderwijssysteem slaagt er blijkbaar niet in om de capaciteiten van gekleurde leerlingen te benutten. In laatste instantie kunnen we dat begrijpen als 'institutioneel racisme'. Institutioneel racisme heeft weinig gemeenschappelijk met bewuste vormen van discriminatie, maar wordt in de literatuur gedefinieerd als het collectief falen van een organisatie/institutie om een gepaste en professionele dienst te bieden aan de mensen vanwege hun kleur, taal of etnische afkomst (Macpherson, 1999).

Beleidsmatig betekent dat eveneens een omslag in het denken over gelijke kansen met betrekking tot etnische diversiteit. Aangezien de thuistaal van de leerlingen amper gerelateerd is aan de onderwijsprestaties van de leerlingen, is de vraag ook of het verantwoord is dat de meeste beleidsinitiatieven van gelijke onderwijskansen op taal focussen. Bovendien, beleidsinstrumenten die tot op vandaag ingezet zijn, focussen vooral op de vermeende beperkingen van gekleurde leerlingen. Dat heeft zich voornamelijk geuit in beleidsacties die gericht zijn op het 'remediëren' van onderwijsachterstanden. Met betrekking tot etnische ongelijkheid hebben we (ook) een beleid nodig dat zich richt op het erkennen van de talenten van gekleurde leerlingen, in combinatie met een beleid dat het institutioneel racisme dient aan te pakken.

NOTEN

1. Deze studie werd gedeeltelijk mogelijk gemaakt door een Veni-subsidie van De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (451-14-010).
2. In dit hoofdstuk wordt de notie van 'gekleurde' leerlingen gebruikt als een synoniem voor 'niet-westerse' allochtone leerlingen.
3. Zie bijvoorbeeld http://www.doorbraak.be/nl/nieuws/%E2%80%98behandel-ongelijke-mensen-niet-gelijk.
4. Deze aanname wordt echter in twijfel getrokken door bestaande empirische studies: hoewel sociaaleconomische segregatie wel een negatieve impact blijkt te hebben, blijkt dat nauwelijks het geval te zijn voor etnische segregatie (Agirdag, Van Houtte & Van Avermaet, 2012). Maar ook los van de eventuele negatieve gevolgen van schoolsegregatie wordt het vaak van belang geacht dat leerlingen met verschillende achtergronden samen naar school gaan.
5. http://www.klasse.be/leraren/55794/open-brief-het-probleem-is-dat-gij-thuis-een-andere-taal-spreekt/
6. Het brede Validiv-project, dat een wetenschappelijk valorisatieproject is dat gefinancierd werd door het IWT, staat los van deze studie. Voor meer informatie over het Validiv-project verwijzen we naar de website www.validiv.be.

HOOFDSTUK 8

Kinderen eerst: lokale overlegplatformen voor de preventie en opsporing van kinderarmoede

Stéphanie Volders, Isabelle Martijn, Wannes Verschueren,

Bart Walterus en Julien Van Geertsom

1. Inleiding

1.1 Armoede treft kinderen in België hard

Kinderen die in armoede geboren worden, missen van het prille begin de kansen om zich volwaardig te ontplooien en al hun talenten te benutten. Kinderen hebben in België, in vergelijking met de rest van de Belgische bevolking, een verhoogd armoederisico. In 2014 bedroeg het armoederisico bij kinderen tussen 0 en 17 jaar 18,8%, terwijl dat cijfer voor de hele Belgische bevolking 15,5% bedroeg (Eurostat, 2015d op basis van EU-SILC, 2014).[1] Verschillende elkaar versterkende factoren beïnvloeden het armoederisico bij kinderen (Europese Commissie, 2015a). Zo lopen kinderen die in een gezin met een geringe arbeidsintensiteit leven, een verhoogd armoederisico, net als kinderen met een migratieachtergrond en zij die opgroeien in een eenoudergezin. Medebepalend voor de intergenerationele overdracht van armoede is het opleidingsniveau van de ouders. Hoe lager het opleidingsniveau van de ouders, hoe hoger het risico op armoede bij de kinderen.

Armoede is vaak het resultaat van sociale uitsluiting, een proces waarbij mensen er niet meer in slagen aansluiting te vinden bij de maatschappij. Vranken (2002) definieert armoede als "een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Deze kloof kunnen ze meestal niet op eigen kracht overbruggen." Armoede heeft met andere woorden een multidimensioneel karakter.
Het eerste nationale kinderarmoedebestrijdingsplan (Interministeriële Conferentie Integratie in de Samenleving, 2013) erkent het multidimensionele karakter van de armoede en neemt die vaststelling als vertrekpunt voor het definiëren van kinderarmoede. Volgens dat actieplan leeft een kind in armoede "wanneer het inkomen en de bestaansmiddelen die beschikbaar zijn voor zijn/haar opvoeding onvoldoende zijn in die mate

dat het geen levensniveau kan hebben dat als aanvaardbaar wordt beschouwd in de maatschappij waarin het leeft en dat volstaat om zijn/haar emotioneel en fysiek welzijn of zijn/haar ontwikkeling te waarborgen. Omwille van de armoede kan het zijn dat dit kind en zijn/haar familie op talrijke manieren achtergesteld zijn: laag inkomen, ongezonde huisvesting en omgeving, onaangepaste gezondheidszorg; dit kind wordt vaak uitgesloten van sociale, sportieve, recreatieve en culturele activiteiten die de norm zijn bij de andere kinderen. Zijn/haar toegang tot de fundamentele rechten kan beperkt zijn, hij/zij kan discriminaties en stigmatiseringen ervaren en zijn/haar stem kan niet worden gehoord" (EAPN & Eurochild, 2013).
Het is met andere woorden belangrijk om naast de monetaire benadering van armoede, waarbij uitsluitend het inkomensniveau van een individu of van een gezin in aanmerking wordt genomen om te bepalen of deze laatste in armoede leeft, ook stil te staan bij de levensomstandigheden van kinderen. Kinderarmoede heeft vele gezichten. In 2014 werd 23,2% van de kinderen in België geconfronteerd met een risico op armoede en/of sociale uitsluiting. Hiermee bedoelen we dat die kinderen geconfronteerd worden met een armoederisico (18,8%) en/of met ernstige materiële deprivatie kampen (6,8%)[2] en/of deel uitmaken van een huishouden waarvan de werkintensiteit bijzonder laag is (13,1%)[3] (Eurostat, 2015d op basis van EU-SILC, 2014).

1.2 Kinderen eerst: innovatieve pilootprojecten voor de preventie en opsporing van kinderarmoede

De multidimensionaliteit van kinderarmoede zorgt ervoor dat de bestrijding ervan alle bevoegdheden en beleidsdomeinen doorkruist en vereist een geïntegreerde aanpak. De vaak gebrekkige coördinatie tussen de verschillende beleidsterreinen, de gefragmenteerde dienstverlening, net als de soms ontoereikende communicatie en samenwerking tussen de verschillende bestuursniveaus zijn voortdurende uitdagingen waarmee de strijd tegen kinderarmoede wordt geconfronteerd (Frazer, 2010). Geregeld kennen de verschillende actoren die in de steden en gemeenten met kinderen werken, elkaar en de diensten die ze aanbieden niet goed, delen ze hun expertise en ervaringen niet en is er geen structureel overleg.

> Geregeld kennen de verschillende actoren in steden en gemeenten die met kinderen werken elkaar niet goed.

Ook de European Commission (2013) pleit in haar aanbeveling 'Investeren in kinderen: de vicieuze cirkel van ongelijkheid doorbreken' voor een geïntegreerde aanpak van kindvriendelijke sociale investeringen. Ze benadrukt hierbij het belang van het versterken van synergieën tussen sectoren en het verbeteren van de coördinatie tussen belangrijke actoren.

Vanuit die visie op kinderarmoedebestrijding, als direct antwoord op de Europese aanbeveling 'Investeren in kinderen' en extra gestoeld door de zorgwekkende kinderarmoedecijfers, lanceerde Maggie De Block, toenmalige staatssecretaris voor Maatschappelijke Integratie en Armoedebestrijding eind 2013 de projectoproep 'Kinderen eerst' (POD Maatschappelijke Integratie, 2013). De projectoproep richtte zich prioritair tot de OCMW's. Ze waren eerder door zowel het tweede federale plan armoedebestrijding (De Block, 2012) als door het eerste nationale kinderarmoedebestrijdingsplan erkend als sleutelactoren om kinderarmoede lokaal te detecteren en te bestrijden. Concreet riep de staatssecretaris met die oproep OCMW's en verenigingen op om lokale overlegplatformen voor de preventie en opsporing van kinderarmoede op te starten. Meer in het bijzonder werd ingezet op het opzetten van samenwerkingen tussen lokale actoren of het versterken van al bestaande samenwerkingen om vervolgens vanuit een gezamenlijke visie kinderarmoede multidisciplinair aan te pakken. OCMW's en verenigingen werden met andere woorden ondersteund om op lokaal niveau – in aansluiting met de bestaande lokale initiatieven en dynamiek – een echte trekkersrol in de strijd tegen kinderarmoede te spelen en bij te dragen tot het doorbreken van de silo's in de hulpsector door een methodiek van geïntegreerde aanpak via samenwerking. De Belgische regering maakte hiervoor twee miljoen euro vrij.

In 57 steden en gemeenten – een representatief staal van de Belgische steden en gemeenten, naargelang grootte en regionaal evenwichtig verdeeld – richtte het OCMW een lokaal overlegplatform kinderarmoede op om in samenwerking met een breed spectrum van lokale actoren (waaronder scholen, kinderdagverblijven, armoedeverenigingen en sportverenigingen) probleemsituaties te detecteren, concrete hulpverlening voor kinderen op te zetten en waar nodig te sensibiliseren.[4] De pilootprojecten gingen op 1 mei 2014 van start en werden geselecteerd op basis van enkele op voorhand bepaalde objectieve criteria, met name de inhoudelijke kwaliteit van het project, de kwaliteit van de samenwerkingsverbanden met andere lokale organisaties en de kwaliteit van de methodologie voor het opzetten van het project, met aandacht voor Specifieke, Meetbare, Acceptabele, Realistische en Tijdsgebonden (SMART) geformuleerde doelstellingen. Alle deelnemende pilootprojecten liepen voor een periode van twaalf maanden. Van de 57 pilootprojecten werden er 50 gedragen door een OCMW. Zeven vzw's namen eveneens de rol van projectdrager op zich. Ook in die zeven overlegplatformen vervulden de OCMW's een prominente rol.

1.3 Een begeleidende studie als verzekering voor de duurzaamheid van de lokale overlegplatformen 'Kinderen eerst'

Vanuit een bekommernis voor een toekomstgericht armoedebeleid en de duurzaamheid van die nieuwe lokale overlegplatformen gaf toenmalig staatssecretaris De Block samen met het lanceren van de projectoproep 'Kinderen eerst' de opdracht om een pilootstudie over het hele project te voeren. In mei 2014 werd de studie aan KPMG Advisory,

Management Consulting toegekend. De studie had als doel zicht te krijgen op de aanpak en voortgang van de overlegplatformen gedurende hun pilootjaar en op basis daarvan goede praktijken, een draaiboek voor een goed functionerend overlegplatform en beleidsaanbevelingen voor het federale beleid te formuleren.

2. Methodologie

Voor de begeleiding van die pilootstudie volgde KPMG Advisory een stapsgewijze methodologie (voor een schematisch overzicht, zie figuur 1), bestaande uit drie fasen: de beschrijving en analyse van overlegplatformen, het uitwerken van goede praktijken en een draaiboek, en het formuleren van beleidsaanbevelingen voor het federale beleid. Een belangrijke klemtoon in die opdracht lag op de participatie van de overlegplatformen door de verschillende projectfasen. Door de verschillende fasen heen werden verschillende validatiemomenten ingebouwd met het begeleidingscomité van die pilootstudie. In dat begeleidingscomité zetelden naast een vertegenwoordiger van de bevoegde staatssecretaris en diens administratie, ook vertegenwoordigers van de drie verenigingen voor steden en gemeenten (Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten, VVSG; 'Union des Villes et Communes de Wallonie', UVCW; Vereniging van de Stad en de Gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, AVCB-VSGB), Unicef, Kind en Gezin, ONE en het Belgisch Netwerk Armoedebestrijding.

Figuur 1 – Schematisch overzicht van het verloop van de studie.

2.1 Fase 1: beschrijving en analyse

De 57 weerhouden projectaanvragen werden gescreend op relevante informatie, gebaseerd op de taken en doelstellingen zoals geformuleerd in de projectoproep:

- proactief detecteren en voorkomen van kinderarmoede;
- sensibiliseren van lokale partners;

- stimuleren van samenwerking;
- lokale ondersteuning en projecten stimuleren;
- duurzaam beleid nastreven en aansluiting zoeken bij het bestaande beleid.

Dat leidde tot een systematische beschrijving en vergelijking op basis van drie componenten of criteria, zoals voorgesteld in tabel 1.

Tabel 1 – Overzicht van de criteria voor beschrijving van de overlegplatformen in fase 1.

Basisvoorwaarden
Lokale integratie: met wie wil men lokaal samenwerken, bij welke (bestaande) lokale dynamieken zoekt men aansluiting? Wie is de doelgroep?
Organisatie
Hoe functioneren de overlegplatformen, wie zijn de sleutelactoren, komt men daadwerkelijk samen, hoe vult men zijn rol als projectverantwoordelijke in?
Werking: welk taken en activiteiten neemt men op m.b.t.:
a) informatie-uitwisseling over casussen & signalering van kinderarmoede; b) sensibilisering & informatieverspreiding naar zorgverstrekkers (vb. methodieken voor informatie-uitwisseling, inschakelen van andere personen zoals maatschappelijk medewerkers); c) algemene ondersteuning, sensibilisering en informatieverstrekking aan de doelgroep; d) concrete ondersteuning en acute noodverlichting bij kinderen en ouders (vb. maatregelen ter bevordering van participatie en sociale activering, financiële tussenkomsten); e) faciliteren van een duurzaam beleid rond kinderarmoede.

De beschrijving en analyse gebeurden per gewest en stedencluster, in lijn met het gehanteerde systeem voor het toekennen van het bedrag van de subsidie, namelijk het inwonersaantal (grootsteden: > 130.000 inwoners; steden en gemeenten: 130.000-30.000 inwoners; kleine gemeenten: < 30.000 inwoners).

2.2 Fase 2: goede praktijken en draaiboek

In de tweede fase lag de focus op het identificeren van mogelijke goede praktijken en het uitwerken van een praktisch draaiboek. Verschillende informatiebronnen werden gebruikt, maar het belangrijkste uitgangspunt was om voort te bouwen op de ervaringen van de overlegplatformen zelf.
Eerst werd een uitwisselingsmoment georganiseerd voor de professionals werkzaam in de overlegplatformen (14 oktober 2014). Na een korte voorstelling van de (tussentijdse) bevindingen werd aan professionals gevraagd te reflecteren over wat tot dan toe wel en niet goed had gewerkt in het overlegplatform, over mogelijke goede praktijken door middel van een gerichte discussie rond succesfactoren en knelpunten en over originele voorstellen voor de goede werking van een overlegplatform.

Tabel 2 – Overzicht van de vragen naar mogelijke goede praktijken en antwoordmogelijkheden uit deel 2 van de evaluatie.

Vergelijking huidige lokale situatie met de lokale situatie voor de opstart van het overlegplatform (op een schaal van 0 tot 10; 0 = "helemaal niet", 10 = "significant veel beter")	**Indien verbetering, hoe gebeurde dit?** ***Antwoordmogelijkheden***
1. *In welke mate verloopt de uitwisseling van informatie, kennis en expertise nu vlotter?*	Centrale coördinatie, Meldpunt, al dan niet met doorverwijsfunctie, Richtlijnen voor vervolgacties na signalisatie van kinderarmoede, Opstellen van een methodiek voor het omgaan met kinderarmoede, Uitwerken van een privacyprotocol/werkkadermethodiek voor de uitwisseling van informatie, Andere
2. *In welke mate heeft u meer zicht op algemene problematieken in uw stad/gemeente?*	Bespreking van algemene tendensen op overlegmomenten van het platform, Andere
3. *In welke mate worden actoren betrokken die de doelgroep in een vroeg stadium kunnen bereiken?*	Samenwerking met kinderopvangcentra en/of opvoedingsinstellingen, Samenwerking met onderwijsinstellingen en/of onderwijsoverleg, Andere
4. *In welke mate is de (bestaande of nieuwe) hulpverlening beter bekend geworden bij de doelgroep?*	Huisbezoeken/zelf naar het gezin in kwestie gaan na signalisatie, Informatieverspreiding (vb. nieuwsbrief, campagnes) naar de doelgroep, Vormingen voor de doelgroep, Ontmoetingsmomenten voor ouders, Informatieverspreiding/sensibilisering van de bredere samenleving, Andere
5. *In welke mate is de drempel tot de (bestaan de of nieuwe) hulpverlening verlaagd?*	Informatieverspreiding (vb. nieuwsbrief, campagnes) naar de doelgroep, Huisbezoeken/zelf naar het gezin in kwestie gaan na signalisatie, Ontmoetingsmomenten voor ouders, Andere
6. *In welke mate is de kennis en expertise van professionele zorgverstrekkers verbeterd?*	Informatieverspreiding (vb. nieuwsbrieven, brochures, website, ...), Geven van vormingen, Inschakeling van een ervaringsdeskundige, Inschakeling van een maatschappelijk werker, Uitwerking van een methodiek die helpt om kinderarmoede te herkennen en signaleren, Andere
7. *In welke mate slaagt men erin de verschillende lokale actoren samen te brengen?*	Organiseren van regelmatig overleg tussen de lokale actoren, Het creëren van ruimte voor tussentijdse besprekingen tussen medewerkers (naast de formele overlegmomenten), Opmaak van een gemeenschappelijke visie, Inschakelen van lokale buurtverenigingen, Inschakelen van armoedeverenigingen, Betrekken van algemene hulporganisaties, Andere
8. *In welke mate faciliteert men participatie en activatie van de doelgroep?*	Financiële tussenkomsten, Niet financiële vormen van ondersteuning met het oog op hulp op lange termijn overbodig te maken (vb. huiswerkbegeleiding, leesbevordering...), Andere
9. *In welke mate streeft men actief naar structurele verankering van het overlegplatform?*	Zelf-evaluatie, Formuleren van beleidsvoorstellen, Het zoeken naar nieuwe subsidies, Andere
10. *In welke mate sluit men aan bij het bestaande lokale beleid of initiatieven?*	Het voortzetten en/of uitbreiden van bestaande samenwerkingen, Aansluiten bij andere subsidies (vb. federale of Vlaamse subsidie, 'plan de cohésion sociale', ...), Andere

Noot: Deze vragen werden opgesteld op basis van de resultaten uit de eerste analysefase.

De tweede informatiebron was de zelfgerapporteerde ervaring van de 57 overlegplatformen, via de door het Ministerieel Besluit vastgelegde (tussentijdse) evaluatie(s) – online enquête(s). 56 projectverantwoordelijken vulden de tussentijdse enquête volledig en geldig in. Naast zicht op de voortgang van het project, succesfactoren en knelpunten (deel 1), was de bedoeling ook om meer zicht te krijgen op welke praktijken al dan niet bijdragen tot de goede werking van een overlegplatform (deel 2). De vragen werden opgesteld op basis van de bevindingen uit de eerste fase (zie tabel 2 voor een overzicht van de vragen en antwoordmogelijkheden). Per vraag werd telkens gevraagd in welke mate men verbetering/vooruitgang heeft ervaren sinds de oprichting van het overlegplatform (op een schaal van 0 tot 10) en indien ja, op welke manier dat concreet gebeurde. Scores hoger dan of gelijk aan 5 werden weerhouden als zijnde een vooruitgang.
Die zelfrapportering werd aangevuld met drie andere informatiebronnen: 1) twee workshops waarin een aantal mogelijke goede praktijken door het begeleidingscomité werden verfijnd en gevalideerd; 2) de bevindingen over het uitbouwen van lokale overlegplatformen gepresenteerd op de studiedag van de Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten vzw (VVSG) en 3) een Europese peerreview die werd georganiseerd naar aanleiding van het project 'Kinderen eerst'.

2.3 Fase 3: beleidsaanbevelingen

Voortbouwend op de bevindingen uit de voorgaande fasen en een eindevaluatie[5] werden tot slot beleidsaanbevelingen geformuleerd. Ook werd een tweede uitwisselingsmoment met de overlegplatformen (10 juni 2015) georganiseerd. De focus lag opnieuw op ervaringsuitwisseling in groepen (welke acties heeft men uitgebouwd, wat heeft goed gewerkt, wat is niet volgens plan verlopen en waarom, welke moeilijkheden heeft men ondervonden, enzovoort). Daarnaast werd professionals gevraagd te reflecteren over beleidsmaatregelen (bijvoorbeeld: hoe ziet een overlegplatform eruit in een ideale wereld en welke beleidsmaatregelen zouden nodig zijn om van de huidige situatie tot deze 'ideale situatie' te evolueren?).

3. Bevindingen

In deze sectie wordt gefocust op de belangrijkste bevindingen wat goede praktijken, draaiboek en beleidsaanbevelingen betreft. Voor meer informatie omtrent de beschrijving in fase 1 en/of verdere details omtrent de andere fasen verwijzen we naar het volledige rapport voor het project 'Kinderen eerst' (POD MI, 2015b).

3.1 Goede praktijken en draaiboek

Een goede of 'effectieve' praktijk betekent in de huidige studie dat die ertoe bijdraagt dat de overlegplatformen zich zo goed mogelijk op hun kerntaak kunnen richten, namelijk de opsporing en preventie van kinderarmoede. Een overlegplatform wordt dan ook vooral gezien als een middel en niet als een eindpunt. Zo bleek in de loop van deze pilootstudie de nood aan initiatieven die bijdragen aan: 1) het uitbouwen van een hulpverleningsaanbod dat zo veel mogelijk behoeften dekt (bijvoorbeeld: materiële of financiële steun, maar ook aandacht voor onderwijs, huisvesting) en een multidisciplinaire aanpak van probleemsituaties mogelijk maakt, 2) het verminderen van overlap tussen initiatieven en overaanbod, 3) het uitbouwen van een 'inclusief' beleid. Vanuit een inclusief perspectief vormt armoedebeleid een aspect van alle beleidsdomeinen en vormt het geen afgesloten gebied (Vranken, Geldof & Van Menxel, 1998).

In totaal werden zeven goede praktijken voor en door overlegplatformen weerhouden die zouden kunnen tegemoetkomen aan de bovenstaande noden (zie paragraaf 4 voor concrete toepassingen). Waar relevant, vullen we aan met enkele cijfers op basis van de tussentijdse enquête van november 2014.

1. Het samenbrengen van diverse lokale actoren in het overlegplatform zodat meerdere perspectieven in rekening gebracht kunnen worden. Bij voorkeur actoren uit zowel de welzijns- als niet-welzijnssector (crèche, scholen, huisvestingsdiensten, socioculturele partners, tewerkstelling, prenatale partners, ...). Het merendeel van de overlegplatformen zegt in de enquête hierin te slagen (97%), bovendien wordt de samenwerking positief beoordeeld (80% duidt een goede kwaliteit aan, 61% ondervindt een grote betrokkenheid).
2. Het bewaren van de balans tussen universele en lokale initiatieven door het overlegplatform zodat een (lokaal) basisaanbod voor alle gezinnen en kinderen uitgebouwd wordt, maar er tegelijk op maat gemaakte maatregelen worden getroffen voor de kwetsbaarsten onder hen. Het merendeel van de platformen (79%) geeft aan al zicht te hebben op specifieke of lokale noden/problematieken.
3. Het ondersteunen van lokale projecten en aansluiting zoeken met het lokale beleid door het overlegplatform, onder andere met het oog op het verminderen van praktische problemen voor de hierin werkzame professionals, zoals overvraging en tijdsgebrek, herhaling van inspanningen wegens overlap tussen initiatieven en te veel administratie/bureaucreatie ("er is al zoveel"). In lijn hiermee zegt 93% van de overlegplatformen al aan te sluiten met het bestaande, lokale beleid.
4. Het investeren in kennismaking met het hulpverleningsaanbod en de uitwisseling van informatie tussen de verschillende hulpverleningsactoren in het overlegplatform, zodat kennis wijdverspreid wordt ("soms weten we zelfs niet wat de ander doet"), verwachtingen worden afgestemd en het onderlinge vertrouwen wordt vergroot. Het merendeel van de platformen geeft aan makkelijker/meer informatie te kunnen uitwisselen vanwege het platform (77%) of zich meer ondersteund te voelen (64%).

5. Het verhogen van de toegankelijkheid tot en het bekend maken van het hulpverleningsaanbod voor de doelgroep, bij voorkeur door op een open, niet-stigmatiserende manier te werken. Dat moet vermijden dat er wel een uitgebreid hulpverleningsaanbod bestaat of wordt uitgewerkt, maar dat de doelgroep de weg ernaartoe niet vindt. Ongeveer de helft geeft aan dat dit aspect verbeterd is sinds de opstart van het overlegplatform (drempel verlaagd: 52%, beter bekend: 54%).
6. Het (vroeg)tijdig opsporen van en ingrijpen bij probleemsituaties bij het doelpubliek, zodat al op jonge leeftijd kan worden ingegrepen en negatieve effecten niet kunnen cumuleren op lange termijn. Dat gaat hand in hand met een aanpak waarin ook aandacht wordt besteed aan het activeren van de ouders. Het merendeel van de platformen zegt enerzijds partners te betrekken die jonge kinderen zien (95%); anderzijds geeft 59% aan in te zetten op activatie en participatie.
7. Het betrekken van stakeholders door de overlegplatformen, op het niveau van kinderen en ouders zelf (primair), op het niveau van intermediaire partners (secundair, bijvoorbeeld representatieve organisaties) en op beslissingsniveau (tertiair, bijvoorbeeld beleidsmakers). Uit de survey blijkt vooral de inschakeling van het primaire niveau een uitdaging te zijn, evenals het hoog houden van de motivatie van de hulpverleningspartners. Het uitbouwen van kortetermijnacties, die concreet zijn en voor de betrokken hulpverleningsactoren direct resultaat laten zien ('quick wins'), zouden hierin kunnen helpen.

Merk op dat de eerste resultaten van de eindevaluatie het patroon van de tussentijdse evaluatie lijken te bevestigen. Bijkomend blijkt dat de meerderheid van de overlegplatformen een impact op de doelgroep rapporteert (93%, met een gemiddelde score van 6,9 op een schaal van 0 tot 10), zoals een betere doorverwijzing, een verlaagde drempel ten aanzien van de hulpverleningscontactpersoon en hulpverleningsactoren met een betere kennis van het werk van andere partners.

Hoewel professionals de goede praktijken herkennen, blijkt de toepassing in de praktijk niet altijd evident.

Ondanks de herkenning van die goede praktijken door professionals, blijkt de toepassing in de praktijk niet altijd evident ("we weten niet altijd hoe eraan te beginnen", "we hebben de expertise niet"). Daarom werd in het kader van dit project ook een draaiboek voor overlegplatformen opgesteld, met daarin vier concrete stappen, enkele praktische tips en voorbeelden. Die vier stappen zijn:

- Stap 1: Start met een grondige analyse van de huidige en lokale situatie: welk aanbod en welke middelen zijn er, wat zijn relevante beleidsdoelen en hoe kan men hierbij aansluiten, wat zijn prioriteiten en struikelblokken, hoe wil men opvolgen en evalueren? Dat kan door objectieve cijfers en feiten te verzamelen, gecombineerd

met een meer kwalitatieve benadering (bijvoorbeeld: een bevraging bij doelgroep, hulpverleners, samenwerkingspartners).

- Stap 2: Ontwikkel een eenduidige en gedeelde aanpak. Gezien het multidimensionele karakter van kinderarmoede, verdient het aanbeveling om van meet af aan een gemeenschappelijke aanpak te bepalen die gedragen wordt door alle partners, via het opbouwen van een eenduidig begrip met betrekking tot aspecten zoals drijfveren, doelstellingen, doelgroep, werkwijze (projectstructuur, frequentie van afspreken, wijze van contactopname, algemene coördinatie), en een kader voor beroepsgeheim en informatie-uitwisseling. Die stap kost tijd en lijkt geen directe impact op de doelgroep te hebben. Toch lijkt het raadzaam die stap niet te overhaasten, teneinde het nodige draagvlak te creëren en zo een stevige basis op te bouwen voor het uitwerken van concrete acties in een latere fase.
- Stap 3: Werk concrete acties uit. Bij het vertalen van de plannen naar de praktijk wordt aanbevolen om acties op zowel korte als lange termijn te plannen, met zin voor realisme en haalbaarheid; om een gestructureerd en gedocumenteerd actieplan op te maken met duidelijke 'eigenaars'; om een actiecoördinator aan te stellen; om rekening te houden met goede praktijken (bijvoorbeeld: een participatieve aanpak, op maat van de doelgroep, open en niet-stigmatiserend werken, proactief handelen, outreachend werken, aandacht hebben voor de 'blinde vlek').
- Stap 4: Richt je op de toekomst. Ondanks en/of door het vaak tijdelijke karakter van projecten wordt aanbevolen om van in het begin al na te denken over de continuïteit van het initiatief. Dat kan bestaan uit het zoeken naar structurele/langetermijnfinanciering, het werken rond evaluatie en monitoring van genomen maatregelen en/of bijsturing van concrete acties en beleidskeuzes. Dat laat toe kort op de bal te spelen wat de eigen werking betreft, maar faciliteert mogelijk ook de vergelijking met andere initiatieven, wat kan leiden tot verbeteringen, nieuwe samenwerking en synergieën.

3.2 Beleidsaanbevelingen

Rekening houdend met alle verzamelde informatie werden de volgende indicaties omtrent beleidsaanbevelingen weerhouden. Die zijn het resultaat van de eigen ervaringen van de overlegplatformen, in het bijzonder zoals gecapteerd op het tweede uitwisselingsmoment van 10 juni 2015.

1. Duurzame, structurele verankering van initiatieven. De nood aan continuïteit en duurzaamheid is hoog, er is een sterke vraag naar het voortzetten van kortdurende initiatieven en het faciliteren van een stabiele ploeg, om de beoogde effecten steeds zo veel mogelijk te optimaliseren (bijvoorbeeld inbedding door meerdere levensdomeinen te betrekken: sectoroverschrijdend werken). Zicht hebben op een langetermijntoekomst kan bovendien de motivatie van de deelnemers ten goede komen.
2. Gerelateerd aan het voorgaande punt, is er een sterke nood aan het structureel organiseren van de financiële middelen. Suggesties zijn onder meer: het vooraf vast-

leggen van welke middelen naar (kinder)armoedebestrijding gaan om te vermijden dat dit op de achtergrond verdwijnt, het combineren van middelen, een betere of andere coördinatie van middelen die tot efficiëntieverhoging leidt.

3. Er is een sterke vraag naar de combinatie en integratie van projecten en initiatieven, (bijvoorbeeld het combineren/integreren van gewestelijke, federale of regionale projecten), alsook om binnen een project aan te sluiten bij complementaire initiatieven en netwerken. Dubbel werk vermijden en meer toepassen wat al bestaat, vermindert overlap en daarmee tijdsdruk, overvraging, herhaalde inspanningen, enzovoort.
4. Tegelijkertijd is meer inhoudelijke en organisatorische sturing van op beleidsniveau gewenst (maar niet gekoppeld aan meer bureaucratie of administratie). Uit de terreinbevragingen in het kader van de voorliggende studie bleek dat hulpverleners zich al te vaak onvoldoende in staat voelen om op een gepaste manier te reageren bij een vermoeden of signalering van kinderarmoede. Bovendien wordt samenwerking vandaag nog te vaak gehinderd door een gebrekkige communicatie ('spreken van verschillende talen', soms letterlijk) en onderling vertrouwen. Concreet wordt gedacht aan het maximaal delen en onder de aandacht brengen van (gestandaardiseerde) processen en werkwijzen en praktische handvatten, zoals handleidingen (omtrent doorverwijzing, samenwerking tussen grote groepen, het uitwerken van een gemeenschappelijke visie, zich presenteren naar de buitenwereld, communiceren, ...), het ter beschikking stellen van bepaalde expertise (bijvoorbeeld door het aanbieden van een 'pool' van ervaringsdeskundigen, statistici, ...). Een specifiek aandachtspunt hier is meer sturing op het vlak van omgaan met privacy en beroepsgeheim. Daarnaast kan het blijvend aanbieden van interactieve netwerk- en uitwisselingsmomenten helpen om samenwerking te stimuleren, meerdere perspectieven samen te brengen, bij voorkeur vanuit verschillende levensdomeinen (huisvesting, ruimtelijke ordening, tewerkstelling, ...), expertise, middelen, tijd en infrastructuur te delen, en meer zicht te krijgen op het bestaande hulpverleningsaanbod.
5. Er lijkt vraag te zijn naar het uitbouwen van een sterkere link tussen beleidsniveau(s) en overlegplatformen, bijvoorbeeld door systematische consultatie in beleidsbeslissingen, terugkoppeling van overlegplatform naar beleidsniveaus en doelgroepen. Lokale (actieve) steun, openheid en medewerking van het lokale bestuur van een stad of gemeente kunnen bovendien een krachtig signaal geven wat het mandaat voor het project betreft en kunnen gepaard gaan met meer steun, motivatie en engagement van lokale partners en een sterke (lokale) verankering.
6. Tot slot werd een vraag weerhouden omtrent de evaluatie en opvolging van projecten zoals 'Kinderen eerst': hoe zijn valide uitspraken mogelijk over wat werkt op lange termijn en op welke manier is een systematische opvolging mogelijk die tot bijkomende conclusies kan leiden (bijvoorbeeld via identificatie en toepassing van algemeen aanvaarde uitkomst- of performantiematen, procesindicatoren, enzovoort)?

4. In de praktijk: casusbeschrijvingen

Uit de overlegplatformen werden drie gevallen geselecteerd voor nadere beschrijving. Elk demonstreren ze verscheidene goede praktijken, zoals hoger geformuleerd. We gaan telkens in op de beoogde doelstellingen en werkwijze, de behaalde resultaten en de factoren die hier in positieve dan wel negatieve zin toe hebben bijgedragen.

4.1 OCMW Gent (grootstad)

4.1.1 *Doelstellingen en werkwijze*

De stad Gent kampt op het vlak van kansarmoede met een aanzienlijke grootstedelijke problematiek. Ze kent dan ook al een uitgebreid netwerk van diensten die belangrijke rollen en taken opnemen in armoedebestrijding, met het OCMW als regisseur van het armoedebeleidsplan, inclusief een 'actieplan kinderarmoede'. Dat beleid is gericht op het versterken van kinderen/gezinnen enerzijds en van individuele, professionele hulpverleningsorganisaties anderzijds, via sectoroverschrijdende trajecten. Met het overlegplatform in het kader van 'Kinderen eerst' wil men aan dat algemene beleid bijdragen en in het bijzonder de expertise van bestaande netwerken en dynamieken samenbrengen, versterken, verspreiden en duurzaam verankeren, terwijl expliciet de koppeling wordt gelegd met het stedelijke, structurele beleid (zie praktijken 1 en 3).

De aanpak kenmerkt zich door een focus op experimentele en intersectorale methodiekontwikkeling, maar ook op sensibilisering en ondersteuning van zowel hulpverleners als gezinnen en kinderen zelf, en het aanreiken van concrete oplossingen. Concreet houdt dat in dat men werkt met een stuurgroep (bestaande uit meer stadsbrede partners, zoals Beweging van Mensen met een Laag Inkomen en Kinderen, BMLIK) die twee thematische werkgroepen in twee pilootwijken aanstuurt (bestaande uit lokale partners, zoals wijkwelzijnsoverleg). Vertrekkende vanuit bestaande cases of gezinssituaties, werken die werkgroepen op twee niveaus: a) het vinden van een concrete oplossing voor acute noden (bijvoorbeeld: afspraken tussen school en kinderopvang, diepgaandere analyse van de exacte nood van het gezin, ten laste nemen van school- of opvangkosten); b) het uitwerken van algemene principes, werkafspraken en samenwerkingen tussen verschillende organisaties en het opmaken van gepaste methodieken (bijvoorbeeld: afspraken rond gegevensuitwisseling, afspraken voor het in kaart brengen van netwerken rond een bepaalde school/kinderopvang/gezin). Zodra voor concrete cases oplossingstrajecten in de praktijk zijn uitgetest en geëvalueerd, worden positieve resultaten gepresenteerd aan de stuurgroep. Die worden vervolgens gebruikt om algemene methodieken en modeltrajecten uit te tekenen, die eventueel naar andere wijken of randgemeenten verspreid kunnen worden met het oog op duurzame verankering. De stuurgroep verzekert de opvolging van de doelstellingen op een breder niveau, namelijk het armoedebeleidsplan van Gent.

4.1.2 *Resultaten, succesfactoren en knelpunten*

Zowel op meer inhoudelijk als op procesmatig vlak is de ervaring dat goede resultaten behaald zijn. Zo werd een uitgebreid netwerk met eerstelijnspartners gevormd, zowel lokaal (in de wijk) als stadsbreed, met uitgebouwde netwerkkanalen en netwerkkennis; en werden duidelijke werkmethodieken voor gezinnen in armoede gebruikt (bijvoorbeeld: werken met brugfiguren, samenwerking met armoedevormingsorganisaties, gezamenlijke signaalfunctie van welzijns- en onderwijspartners, bewaren van een waakzame dialoog met zowel zin voor transparantie als respect voor privacy (via een vertrouwens- of contactpersoon), continue samenwerking (bijvoorbeeld via casemanagement, intervisie, ...)). Verder is gebleken dat bijzondere aandacht nodig is voor sociale ongelijkheid en het dichten van de kloof tussen de school en de thuiscultuur (bijvoorbeeld via een brugfiguur die als eerstelijnshulp de brug kan helpen vervolledigen tussen school, ouders en de buurt; persoonlijke toeleiding en opvolging; delen van kennis en zorgbelasting).

Cruciale factoren die tijdens dit pilootjaar werden ervaren, zijn het hebben van voldoende kennis van en persoonlijk contact met alle betrokken partners (tijd nemen om een relatie met diverse partners op te bouwen – zie ook stappen 1 en 2 van het draaiboek), ingang vinden bij bestaande overlegstructuren en het creëren van openheid om de bijdrage van elke organisatie te valoriseren, rollen af te bakenen of aan te vullen en alle mogelijkheden van elke organisatie uit te putten, ongeacht de soms ernstige beperkingen (zoals frustratie naar organisaties bij onopgeloste structurele problematieken).

De uitdaging in het pilootproject was om een geëngageerde groep partners te verzamelen voor de formule van een overlegplatform en een projectwerking (zie ook de nood aan duurzaamheid in de beleidsaanbevelingen), om de stap te zetten naar een meer structurele samenwerking tussen scholen en welzijnspartners en om op korte tijd (een jaar) een zichtbare impact te realiseren voor alle partners. Toch werden enkele lessen getrokken om projectmatig te kunnen werken: het hanteren van een afgebakende focus en het inzetten van trekkers vanuit de diverse betrokken sectoren; het opmaken van een concreet aanbod, afgestemd op reële noden en vanuit de expertise van de eigen organisatie; een sterke gedragenheid door de eigen organisatie en een passend kanaal; en tijd om een langduriger engagement op te bouwen.

4.2 OCMW Heusden-Zolder (stad/gemeente)

4.2.1 *Doelstellingen en werkwijze*

Het OCMW Heusden-Zolder focust sterk op coördinatie en afstemming van hulpverlening en een integrale aanpak, door te werken vanuit en aan verschillende levensdomeinen, met inschakeling van een projectmedewerkster als brugfiguur. Het overlegplatform is dan ook geen op zichzelf staand project, maar is ingebed in een bredere kinder-

armoedewerking (zie praktijken 1 en 3) die lokaal sterk uitgebouwd is door verschillende actoren (bijvoorbeeld: al bestaand multidisciplinair overleg, netwerken rond vrijetijdsparticipatie voor personen in armoede, een gemeentelijke werkgroep opvoedingsondersteuning, een lokaal overlegplatform voor gelijke onderwijskansen, een netwerk rond hulpverlening aan kansarme zwangere of recent bevallen moeders, enzovoort). De middelen van 'Kinderen eerst' combineert men met Vlaamse middelen kinderarmoede en met middelen vanuit het 'Strategisch Actieplan voor Limburg in het Kwadraat' (SALK). Een lokale stuurgroep kinderarmoede met vertegenwoordiging vanuit de gemeente en het OCMW bewaakt de opvolging van het beleidsplan kinderarmoede 2014-2019.

Een eerste doel van het project is zorgen voor de bewustmaking en kennisversterking van alle betrokken actoren (zie praktijk 4), dat wil zeggen: het aanreiken van handvatten over hoe omgaan met kinderarmoede, het maken van duidelijke afspraken over hoe signalen overgemaakt kunnen worden aan hulpverleningsinstanties en over hoe die hulpverlenende organisaties hiermee aan de slag gaan. Concrete initiatieven zijn vormingen door Team Advies en Ondersteuning Ervaringsdeskundigen in de Armoede (TAO[6]) voor onderwijs, buitenschoolse opvang en voor de dienst voor onthaalgezinnen; casusbesprekingen tussen scholen en de brugfiguur; het opmaken van een brochure met toelichting over wie waar terechtkan, voor zowel gezinnen met kinderen als partners.
Een tweede doelstelling is het bewerkstelligen van een intensieve, aanklampende en empowerende hulpverlening aan de kwetsbaarste gezinnen met kleine kinderen (0-12 jaar), die vaak weinig vertrouwen hebben in de hulpverlening (zie praktijken 5 en 6). Een belangrijk initiatief is de toeleiding van gezinnen vanuit scholen naar de brugfiguur, die zelf als hulpverlener aan de slag gaat. Methodisch ligt de focus op het reduceren van de veelvuldig aanwezige stress binnen het gezin. De bedoeling is steeds om de drempel zo laag mogelijk te houden en niet-stigmatiserend te werken. Zo werd gekozen voor de neutrale benaming 'Zonnekind' van het kinderarmoedeteam. De medewerkers realiseren de begeleiding met erg frequente huisbezoeken, werken op maat en op het tempo van het gezin. Ze slagen erin een vertrouwensfiguur te worden, waardoor de gezinnen erg diverse thema's bespreekbaar maken (financiën, relaties, opvoeding, huisvesting, tewerkstelling, ...). Opvallend is het hoge aantal psychische of psychiatrische moeilijkheden. De hulpverlening gebeurt zo integraal mogelijk, via netwerking met een breed scala van partners (hulpverlening, onderwijs, kinderopvang, opvoedingsondersteuning, vrijwilligersorganisaties, zoals huiswerkbegeleiding, ...), waarbij de Zonnekind-medewerkers vaak fungeren als spilfiguur. Vanuit het project is er nauwe betrokkenheid bij de 'Overlegtafel', een maandelijks overleg met de hulpverlenende actoren die rond kwetsbare kinderen en jongeren werken.

4.2.2 *Resultaten, succesfactoren en knelpunten*

Tijdens dit pilootjaar werden de meeste van de vooropgezette doelstellingen gerealiseerd. Door een veel intensievere samenwerking lukken doorverwijzingen vanuit het

onderwijs de en kinderopvang steeds beter. Het hebben van één aanspreekpunt (de projectmedewerkster), die goed bekend is en vertrouwen gekregen heeft, blijkt belangrijk te zijn: het aantal signalen over kwetsbare gezinnen nam pas na verloop van tijd toe. Daarom bespreekt de projectmedewerkster ook niet-doorverwezen gezinnen (mits toestemming) met die sectoren. Een dergelijke samenwerking leidt tot een betere aanpak en begeleiding van de gezinnen en tegelijk leren scholen/kinderopvangcentra meer over de context en noden van dergelijke gezinnen.

Het hebben van één aanspreekpunt blijkt belangrijk te zijn.

Verschillende factoren droegen bij tot die positieve resultaten, zoals de openheid en de bereidheid tot meewerken van de partners; het bestaande hulpverlenersoverleg dat maandelijks meedenkt over kinderarmoede; de inschakeling van ervaren maatschappelijk werkers; het feit dat dit project mee aansluit bij het Vlaamse gesubsidieerde kinderarmoedeproject waardoor de verschillende medewerkers elkaar kunnen ondersteunen bij de uitbouw van het project; het zich openstellen van scholen/kinderopvangdiensten om deel te nemen aan de TAO-vormingen; de deelname van verschillende scholen aan het lokale overlegplatform waar men ook werkt aan kansarmoede.

Toch zijn er heel wat uitdagingen en hindernissen te overwinnen, die tijd vragen. Een van de problemen die men ervaren heeft, is de rolverwarring van de school versus de Centra voor Leerlingenbegeleiding (CLB)/de zorgcoördinator rond kinderarmoede. Scholen moeten eerst melden aan het CLB, dat vervolgens beslist wie ze al dan niet doorverwijzen. Onduidelijkheid omtrent het beroepsgeheim en terughoudendheid tegenover het delen van informatie vormen nog te vaak knelpunten: moeilijke situaties komen soms niet aan het licht terwijl hulpverlening hoogstnoodzakelijk is. Er wordt eveneens weerstand ondervonden van scholen/kinderopvangdiensten om (veel) te vergaderen. Die actoren wensen onmiddellijke en concrete oplossingen, maar dat is meestal niet mogelijk. Tot slot blijkt soms een gebrek aan methodische onderlegdheid bij niet-hulpverlenende actoren een hinderpaal te zijn voor adequate gespreksvoering of een correcte doorverwijzing. Dat lijkt in lijn te zijn met eerder vermelde beleidsaanbevelingen (nood aan meer sturing, minder bureaucratie).

4.3 OCMW Boom (kleine gemeente)

4.3.1 *Doelstellingen en werkwijze*

Boom is een kleine gemeente, maar kampt met een hoog armoedepercentage. Door het hoge kinderarmoedecijfer en het belang dat gehecht wordt aan de bestrijding ervan,

werden de voorbije jaren al verschillende initiatieven ontwikkeld. Een daarvan is de ruilwinkel Boempetat! (zie ook Van Dijck & Raeymaeckers, 2012). Die winkel is bedoeld voor ouders met kinderen tot en met 3 jaar en heeft naast een materieel aanbod ook een immaterieel aanbod van doorverwijzing en toeleiding en gezins- en opvoedingsondersteunende activiteiten. Met het project 'Kinderen eerst' wilde het OCMW het lokale aanbod uitbreiden naar kinderen tot en met 12 jaar en zo veel mogelijk inspelen op de grote noden die ervaren worden door de diensten en organisaties die werken met kinderen en ouders. De klemtoon binnen het project ligt op samenwerking, vanuit de overtuiging dat succes enkel behaald kan worden als alle lokale actoren zich samen inzetten (zie praktijken 1 en 3). Verschillende diensten en organisaties werken namelijk rond (kinder)armoedebestrijding, maar hun aanbod blijkt niet altijd toegankelijk of transparant te zijn – zowel voor het doelpubliek als de hulpverleners zelf – en bovendien kennen de hulpverleners een hoge werkdruk, waardoor het ondernemen van extra acties niet evident is. Dat heeft als resultaat dat, hoewel de problemen wel degelijk gedetecteerd worden, het in de praktijk moeilijk is om hier effectief iets mee te doen. Om de organisaties en diensten zo min mogelijk extra te belasten, wordt aansluiting gezocht met verschillende andere bestaande netwerken, zoals het Lokaal OverlegPlatform basis- en secundair onderwijs en het Lokaal Overleg Kinderopvang en Gezinsbeleid (LOKG).

Concreet onderscheidt Boom vijf doelstellingen:

- het sensibiliseren van lokale actoren: door het aanbieden van vorming leren onder andere leerkrachten, kinderverzorgers en vrijwilligers wat armoede is, hoe men een precaire situatie kan herkennen en naar waar men kan doorverwijzen;
- het uitbouwen van individuele hulpverlening: door een toegankelijke aanwezigheid van een brugfiguur (op scholen, kinderdagverblijven, buitenschoolse opvang en in Boempetat!), die concrete hulp biedt (bijvoorbeeld: afbetalingsplannen opstellen, bemiddeling uitvoeren) of die doorverwijst naar gepaste instanties (OCMW, mutualiteit, ...);
- het uitbouwen van structurele armoedebestrijding: met het lokale netwerk als platform voor het bespreken van terugkerende hulpvragen en algemene tendensen waaraan acties gekoppeld worden;
- het verder ondersteunen van leerkrachten en hulpverleners: de brugfiguur is bereikbaar voor vragen en ondersteuning;
- een vlotte communicatie, samenwerking en doorverwijzing, bijvoorbeeld via een voorstelling van actoren en hun aanbod op het lokale netwerk.

Die vijf doelstellingen worden gerealiseerd door de uitbouw van het lokale netwerk enerzijds en de aanwerving van een maatschappelijk werker als brugfiguur anderzijds.

4.3.2 *Resultaten, succesfactoren en knelpunten*

Het OCMW Boom is er tijdens het pilootjaar in geslaagd de werking van Boempetat! uit te breiden naar het project 'Trampoline'. Net zoals Boempetat! wil ook Trampoline zo

toegankelijk en outreachend mogelijk werken, voornamelijk via de aanwezigheid van een brugfiguur in de scholen (zie praktijk 5). Om de toegankelijkheid te vergroten, is ze aanwezig in vier scholen, in de ruilwinkel Boempetat!, in de buitenschoolse opvang en in het OCMW. Dat wordt kenbaar gemaakt via flyers, via leerkrachten, via verschillende organisaties en diensten zoals het OCMW en de armenverenigingen en mondeling via de doelgroep zelf. De meeste vragen die de brugfiguur krijgt, gaan over schooltoelagen en studiebeurzen, moeilijk begrijpbare brieven, het invullen van formulieren en sport en hobby's. Een tweede belangrijk element binnen het project Trampoline is de uitbouw van het lokale netwerk, gecoördineerd door het OCMW (zie praktijken 1 en 3). In dat lokale netwerk zijn heel wat organisaties en diensten aanwezig die werken met kinderen en ouders. Op de agenda staan thema's die bepaald worden door de leden van het netwerk zelf.

Positieve ervaringen in dit verhaal zijn dat de bijkomende financiële middelen het onderwerp op de politieke agenda zetten, dat het project de kloof met de doelgroep helpt verkleinen, dat het contact tussen de lokale actoren verbeterd wordt, dat het netwerk voor structurele problemen gebruikt wordt en dat meerdere overlegstructuren verenigd worden zodat de fragmentatie vermindert.
Hindernissen binnen het lokale netwerk zijn dat sommige domeinen (tewerkstelling, huisvesting) nog niet (volledig) betrokken zijn en dat participatie van de doelgroep moeilijk te realiseren is. De afstemming van de nieuwe functie op de noden en op bestaande functies intern en extern blijft een uitdaging. Tot slot rijst de vraag wat er zal gebeuren wanneer de subsidies ten einde lopen. De evaluatie na een jaar was alvast zeer positief: de lokale actoren binnen het netwerk zijn zeer tevreden over de opstart van het netwerk en de komst van de brugfiguur.

5. Besluit

Deze bijdrage toont verschillende goede praktijken en beleidsaanbevelingen die wijzen op de nood aan duurzaamheid en verankering van initiatieven, de vraag om financiële middelen efficiënter/anders aan te wenden en/of te combineren, om verdere integratie tussen initiatieven op federaal en gewestelijk niveau, een centralere coördinatie met maximaal delen van informatie en het faciliteren van samenwerking, liefst over de sectorgrenzen heen.
De drie casusbeschrijvingen tonen elk een andere werkwijze en invulling voor de uitbouw van een overlegplatform naargelang de lokale specificiteit, zoals het type problematiek of de regio. Terwijl een grootstad als Gent bijvoorbeeld sterk focust op de uitbouw van een organisatiestructuur die kennisversterking en -verankering kan verzekeren, ligt in de kleinere OCMW's de nadruk meer op concretere initiatieven. Toch herkennen we in alle cases enkele van de goede praktijken, zoals werken op een toegankelijke, niet-stigmatiserende manier, (lokale) samenwerking, het delen van kennis en expertise en de betrachting om niet alleen procesmatig te werken en hulpverleners

te ondersteunen, maar ook om acute en concrete hulpverlening aan de doelgroep te bieden. Andere gemeenschappelijke elementen, die ook terugkomen in de beleidsaanbevelingen van deze studie, zijn de sterke inzet op het combineren van middelen en het aansluiten bij bestaande initiatieven en diensten, alsook de sterke inzet op het structureel maken van maatregelen. Verder valt op dat de drie cases moesten omgaan met de uitdaging om partners te vinden die zich voor een structureel probleem als armoede toch op een projectmatige basis willen en kunnen inzetten.

De huidige bevindingen zijn hoofdzakelijk het resultaat van zelfgerapporteerde ervaringen van professionals werkzaam in de overlegplatformen. Dat participatieve karakter werd door de overlegplatformen erg gewaardeerd vanwege de mogelijkheid tot ervaringsuitwisseling. Daarnaast kan het gebruik van zelfrapportering de representativiteit van de bevindingen vergroten. Anderzijds zijn de bevindingen hierdoor mogelijk onderhevig aan de typische neveneffecten geassocieerd met zelfrapportering, zoals het mogelijke subjectieve, momentane karakter van de bevindingen en een inconsistent gebruik van omschrijvingen/terminologie door respondenten.
Als kritische noot kan tot slot nog opgemerkt worden dat in de loop van de studie bij het begeleidingscomité de vraag is gerezen of dezelfde prakijken ook toegepast kunnen worden vanuit bestaande organen, zonder overlegplatform. Die mogelijkheid wordt niet uitgesloten en een vergelijking tussen steden en gemeenten met en zonder overlegplatform zou meer zicht kunnen bieden op die vraag. Nu valt dat buiten de scope van de huidige studie.

Kinderarmoedebestrijding vereist betere synergieën tussen de verschillende sleutelactoren en beleidsniveaus.

De federale regering (2014) zet in op een toekomstgericht armoedebeleid en zal hiertoe haar subsidiebeleid herzien en streven naar een meerjarige financiering van projecten, zodat begunstigden op langeretermijndoelstellingen kunnen werken. Hierbij erkent de regering de OCMW's en de lokale besturen in hun rol van regisseur van het lokale armoedebeleid. In het bijzonder wat de pilootprojecten 'Kinderen eerst' betreft, verklaarde de regering de werking van de bestaande overlegplatformen tijdens hun pilootjaar te zullen evalueren en, rekening houdend met de beleidsaanbevelingen uit de begeleidende studie, die al dan niet verder te financieren. Aan die betrachting om de duurzaamheid van de bestaande overlegplatformen 'Kinderen eerst' te versterken, zette Elke Sleurs, staatssecretaris bevoegd voor Armoedebestrijding, Gelijke Kansen, Personen met een beperking, Grootstedenbeleid en Wetenschapsbeleid, kracht bij door in april 2015 een miljoen euro vrij te maken voor de verlenging van de projecten 'Kinderen eerst' tot uiterlijk 31 december 2015 (POD Maatschappelijke Integratie, 2015c). Medebepalend voor die beslissing waren de tussentijdse resultaten van de begeleidende studie die toen al wezen op een sterke nood aan het structureel verankeren van initiatieven.

De problematiek van kinderarmoede is multidimensioneel en de bestrijding ervan doorkruist verschillende bevoegdheden en beleidsniveaus. Kinderarmoedebestrijding vereist derhalve de ontwikkeling van betere synergieën tussen de verschillende sleutelactoren en beleidsniveaus. Om dat te realiseren, kan er gekozen worden voor de oprichting van nieuwe (verticale) structuren gefocaliseerd op kinderarmoede en welzijn. Een andere mogelijkheid betreft het stimuleren van een lokale dynamiek, die tezelfdertijd een open samenwerking bevordert. Vanuit een resultaatgerichte aanpak en de gedachte dat het stimuleren van een open lokale dynamiek minder weerstand oproept dan de creatie van nieuwe structuren, koos het pilootproject 'Kinderen eerst' resoluut voor de tweede oplossing. Bovendien komt het accent van de strijd tegen de kinderarmoede hiermee op het lokale niveau te liggen en erkent het project dus de centrale rol van de OCMW's in de strijd tegen kinderarmoede. Het zullen uiteindelijk de finale beleidsaanbevelingen van de studie 'Kinderen eerst' zijn die medebepalend zullen zijn in het beslissingsproces van de Belgische regering om al dan niet ook in 2016 de overlegplatformen 'Kinderen eerst' verder te financieren.

NOTEN

1. De armoederisicograad van de Belgische bevolking verwijst naar het percentage personen met een equivalent beschikbaar huishoudinkomen dat lager is dan 60% van het nationaal mediaan huishoudinkomen. De armoederisicogrens voor kinderen tussen 0 en 17 jaar wordt gemeten aan de hand van het gestandaardiseerd mediaan inkomen van het gezin waarvan de jongere deel uitmaakt.
2. Een persoon is ernstig materieel gedepriveerd wanneer hij/zij minstens 4 uit de lijst van 9 indicatoren moet missen vanwege een gebrek aan middelen: de huurlast of facturen voor nutsvoorzieningen betalen; zijn/haar woning voldoende warm houden; onverwachte uitgaven betalen; om de andere dag vis, vlees of een proteïnerijke maaltijd eten; een week vakantie weg van huis nemen; een auto aanschaffen; een wasmachine aanschaffen; een kleurentelevisie kopen of een telefoon aanschaffen.
3. De jongeren (0 tot 17 jaar) die leven in een gezin met een zeer lage werkintensiteit, worden door middel van de 'LWI'-indicator in kaart gebracht. Een persoon heeft een zeer lage werkintensiteit wanneer die tussen 0-59 jaar oud is en in een gezin leeft waarvan de volwassen personen minder werken dan 20% van de potentiële werktijd tijdens het afgelopen jaar.
4. Een overzicht van de geselecteerde pilootprojecten is te vinden op de website van de POD Maatschappelijke Integratie: http://www.mi-is.be/be-nl/armoedebeleid/kinderen-eerst-lokale-overlegplatformen-voor-de-preventie-en-opsporing-van-kinderarmoe.
5. Bij het schrijven van dit artikel waren de resultaten van de eindevaluatie nog niet volledig verzameld en geanalyseerd. De eerste resultaten lijken echter het patroon uit de tussentijdse evaluatie te bevestigen.
6. Voor meer informatie, zie http://www.tao-armoede.be/

HOOFDSTUK 9

Een stad, wat is dat? Het perspectief van kinderen en jongeren op hun stad

An Piessens en Francis Vaningelgem

"Ik hang vaak rond op mijn plaats, de chillplek: mijn eigen plaatsje dat niemand weet zijn. Eerst moet je door de struiken kruipen, dat is achter de kerk ergens. Dan nemen we drinken en chips mee. Ik ga er gewoon zitten, eten, drinken. Ik heb deze plaats samen met een vriend gevonden. Nu is het makkelijk om af te spreken, iedereen (het vriendengroepje) weet gewoon dat het daar is" ***(leerling uit een secundaire school, Gentbrugge, tweede middelbaar).***

1. Inleiding en situering

Wereldwijd groeien steeds meer kinderen op in een stedelijke of verstedelijkte omgeving (Riggio, 2002). In 2014 groeide 25% van de minderjarigen in Vlaanderen op in een stad en gemiddeld maken kinderen en jongeren zo'n 20% uit van de stedelijke bevolking.[1] Het concrete plaatje verschilt per stad: daar waar de grootsteden Antwerpen en Gent en enkele andere centrumsteden te maken hebben met een vergroening, kennen andere steden eerder een achteruitgang of stagnatie van het aandeel minderjarigen (Stuyck & Jacques, 2015). Tegelijkertijd blijft ook de stadsvlucht van jonge tweeverdienersgezinnen met kinderen een concrete uitdaging te zijn voor steden, vooral vanuit een bezorgdheid om de financiële leefbaarheid van steden (Bral, Jacques, Schelfhaut e.a., 2011). De roep om steden kind- en gezinsvriendelijk te maken, wordt dus gevoed vanuit verschillende invalshoeken en overwegingen. Het door Unicef aangestuurde initiatief 'Child Friendly Cities' baseert zich op het Internationaal Verdrag voor de Rechten van het Kind (IVRK) (Riggio, 2002), terwijl in het Vlaamse stedenbeleid gezins- en kindvriendelijkheid ook (hoewel niet uitsluitend) gekoppeld wordt aan het tegengaan van de stadsvlucht.

Het Vlaamse stedenbeleid schenkt sinds enkele jaren meer aandacht aan kindvriendelijkheid. Zo konden steden in de visitatieronde in 2011 kindvriendelijkheid als transversaal thema kiezen voor hun beleid. Voor de jongste editie van de Stadsmonitor (Bral, Jacques, Schelfhaut e.a., 2015) werd een traject afgelegd om een kindfocus toe te voegen aan de Stadsmonitor, wat onder meer leidde tot een extra katern over gezinnen in de stad. Daarin wordt verslag uitgebracht van het traject om gezins- en kindvriendelijkheid verder te operationaliseren.

In deze bijdrage stellen we enkele inzichten uit de kwalitatieve perceptiestudie voor die uitgevoerd is in het kader van de Stadsmonitor (Piessens, Vaningelgem, Berten e.a., 2014; Stuyck & Jacques, 2015). We gaan in op het perspectief van kinderen en jongeren op hun stad. Enkele markante vaststellingen zijn dat 'de stad' niet bestaat voor kinderen en dat kinderen zich over meer beleidsdomeinen uitspreken dan enkel de typische 'kinderdomeinen' zoals school en vrije tijd, mits daarvoor tijd en ruimte gemaakt worden. Een andere belangrijke vaststelling is dat kinderen in de stad leven en de stad beleven vanuit erg verschillende leefsituaties. Kindvriendelijkheid van een stad houdt dan ook in dat een stad haar beleid afstemt op de diversiteit van leefsituaties waarin kinderen en jongeren opgroeien. Een kindvriendelijke stad houdt rekening met de complexiteit van het opgroeien in de stad.

1.1 Aandacht in de Stadsmonitor voor het perspectief van kinderen

Tot voor kort wisten we eigenlijk niet veel over het perspectief van Vlaamse kinderen op hun stad. Samen met de jongste editie van de Stadsmonitor is een katern over gezinnen in de stad uitgebracht (Stuyck & Jacques, 2015). Dat katern groepeert cijfermateriaal over relevante indicatoren met betrekking tot kinderen en gezinnen, zoals de beschikbare speelruimtes, de beschikbare kinderopvang, schoolse vertraging, jonge verkeersslachtoffers, enzovoort. Daarnaast rapporteert het katern ook over de oefening die de afdeling Beleid Steden, Brussel en Vlaamse Rand van het Agentschap Binnenlands Bestuur heeft gemaakt om een kindfocus te operationaliseren en te integreren in de Stadsmonitor. Naar aanleiding van de Stadsmonitor 2011 gingen Stuyck en Jacques (in Bral & Schelfhaut, 2013) na hoe kindvriendelijkheid in steden geoperationaliseerd werd in de wetenschappelijke literatuur en in concrete praktijken. In 2013 werd in dialoog tussen centrumsteden, vertegenwoordigers uit het middenveld en de academische wereld gewerkt aan een gedeelde visie over de positie van kinderen en jongeren in de stad (De Visscher & Reynaert, 2013). Vanuit die visie werd ook de visiematrix, van waaruit de Stadsmonitor aangestuurd wordt, aangevuld. Vervolgens ging het JeugdOnderzoeksPlatform (JOP) na welke indicatoren pasten bij de nieuwe intenties in de visiematrix (Cops, Bradt & Van de Walle, 2013). Tot slot werd ook een traject opgezet om kinderen en jongeren zelf te bevragen voor de Stadsmonitor. Kind & Samenleving voerde die kwalitatieve perceptiestudie uit, samen met Hogeschool Gent en Mediaraven vzw (Piessens, Vaningelgem, Berten e.a., 2014).

1.2 Visie op de positie van kinderen en jongeren in de stad

Deze studie bouwt verder op de eerder vermelde visietekst over de positie van kinderen en jongeren in de stad (De Visscher & Reynaert, 2013). De kindvriendelijke stad begint bij het erkennen van haar kinderen en jongeren als medeburgers, stellen de auteurs voorop. Dat wil niet zeggen dat kinderen en jongeren gelijkgesteld worden aan volwassenen, maar wel dat de feitelijke machtsongelijkheden in die deelname aan de stad

onderkend moeten worden en dat die onderworpen moeten zijn aan expliciete beperkingen en afspraken. Kinderen en jongeren erkennen als medeburgers houdt eveneens in dat met hun belangen rekening gehouden wordt, zelfs al is het niet evident om goed zicht te krijgen op die belangen (De Visscher & Reynaert, 2013). Hen erkennen als medeburgers houdt overigens ook in dat kinderen aangesproken worden op de hele stad en niet alleen op de klassieke kinderthema's.
Belangrijk in die erkenning van kinderen als medeburgers is de vaststelling dat kinderen de stad op erg uiteenlopende manieren beleven, dat ze vanuit sociaal, economisch en cultureel verschillende achtergronden in die stad leven en dat ze verschillende voorkeuren hebben. In dat opzicht is het begrip 'kindvriendelijke stad' enigszins misleidend omdat het de suggestie kan wekken dat kinderen een homogene groep vormen.

De auteurs stellen een sociaalpedagogische visie op kindvriendelijkheid voorop. Dat houdt in dat het individuele ontwikkelingsproces van kinderen verbonden wordt met de maatschappelijke context waarin die opvoeding plaatsgrijpt. Die visie op een kindvriendelijke stad concretiseren ze vervolgens in drie bouwstenen: het belang van participatief werken, het belang van leefwereldgericht werken en het belang van infrastructureel werken.

1.2.1 *Participatief werken*

Kinderen beleven de stad op erg uiteenlopende manieren en de diversiteit binnen de groep kinderen is erg groot. Als een stad kindvriendelijk wil zijn, is het belangrijk dat ze voortdurend in dialoog gaat met kinderen en jongeren. Participatie is in dat hele proces een gelaagd begrip, waarvan elke laag bij kan dragen tot de realisatie van een kindvriendelijke stad. Vanuit participatie als doelstelling kan deelname aan de stedelijke samenleving een graadmeter zijn voor de inspanningen van een stedelijk beleid om het medeburgerschap van kinderen te versterken. Participatie kan daarnaast ook een middel zijn om kinderen invloed te laten uitoefenen op het beleid van de stad. Een aandachtspunt hierbij is dat de participatieprocessen zelf voldoende toegankelijk zijn. Kinderen en jongeren laten hun stem niet alleen horen via formele kanalen en het is belangrijk om daar ook oog voor te blijven hebben. Ten derde kan participatie ook gehanteerd worden als uitgangspunt voor een kindvriendelijke stad. Ervan uitgaande dat kinderen en jongeren ook nu al participeren, is het belangrijk om oog te hebben voor die verschillende manieren van participatie.

1.2.2 *Leefwereldgericht werken*

Leefwereldgericht werken is een tweede bouwsteen binnen de ontwikkelde visie op een kindvriendelijke stad. De kindvriendelijke stad neemt de leefwereld van kinderen en jongeren als uitgangspunt voor beleidsontwikkeling[2] (De Visscher & Reynaert, 2013, p. 12). Dat houdt volgens de auteurs ten eerste in dat beleidsmakers zich de vraag blij-

ven stellen 'wat het betekent om op te groeien in de stad' en welke ondersteuning kinderen en jongeren daarbij kunnen gebruiken. Ten tweede houdt het in dat er laagdrempelige eerstelijnsvoorzieningen in de stad zijn, waar kinderen en jongeren met vragen of problemen terechtkunnen, ongeacht tot welk beleidsdomein die vragen horen. Leefwereldgericht werken houdt met andere woorden een uitdaging in om beleidsdomeinen te overstijgen en vanuit levensdomeinen te werken.

De kindvriendelijke stad neemt de leefwereld van kinderen en jongeren als uitgangspunt voor beleidsontwikkeling.

1.2.3 *Infrastructureel werken*

De derde bouwsteen die naar voren geschoven wordt, maakt de stap van onderzoek en analyse naar beleidsuitvoering. Een kindvriendelijke stad heeft aandacht voor de mate waarin kinderen en jongeren voldoende voorzieningen en hulpbronnen hebben in de stad. Het gaat niet alleen om het aantal hulpbronnen, maar ook om de kwaliteit van de tussenkomst. Daarbij maken de auteurs expliciet de keuze om een kindvriendelijk beleid in te bedden in de collectiviteit van de stad. Ze pleiten eerder voor een stad die in haar streven naar duurzaamheid en leefbaarheid ook aandacht heeft voor de positie van kinderen, dan voor een stad die selectief aandacht zou hebben voor kinderen en jongeren.
Een kindvriendelijke stad is met andere woorden geen vaststaand gegeven. Kindvriendelijkheid als streefnorm vooropstellen houdt eigenlijk de voortdurende opgave in om de stedelijke context te toetsen aan de leefsituatie van kinderen en jongeren in de stad (De Visscher & Reynaert, 2013).

2. Wat vinden kinderen van hun stad? Opzet van de perceptiestudie

Wat vinden kinderen van hun stad en hoe kunnen we hen daarover bevragen? Die vragen stonden voorop in de perceptiestudie bij kinderen die uitgevoerd werd voor de Stadsmonitor. De studie had twee doelen: 1) het perspectief van kinderen en jongeren tussen 6 en 14 jaar toevoegen aan de Stadsmonitor door een kwalitatieve bevraging en 2) een tool ontwikkelen voor latere bevragingen.
Vooraleer we overgaan tot de bespreking van enkele onderzoeksresultaten, bespreken we in deze paragraaf de manier waarop de visie op kinderen in de stad vertaald werd in de visie op het onderzoek, gevolgd door de methodologie en de beschrijving van de onderzoeksdata.

2.1 Het perspectief van kinderen op hun steden: kinderen aanspreken als competente medeburgers

De perceptiestudie met kinderen en jongeren diende in lijn te liggen met de visietekst over de positie van kinderen en jongeren in de stad. Zo was de verwachting dat we kinderen zouden aanspreken als medeburgers en als medeonderzoekers. Een dergelijke benadering in onderzoek sluit aan bij een bredere tendens om kinderen en jongeren te betrekken bij zowel wetenschappelijk onderzoek als beleid (Dedding, Jurrius, Moonen e.a., 2013; Lauwers & Piessens, 2013; Meire, Dekeyser, Hillaert e.a., 2014, Piessens & Hillaert, 2013). De ontwikkeling om kinderen en jongeren in onderzoek te betrekken, leidt vaak tot een keuze voor participatief onderzoek (Dedding, Jurrius, Moonen e.a., 2013).

Op kennistheoretisch vlak ambieert participatief onderzoek meer valide kennis op te leveren over de situaties van kinderen en jongeren. De verwachting is dat participatief werken leidt tot kennis die samen met kinderen geconstrueerd wordt en op die manier een beter begrip van hun ervaring oplevert dan wanneer volwassenen alleen tot die kennis komen. De impact van machtsongelijkheden tussen kinderen en volwassenen zou door kindvriendelijk onderzoek grotendeels omzeild kunnen worden (Hart, 1992). Dat is niet zonder gevaar: ook in onderzoek dat expliciet op zoek gaat naar de beleving van kinderen en jongeren, zijn problemen van representatie en authenticiteit aan de orde (James, 2007). Bovendien wordt door het privilegiëren van de ervaringskennis van kinderen en jongeren voorbijgegaan aan de ervaringskennis en deskundigheid van diverse opvoeders en onderzoekers (De Visscher, 2010).

Het ethische argument sluit aan bij de aandacht die het IVRK besteedt aan de stem en het perspectief van kinderen en jongeren. Participatief onderzoek wordt daarbij ingezet als hefboom in het wegwerken van de machtsverschillen tussen kinderen en volwassenen in onderzoek (De Visscher, 2010). Kinderen en jongeren inschakelen als medeonderzoekers en een verscheidenheid van kindvriendelijke methoden hanteren, garandeert echter geen machtsvrij gebeuren: machtsverschillen en -ongelijkheden zullen wellicht in onderzoek en praktijk aanwezig blijven en moeten niet al te naïef behandeld worden (Cooke & Kothari, 2001). Onderzoek met kinderen is geen machtsvrij gebeuren: niet tussen volwassenen en kinderen en evenmin tussen kinderen onderling (Lomax, 2012). Hunleth (2011) wijst op het belang om op zoek gaan naar de redenen waarom kinderen participeren in onderzoek: de manier waarop zij onderzoeksmethoden naar hun hand zetten en ombuigen om hun eigen agenda te vervullen, kan volgens de auteur bijzonder informatief zijn. Het onderzoek waarover we hier rapporteren, vond bijvoorbeeld plaats in scholen, wat heel concreet de vraag oproept hoe 'vrij' de keuze van kinderen is om al dan niet deel te nemen en hoe je daar als onderzoeker mee omgaat.

Op methodologisch vlak is de verwachting dat aangepaste, kindgerichte onderzoeksmethoden meer en betere onderzoeksresultaten opleveren, vooral bij de zogenaamde moeilijk bereikbare groepen. De groeiende aandacht voor participatief werken heeft geleid tot de ontwikkeling en de toepassing van een reeks kindgeoriënteerde, participa-

tieve en creatieve onderzoeksmethoden (Lomax, 2012). Het idee is dat die methodieken een betere aansluiting bij de belevingswereld van kinderen toelaten en minder exclusief steunen op verbale competenties. Dat blijkt in de praktijk echter niet altijd waar te zijn (De Visscher, 2010).

In dit onderzoek vulden we het medeburgerschap van kinderen in steden op twee manieren in. Ten eerste schonken we aandacht aan de manier waarop kinderen en jongeren de stad zelf beleven. Hoe spreken kinderen over de stad? Welke accenten leggen ze? Hoe sluit dat aan bij of wijkt dat af van het gangbare taal- en referentiekader om over steden te spreken? Ten tweede kozen we ervoor om met kinderen en jongeren niet alleen in te gaan op hun beleving, maar ze ook vragen te stellen vanuit een ruimer kader van duurzame en leefbare steden en hun perspectief niet te reduceren tot kindgerichte thema's.

Gezien de vraag om het onderzoek te laten aansluiten bij de ontwikkelde instrumenten van de Stadsmonitor, was het niet mogelijk om kinderen aan te spreken als medeonderzoekers. Het zou ook niet eerlijk geweest zijn ten opzichte van kinderen om het anders voor te stellen. Kinderen mee verantwoordelijk maken voor een onderzoek houdt eigenlijk in dat ze ruimte moeten hebben om de onderzoeksvragen bij te sturen. Die ruimte was er niet. Toch werd het onderzoek in opzet, uitvoering en analyse afgestemd op het perspectief van kinderen en jongeren. Kinderen en jongeren beschouwden we niet alleen als leveranciers van antwoorden en de aanpak werd bijgestuurd op basis van de reacties van kinderen.

2.2 Methodologie

Voor het onderzoek ontwikkelden we een workshop die ons toeliet om met kinderen in te gaan op de onderzoeksvragen. In de studie stonden de volgende onderzoeksvragen voorop:

- Hoe spreken, begrijpen en communiceren kinderen en jongeren over de stad?
- Hoe beleven kinderen en jongeren de stad?
- Wat zijn de kwaliteiten van de stad voor kinderen en jongeren?
- Hoe reageren ze op elementen uit de visiematrix duurzame steden?
- Welke beleidsdomeinen benoemen kinderen en jongeren als prioritair?

De aanpak van die onderzoeksvragen was gebaseerd op de 'mozaïekbenadering' ('Mosaic approach'), zoals ontwikkeld en gepromoot door Alison Clark en Peter Moss, onderzoekers binnen de 'Childhood studies'. In die benadering staan de volgende principes centraal:

- het combineren van verschillende methoden en technieken, zodat verschillende types kinderen en jongeren aangesproken worden en aan bod kunnen komen;
- het onderzoek moet vertrekken vanuit de deskundigheid en het actorschap van kinderen en jongeren, met potentie om de uitkomsten te vertalen naar de praktijk;
- het onderzoek nodigt zowel kinderen, jongeren als onderzoekers uit om voortdurend te reflecteren over inhoud, aanpak en methodologie;

- de methoden en technieken moeten aanpasbaar zijn aan verschillende contexten;
- het onderzoek moet gericht zijn op de leefwereld van kinderen, eerder dan op de eigen probleemstelling.

Het uitgangspunt bij het begin van die workshops was telkens dat 'stedelijkheid' geen gebruikelijk woord is in de leefwereld van kinderen, maar dat zij wel bewoners en gebruikers zijn van de stad. De uitdaging was dan ook om de manier waarop kinderen met de stad omgaan, naar boven te krijgen. Daarom wilden we eerst en vooral het onderzoek introduceren, de kinderen leren kennen en luisteren naar de elementen van stedelijkheid die ze spontaan zouden aanbrengen. De methodiek werkte gaandeweg toe naar de visie van kinderen op de stad als plek om te leven.

De workshops waren gebaseerd op vier stappen:
- Kennismaking met het thema 'stad' aan de hand van een luchtfoto en een 'mental map'. Aan de hand van een luchtfoto van de buurt van de school werd het thema stedelijkheid geïntroduceerd en gingen we na welke thema's en beleidsdomeinen kinderen aan elkaar verbinden. Door ze een mental map te laten tekenen, kregen kinderen de kans om hun individuele woonsituatie met het onderzoeksthema te verbinden.
- Verkenning van de beleidsdomeinen uit de Stadsmonitor aan de hand van belevingsboxen.[3] Een belevingsbox bevatte foto's (stadsspecifieke en meer algemene) en tekeningen met betrekking tot een cluster van beleidsdomeinen die verwijzen naar voorzieningen en activiteiten. De bedoeling van die fase was de verschillende beleidsdomeinen te verkennen.
- Vervolgens vroegen we de kinderen om een of twee clusters van beleidsdomeinen te kiezen. Daarvoor maakten we een gezamenlijke belevingskaart aan, die moest toelaten om een genuanceerd beeld te krijgen van wat een beleidsdomein voor kinderen betekent en hoe ze dat op stadsniveau vertalen.
- Ten slotte vroegen we kinderen om beleidsprioriteiten te formuleren voor de stad.

2.3 De onderzoeksdata

We hielden vijftien klasworkshops, in vijf scholen, gespreid over drie Vlaamse steden. De volgende overwegingen speelden mee in de selectie van steden:
- het bevolkingsaantal, gebaseerd op ADSEI-data van 2012; we kozen voor een grootstad (Antwerpen of Gent), een grotere centrumstad (>80.000 inwoners) en een kleinere centrumstad (<80.000 inwoners);
- de geografische spreiding over Vlaanderen[4];
- de bevolkingssamenstelling: we hadden een voorkeur voor steden met een voldoende diverse bevolking;
- kindvriendelijkheid als beleidslijn in het stedenbeleid: we kozen voor steden die niet noodzakelijk 'kindvriendelijkheid' als uitdrukkelijk aandachtspunt voor hun beleid naar voren hadden geschoven (gebaseerd op Idea Consult en Thuisindestad.be, 2011).

Op basis van die overwegingen werd een matrix opgesteld. De uiteindelijke keuze gebeurde in overleg met de stuurgroep van het onderzoek. In elke school werkte een klas mee, die opgesplitst werd in drie groepjes van vijf tot acht leerlingen. Wat de leeftijden betreft, zorgden we voor een evenwichtige selectie, waarbij we rekening hielden met de drie focusleeftijden: 7-8 jaar (tweede leerjaar), 10-12 jaar (vijfde en zesde leerjaar) en 13-15 jaar (tweede en derde middelbaar). Verder kozen we er zowel in het lager als in het middelbaar onderwijs telkens voor om twee van de drie klassen met grote of middelgrote diversiteit te kiezen. Tabel 1 geeft een overzicht van de steekproef.

Tabel 1 – Beschrijving steekproef.

	Leeftijd	Aantal kinderen	Verdeling per groepje
Genk Lagere school	7 à 8 jaar	19	5 jongens 6 meisjes 4 meisjes + 2 jongens
Gent Lagere school	10 à 12 jaar	14	3 meisjes 11 jongens
Leuven Lagere school	8 à 10 jaar	23	4 meisjes + 3 jongens 6 meisjes + 2 jongens 5 meisjes + 3 jongens
Leuven Lagere school	8 jaar	22	6 meisjes 16 jongens
Gentbrugge Middelbare school	13 à 14 jaar	16	3 meisjes 13 jongens
Totaal		94 kinderen	

3. Wat betekent het om op te groeien in de stad?

In deze paragraaf gaan we in op enkele resultaten van de perceptiestudie bij kinderen. Gezien de eerder beperkte scope van dit hoofdstuk is het niet mogelijk om hier systematisch een antwoord te formuleren op elke onderzoeksvraag die hoger voorgesteld werd. Bovendien bleek al tijdens de uitvoering van het onderzoek dat de diversiteit tussen kinderen en hun leefsituaties behoorlijk groot was. Dat brengt met zich mee dat er geen eenduidig antwoord te formuleren valt voor de vraag 'wat de kwaliteiten zijn van de stad voor kinderen en jongeren'. Die vaststelling bracht ons ertoe om een rapport per onderzoekssetting op te maken, om op die manier recht te doen aan de diversiteit. Daarnaast rapporteerden we over de meer algemene lijnen in het onderzoek. We beschrijven in wat volgt eerst de in het onderzoek geobserveerde diversiteit aan leefsituaties, daarna gaan we in op de vraag hoe een stad zich voordoet aan kinderen en jongeren en ten slotte gaan we in op de uiteenlopende mogelijkheden die kinderen en jongeren ervaren in de stad.

3.1 Kinderen uit dezelfde stad 'wonen' niet in dezelfde stad

Kinderen leven in verschillende leefsituaties in de stad. Aangezien dat minstens op een aantal socio-economische criteria vooraf al duidelijk was, hielden we er rekening mee in de selectie van steden en scholen voor de perceptiestudie. Socio-economische verschillen kwamen echter in het onderzoek zelf niet meer aan bod, wat vooral te maken heeft met de leefwereldfocus van het onderzoek. Het loont de moeite om dieper in te gaan op verschillen in leefsituaties die wel duidelijk naar voren komen, namelijk de fysiek-ruimtelijke verschillen en de sociaal-culturele verschillen.

Figuur 1 – Mental map van een kind dat in een hoogbouw woont (derde leerjaar) (boven) en van een kind dat in een open bebouwing woont (graadklas, derde-vierde leerjaar) (onder).

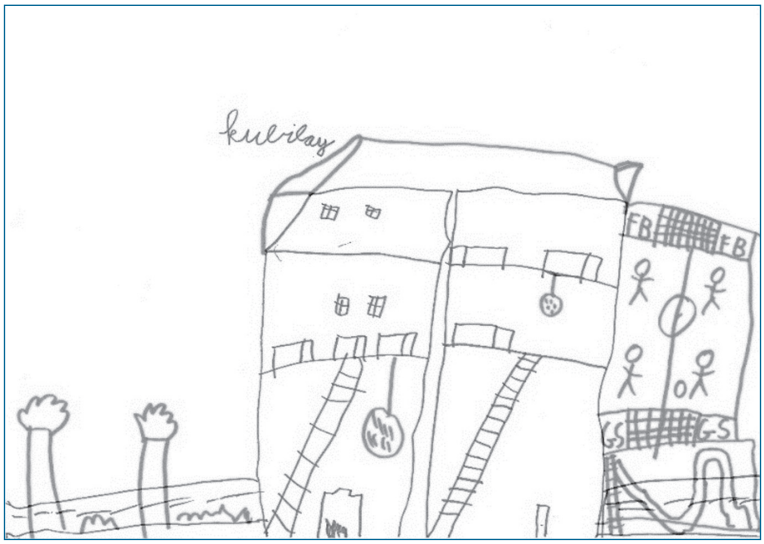

Tijdens het onderzoek vielen de verschillen op tussen de groepen kinderen waarmee we werkten. Aan het onderzoek namen kinderen uit erg druk bevolkte wijken deel, met een grote druk op de publieke ruimte, maar er namen evenzeer kinderen deel die in eerder residentiële wijken of in een eerder suburbane wijk woonden. Dat wordt onder meer duidelijk in de mental maps die de kinderen tekenden over hun buurt (zie figuur 1).

Die fysiek-ruimtelijke verschillen spelen een rol in de mate waarin kinderen in de stad aanwezig zijn. Het heeft bijvoorbeeld gevolgen voor hun (autonome) mobiliteit (zie ook 3.3.2). Kinderen die in een eerder residentiële wijk woonden, vertelden over 'met de fiets naar school gaan' of over 'met de auto naar school en naar hun hobby's gebracht worden'. Kinderen die in een erg druk bebouwde en bewoonde wijk woonden, vertelden vaker over 'te voet naar school gaan'. Ze speelden ook vaker in de publieke ruimte in de wijk zelf.

Hoewel fysiek-ruimtelijke verschillen een impact hebben op wat kinderen kunnen en mogen doen, is er toch nog veel variatie in de concrete patronen die kinderen en gezinnen ontwikkelen. Sommige kinderen in een residentiële wijk zijn niet de hele tijd afhankelijk van vervoer door hun ouders. Nogal wat kinderen wonen op twee verschillende locaties en kunnen van bij mama te voet en van bij papa met de auto naar school gaan. Kinderen die in dezelfde straat wonen, kunnen zich toch op een andere manier tot die buurt verhouden, wat dan te maken heeft met eigen voorkeuren en met gezinsvoorkeuren. Tijdens het onderzoek vielen ook de soms grote verschillen op tussen individuele kinderen in dezelfde school. Dat maakte het niet altijd eenvoudig om in groep over de 'stad' te spreken, aangezien kinderen soms een uiteenlopende stedelijke ervaring hadden.

Dat brengt ons bij het volgende 'type' van verschil, de sociaal-culturele diversiteit van waaruit kinderen deelnamen aan dit onderzoek. Drie van de vijf deelnemende scholen konden we typeren als buurtscholen. Kinderen wonen er op wandel- of fietsafstand van. De kinderen uit die buurtscholen hebben meestal wel een gedeelde kennis van hun buurt. Zelfs al hebben niet alle kinderen evenveel bewegingsruimte in de buurt, toch verhouden ze zich wel tot gelijkaardige plekken, tot de verbindingen tussen die plekken, tot het buurtweefsel.[5] Ze weten bijvoorbeeld welke plekken gevaarlijk zijn, waar je beter niet alleen komt, waar de spannende plekken zijn. Zo vertelden de kinderen in Genk dat ze graag gingen basketten op de begraafplaats, ook al wisten ze dat dat eigenlijk niet mocht. In twee van de vijf deelnemende scholen kozen kinderen en hun ouders eerder voor het pedagogische of sociaal-culturele project van de school: het ging om een secundaire school en een methodeschool. De afstand die kinderen moeten afleggen naar de school is groter, de meeste kinderen komen niet uit dezelfde buurt en hebben dus ook nauwelijks een gedeelde kennis over de buurt. Hun kennis over en ervaring met de stad zijn erg particulier en de kennis die ze delen met andere kinderen, gaat meer over specifieke voorzieningen, zoals het zwembad of een park waar ze met de school naartoe gaan, en minder over één buurt.

Vanuit die verschillende leefsituaties komen er ook andere thema's op de voorgrond tijdens de workshops. In dit onderzoek verwezen de kinderen slechts zelden naar armoede, wat opnieuw te maken heeft met de leefwereldfocus van het onderzoek. Zo viel in eerder belevingsonderzoek met kinderen en jongeren in armoede op dat kinderen zichzelf niet arm vonden, ook al konden er vanuit een buitenstaandersperspectief duidelijk thema's aangeduid worden die met armoede te maken hadden (Roose, Roets, Schiettecat e.a., 2015; Van Gils & Willekens, 2010).

3.2 'Wat is een stad?'

Een belangrijke vraag is hoe kinderen en jongeren de stad leren kennen. In het onderzoek gingen we onder meer na hoe kinderen over de stad spraken. Dat gebeurde vooral in functie van de tool die we ontwikkelden om kinderen ook in de volgende edities van de Stadsmonitor te kunnen bevragen. Opvallend was dat stedelijkheid niet prominent aanwezig is in de perceptie van kinderen. Nogal wat kinderen kennen het begrip 'stad' niet (goed). De meesten vonden vooral dat ze in hun eigen buurt, district of deelgemeente woonden, zelfs al woonden ze technisch gesproken in de stad zelf.
Het loont dus de moeite om na te gaan hoe kinderen zich een stad eigen kunnen maken. Er zijn enkele stadsbrede voorzieningen of 'plekken' die ze wel kennen. Daarnaast valt op dat er nogal wat 'bemiddelaars' zijn die de stad ontsluiten voor kinderen. Een derde inzicht over hoe kinderen de stad percipiëren, gaat over de verhouding tussen leefwereld en beleid. De beleving van kinderen kan moeilijk begrepen worden in beleidsdomeinen, maar moet begrepen worden aan de hand van momenten en situaties.

3.2.1 *De stad: een verzameling van 'plekken'?*

Stedelijkheid is niet prominent aanwezig in de perceptie van kinderen. Dat begint bij de vaststelling dat de meeste kinderen hun woonplaats niet associëren met een stadsnaam, maar met een wijk, buurt of district.[6] In de perceptie van de kinderen in dit onderzoek is de stad 'een plek waar je naartoe gaat'. Kinderen verhouden zich vooral tot hun buurt en eventueel tot andere plekken waar ze vaak komen. Er zijn wel enkele duidelijk herkenbare 'landmarks'. Een groter zwembad met meer spektakelachtige voorzieningen bleek in alle workshops een duidelijk herkenningspunt te zijn dat veel enthousiasme oproept. Toch bleek al snel dat een dergelijk zwembad niet voor alle kinderen even betaalbaar of toegankelijk was. Ook sommige winkels zijn belangrijke herkenningspunten. Tabel 2 geeft een overzicht van de duidelijk herkenbare stedelijke voorzieningen voor kinderen.

Het viel op dat een gesprek met kinderen over 'hun' stad vooral lukt als het over concrete plekken gaat die bij hun beleefde werkelijkheid horen. Het was moeilijker om over meer abstracte begrippen of voorzieningen te praten. Kinderen 'kennen' een voorzie-

ning als ze weten wat ze er kunnen doen en als ze weten of het 'ook voor hen' is: als ze zich die plek hebben kunnen toe-eigenen.

Tabel 2 – Voorzieningen die kinderen benoemden.

Onderzoekssetting	Stedelijke voorzieningen bekend
Genk	Bibliotheek C-mine ('de mijntoren') Specifieke winkels – Shopping 1
Leuven	Stadspark De 'blub' (tijdelijke kunstinstallatie) Sportoase (vooral het zwembad) Het SPIT
Gent	OCMW (specifiek Dampoort) Rozebroeken (zwembad) Blaarmeersen Shopping Zuid

Dat roept de vraag op wat maakt dat kinderen zich een plek kunnen toe-eigenen. Wanneer weten kinderen dat dit 'ook voor hen is'? Het heeft niet noodzakelijk met het type voorziening zelf te maken: zo herkenden de kinderen in Genk allemaal de stedelijke bibliotheek, terwijl de stedelijke bibliotheek in Gent niet zo bekend was. We konden in dit onderzoek niet nagaan wat er precies toe bijdraagt dat kinderen zich dergelijke voorzieningen eigen kunnen maken. Een hypothese is dat het te maken heeft met het beleid van de voorziening zelf, maar ook met de mate waarin de stad en haar voorzieningen voor kinderen ontsloten worden. Dat gebeurt door 'bemiddelaars'.

3.2.2 *Bemiddelaars spelen een rol in de ontsluiting van de stad*

Kinderen leren het aanbod in een stad vooral kennen dankzij volwassenen die hun de weg wijzen. Naarmate de kinderen ouder worden, spelen ook hun 'peers' een grote rol. De ontsluiting van de stad wordt bemiddeld door volwassenen of voorzieningen. Kinderen geraken via of dankzij hun ouders of grootouders in hun vrijetijdsbesteding. Ook de school en jeugdbewegingen of sociaal-cultureel werk spelen daarin een rol. Het OCMW speelt in één setting een rol om vrijetijdsvoorzieningen toegankelijker te maken voor kinderen. In een andere klas kenden de kinderen voorzieningen als een museum of de bibliotheek dankzij de buurtwerking.

> De ontsluiting van de stad wordt bemiddeld door volwassenen of voorzieningen.

Het lijkt logisch dat volwassenen zo'n grote rol spelen in de ontsluiting van de stad, maar er zijn enkele moeilijkheden mee verbonden. Ten eerste is een dergelijke bemid-

deling vanuit het perspectief van kinderen niet altijd evident. In een van de settings valt op dat het buurthuis opduikt in de verhalen van kinderen telkens wanneer ze vertellen over iets in de stad. Het buurthuis speelt duidelijk een rol in de leefwereld van de kinderen en probeert die leefwereld ook te verbreden. Maar de kinderen geven eveneens erg gemengde signalen over datzelfde buurthuis: het is er 'stom', zeggen ze, en 'saai'. Een jongen voelt zich er niet veilig. Scholen spelen eveneens een grote rol in de relatie tot de ruimere wereld, maar niet alle kinderen hebben een goede relatie met de school.

Volwassenen en voorzieningen kunnen als bemiddelaars optreden, maar de vraag is of kinderen dat altijd zullen en willen oppikken, zeker wanneer ze geen goede band hebben met de bemiddelaar zelf. Een tweede moeilijkheid is dat er een groot verschil is tussen het aantal en de variatie van bemiddelaars op wie kinderen een beroep kunnen doen. Sommige kinderen doen dingen met hun ouders, grootouders, familie, vrienden, terwijl andere kinderen vooral moeten rekenen op eerder professionele voorzieningen.

Inzetten op voorzieningen als bemiddelaar, zonder zicht op de kwaliteit van de relatie van kinderen met die voorziening, kan risico's inhouden. Er kan niet verondersteld worden dat daardoor de toegankelijkheid van stedelijke voorzieningen gerealiseerd wordt. Dat bleek al eerder uit een belevingsonderzoek bij kinderen in armoede: hoewel de school de meeste dagen in een kinderleven domineert, domineert ze zelden de belevingswereld (Van Gils & Willekens, 2010). Bovendien zijn niet alle voorzieningen even betaalbaar of toegankelijk, sommige kinderen kunnen dus ook nauwelijks gebruik maken van voorzieningen.

3.2.3 *De beleving van kinderen valt niet altijd op te delen in domeinen*

Kinderen vertellen vooral over wat ze kunnen, mogen en willen doen in hun buurt en stad en niet noodzakelijk over beleidsdomeinen. Daarmee werd in het onderzoek concreet invulling gegeven aan een van de in de visietekst voorgestelde bouwstenen van een kindvriendelijk beleid, namelijk leefwereldgericht werken (De Visscher & Reynaert, 2013).

De studie biedt meer inzicht in de manier waarop kinderen over hun stedelijke beleving spreken. Stedelijk beleid wordt vaak opgedeeld in beleidsdomeinen, zoals ook in de Stadsmonitor gebeurt. De perceptie van kinderen over de stad verwijst eerder naar momenten en situaties dan naar beleidsdomeinen. In de dagelijkse leefwereld van kinderen lopen verschillende beleidsdomeinen door elkaar.
Dat werd duidelijk vanaf de allereerste activiteit in de workshops: de bespreking van een luchtfoto. Die activiteit werd ingezet als een open kennismaking met hoe kinderen spreken over hun buurt en de stad. Wanneer ze een plek herkenden op de foto, vertelden ze onmiddellijk meer over de mensen die ze daar ontmoetten, de manier waarop ze daar geraakten en wat ze daar konden doen. Zo kon het gebeuren dat één foto reflecties over de beleidsdomeinen zorg, vrije tijd, ondernemen en mobiliteit opriep.

Ook later tijdens de sessie vertelden kinderen over momenten en situaties, eerder dan dat ze zich tot één beleidsdomein beperkten. Een foto van een brugje in een park (illustratiemateriaal over groene mobiliteit) riep bijvoorbeeld reflecties op over picknicken in dat park. Wanneer kinderen vertelden hoe ze naar school gingen, dan hadden ze het spontaan ook over relaties met anderen (ouders, vrienden, broers, zussen), speelkansen, mobiliteit, onderwijs, ... Dat blijkt uit het volgende voorbeeld: "Als ik naar school fiets, dan kom ik drie speeltuinen tegen." Naar school gaan impliceert in dit voorbeeld een verbinding tussen thuis en school. Er valt onderweg behoorlijk wat te beleven. In dit concrete voorbeeld krijgen we ook een indicatie van de autonome mobiliteit van het kind in kwestie. Een situatie in hun leven is een knooppunt van verschillende domeinen.

3.3 Eén stad, uiteenlopende mogelijkheden

In de vorige paragrafen lichtten we toe hoe kinderen vanuit verschillende fysiek-ruimtelijke en sociaal-culturele leefsituaties de stad beleven. De diversiteit tussen kinderen is soms erg groot. Vervolgens gingen we in op de vraag hoe kinderen spreken over de stad en hoe ze zich de stad eigen maken. Een beter inzicht hierin helpt om een beter en genuanceerd begrip te ontwikkelen van de positie van kinderen in de stad. Krijgen we uit die perceptiestudie ook meer aanknopingspunten voor de ontwikkeling van een kindvriendelijk beleid? In wat volgt, bespreken we drie thema's die uit het onderzoek naar voren komen als relevant voor de positie van kinderen in de stad, maar waarbij er opnieuw een grote diversiteit merkbaar was. Eerst bespreken we hoe mobiliteit een belangrijk element is voor de handelingsmogelijkheden van kinderen in de stad. Daarna gaan we in op de manieren waarop (on)veiligheid beleefd wordt en ten slotte gaan we in op vrije tijd als een thema waarbij de diversiteit tussen kinderen zich ten volle toont.

3.3.1 *Mobiliteit: veel meer dan een verzameling vervoermiddelen*

Over wat mobiliteit betekent voor kinderen, leerden we vooral meer bij tijdens het gesprek over andere thema's. Kinderen vertellen eerst en vooral over concrete vervoermogelijkheden (voorzieningen): gaan ze met de auto, te voet, ...? Ook gezinsomstandigheden spelen daarin een rol: "Als ik bij mijn mama ben, dan kom ik te voet. Als ik bij mijn papa ben, dan komen we met de auto, want mijn papa woont ver van hier."
Vertellen over het concrete vervoer gaat vaak gepaard met een mededeling over afstand en nabijheid of met een mededeling over de specifieke omstandigheden waarin dat vervoer plaatsvindt en over relaties (Meire, 2005). De concrete vervoermogelijkheden hangen sterk samen met hun leefsituatie. Daarin spelen nabijheid en bereikbaarheid een belangrijke rol: hoe ver wonen ze bijvoorbeeld af van school of van een bepaalde hobby buitenshuis? Waar kunnen ze hun vrienden vinden?

Dat alles speelt mee in de mate van 'agency' of handelingsruimte die kinderen aan de dag kunnen en mogen leggen in hun mobiliteit (Meire, 2005; Whitzman, Worthington & Mizrachi, 2010). Er zijn kinderen die vertellen dat ze niet alleen buiten mogen omdat het te gevaarlijk is. Er zijn kinderen die een rijkgeschakeerd vrijetijdsleven hebben, maar zich daar niet zelf naartoe kunnen verplaatsen. Er zijn kinderen die misschien wel af en toe alleen naar buiten willen, maar voor wie het soms goed uitkomt als hun ouders hen brengen (Meire, 2005). Maar er zijn ook kinderen die alleen naar school mogen gaan, boodschappen kunnen gaan doen of buiten kunnen gaan spelen. De concrete manieren waarop kinderen zich kunnen en mogen verplaatsen in hun buurt en in de stad, hebben ook een invloed op de manier waarop ze zich tot hun buurt en tot de stad verhouden. Er zijn kinderen die als het ware van eiland naar eiland gaan of gebracht worden, terwijl er ook kinderen zijn die elk hoekje en kantje van hun buurt kennen, maar die buurt nauwelijks verlaten.

De handelingsruimte die kinderen hebben of ontwikkelen inzake mobiliteit, heeft te maken met verschillende factoren. Toestemming van hun ouders is er een van en bij jongere kinderen is dat vaak de belangrijkste. De woon- en verkeerssituatie speelt ook een grote rol, maar er bestaan veel verschillen tussen gezinnen in de manier waarop ermee omgegaan wordt. Mobiliteit als beleidsdomein kan in de concrete levens van kinderen erg verschillende effecten hebben.

3.3.2 *(On)veiligheid: op het kruispunt tussen beschermd worden en ermee leren omgaan*

Net als mobiliteit is (on)veiligheid een thema dat verweven is met het dagelijkse leven en de handelingsmogelijkheden van kinderen. Het doorkruist dus de beleidsdomeinen. (On)veiligheid kwam in elke workshop aan bod, maar wel op verschillende manieren.
In sommige workshops kwam (on)veiligheid als vanzelfsprekend aan bod wanneer kinderen over hun 'leukste' en 'stomste' plekken vertelden. Ze hebben een erg situatiespecifieke beleving en kunnen erg concreet aangeven wat (on)veilig is: "Daar is zo'n meneer, die drinkt altijd red bull en roept naar ons." Gevaarlijke plekken worden soms ook in de mental maps getekend.

De mental map die hier als illustratie opgenomen is (zie figuur 2), biedt een gedetailleerde weergave van de buurt van een 8-jarige. Het meisje in kwestie woont aan een drukke weg (die ook expliciet een gespreksthema was in de workshop). De woorden die erbij geschreven zijn, geven meteen een zicht op de handelingsruimte voor het kind in kwestie: het is er gevaarlijk alleen en dat heeft wellicht met de vele auto's te maken.

Sommige kinderen leren al vroeg in te schatten wanneer een bepaalde situatie (on)veilig is. Ze veralgemenen dat niet, maar beschrijven het zeer specifiek. Andere kinderen spreken eerder in categorieën van (on)veiligheid, wat te maken lijkt te hebben met onbekendheid en onwennigheid. Zo vertelden sommige kinderen dat ze bang waren van groepen mensen omdat ze die niet kenden.

Figuur 2 – Mental map van de buurt van een 8-jarige.

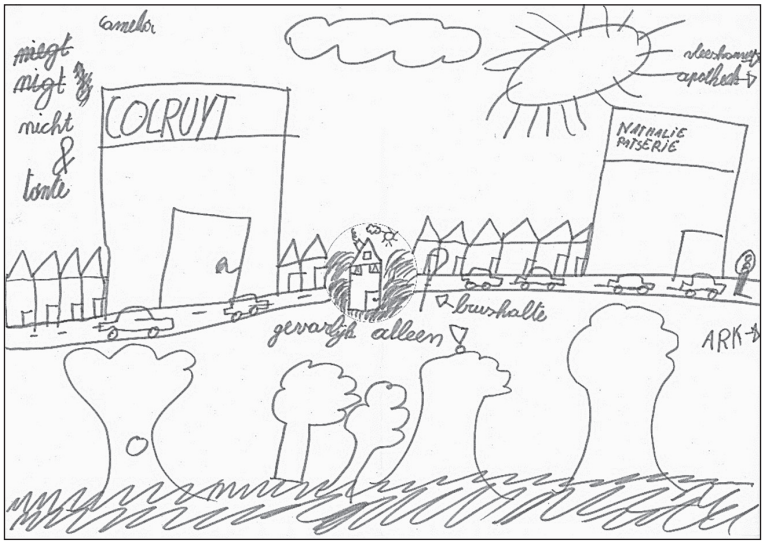

Kinderen leren onder meer van anderen wat (on)veilig is. Ouders spelen een grote rol in het benoemen van (on)veiligheid van een situatie of een plek. “Ik mag daar niet komen, want de auto’s rijden daar als zotten.” Ook andere kinderen en media spelen daarin een rol. Zo vroegen kinderen tijdens een workshop aan de begeleider of “het waar was dat Wereldoorlog III begonnen was.”

Ook voor een thema als veiligheid blijkt dat kinderen agency kunnen uitoefenen. Dat wordt vooral mooi geïllustreerd in de workshops bij tieners. Hun school is omgeven door een paar drukke wegen en ze hebben duidelijke instructies gekregen van hun ouders welke weg ze wel en niet mogen nemen. Toch vinden de leerlingen het lastig om een omweg te nemen als die ‘gevaarlijke straten’ korter zijn.

Het thema (on)veiligheid kan tot erg verschillende reacties en bedenkingen leiden. Vanuit een agencyperspectief bekeken, kunnen kinderen door de confrontatie met (on)veiligheid een ruimer handelingsrepertoire ontwikkelen om met die (on)veiligheid om te gaan. Zelf zoeken ze daarvoor ook steun bij anderen: ouders, vrienden, leerkrachten, de politie. Er zijn ook kinderen die vooral bescherming krijgen en zoeken en die een aantal situaties liefst vermijden.

3.3.3 *Vrije tijd en vrijetijdspatronen*

De diversiteit tussen kinderen in de stad komt ook naar voren in het thema vrije tijd. Zo hadden in één school de kinderen erg veel en erg verschillende hobby’s. In een andere school ontstond veel animo rond de recente beplanting van een groen veldje waar de kinderen voordien voetbalden. Tijdens de verschillende workshops in die klas bleek

eerder al dat het superleuke zwembad te duur was, net zoals de andere vrijetijdsvoorzieningen, zoals boksen. Ze woonden bovendien in een dichtbebouwde buurt met erg weinig publieke ruimte.
In een dergelijke context kan het anders bestemmen van een grasveld een grote impact hebben op de vrijetijdsmogelijkheden van kinderen, zeker wanneer zij voor hun vrijetijdsbesteding aangewezen zijn op de publieke ruimte. Het onderzoek 'Buitenspelen' liet zien dat, hoewel het buitenspelen in de publieke ruimte over twintig jaar zowat gehalveerd is, de speelindex in dichtbebouwde buurten hoger ligt dan in minder dichtbebouwde buurten. In een drukbebouwde buurt zijn er met andere woorden meer kinderen die buiten spelen in de publieke ruimte dan in een minder dichtbebouwde buurt. Dat heeft onder meer te maken met de geringere beschikbaarheid van tuinen in drukbebouwde buurten en wellicht ook met de kleinere behuizing (Van Gils e.a., 2008).

Hoewel dit type van voorbeelden erg lokaal en dus erg specifiek is, zijn ze belangrijk voor een gediversifieerd vrijetijdsbeleid. Vrijetijdsvraagstukken van kinderen en jongeren worden vaak gethematiseerd als een vraagstuk van (toeleiding naar) voorzieningen, maar dat is een zeer beperkte invulling van de vrije tijd van kinderen en jongeren. Uit onderzoek naar de vrijetijdsbeleving en -besteding van Brusselse kinderen en jongeren bleek dat tieners en jongeren zich naarmate ze ouder worden, meer oriënteren naar de publieke en semipublieke ruimte voor hun vrijetijdsbesteding, zoals winkelstraten en toffe winkels (Berten & Piessens, 2014). Toch wordt de aanwezigheid van jongeren op dergelijke plekken vaak geproblematiseerd (Berten & Piessens, 2014; Whitzman, Worthington & Mizrachi, 2010). Ook stations en bushaltes hebben een belangrijke rol in de vrijetijdsbesteding van tieners (Vanderstede, 2011), want het zijn plekken waar ze vrienden voor of na school kunnen ontmoeten, het zijn cruciale hubs in een tienerweefsel. Er is uiteraard nog steeds een groep kinderen en jongeren die voor hun vrijetijdsbesteding vooral een beroep doen op het bestaande voorzieningenaanbod en daarnaast is er nog een groep die de vrije tijd vooral thuis doorbrengt. Maar een aanzienlijke groep maakt voor hun vrijetijdsbesteding gebruik van de publieke en semipublieke ruimte. Belangrijk om te weten, is dat kinderen en tieners zelden een belangrijke stem hebben in discussies over ruimtegebruik.

> Kinderen en tieners hebben zelden een belangrijke stem in discussies over ruimtegebruik.

4. Wat is een kindvriendelijke stad?

Een kindvriendelijke stad stemt haar beleidsvoering af op de noden en behoeften van kinderen, stelt Unicef over kindvriendelijke steden (Riggio, 2002). Dat is gemakkelijker

gezegd dan gedaan, want uit dit onderzoek bleek dat de stad niet voor alle kinderen hetzelfde betekent. Binnen die stad hebben kinderen en jongeren erg verschillende en soms tegenstrijdige behoeften.

In deze studie kwamen we verschillende verwijzingen naar kinderarmoede tegen, hoewel het door de kinderen nooit zo benoemd werd. Die vaststelling deden we ook in eerder belevingsonderzoek bij kinderen in armoede (Van Gils & Willekens, 2010). Hoewel alle kinderen zich op een of andere manier de stad moeten toe-eigenen, hebben niet alle kinderen dezelfde mogelijkheden om dat te doen. Sommige kinderen kunnen een beroep doen op veel 'bemiddelaars', zowel uit hun privésfeer als professionele krachten. Andere kinderen zijn vooral aangewezen op professionele krachten. In het onderzoek werden veel verschillende actoren opgesomd, wat misschien een indicatie is dat nogal wat voorzieningen al een brede eerstelijnsfunctie opnemen, zoals De Visscher en Reynaert (2013) bepleiten in hun visietekst. Toch is het niet altijd duidelijk wie het voor kinderen kan opnemen en hebben we weinig zicht op de kwaliteit van de relatie tussen kinderen en voorzieningen.

Daarnaast bleek uit deze studie dat kinderen een ongelijke toegang hebben tot voorzieningen. Die vaststelling geldt voor het niveau van het type voorziening. Het viel bijvoorbeeld op dat enkel in Genk de bibliotheek door de kinderen herkend werd, maar niet in de andere deelnemende steden. Eveneens geldt die vaststelling op het niveau van een voorziening zelf. Zo is het veelzeggend dat een groep kinderen niet kan gaan zwemmen in dat ene, leuke zwembad. Niet toevallig is dat net de groep kinderen voor wie ook de andere vrijetijdsvoorzieningen te duur zijn.

De vraag is dan niet zozeer 'wat een kindvriendelijke stad is', maar wel wat een stad wil betekenen voor kinderen en jongeren in uiteenlopende leefsituaties. We bouwen daarbij graag verder op de inzichten uit de visietekst 'Kinderen en jongeren als medeburgers in een duurzame en leefbare stad' (De Visscher & Reynaert, 2013). Een kindvriendelijk beleid is eigenlijk een sociaal-pedagogisch beleid. Het moet sociaal zijn omdat kinderen de stad beleven en gebruiken vanuit feitelijk erg uiteenlopende leefsituaties. Als een stedelijk beleid daarop niet corrigeert, wordt ook niet gecorrigeerd op ongelijkheid. Een kindvriendelijk beleid kan ook niet anders zijn dan pedagogisch: het komt immers tussen in de ontplooiingsmogelijkheden van kinderen en jongeren.

In de concrete uitwerking van dat beleid blijft participatief en leefwereldgericht werken cruciaal, als aanvulling op meer algemene beleidsmaatregelen. Het biedt immers inzicht in de concrete leefwerelden van kinderen en dat is een noodzakelijke voorwaarde voor een kindvriendelijk beleid. Inzicht in die noden en behoeften is niet voldoende om tot een kindvriendelijk beleid te komen. Dat impliceert dat het niet mogelijk is één programma voor kindvriendelijkheid te ontwikkelen dat geldt in alle steden of zelfs op het niveau van één stad. Een stad moet zich vooral ook durven uit te spreken over hoe ze wil omgaan met kinderen in verschillende omstandigheden. Kinderen beleven bijvoorbeeld op erg verschillende manieren hun vrije tijd in de stad. Sommige kinderen hebben

individueel een erg boeiende en gevarieerde vrijetijdsbesteding, terwijl andere kinderen vooral druk ervaren op de schaarse publieke ruimte en problemen ondervinden met de toegankelijkheid van voorzieningen. Een kindvriendelijk beleid zou moeten vertrekken van een goed en genuanceerd inzicht binnen concrete contexten. In het kader van een armoedebeleid zouden prioriteiten gesteld kunnen worden voor die kinderen die minder ontplooiingskansen hebben. Een kindvriendelijke stad stemt haar beleid niet alleen af op de noden en behoeften van kinderen. Ze zoekt ook de variatie in die behoeften op en durft zich als een opvoeder op te stellen ten opzichte van haar kinderen.

NOTEN

1. Telling van 1 januari 2014, eigen berekening gebaseerd op data van www.lokalestatistieken.be. Minderjarigen: 0 tot en met 17 jaar.
2. De auteurs beroepen zich daarvoor op het leefwereldmodel van Baacke (1979). In deze tekst leidt het te ver om daarop in te gaan, maar het loont de moeite om de toelichting bij de auteurs zelf erop na te slaan.
3. De belevingsboxen zijn, met toestemming van ABC ('Art Basics for Children'), ontwikkeld naar analogie van de Architectuurboxen van ABC.
4. Deze overweging speelde vooral mee bij de testfase van de tool, die in zes steden uitgetest is.
5. Een belangrijke nuance is evenwel dat kinderen van gescheiden ouders een veel complexere ervaring hebben.
6. De meeste kinderen die deelnamen aan het onderzoek, woonden in de buurt van de scholen waar het onderzoek plaatsvond en dus ook in de stad waar het onderzoek plaatsvond. In twee scholen kwamen sommige kinderen uit de stad zelf en anderen uit de buurt van de stad.

HOOFDSTUK 10

Financieel risicogedrag bij adolescenten

Ilse Cornelis en Bérénice Storms

1. Inleiding

Financiële zelfredzaamheid is een basisvoorwaarde om te kunnen functioneren in een steeds complexer wordende maatschappij. Omdat financiële zelfredzaamheid bescherming biedt tegen armoede en maatschappelijke uitsluiting, zijn financiële educatie en het bevorderen van competenties om met geld om te gaan van strategisch belang in de context van armoedebestrijding (Claassen, Polman & Katteler, 2008).

Een groeiende groep jongvolwassenen wordt geconfronteerd met financiële moeilijkheden (Centrale voor Kredieten aan Particulieren, 2013). De groep jongvolwassenen (tot 24 jaar) maakt bijna 8% uit van de mensen met geregistreerde betalingsachterstanden voor consumentenkredieten. Ook in de schuldhulpverlening merken hulpverleners een stijgend aantal jongvolwassenen die een beroep doen op budgetbegeleiding, budgetbeheer, het opstellen van een afbetalingsplan en het onderhandelen met schuldeisers. Vooraleer jonge mensen ook effectief met ernstige schulden te kampen krijgen, vertonen ze in een eerdere levensfase al vaak gedragspatronen waardoor ze mogelijk een verhoogd risico lopen op latere financiële moeilijkheden. Zolang jongeren thuis wonen, resulteren die gedragingen nog niet noodzakelijk in financiële moeilijkheden, maar met toenemende zelfstandigheid kunnen bepaalde 'risicovolle' gedragingen leiden tot daadwerkelijke financiële problemen. Financieel risicovol of problematisch gedrag bij jongeren kunnen we dus zien als een precursor voor latere financiële moeilijkheden. Daarnaast is de adolescentietijd ook een interessante en vrij turbulente periode, waarin een transitie tussen kindertijd en volwassenheid plaatsgrijpt. Gewoonten en gedragingen die in de kindertijd en de adolescentie worden aangeleerd, zullen op lange termijn hun impact hebben (Bristol, 2001). Zo is spaargedrag volgens sommigen bijvoorbeeld voor een groot deel afhankelijk van gewoonte (Loibl, Kraybill & DeMay, 2011) en die gewoonten worden gevormd tijdens een langdurig socialisatieproces in gezin en school (Wood, Tam & Witt, 2005).

2. Definitie van financieel gedrag en risicogedragingen

Financieel gedrag in het algemeen wordt gedefinieerd als "any human behavior that is relevant to money management" (Xiao, 2008, p. 70). Financieel risicogedrag wordt in de onderzoeksliteratuur zelden conceptueel gedefinieerd, maar doorgaans geoperationaliseerd in termen van schulden, geld lenen, niet rondkomen, spelen voor geld en dergelijke. We zien dat de focus in buitenlands onderzoek overwegend ligt op het gebruik van kredietkaarten en schulden, in die mate dat Worthy, Jonkman en Blinn-Pike (2010) stellen dat "a large portion of the literature in the area of problematic financial behavior of young adults has focused on use of credit or amount of debt" (p. 164).

Jongeren kunnen in België tot de leeftijd van 18 jaar geen consumentenkredieten afsluiten of schulden maken met een kredietkaart of bij kredietinstellingen. Bovendien ervaren jongeren die nog thuis wonen en voor wie de ouders instaan voor het voorzien van noodzakelijke levensbehoeften (onderdak, voeding, ...) minder snel de consequenties van ondoordacht omspringen met geld omdat dit dankzij de tussenkomst van de ouders nooit echt problematisch wordt. Dat wordt soms aangegeven met de term "premature affluence [...] teens have a majority of their money available for discretionary spending, without having to be responsible for real life expenses and budgeting" (Bachman, 1983, p. 65).

> Risicovol gedrag vertaalt zich niet noodzakelijk in problematische uitkomsten omdat die beperkt worden door tussenkomst van de ouders.

Die kanttekeningen hebben belangrijke implicaties. Risicovol gedrag vertaalt zich niet noodzakelijk in nadelige of problematische uitkomsten omdat die beperkt worden door tussenkomst van de ouders. Dat beperkt dan vaak ook het subjectief ervaren van financiële problemen bij de jongeren zelf. Daarom is het belangrijk om te proberen het gedrag te identificeren dat, wanneer jongeren eenmaal zelfstandig gaan wonen, werken en geld uitgeven, tot problematische uitkomsten zal leiden.

Er werd hier dan ook geopteerd voor een definitie van financieel risicogedrag als 'gedrag dat het potentieel heeft om te leiden tot financieel nadelige of problematische uitkomsten'. We baseren ons bij het afbakenen van dat gedrag en de eraan gelinkte uitkomsten vooral op bestaand surveyonderzoek waarin de prevalentie van diverse financiële gedragingen van jongeren wordt onderzocht (zie bijvoorbeeld Nibud, 2011; Institut pour l'éducation financière du public, 2006). Voorbeelden hiervan zijn geld lenen (waarbij veelal kleine bedragen geleend worden van vrienden of ouders), spelen voor geld, geld uitgeven dat men niet heeft, sms betalen, online kopen en geldtekorten oplossen door het geld te vragen, te lenen, van de spaarrekening te halen of in het rood te gaan. 'Financieel nadelige of problematische uitkomsten' omvatten bij de groep jon-

geren in de leeftijdscategorie tot 18 jaar onder meer geld tekort hebben, niet kunnen rondkomen, het hebben van betalingsachterstanden en schulden, vooral bij vrienden of familie, alsook de subjectieve ervaring van financiële moeilijkheden (voor een uitgebreide bespreking van de definitie en operationalisering van financieel risicogedrag, zie Cornelis & Storms, 2013).

Dit hoofdstuk beoogt een globaal overzicht te geven van de belangrijkste bevindingen die we weerhouden uit twee studies, met de bedoeling aanbevelingen voor beleid en preventie- en educatiepraktijk aan te reiken. De twee studies hadden enerzijds tot doel financiële kennis en vaardigheden, financieel gedrag en risicovolle gedragingen van adolescenten in kaart te brengen. Anderzijds was het doel om zicht te krijgen op wat jongeren zelf wenselijk achten op het vlak van financiële opvoeding, educatie en preventie. Naast het beschrijven van inkomsten en uitgaven, financiële kennis en vaardigheden en de prevalentie van risicogedrag trachten we ook om aan de hand van een aantal gezins- en levensstijlkenmerken risicogroepen te identificeren waarop preventie- en educatieinspanningen zich kunnen richten. We rapporteren een aantal opvallende resultaten uit een surveyonderzoek naar financiële kennis, financiële vaardigheden en financieel (risico)gedrag van jongeren, alsook de bevindingen uit enkele gesprekken met jongeren rond financiële educatie. We trachten daar ook suggesties voor de praktijk aan te verbinden.

3. Methodologie

3.1 Studie 1 – survey

3.1.1 *Procedure*

Om het financiële gedrag van jongeren in kaart te brengen, bevroeg het Centrum voor Budgetadvies en -Onderzoek van Thomas More (CEBUD) 2.447 leerlingen uit de derde graad van het secundair onderwijs in 63 Vlaamse scholen in de loop van het schooljaar 2013-2014. Via indirecte steekproeftrekking werden scholen geselecteerd waarbinnen een groep leerlingen deelneemt aan het onderzoek. Er werd gestratificeerd op provincie, inrichtende macht en onderwijstype(s). Op basis van een steekproeftrekking proportioneel volgens grootte werden in eerste instantie 95 scholen geselecteerd en gecontacteerd voor deelname. Van die 95 scholen was slechts een zeer beperkte groep bereid om deel te nemen aan het onderzoek. In een tweede en derde fase werden daarom nog eens 334 scholen gecontacteerd met de vraag tot deelname. In totaal namen 63 van de 429 gecontacteerde scholen deel; dat is 15%. De scholen mochten vrij invullen welke klassen van derdegraadsleerlingen deelnamen en kregen de keuze uit het afnemen van de online vragenlijst of het laten invullen van de vragenlijsten op papier. De vragenlijsten werden op school ingevuld tijdens een lesuur of studie-uur.

3.1.2 *Participanten*

In totaal namen 2.447 leerlingen (51% jongens) deel aan het onderzoek. De respondenten waren representatief verspreid over Vlaanderen (Antwerpen: 24%, Limburg: 19%, Oost-Vlaanderen: 23%, Vlaams-Brabant: 16% en West-Vlaanderen: 17%) en over de onderwijsnetten (74% privaatrechtelijk, 20% Go!, 3% provinciaal en 3% gemeentelijk onderwijs). De verdeling van de respondenten over onderwijstype (33% ASO/KSO, 40% TSO, 15% BSO, 7% BUSO OV3 en OV4 en 5% DBSO) en studiejaar (37% 5de jaar, 51% 6de jaar, 6% 7de jaar en 3% DBSO 3de graad) was niet in overeenstemming met de referentiecijfers voor het schooljaar 2012-2013 van het Departement Onderwijs van de Vlaamse Overheid en de steekproef werd hiervoor herwogen.

3.1.3 *Vragenlijst*

Demografische en achtergrondkenmerken. De vragenlijst omvatte vragen die peilden naar geslacht, leeftijd, onderwijstype, gezinssituatie en afkomst. Daarnaast werd ook een schatting gemaakt van de economische situatie van het gezin op basis van een aantal verschillende indicatoren: subjectieve inschatting van welvaart in het gezin, woning in eigen bezit of huurwoning, arbeidssituatie van de ouders en inschatting door de jongere van de mate waarin het gezin schulden heeft (uitgezonderd afbetaling van de woning). Daarnaast werden ook karakteristieken van de levensstijl van de jongeren meegenomen, namelijk de frequentie van uitgaan en middelengebruik (roken en gebruik van softdrugs).

Inkomen en uitgaven. Deze vragen werden grotendeels geïnspireerd op eerdere binnen- en buitenlandse studies (onder andere Nibud, 2011). Er werd gepeild naar zakgeld, geld verdiend met klusjes, vakantie- en weekendwerk, sparen, wie betaalt uitgaven voor verschillende uitgavencategorieën en welke bedragen worden hieraan uitgegeven.

Financieel risicogedrag. De frequentie van geld lenen, spelen om geld (bijvoorbeeld weddenschappen met vrienden, online spelen, ...), online kopen, betalingen uitvoeren via sms, geld uitgeven dat er niet is en het aanspreken van spaargeld werden bevraagd via vijf punten Likert-schalen. Daarnaast werd gepeild naar hoe jongeren omgaan met het verlangen iets te kopen waarvoor ze het geld niet hebben en werden risicovolle strategieën (geld vragen aan ouders, in het rood gaan op je rekening, ...) onderscheiden van minder risicovolle strategieën (extra geld verdienen, sparen om iets te kopen, ...). Ten slotte werden ook vier items uit een schaal voor compulsief koopgedrag bevraagd (bijvoorbeeld: 'andere mensen vinden dat ik erg veel koop', gemeten op een zeven punten Likert-schaal van 'nooit' tot 'heel erg vaak'; Ridgway, Kukar-Kinney & Monroe, 2008).

Financieel nadelige uitkomsten. Financiële zorgen en ontevredenheid werden gemeten aan de hand van drie items die peilen naar tevredenheid met de eigen financiële toestand, zorgen over geld en slaapproblemen door geldzorgen (Nibud, 2011; Shim, Xiao,

Barber e.a., 2009). Geld tekortkomen, werd bevraagd door één item (Nibud, 2011) en als indicator voor schulden werd het huidige openstaande bedrag aan 'geleend geld' genomen.

Financiële kennis. Kennis werd gemeten aan de hand van dertien meerkeuzevragen die peilen naar kennis van abstracte financiële begrippen en de vaardigheid om te rekenen in een financiële context (overgenomen van Atkinson & Messy, 2012 en de test 'financiële kennis'[1]).

Financiële vaardigheden. Aan de hand van 18 items werden financiële vaardigheden in verschillende domeinen bevraagd, aansluitend bij de competenties die voor de groep 16-18-jarigen door het Nibud werden geformuleerd (Nibud, 2008). Voor elk domein (administratie bijhouden, bewust aankopen, overzicht houden, omgaan met verleidingen, besparen, prioriteiten stellen) werden drie stellingen beantwoord op zeven punten Likert-schalen van 'helemaal niet' tot 'helemaal wel' (Stichting WWJB, 2011).

Financiële educatie op school. De jongeren gaven via zeven items aan of ze al dan niet geleerd hadden over verschillende onderwerpen (sparen en lenen, verzekeren, budget opmaken, ...) op school of via de school (bijvoorbeeld door een uitstap).

Financiële opvoeding thuis. Zowel formele financiële opvoeding als meer impliciete 'modellingprocessen' waarbij de ouders als rolmodel fungeren, werd bevraagd aan de hand van negen items (gebaseerd op Webley & Nyhus, 2006 en Shim, Barber, Card e.a., 2010).

Daarnaast bevroegen we nog heel wat zaken die buiten de focus van dit hoofdstuk vallen, met name individuele verschillen (in risicoaversie, 'locus of control', toekomstoriëntatie, impulsiviteit, ...) en attitudes tegenover geld, schulden, lenen, materialisme en hoe men zijn financiële toekomst ziet.

3.1.4 *Analyses*

Naast een aantal beschrijvende analyses werden hiërarchische multipele regressieanalyses uitgevoerd van twee componenten van risicogedrag en twee componenten van financieel nadelige uitkomsten op de demografische kenmerken en achtergrondkenmerken.[2] De verschillende risicogedragingen werden door middel van principale componentenanalyses gereduceerd tot twee componentscores, waarvan de eerste component vooral verwijst naar het uitgeven van geld dat men eigenlijk niet ter beschikking heeft (lenen, risicovolle coping, ...) en de tweede component eerder verwijst naar kopen en betalen met onmiddellijke effecten (online kopen, sms betalen, ...). Financieel nadelige uitkomsten werden ook gereduceerd tot twee componenten, waarvan de eerste verwijst naar subjectieve financiële moeilijkheden en de tweede naar het effectieve bedrag aan openstaande schulden.

3.2 Studie 2 – focusgroepen

In mei en juni 2014 werden drie focusgroepen georganiseerd, waarbij jongeren uit de derde graad secundair onderwijs aan het woord kwamen rond financiële educatie, opvoeding en preventie. In totaal betrof het 22 leerlingen uit het vijfde en zesde jaar secundair onderwijs, uit diverse richtingen binnen het TSO.
We vroegen hun eerst spontaan te vertellen over hun ervaringen met financiële educatie en opvoeding, omgaan met geld in het algemeen en de rol die hun ouders en het onderwijs hierin spelen. In een tweede gedeelte vroegen we de jongeren waarover ze graag extra kennis en vaardigheden aangereikt zouden krijgen via de school. Ten slotte bespraken we met hen de methoden die hiervoor het best worden gebruikt. Voor elk onderdeel werkten we eerst met enkele brede open vragen en vervolgens aan de hand van een topiclijst (terug te vinden in Cornelis & Storms, 2014) en kaartjes met verschillende onderwerpen en methoden waaruit ze elk een drietal mochten kiezen en toelichten.

4. Resultaten en conclusies

Hier bespreken we de belangrijkste bevindingen uit zowel studie 1 als de duiding die hieraan gegeven werd door de resultaten uit studie 2. Lezers die geïnteresseerd zijn in meer gedetailleerde resultaten van de afzonderlijke studies verwijzen we graag naar de onderzoeksrapporten.[3]

4.1 Inkomen en uitgaven

Uit de bevraging blijkt dat de gemiddelde jongere uit de derde graad van het secundair onderwijs heel wat geld te besteden heeft. Ongeveer 78% krijgt zakgeld, meer dan twee op de drie werkt tijdens de schoolvakanties en iets meer dan een derde werkt tijdens het schooljaar. Het totale nettojaarinkomen van jongeren in de derde graad van het secundair onderwijs (zonder leerlingen DBSO) bedraagt gemiddeld 2.394 euro, wat neerkomt op iets meer dan 200 euro per maand. Dat budget wordt vooral besteed aan ‘leuke’ uitgaven zoals uitgaan, snoepgoed en snacks of games. In meer dan de helft van de gezinnen nemen ouders de volledige kost van school, verzorging, kleding, vervoer, sport en hobby, vakantie en lectuur op zich. Er is ook een groep van ongeveer 5% van de jongeren die geen enkele vorm van inkomen rapporteert. Die laatste groep heeft geen duidelijk afgebakend profiel: het gaat hier om jongeren uit alle onderwijstypes en achtergrondkenmerken (geslacht, gezinssituatie, financiële draagkracht van het gezin, levensstijl).

4.2 Prevalentie van risicogedrag en financiële moeilijkheden

In de bevraging werd gepeild naar een aantal mogelijke risicovolle gedragingen. Tabel 1 presenteert de prevalentie van die risicogedragingen bij de volledige steekproef. Hoewel jongeren weinig positief staan tegenover het lenen van geld (87% voelt er zich ongemakkelijk bij), blijken jongeren dat wel zeer vaak te doen. 25% van de jongeren leent zelfs op vrij regelmatige basis geld bij vrienden of ouders. Hoewel het hierbij vooral gaat over kleine bedragen voor snoep of snacks, heeft bijna 20% van de bevraagde jongeren al eens een bedrag boven 50 euro geleend.

Tabel 1 – Prevalentie van risicogedrag en financiële moeilijkheden (N = 2.193).

	%
lenen (soms of vaker)	25,1
spelen om geld (ten minste maandelijks)	8,3
online kopen (ten minste maandelijks)	17,8
sms betalen (ten minste maandelijks)	11,8
spaargeld aanspreken (soms of vaker)	13,6
compulsief kopen	8,7
risicovolle coping (meer risicovolle dan niet-risicovolle strategieën)	20,2
geld te veel uitgeven (soms of vaker)	6,3
financiële zorgen en ontevredenheid	4,9
geld tekortkomen (soms of vaker)	28,9
schulden	10,5

Spelen voor geld komt vooral voor in de vorm van weddenschappen met vrienden (25%), maar ook spelletjes zoals poker, online gokken, spelen met de lotto en het kopen van krasloten worden gerapporteerd. Bijna een op de tien jongeren speelt ten minste maandelijks voor geld en een op de vijf van die groep 'spelers' spendeert hieraan wekelijks meer dan 5 euro.

Online kopen komt frequent voor. 68% geeft aan dat wel eens te doen en 18% koopt maandelijks of vaker online. Van de jongeren die online kopen, geeft bijna een op de vijf weleens meer geld uit dan gepland en bij bijna een op de drie is de uiteindelijke aankoop duurder dan gepland. Betalen via sms is minder ingeburgerd: 35% doet dat weleens en 11% doet dat minstens maandelijks. Vooral de bus of de tram wordt via sms betaald. Opvallend is dat een op de tien jongeren die via sms betalen, zo onbedoeld te veel geld uitgeeft, vooral door te stemmen via sms of door virtuele dingen te kopen.

Ongeveer een op de tien jongeren vertoont kenmerken van compulsief koopgedrag. Zij kopen dingen die niet nodig zijn, kopen impulsief en krijgen kritiek van anderen op hun koopgedrag. Zes procent geeft weleens geld uit dat er niet is en 20% van de jongeren rapporteert vooral risicovolle strategieën om met geldgebrek om te gaan, zoals geld vragen, geld lenen of de spaarrekening leeghalen in plaats van te sparen, de aankoop uitstellen of extra geld verdienen door meer te werken.

De meeste derdegraadsleerlingen hebben weinig mogelijkheden om formeel schulden te maken, in het rood te gaan en dergelijke. Het ervaren van financiële moeilijkheden is in die leeftijdscategorie dan ook vooral beperkt tot het registreren van de grootte van de informele schulden en de subjectieve ervaring van geldzorgen, geldtekort en dergelijke. Ongeveer 10% van de jongeren heeft op dit moment schulden. De gemiddelde schuld bedraagt 35 euro. 2% van alle jongeren zegt dat ze het erg moeilijk hebben om geleend geld terug te betalen. Verder stellen we vast dat meer dan een op de vier jongeren ervaart dat ze soms geld tekortkomen en daarvan zegt 6% dat dit vaak of altijd het geval is. Echt wakker liggen van geldzorgen en grote ontevredenheid over hoe men er financieel voor staat, zien we slechts bij een beperkte groep van ongeveer 5%.

Heel wat jongeren vertonen dus weleens een of andere vorm van mogelijk risicogedrag. Dat hoeft echter niet problematisch te zijn. Een groep van 40% vertoont geen enkele vorm van risicogedrag, bij 48% zien we slechts een of twee verschillende vormen. Een groep van 12% vertoont drie risicogedragingen of meer op een voldoende regelmatige basis om als risicovol te worden geïdentificeerd. Ongeveer de helft van de respondenten die tot die laatste groep behoren, blijkt op dit moment al financiële moeilijkheden te ervaren.

12% van de jongeren vertoont drie risicogedragingen of meer op een regelmatige basis.

Er werd ook nagegaan in welke mate de hierboven vermelde risicogedragingen en financiële moeilijkheden geassocieerd zijn met diverse (achtergrond)kenmerken van de jongeren en hun leefsituatie en levensstijl (uitgaan, roken en middelengebruik). Hoewel op basis van bivariate analyses er voor heel wat risicogedrag verschillen bleken te zijn tussen groepen (bijvoorbeeld tussen ASO-leerlingen en BSO-leerlingen, tussen jongens en meisjes), blijken die verschillen gedeeltelijk te verdwijnen wanneer wordt gecontroleerd voor het geheel van achtergrondkenmerken door middel van regressieanalyses. In tabel 2 wordt een overzicht gegeven van de gestandaardiseerde regressiegewichten voor de verschillende kenmerken. Jongens, jongeren van Belgische of Nederlandse afkomst, jongeren uit meer gegoede gezinnen, jongeren met betere financiële vaardigheden en jongeren die hun ouders als rolmodel zien, geven minder geld uit dat ze niet ter beschikking hebben, terwijl jongeren die vaak uitgaan, softdrugsgebruikers en jongeren uit gezinnen waar veel over geld gepraat wordt, dat vaker doen. Geld uitgeven met directe bevrediging (online, sms, spelen voor geld) wordt dan weer minder gedaan door meisjes, BUSO-leerlingen, jongeren uit minder gegoede gezinnen, jongeren met betere financiële vaardigheden en jongeren die hun ouders als rolmodel zien. Het volgen van een richting in het ASO/KSO, frequenter uitgaan, praten over geld thuis en aandacht op

school voor financiële opvoeding zijn geassocieerd met meer geld uitgeven voor directe bevrediging.

Tabel 2 – Resultaten hiërarchische regressieanalyses financieel risicogedrag en achtergrondkenmerken, levensstijl, kennis, vaardigheden en opvoeding.

	Financieel risicogedrag – uitgeven van geld dat men niet heeft		**Financieel risicogedrag gericht op directe bevrediging**	
Blok 1	Bèta	R^2 = 0,04***	bèta	R^2 = 0,10***
Geslacht (jongens)	-0,100	**	0,165	***
Andere afkomst dan Belg/Nederlander	0,067	*	-0,012	
ASO/KSO (vgl. met TSO)	0,028		0,107	**
BSO (vgl. met TSO)	-0,013		-0,057	
DBSO (vgl. met TSO)	-0,021		-0,033	
BUSO (vgl. met TSO)	-0,056		-0,170	***
Leeftijd	0,041		0,008	
Eenoudergezin (vgl. met tweeoudergezin)	0,021		-0,008	
Nieuw samengesteld gezin (vgl. met tweeoudergezin)	0,031		0,029	
Financiële achtergrond gezin	-0,075	**	0,064	*
Blok 2		ΔR^2 = 0,07***		ΔR^2 = 0,06***
Uitgaansfrequentie	0,161	***	0,181	***
Roker	0,043		0,020	
Softdrugsgebruiker	0,072	*	0,074	*
Blok 3		ΔR^2 = 0,11***		ΔR^2 = 0,01***
Financiële kennis	0,019		0,045	
Financiële vaardigheden	-0,333	***	-0,116	***
Blok 4		ΔR^2 = 0,01**		ΔR^2 = 0,00*
Thuis praten over geld	0,112	**	0,080	*
Ouders als rolmodel	-0,121	**	-0,088	*
Blok 5		ΔR^2 = 0,00		ΔR^2 = 0,00*
Aandacht op school voor financiële educatie	-0,005		0,063	*

N = 1.143; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; totale R^2 voor 'geld uitgeven dat men niet heeft' = 0,22 en totale R^2 voor 'directe bevrediging' = 0,18.

Meisjes, jongere adolescenten, jongeren uit een gezin met beperkte financiële middelen, met beperktere financiële vaardigheden, jongeren die hun ouders niet als een goed rolmodel zien en rokers ervaren op dit moment al moeilijkheden met geld of maken zich daar zorgen over, terwijl jongeren uit het DBSO minder moeilijkheden ervaren (zie tabel 3). De grootte van de schulden toont slechts een zeer beperkte samenhang met de verschillende predictoren; hierbij zien we vooral bij jongeren die vaker uitgaan of die een migratieachtergrond hebben, meer schulden.

Tabel 3 – Resultaten hiërarchische regressieanalyses financiële moeilijkheden en achtergrondkenmerken, levensstijl, kennis, vaardigheden en opvoeding.

	Subjectieve financiële moeilijkheden		Schulden	
Blok 1	bèta	R^2 = 0,12***	bèta	R^2 = 0,02*
Geslacht (jongens)	-0,139	***	0,053	
Andere afkomst dan Belg/Nederlander	0,035		0,059	*
ASO/KSO (vgl. met TSO)	-0,019		0,052	
BSO (vgl. met TSO)	-0,032		0,018	
DBSO (vgl. met TSO)	-0,054	*	-0,011	
BUSO (vgl. met TSO)	-0,021		-0,004	
Leeftijd	0,112	***	-0,004	
Eenoudergezin (vgl. met tweeoudergezin)	0,019		0,041	
Nieuw samengesteld gezin (vgl. met tweeoudergezin)	0,050		0,044	
Financiële achtergrond gezin	-0,247	***	-0,055	
Blok 2		ΔR^2 = 0,02***		ΔR^2 = 0,02**
Uitgaansfrequentie	0,014		0,096	**
Roker	0,074	*	0,041	
Softdrugsgebruiker	0,053		0,034	
Blok 3		ΔR^2 = 0,04***		ΔR^2 = 0,00
Financiële kennis	0,035		-0,057	
Financiële vaardigheden	-0,173	***	-0,003	
Blok 4		ΔR^2 = 0,01***		ΔR^2 = 0,00
Thuis praten over geld	0,076	*	0,028	
Ouders als rolmodel	-0,161	***	-0,027	
Blok 5		ΔR^2 = 0,00		ΔR^2 = 0,00
Aandacht op school voor financiële educatie	-0,013		-0,046	

N = 1.283; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; totale R^2 voor 'subjectieve financiële moeilijkheden' = 0,20 en totale R^2 voor 'schulden' = 0,04.

5. Risicogroepen en aanbevelingen inzake preventie

Op basis van het surveyonderzoek konden we dus een aantal factoren identificeren die geassocieerd zijn met risicogedrag en financiële moeilijkheden, waardoor we ook twee groepen kunnen onderscheiden die volgens ons bijzondere aandacht verdienen.

> Jongeren uit gezinnen die het financieel minder breed hebben, vertonen frequenter risicogedrag, maar blijken zich beter bewust te zijn van de mogelijke gevaren.

Enerzijds blijken jongeren uit gezinnen die het financieel minder breed hebben, frequenter risicogedrag te vertonen, vooral dan risicogedrag waarbij men geld uitgeeft

dat men eigenlijk niet ter beschikking heeft. Jongeren die afkomstig zijn uit gezinnen die het zelf niet zo breed hebben, blijken zich tegelijk ook beter bewust te zijn van de mogelijke gevaren die dat inhoudt. Jongeren uit een gezin met weinig financiële draagkracht maken zich meer dan gemiddeld zorgen over of ze later wel voldoende middelen zullen hebben om rond te komen en of ze wel aan werk zullen geraken dat voldoende oplevert en of ze later misschien schulden zullen moeten maken. Ze ervaren vaker geldtekorten, niet enkel om leuke dingen te doen, maar ook zonder dat ze, zoals ze zelf aangeven, veel bijzondere uitgaven doen. Bij enkele jongeren die in die categorie vallen, lijkt de kern van het probleem zich dus eerder aan de inkomstenzijde te situeren. Dat vereist een andere aanpak, waarbij de focus niet zozeer ligt op het omgaan met verleidingen en het inperken van overmatige uitgaven, maar op het structureel proberen te beperken van een aantal uitgaven en het opdrijven van inkomsten. Voor de jongere zelf, maar ook voor de ouders, is dat een moeilijke en vaak erg frustrerende situatie. Preventie- en educatie-inspanningen voor die groep zouden zich dan ook ten minste gedeeltelijk kunnen focussen op dat aspect. Gezinnen krijgen immers niet steeds toegang tot de voor hen beschikbare programma's, uitkeringen of toelagen waar ze recht op hebben (Bouckaert & Schokkaert, 2011). OCMW 's, mutualiteiten, vakbonden en gemeenten kunnen hierbij belangrijke partners zijn om te proberen op een structurele wijze de financiële gezinssituatie te verbeteren. Daarnaast hebben die jongeren heel wat vragen over zaken die te maken hebben met geldproblemen, verzekeren, pensioen, werk zoeken en andere onderwerpen die opduiken wanneer ze de eerste stappen in de richting van een zelfstandig volwassen leven zetten. Uit de gesprekken bleek dat wanneer jongeren hun ouders niet als goed voorbeeld zien om met geld om te gaan, er onduidelijkheid is over waar zij terechtkunnen of terecht moeten met die vragen. Er is wel enige bekendheid met diverse instanties waar ze terecht zouden kunnen, maar er zijn tegelijk nog heel wat vragen over de voorwaarden, betrouwbaarheid, verborgen agenda en dergelijke van die verschillende informatiekanalen. Als eerste 'inspiratiebron' wordt het internet genoemd, wat het belang benadrukt voor een door jongeren gekende en toegankelijke portaalsite waarop die onafhankelijke en betrouwbare informatie terug te vinden is, specifiek gericht op die onderwerpen waar jongeren en jongvolwassenen vragen over hebben.

Een tweede belangrijke risicogroep vormen jongeren die vaak uitgaan. Zij vertonen frequenter risicogedrag en vaak ook 'ernstigere' vormen van dat risicogedrag. Zo worden er bijvoorbeeld grotere bedragen geleend of hebben ze moeilijkheden om hun uitgaven onder controle te houden. Bij die groep zien we, naast het uitgeven van geld dat men (tijdelijk) niet heeft, ook een zekere mate van overconsumptie met een focus op snelle bevrediging, wat zich uit in spelen voor geld, dingen betalen via internet en sms. Uit de survey bleek tegelijk ook dat die groep meer dan gemiddeld optimistisch is over hun financiële toekomst. Wanneer men interventie-inspanningen specifiek naar die doelgroep wil richten, lijkt het dan ook aangewezen om te trachten hierop in te spelen. Om een daadwerkelijke gedragsverandering op financieel vlak te verkrijgen, zal het

nodig zijn om te werken rond bewustwording van de mogelijke risico's verbonden aan ondoordacht geld uitgeven. Die jongeren zullen met andere woorden voldoende gemotiveerd dienen te zijn om te willen streven naar meer gezond financieel gedrag vooraleer er gewerkt kan worden aan het beperken van impulsieve uitgaven en het versterken van hun financiële vaardigheden.

In de gesprekken bleek bij een aantal jongeren de motivatie om te werken rond geldzaken niet zo groot. Jammer genoeg zijn dat vaak juist die jongeren die aangeven dat er toch wel wat schort op het vlak van hun financiële vaardigheden. Om te werken aan hun motivatie is dan ook meer 'maatwerk' vereist (Prochaska, Butterworth, Redding e.a., 2008). Bij jongeren die volstrekt geen probleem zien in hun eigen gebrek aan financiële vaardigheden en geen enkel belang zien om aandacht te besteden aan 'leren omgaan met geld', moet in eerste instantie worden gewerkt aan bewustwording en het doorbreken van weerstand. Hen confronteren met de mogelijke risico's van financieel ongezond gedrag via getuigenissen van jongvolwassenen met financiële moeilijkheden, hen 'verplichten' tot het bijhouden van de eigen uitgaven of hun vragen een tijdje rond te komen met een beperkt budget, kunnen hiertoe bijdragen. Daarnaast is er een groep jongeren die duidelijk het nut inziet van leren omgaan met geld, maar verder weinig geïnteresseerd of gemotiveerd is om hierrond te werken. Bij die groep kan het lonen om extra aandacht te besteden aan het doorgedreven inoefenen van een aantal vaardigheden en gebruik te maken van leermiddelen en methoden die qua inhoud en methoden aansluiten bij de noden en leefwereld van de jongeren zelf. Zo kan een deel van de inhoud door hen zelf worden ingevuld en gestuurd door hun eigen vragen of problemen. In de gesprekken met jongeren bleek immers dat zijzelf de voorkeur geven aan het gebruik van interactieve werkvormen en inhouden die zo veel mogelijk vertrekken van realistische contexten (zoals budgetteren bij het organiseren van een klas- of schoolevenement) en spelelementen bevatten.

6. Financiële kennis en vaardigheden: een stand van zaken

Financiële kennis, vaardigheden en competenties worden vaak naar voren geschoven als belangrijke beïnvloedende factoren van financieel gedrag en moeilijkheden. Financiële kennis (vaak aangeduid als 'geletterdheid') verwijst vooral naar het begrijpen van bepaalde economische en financiële concepten en kennis van financiële mogelijkheden en instrumenten. Naast die kennis zijn er ook financiële vaardigheden, een breder begrip dat soms ook kennis omvat, maar vooral verwijst naar financiële competenties, financieel zelfvertrouwen en financiële verantwoordelijkheid.

In het surveyonderzoek scoorden jongeren uit de derde graad secundair onderwijs gemiddeld onvoldoende (4,6/10) op een meerkeuzekennistest die vrij abstracte financiële kennis mat. De meeste jongeren schatten hun eigen financiële vaardigheden vrij roos-

kleurig in, maar toch zegt 8% dat ze niet goed met geld kunnen omgaan. Jongeren uit de derde graad vinden zichzelf vooral sterk in het weerstaan van verleidingen en in het stellen van prioriteiten, terwijl ze minder sterk zijn in administratieve vaardigheden en overzicht houden.

De beperkte financiële kennis lijkt in contrast te staan met de bevindingen uit het PISA-onderzoek (De Meyer, Warlop & Van Camp, 2014), waarin Vlaamse jongeren aan de top scoorden wat financiële kennis betreft. Maar ook daar bleek dat 9% van de jongeren niet over de vereiste basiskennis beschikte en dat de onderlinge verschillen tussen leerlingen groter zijn dan in andere landen. Een sterkere financiële kennis, zoals gemeten in het surveyonderzoek, bleek niet rechtstreeks geassocieerd te zijn met minder financieel risicogedrag of minder financiële moeilijkheden. Jongeren met een betere financiële kennis scoorden wel beduidend hoger op alle dimensies van financiële vaardigheden. Die financiële vaardigheden zijn op hun beurt geassocieerd met een heel aantal risicogedragingen en financiële uitkomsten. Financiële kennis draagt dus onrechtstreeks wel degelijk bij aan het bevorderen van 'veilig' financieel gedrag omdat het bijdraagt (en mogelijk noodzakelijk is) om bepaalde financiële vaardigheden te verwerven.

7. Financiële kennis en vaardigheden: waar zitten de tekorten?

In gesprekken met jongeren werd gepeild naar wat jongeren belangrijk vinden met betrekking tot leren omgaan met geld. Vanuit hun eigen ervaring met het leren omgaan met geld rapporteren ze vooral dat er op school en in de lessen gewerkt is rond het aanbrengen van bepaalde kennis (leren over, instuderen van lijsten met, ...) eerder dan dat er gewerkt wordt rond het aanscherpen van bepaalde vaardigheden. Of dat ook effectief strookt met de realiteit van de schoolpraktijk, hebben we niet onderzocht. De jongeren merken zelf op dat er een verschil is tussen 'het weten en het in de praktijk brengen'. Vandaar dat bij het 'werken rond omgaan met geld' de focus niet te sterk gelegd mag worden op het aanleveren van kennis, maar dat er voldoende aandacht moet zijn voor het doorgedreven aanleren en trainen van een aantal vaardigheden rond budgetteren, sparen, omgaan met reclame, trends, verleidingen en dergelijke.

> Opvallend weinig jongeren voelen zich zeker over het inschatten van de noodzakelijke kosten om zelfstandig te leven.

Op inhoudelijk vlak kwamen dezelfde onderwerpen uit de gesprekken naar voren. Jongeren hebben vooral vragen rond de kosten van het op eigen benen staan, alleen wonen, zelfstandig zijn en alles wat daarbij komt kijken. Opvallend weinig jongeren voelen zich zeker over het inschatten van de noodzakelijke kosten om zelfstandig te leven en rond

dat onderwerp rapporteren ze dan ook de grootste behoefte aan kennis. Bovendien is dat een onderwerp waar geen duidelijk informatiekanaal voor bestaat, hebben ze weinig zicht op de financiële keuken thuis en elders en komen hierbij een heel aantal verschillende topics kijken (autokosten, verzekeringen, inkomen, hypotheek, sparen, ...). Er is duidelijk nood aan toegankelijk referentiemateriaal op basis waarvan zij een realistische inschatting kunnen maken van de gemiddelde en minimale kosten verbonden aan zelfstandigheid, alleen gaan wonen, op kot gaan en studeren. Daarnaast geven ze aan dat ze nood hebben aan het aanscherpen van een aantal vaardigheden die te maken hebben met budgetteren, sparen en rondkomen. Een aantal jongeren gaf duidelijk aan dat zij hiermee moeilijkheden ervaren, niet altijd weten hoe ze dat moeten doen of het moeilijk vinden om dat blijvend vol te houden. Op het vlak van sparen bijvoorbeeld is een aantal jongeren weliswaar overtuigd van het nut ervan en de voordelen die dat biedt op lange termijn. Tegelijk is het voor heel wat jongeren onduidelijk hoe ze dat in de praktijk effectief kunnen aanpakken en vooral hoe dat te combineren valt met de wens om tegelijk uit te gaan en leuke dingen te kopen. Dat sluit aan bij het omgaan met reclame en verleidingen allerhande, vaardigheden waarin jongeren zichzelf vrij goed vinden, zo bleek uit het surveyonderzoek. In de gesprekken geven jongeren aan de hand van een aantal voorbeelden aan dat ze over voldoende kennis beschikken over een aantal gangbare reclamestrategieën, productplacement en dergelijke, maar tegelijk blijkt dat ze moeilijk verleidingen kunnen weerstaan. Hierbij moet de focus dan liggen op het versterken van een kritische houding ten aanzien van reclame en het leren omgaan met verleidingen, keuzes maken en weerstand leren bieden aan promoties en reclamevormen, alsook op het omgaan met de groepsdruk die geassocieerd is met het volgen van trends. Specifiek voor jongeren is de grote rol die hun leeftijdsgenoten spelen in tal van aspecten van het dagelijkse leven. Erbij horen, leuk gevonden worden om wat je hebt en de status die met het bezitten van hippe of dure dingen is geassocieerd, blijken voor heel wat jongeren bijzonder belangrijk te zijn. Uit de resultaten van het surveyonderzoek en de gesprekken bleek dat jongeren die gevoeliger zijn voor beïnvloeding door hun leeftijdsgenoten, frequenter risicogedragingen vertonen. De grootste impact van leeftijdsgenoten situeerde zich volgens de 'oudere' jongeren wel in de lagere leeftijdsgroep (eerste en tweede graad secundair onderwijs). Ten slotte gaven de jongeren zelf in de gesprekken aan dat inzicht in hoe het is om met geldproblemen of schulden te leven, bijdraagt tot het maken van meer verantwoorde financiële keuzes.

8. Financiële opvoeding door de ouders

Financiële opvoeding binnen het gezin beschermt gedeeltelijk tegen financieel risicogedrag. Jongeren bij wie thuis regelmatig over geld wordt gepraat en voor wie de ouders als een positief rolmodel fungeren, blijken over aanzienlijk betere financiële vaardigheden te beschikken. Daarnaast zagen we ook in tabel 2 dat jongeren die hun ouders als

een positief rolmodel zien, minder risicogedrag vertonen. Tegelijk bleek dat jongeren die meer formele economische socialisatie (praten over geld) rapporteren, ook meer risicogedrag vertonen. Uit de gesprekken met jongeren bleek dat in heel wat gezinnen geld en uitgavenpatronen discussiepunten vormen en mogelijkerwijs vormt het risicogedrag van die jongeren de aanleiding om hierover te praten. Jongeren zien de financiële opvoeding thuis als sterk bepalend voor het eigen financiële gedrag. Heel wat ouders promoten vooral een voorzichtigere aanpak in het omgaan met geld. Er zit nogal wat variatie in hoe de nadruk op bijvoorbeeld sparen wordt ingevuld. Sommige ouders zijn zodanig directief in het aansturen van de jongeren dat men kan verwachten dat het leereffect beperkt is: wanneer je jongeren dwingt te 'sparen' door zelf een deel geld opzij te zetten, leren ze niet om zelf rekening te houden met nodige uitgaven en met het geld dat opzij dient te worden gezet om toekomstige uitgaven te betalen. Jongeren die met meer zelfstandigheid met hun budget mogen omgaan, ervaren het leereffect daarvan als bijzonder positief. Aan de ouders die vanuit een beschermende of voorzichtige instelling geneigd zijn om het spaargedrag van jongeren zelf sterk in handen te nemen, is het zeker aan te bevelen om de jongere (gradueel) meer autonomie te geven. Uit het surveyonderzoek bleek dat het krijgen van zakgeld op zich niet sterk bijdraagt aan minder risicovol financieel gedrag of het aanscherpen van financiële vaardigheden. Ongeveer de helft van de jongeren betaalt van hun eigen geld immers vooral of uitsluitend 'leuke' uitgaven en krijgen aldus geen inzicht in de reële kosten die nodig zijn om op eigen benen te staan. Tegelijk raken ze ook gewend aan een levensstijl die hun relatief veel luxe-uitgaven toelaat, uitgaven waarop waarschijnlijk ingebonden moet worden wanneer ze daadwerkelijk zelfstandig gaan leven. Beter is dan ook om met het zakgeld jongeren geleidelijk meer verantwoordelijkheid te geven over meer noodzakelijke uitgaven, zoals telefoonkosten of kleding.

Daarnaast is het belangrijk om het geven van zakgeld of zelf verdienen van geld niet los te zien van de bredere financiële opvoeding. Financiële opvoeding door ouders bestaat uit het praten over geld met de jongere (de meer formele opvoeding) en vooral ook het fungeren als rolmodel (informele opvoeding). De informele opvoeding blijkt, naast het aanleren van vaardigheden, een rechtstreeks positief effect te hebben op het financiële risicogedrag. De jongere neemt het goede voorbeeld van zijn ouders over en vraagt zich in een keuzesituatie af: 'Wat zou(den) mijn ouder(s) doen?' Wanneer jongeren thuis niet de nodige inzichten en vaardigheden aangereikt krijgen, wordt de rol van financiële educatie op school belangrijker.

Behalve ingrijpen op het niveau van de jongeren zelf en educatie op school is er dus zeker ook een rol weggelegd voor de ouders wanneer het gaat over leren omgaan met geld. Hoewel vele ouders zich waarschijnlijk wel bewust zijn van het belang van financiële opvoeding, is het niet voor iedereen zo vanzelfsprekend om dat in de dagelijkse praktijk toe te passen. Een ondersteunend programma voor ouders, waarin zij een aantal concrete handvatten aangereikt krijgen over wat zij zelf kunnen doen om de financiële opvoeding van hun kinderen te versterken, zou hierop een passend antwoord bieden.

Een programma op maat van gezinnen die het zelf financieel minder breed hebben, kan hierbij aansluiten. De financiële gezinssituatie bleek immers gerelateerd te zijn met het verhoogde financiële risicogedrag van de kinderen. Ouders van gezinnen met een verhoogd armoederisico kunnen schroom ervaren om met hun kinderen gesprekken aan te gaan over geld of vinden het misschien moeilijk om als rolmodel voor het omgaan met geld te fungeren. Daarnaast zien we in ander onderzoek (zie onder andere Van Thielen & Storms, 2013) dat ouders in gezinnen die het financieel moeilijk hebben, absoluut de nadelige impact voor de kinderen willen beperken. Meer gegoede gezinnen hebben op heel wat terreinen de keuzevrijheid om voor hun kinderen bepaalde zaken te kopen of hun uitgaven vanuit pedagogisch oogpunt te begrenzen. Omdat gezinnen met beperkte financiële mogelijkheden vaak al het gevoel hebben dat hun kinderen 'tekortkomen', zijn ze geneigd op die terreinen waar het mogelijk is hun kinderen zo weinig mogelijk te ontzeggen. Het zou dan ook nuttig zijn om specifiek voor die ouders enige ondersteuning aan te kunnen bieden opdat zij hun opgroeiende kinderen bewust kunnen maken van de waarde, mogelijkheden en beperkingen van geld.

9. Financiële educatie op school

Uit de analyses van het surveyonderzoek bleek dat, wanneer we controleerden voor andere beïnvloedende factoren, de aandacht die op school wordt besteed aan financiele educatie, weinig directe samenhang bleek te vertonen met risicogedrag. Financiële educatie op school en financiële opvoeding thuis vormen de sterkste voorspellers van financiële vaardigheden. Die financiële vaardigheden hangen op hun beurt sterk samen met diverse vormen van financieel risicogedrag. Daarnaast draagt financiële educatie op school ook in aanzienlijke mate bij aan de abstracte financiële kennis, wat alle dimensies van financiële vaardigheden versterkt. Door op school meer aandacht te hebben voor financiële educatie wordt dus niet enkel rechtstreeks gewerkt aan het versterken van financiële vaardigheden. Hiermee wordt ook de financiële kennis verbeterd die op haar beurt positief geassocieerd is met financiële vaardigheden.

Zeker wanneer er thuis weinig aandacht is voor financiële vorming en die op school niet ondervangen wordt, valt dus te verwachten dat die jongeren financiële kennis zullen ontberen en dat zij minder sterk gewapend zijn voor toekomstige financiële moeilijkheden omdat zij een aantal financiële vaardigheden missen. De jongeren hebben naar eigen zeggen vooral behoefte aan het versterken van vaardigheden en aan een kritische houding en weerbaarheid tegen beïnvloeding. Dat is aanzienlijk complexer en vereist een grotere tijdsinvestering dan het leren begrijpen van financiële concepten. We zouden ervoor willen pleiten om enerzijds verticaal tijdens de volledige schoolloopbaan voldoende aandacht te besteden aan het versterken of aanleren van financiële vaardigheden. Anderzijds zou tegelijk een horizontaal traject moeten worden bewandeld

waarin gedurende een langere periode enkele onderwerpen over financiële educatie aangebracht worden en een aantal verschillende inzichten en vaardigheden getraind worden, waarbij steeds feedback mogelijk is op het eigen gedrag.

Daarnaast peilden we in de gesprekken met jongeren ook naar die aspecten van werkvormen of leermiddelen die volgens hen bijdragen aan een succesvolle financiële educatie. Wat opviel, was dat een aantal van de werkvormen die men besprak, duidelijk valt in de categorie 'het is leuk want geen les' (zoals digitale games, uitstappen), terwijl een aantal andere methoden als impactvol gezien worden (bijvoorbeeld: een ervaringsdeskundige, een film). Leermethoden met een spelelement, zowel digitaal ('serious games') als echte spellen, vallen vooral onder die eerste categorie. Jongeren zonder ervaring met het spelen van een digitale game zagen dat vooral als leuk of nuttig, terwijl jongeren die er wel al ervaring mee hadden, heel wat kritiekpunten formuleerden. Voor real-life spellen was dat net omgekeerd: diegenen die hiermee al ervaring hadden, evalueerden dat wel positief, realistisch en leerrijk. Het lijkt er dus op dat men toch voorzichtig moet zijn met het gebruik van digitale leermiddelen. Jongeren zijn hierover bijzonder kritisch, bijvoorbeeld met betrekking tot het niveau van interactiviteit, controle over het spel en de realiteitswaarde ervan. Interactiviteit is een kenmerk dat globaal regelmatig naar voren komt: zelf activiteiten mogen doen, zaken kunnen aansturen, inoefenen en dergelijke worden geprefereerd boven het meer docentgestuurde onderwijs. Authenticiteit blijkt een hoog goed te zijn afgaande op de gesprekken. Ervaringsdeskundigen en gastsprekers uit het werkveld zijn volgens de jongeren geloofwaardiger, interessanter, boeiender en effectiever dan andere werkvormen. De authenticiteit of echtheid van films, tv-programma's en toneelstukken zal volgens de jongeren ook de effectiviteit ervan als methode bepalen. Daarnaast zien de jongeren ook een meerwaarde in het gebruik van die methoden vanwege een zekere mate van herkenbaarheid, het stilstaan bij de eigen situatie, het echte bijleren van bepaalde feitjes en de emotionele impact die film en televisieprogramma's kunnen hebben.

10. Besluit

In dit hoofdstuk rapporteerden we de belangrijkste bevindingen en aandachtspunten zowel voor het beleid rond financiële opvoeding, educatie en jongereninformatie in brede zin als voor de inbedding van financiële educatie in de dagelijkse schoolpraktijk. Die suggesties vloeien deels voort uit de resultaten van een surveyonderzoek rond financieel gedrag, maar werden gedeeltelijk ook aangereikt in gesprekken met jongeren uit de derde graad secundair onderwijs zelf. Jongeren die vaak uitgaan en jongeren uit gezinnen met minder financiële draagkracht bleken verhoogd risicogedrag te vertonen. Het is dus wenselijk aan die groepen extra aandacht te besteden. Zowel de ouders als de school spelen een rol bij het aanreiken van financiële kennis en vaardigheden. Ruime-

re financiële verantwoordelijkheden en ouders die fungeren als positieve rolmodellen thuis, kunnen in combinatie met motiverende, authentieke en interactieve werkvormen op school samen een positieve impact sorteren, mits er een horizontaal en verticaal traject wordt bewandeld.

NOTEN

1. Zie www.wikifin.be.
2. Er werden ook hiërarchische multipele regressieanalyses uitgevoerd van de verschillende afzonderlijke risicogedragingen en uitkomsten op de demografische kenmerken en achtergrondkenmerken. We rapporteren hier enkel de resultaten voor de componentscores. Voor de meer uitvoerige analyses verwijzen we graag naar het volledige onderzoeksrapport.
3. Beschikbaar op www.cebud.be.

HOOFDSTUK 11

De arbeidsmarktpositie van jongeren in kaart gebracht

Jill Coene

1. Inleiding

Afgezien van de Griekse schuldenproblematiek lijkt Europa langzaam te herstellen van de financieel-economische crisis van 2008. Het bruto binnenlands product van de EU28 groeide met 1,3% in 2014 en in 2015 en 2016 zou de economische groei respectievelijk 1,8% en 2,1% bedragen (European Commission, 2015b). Toch lijkt dat herstel zich niet door te trekken naar de arbeidsmarkt. In de OESO-landen groeit de werkgelegenheid te langzaam en veel werknemers zijn onvrijwillig aan de slag in deeltijdse banen vanwege een gebrek aan voltijdse jobs. De werkloosheid blijft hoge toppen scheren en de langdurige werkloosheid is toegenomen. Jobs in industrie en bouw die verloren gingen tijdens de crisis, lijken definitief verdwenen, terwijl de vraag naar hooggeschoolde professionele dienstverlening en laaggeschoolde dienstverlening toeneemt. De mismatch tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt blijft dus bestaan (OECD, 2015).

In die omstandigheden vormen jongeren een kwetsbare groep. Zij moeten in de strijd om schaarse (kwaliteitsvolle) jobs in concurrentie treden met werknemers die meer werkervaring kunnen voorleggen. De aanpak van de jongerenwerkloosheid behoort tot de prioriteiten van beleidsmakers, want de EU loopt het risico een verloren generatie te creëren die haar potentieel in de samenleving niet ten volle kan benutten (SPC, 2015) en "the consequences of youth unemployment today will leave a long-term legacy, and possibly a scar, for the future identity and opportunity for young Europeans" (O'Reilly, Eichhorst, Gábos e.a., 2015, p. 19).

Onderwijs en werk zijn twee speerpunten om de toekomst van jongeren veilig te stellen. Voor het beleidsdomein onderwijs zijn inzetten op gelijke onderwijskansen, het voorkomen van schoolmoeheid en vroegtijdig schoolverlaten, het beter op elkaar laten aansluiten van onderwijs en arbeidsmarkt enkele prioriteiten. Hoofdstukken 6 en 7 gingen dieper in op enkele onderwijskwesties. In deze bijdrage focussen we op de arbeidsmarktpositie van Belgische en Vlaamse jongeren in Europa en maatregelen die deze kunnen verstevigen.

De deelname van jongeren aan de arbeidsmarkt heeft belangrijke sociale consequenties: ze verwerven een eigen inkomen en zelfstandigheid, ze kunnen beslissen om het ouderlijke nest te verlaten en een eigen gezin te stichten (Carcillo, Fernàndez, Königs e.a.,

2015). Steeds meer jongeren participeren in het hoger onderwijs en treden bijgevolg later in op de arbeidsmarkt. Daardoor zijn ze langer dan vroeger financieel afhankelijk van het gezin waarin ze opgroeien (Aassve, Iacovou & Mencarini, 2006). Jongeren zonder of met een laag inkomen kunnen beschermd zijn tegen armoede als ze nog thuis wonen, ook al kan de extra last die hun aanwezigheid vormt voor de gezinsfinanciën het hele gezin in armoede houden (Aassve e.a., 2006). Jongeren die opgroeien in armoede, zetten sneller de stap naar een financieel zelfstandig leven, terwijl jongeren die opgroeien in meer welstellende gezinnen, langer financieel worden ondersteund (Kendig, Mattingly & Bianchi, 2014). Zodra de stap naar de arbeidsmarkt is gezet, blijven er vele hindernissen. Jeugdwerkloosheid en laagbetaalde banen vormen een belangrijke determinant van armoede bij jongeren (Aassve e.a., 2006). Terwijl het risico op armoede of sociale uitsluiting voor de totale bevolking in 2013 in de EU28 24,5% bedroeg, was dat risico voor jongeren (18-24 jaar) veel groter: 31,9%. Jongeren die de arbeidsmarkt moeten betreden tijdens een recessie, hebben het extra moeilijk. In Vlaanderen lopen laaggeschoolde jongeren dan het risico dat ze op jaarbasis minder uren werken (doordat ze vaker werkloos zijn) en een lager loon verdienen, zelfs tot twaalf jaar na het afstuderen. Hooggeschoolde jongeren zullen sneller een job onder hun niveau aannemen, tegen een lager loon, waar ze wellicht nog jaren in 'gevangen' zitten (Cockx & Ghirelli, 2015).

In dit hoofdstuk werpen we eerst een blik op de deelname van jongeren aan de arbeidsmarkt: hoeveel jongeren zijn aan het werk, hoe verloopt de overgang van school naar werk en in wat voor een type jobs komen ze terecht? Daarna komt het thema jeugdwerkloosheid aan bod. We vergelijken België en Vlaanderen in een internationale context en zoomen in op lokale Vlaamse cijfers. Een derde deel behandelt de nauw verwante problematiek van jongeren die niet aan het werk zijn, noch onderwijs of training volgen. In een volgend deel bekijken we enkele beleidsmaatregelen om de arbeidsmarktpositie van jongeren te verbeteren. Een laatste paragraaf gaat beknopt in op de mate van sociale bescherming van (werkloze) jongeren.

De meeste cijfers in deze bijdrage zijn gebaseerd op data van de 'European Labour Force Survey' (EU-LFS). Die enquête loopt sinds de jaren 1960 en peilt in 33 landen in Europa naar de arbeidsmarktpositie van personen ouder dan 15 jaar in private huishoudens. In België is de Algemene Directie Statistiek verantwoordelijk voor het uitvoeren en verwerken van die survey, onder de naam 'Enquête naar de Arbeidskrachten' (EAK). In dit hoofdstuk bakenen we jongeren af als de leeftijdsgroep tussen 15 en 24 jaar (tenzij anders vermeld), in lijn met internationale definities inzake werkgelegenheid en werkloosheid. In België zijn 'beroepsactieve jongeren' sinds de leerplichtverlenging tot 18 jaar in 1983 tussen 18 en 24 jaar oud. Door de sterk verschillende leeftijdsgrenzen binnen de EU en de toenemende nood aan 'benchmarking' ligt internationaal de focus op de groep tussen 15 en 24 jaar. Door de ontgroening en de nog steeds toenemende scolarisatie wordt de onderste leeftijdsgrens soms ook opgetrokken tot 20 jaar, bijvoorbeeld voor de doelstelling inzake de werkzaamheidsgraad van 20-64-jarigen in het kader van Europa 2020.

2. Jongeren aan het werk

2.1 Overgang van onderwijs naar werk en het belang van de eerste job

Steeds meer jongeren nemen deel aan het hoger onderwijs en stellen hun arbeidsmarktintrede uit, zo blijkt uit de evolutie van de activiteitsgraad. Die toont de mate waarin de bevolking actief is op de arbeidsmarkt door het aantal werkenden plus werkzoekenden (de beroepsbevolking) af te zetten tegenover de totale bevolking. In het begin van de jaren 1980 bood 45% van de Vlaamse jongeren van 15 tot 24 jaar zich aan op de arbeidsmarkt, in 2014 was dat nog 32% (Herremans, Vanderbiesen, Rober e.a., 2015).

Volgens de recentste data uit 2009 (op basis van een aparte module van de EU-LFS over de intrede van jongeren in de arbeidsmarkt) bedroeg de gemiddelde leeftijd van Belgische jongeren (15-34 jaar) die het formele onderwijs de voorbije vijf jaar verlieten 21,5 jaar. Laaggeschoolde jongeren verlieten het onderwijs gemiddeld op 18,5 jaar, middengeschoolde jongeren op 20,2 jaar en de hooggeschoolde jeugd was gemiddeld 23,3 jaar.[1] Gemiddeld vonden die jongeren hun eerste echte job 5,6 maanden na het verlaten van het formele onderwijs. Midden- en hooggeschoolde jongeren deden daar respectievelijk 5,5 en 5,3 maanden over, laaggeschoolde jongeren moesten gemiddeld 7,6 maanden wachten op hun eerste echte job.
De laatste editie van het schoolverlatersrapport (VDAB Studiedienst, 2015) toont dat 12,5% van de Vlaamse jongeren die in 2014 de schoolbanken verlieten, een jaar later nog werkloos was. Een harde kern van 4% had zelfs helemaal geen werkervaring opgedaan (bijvoorbeeld via een tijdelijk contract). 29,7% van de laaggeschoolden is een jaar na het verlaten van de school nog werkzoekend; bij de middengeschoolden is dat 12,7% en bij de hooggeschoolden 7,1%.
Het sociaal kapitaal van jongeren (vrienden, familie, kennissen) is belangrijk voor de overgang van onderwijs naar werk. Onderzoek van Verhaeghe, Van der Bracht en Van de Putte (2015) toont dat Vlaamse laag- en middengeschoolde jongeren (uit het zesde en zevende jaar technisch en beroepssecundair onderwijs) die meer mensen kennen in de arbeidersklasse, eerder de stap naar de arbeidsmarkt zetten dan dat ze verder studeren. Als die jongeren meer mensen kennen uit de hogere bediendenklasse, is de kans groter dat ze blijven studeren. Wanneer de stap naar de arbeidsmarkt is gezet, hebben jongeren die meer mensen uit de arbeidersklasse kennen, een grotere kans op werk, maar wanneer ze meer mensen kennen uit de lagere bediendenklassen, verlagen hun kansen op werk.

De eerste baan waarin jongeren terechtkomen, bepaalt de mate waarin ze bijleren, zo bleek uit een vorige editie van het *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting*. Hoogopgeleide jongeren geven vaker aan dat ze iets bijleren tijdens hun eerste baan dan laagopgeleide jongeren. Ze geven ook vaker aan dat die nieuwe vaardigheden inzetbaar zijn in andere soorten jobs (Van Trier, 2010). Ook de jobkarakteristieken van de eerste baan zijn belangrijk: wie zijn carrière start in een 'actieve baan' (met een hoge werkdruk en

veel regelmogelijkheden), kan meer en ruimer bijleren dan wie start in een passieve of stresserende job. Hooggeschoolde jongeren hebben een grotere kans op dergelijke actieve banen, terwijl laaggeschoolde jongeren eerder terechtkomen in 'hogestress-jobs' (met een hoge werkdruk en weinig regelmogelijkheden) of 'passieve jobs' (lage werkdruk en lage regelmogelijkheden). De mate waarin het onderwijsdiploma beter of slechter aansluit bij de eerste baan, is ook van belang: ondergeschoolde jongeren blijken meer bij te leren dan overgeschoolde jongeren (Van Trier, 2010).

Werk biedt de beste bescherming tegen armoede. Jongeren die werken, doen dat echter vaak in deeltijdse jobs (vaak onvrijwillig omdat ze geen fulltime job kunnen vinden) of via tijdelijke contracten (Eurostat, 2015e). In Vlaanderen is onvrijwillig deeltijds werken een vrij beperkt fenomeen: in 2013 bedroeg het aandeel ondertewerkgestelde[2] jongeren 11,0%, al is er sprake van een toename sinds 2007 (toen 7,4%). Het EU28-gemiddelde kwam uit op 13,0% in 2013, met uitschieters in Spanje (25,0%), Zweden (21,6%) en het Verenigd Koninkrijk (19,9%). Jongeren die onvrijwillig werken via tijdelijke contracten[3] vormen in Vlaanderen een grotere groep (17,0% in 2013) in vergelijking met het gemiddelde in Europa (13,6% op basis van de 19 landen waarvan data beschikbaar zijn), al valt dat aandeel in het niet in vergelijking met Spanje, Polen en Portugal (allemaal boven 40%).

Tijdelijke contracten kunnen dienen als opstap naar de arbeidsmarkt, al is dat niet onomstotelijk (Cockx & Picchio, 2012). Het kan immers gaan om jobs op de secundaire arbeidsmarkt, met een lage jobkwaliteit en lage verloning. Afhankelijk van de samenstelling van het huishouden kan deeltijds of tijdelijk werk het risico op armoede verhogen (Debels, 2008). De keerzijde van onderbroken carrières door tijdelijke contracten is dat jongeren er minder goed in slagen om pensioenrechten op te bouwen (SPC, 2015).

2.2 De werkzaamheidsgraad van jongeren daalt

Steeds minder jongeren vinden de weg naar werk. In België daalde de werkzaamheidsgraad van jongeren tussen 2008 en 2014 van 27,4% tot 23,2% (zie figuur 1). In Vlaanderen daalde die van 31,7% tot 27,0%, in Wallonië van 22,3% tot 19,0% en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van 21,0% tot 15,9%. De werkzaamheidsgraad wordt berekend door het aantal werkende jongeren (15-24 jaar) te delen door de totale bevolking van 15-24 jaar. Werkend zijn diegenen die in de referentieweek minstens één uur betaalde arbeid verrichten (volgens de definitie van de International Labour Organisation (ILO)). Jonge mannen zijn iets vaker aan het werk dan jonge vrouwen: de werkzaamheidsgraad van jonge mannen in België bedroeg in 2014 24,5% en die van jonge vrouwen 21,8%. In België als geheel was de daling van de werkzaamheidsgraad tussen 2008 en 2014 bij jonge mannen (van 29,7% tot 24,5%) meer uitgesproken dan bij jonge vrouwen (van 25,0% tot 21,8%).

Figuur 1 – Werkzaamheidsgraad, jongeren 15-24 jaar, België & gewesten, 2008-2014.

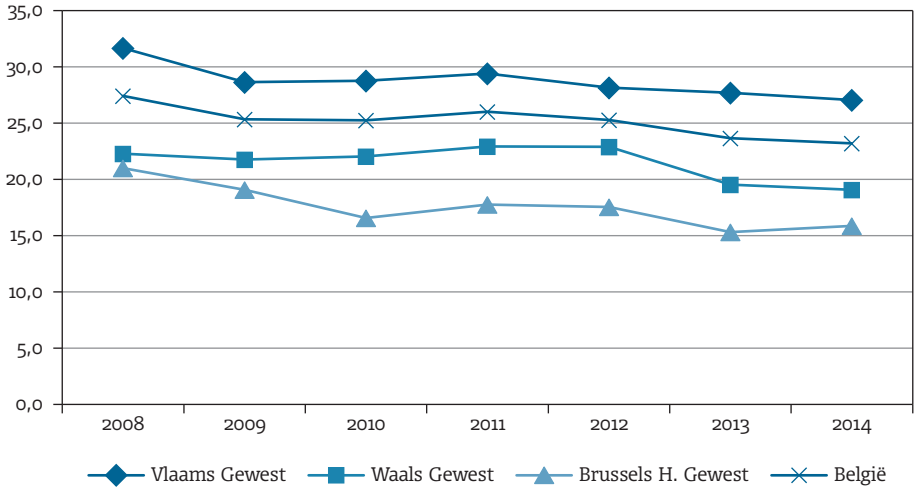

Bron: EU-LFS.

Dat de werkzaamheidsgraad relatief laag is, komt doordat nog studerende jongeren worden meegeteld in de berekening. In België hebben, in vergelijking met landen zoals Nederland, minder studenten een job tijdens hun studies. Wanneer men de nog studerende jongeren buiten beschouwing laat, bedraagt de werkzaamheidsgraad van jongeren in België 65,3% in 2014 (tegenover 72,0% in 2008). In Vlaanderen is dat 73,8%, in het Waalse Gewest 55,4% en in Brussel 47,9%. De achteruitgang van de werkzaamheidsgraad (exclusief studenten) was het sterkst voor de laaggeschoolde jongeren: in België daalde die van 50,5% in 2008 tot 33,9% in 2014. Vooral in Vlaanderen ging die groep erop achteruit (-13,1 procentpunten). Ook de werkzaamheidsgraad van midden- en hooggeschoolde jongeren daalde, met uitzondering van de hooggeschoolde jongeren in Brussel (hun werkzaamheidsgraad bleef nagenoeg stabiel).

In Europese context (op basis van de beschikbare cijfers voor 2013) neemt België een matige positie in wat de werkzaamheidsgraad van jongeren (15-24 jaar, exclusief studenten) betreft; het Vlaams Gewest scoort beter. In Griekenland (34,5%), Kroatië (40,8%) en Italië (41,8%) is de werkzaamheidsgraad van jongeren het laagst, in Nederland (78,0%), Malta (81,2%) en Oostenrijk (83,9%) het hoogst. Tussen 2008 en 2013 nam de werkzaamheidsgraad van jongeren exclusief studenten in alle lidstaten af, vooral in landen die het hardst getroffen zijn door de financieel-economische crisis van 2008, zoals Griekenland (-29,5 ppt), Cyprus (-25,4 ppt) en Portugal (-19,7 ppt). In ons land daalde die met 6,8 procentpunten tussen 2008 en 2013 (-6,7 ppt tussen 2008 en 2014). Vooral de werkzaamheidsgraad van laaggeschoolde jongeren ging achteruit (met uitzondering van Tsjechië, Roemenië en Slovakije).

Figuur 2 – Werkzaamheidsgraad, jongeren 15-24 jaar, exclusief studenten, EU*, 2013.

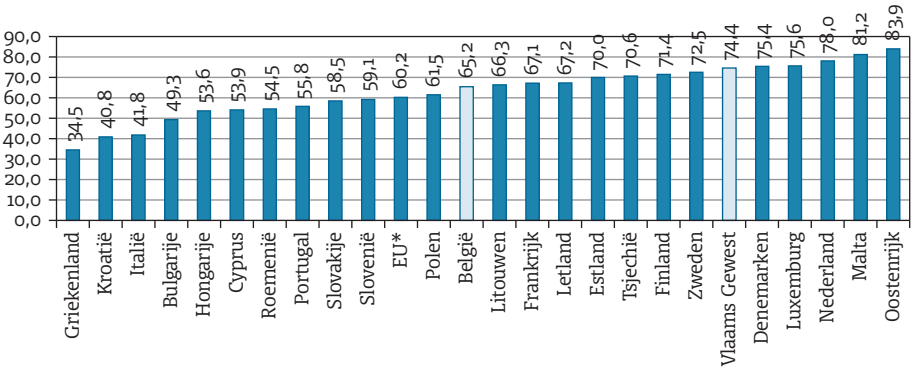

*: Geen cijfers beschikbaar voor Duitsland, Ierland, Spanje en het Verenigd Koninkrijk.

Bron: EU-LFS.

3. Jeugdwerkloosheid, een urgent probleem

Onder invloed van de crisis kwam het thema jeugdwerkloosheid opnieuw onder de aandacht. Werkloosheid verlaagt niet alleen het individuele welzijn (zoals stress, depressies of een verlaagd zelfvertrouwen), maar heeft ook een sociale impact (zoals een toename van de criminaliteit) (Bell & Blanchflower, 2011). Werkloze jongeren ervaren nadelige effecten in hun hele verdere loopbaan: jeugdwerkloosheid vergroot de kans op toekomstige werkloosheid en leidt tot een lager toekomstig loon. Hoe langer de periode van jeugdwerkloosheid duurt, hoe groter die negatieve gevolgen zijn (Bell & Blanchflower, 2011). Bovendien wordt het voor werkloze jongeren (17-25 jaar), naarmate de periode van werkloosheid langer duurt, steeds moeilijker om eruit te geraken (Federal Planning Bureau, 2015). Die zogenaamde 'littekeneffecten' vroeg in de carrière maken van jongerenwerkloosheid een grote maatschappelijke kost. In deze paragraaf bekijken we eerst de werkloosheidscijfers op basis van surveygegevens (op basis van de EU-LFS) om België en Vlaanderen in Europees perspectief te plaatsen. Daarna focussen we op Vlaamse en lokale werkloosheidscijfers aan de hand van administratieve data van de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding (VDAB).

> Werkloze jongeren ervaren nadelige effecten in hun hele verdere loopbaan.

3.1 België, een middenmoter in Europa

Over een periode van tien jaar beschouwd, daalde de jeugdwerkloosheid in de Europese Unie sinds 2004, maar de crisis maakte hier een abrupt einde aan. In 2013 werd het

hoogste niveau van de voorbije tien jaar geregistreerd (23,6% in de EU28), al lijkt er in 2014 sprake van een verbetering (22,2%), een vaststelling die ook geldt voor België. De jeugdwerkloosheidsgraad meet het aantal werkloze jongeren (15-24 jaar) tegenover de beroepsbevolking (werkenden + werklozen) van diezelfde leeftijdsgroep. Volgens de ILO-definitie zijn werklozen de niet-werkenden die de afgelopen vier weken actief naar werk gezocht hebben en onmiddellijk beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt (= binnen de twee weken een nieuwe job kunnen beginnen), samen met de niet-werkenden die een job hebben gevonden die binnen de drie maanden begint.

In België ligt, zoals in de meeste Europese landen, de jeugdwerkloosheid al jaren hoger dan de werkloosheidsgraad van oudere leeftijdsgroepen (23,2% tegenover 8,6% bij de bevolking 15-64 jaar). De hoge jeugdwerkloosheid is onder meer te verklaren doordat die ook de nieuwe instroom van schoolverlaters omvat die zich voor het eerst aanbieden op de arbeidsmarkt. Bovendien werken jongeren vaak met tijdelijke contracten die een minder stabiele tewerkstelling bieden. De jeugdwerkloosheid ligt hierdoor niet enkel op een hoger niveau, maar kent eveneens een grotere dynamiek van in- en uitstroom (Herremans, Vanderbiesen, Rober e.a., 2015). Jeugdwerkloosheid hangt ook nauw samen met de conjunctuur. Bij een heropleving van de economie kunnen jongeren het snelst aan de slag, maar bij een neerwaartse economie verliezen zij sneller hun job (Bell & Blanchflower, 2011). Vooral laaggeschoolde jongeren hebben het moeilijker op de arbeidsmarkt (zie verder). De Europese Commissie (2015a) vraagt in haar landenspecifieke aanbevelingen aan België dan ook expliciet om de tekorten aan vaardigheden en discrepanties tussen aangeboden en gevraagde vaardigheden op de arbeidsmarkt aan te pakken.

De economische crisis zorgde voor een toename van de jeugdwerkloosheid tussen 2008 en 2010: in België van 18,0% tot 22,4% en in Vlaanderen van 10,5% tot 15,6% (zie figuur 3). De data van na 2010 zijn niet helemaal vergelijkbaar met die van voor 2010 door een wijziging in de definitie, waardoor de werkloosheidsgraad op een lager niveau kwam te liggen. Tussen 2011 en 2013 was er echter een verdere toename van de jongerenwerkloosheid: van 18,7% tot 23,7% in België en van 12,7% tot 16,6% in Vlaanderen. In 2014 is er sprake van stabilisatie op dit hoge niveau: de jeugdwerkloosheidsgraad bedroeg 23,2% in België, 16,1% in Vlaanderen, 32,1% in Wallonië en 39,5% in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Jeugdwerkloosheid is dus voornamelijk een issue in het Waals en Brussels Hoofdstedelijk Gewest, maar ook in Vlaanderen zijn vier keer meer jongeren werkloos dan oudere leeftijdsgroepen: de werkloosheidsgraad van 25-49-jarigen in Vlaanderen bedroeg 4,4% en die van 50-plussers 3,4% in 2014. Volgens recentere kwartaalgegevens is de jeugdwerkloosheidsgraad in het eerste kwartaal van 2015 in alle gewesten gedaald ten opzichte van het eerste kwartaal van 2014 (ADSEI, 2015). Voornamelijk Brussel noteerde een spectaculaire afname van het aantal jonge werklozen, dat (volgens administratieve data) op het laagste peil staat sinds 1992 (Actiris, 2015).

Figuur 3 – Werkloosheidsgraad, jongeren 15-24 jaar, België & gewesten, 2008-2014.

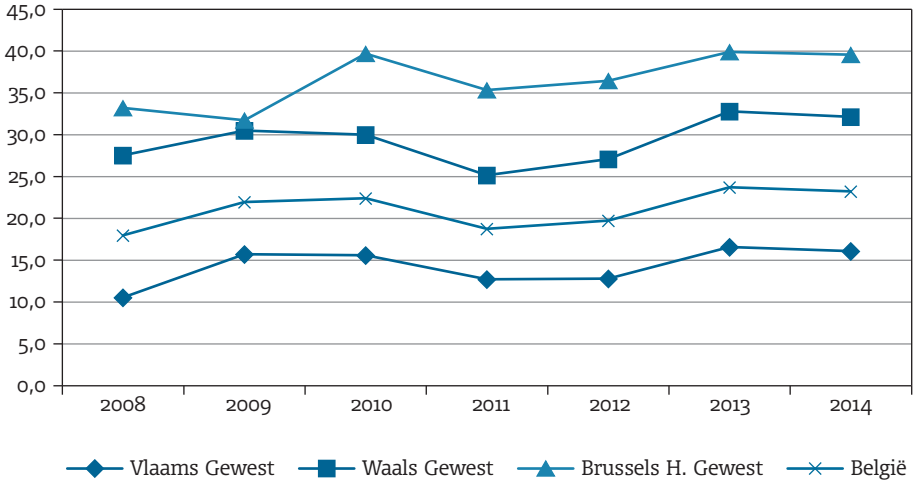

NB: Breuk in tijdreeks tussen 2010 en 2011 door een gewijzigde definitie. Werklozen die niet naar werk zochten tijdens de referentiemaand, verschuiven vanaf 2011 naar de inactieven.

Bron: EU-LFS.

Men kan rekening houden met het feit dat veel jongeren tussen 15 en 24 jaar nog studeren, door het aandeel jonge werklozen af te zetten tegenover de totale bevolking van de leeftijdsgroep 15-24 jaar (= beroepsbevolking plus inactieve jongeren). Die zogenaamde 'jeugdwerkloosheidsratio' bedroeg 7,0% in België in 2014. Ook hier is een toename tussen 2011 en 2014 zichtbaar (+ 1 ppt).

Figuur 4 toont de jeugdwerkloosheidsgraad naar geslacht en opleiding in 2014. In België als geheel zijn iets meer jonge mannen dan jonge vrouwen werkloos, in Vlaanderen is dat verschil verwaarloosbaar. Er gaapt een grote kloof tussen de werkloosheidsgraad van laaggeschoolde en hooggeschoolde jongeren (23,1 ppt in België). In Wallonië is de werkloosheidsgraad van laaggeschoolde jongeren het hoogst. Ook een vierde van de hooggeschoolde jongeren is er werkloos, maar hun werkloosheidsgraad is lager dan de totale jongerenwerkloosheid in Wallonië. Een recente analyse door het Federaal Planbureau bevestigt het belang van een diploma: de kans dat een jongere uit de werkloosheid stroomt, is groter wanneer hij/zij een diploma hoger onderwijs kan voorleggen. Het belang van een diploma nam zelfs toe: in 2002-2007 hadden bachelors een grotere kans om uit de werkloosheid te stromen en in 2009-2014 was die kans groter voor masters (wellicht te wijten aan het fenomeen van overeducatie, waarbij hogergeschoolden de lagergeschoolden verdringen) (Federal Planning Bureau, 2015). Ook jongeren met een migratieachtergrond hebben het moeilijk op de arbeidsmarkt. In België bedroeg in 2014 de jeugdwerkloosheidsgraad van jongeren geboren in een land buiten de EU28 43,6% en die van jongeren geboren in een EU28-lidstaat 28,8%, terwijl die van jongeren geboren in België 21,6% bedroeg. Een derde van de bevolking met een niet-EU-herkomst in

België is jonger dan 18 jaar en zal binnen de komende twee decennia de arbeidsleeftijd bereiken (Djait, 2015). De werkloosheid onder de tweede generatie migrantenjongeren met een niet-EU-herkomst is bovendien hoger dan onder de eerste generatie migrantenjongeren. Ons land staat dan ook de grote uitdaging te wachten om die jongeren toekomstperspectieven te bieden.

Figuur 4 – Werkloosheidsgraad, jongeren 15-24 jaar, naar geslacht en opleiding, België, Vlaanderen en Wallonië, 2014.

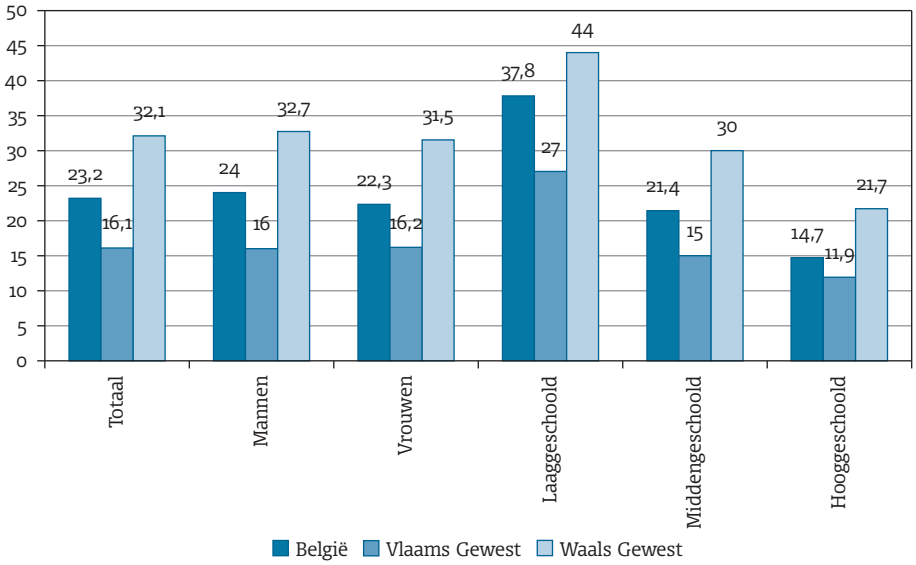

Bron: EU-LFS.

In de hele Europese Unie waren in 2014 meer dan 5 miljoen jongeren werkloos, de jeugdwerkloosheidsgraad bedroeg 21,9%. Ons land scoort met 23,2% boven het Europese gemiddelde (zie figuur 5). Het Vlaams Gewest presteert beter, maar moet toch een aantal landen aan zich vooraf laten gaan. Duitsland (7,7%) en Oostenrijk (10,3%) kennen de laagste jeugdwerkloosheidsgraden, in Griekenland en Spanje is meer dan een op de twee jongeren werkloos.

De crisis heeft een zware tol geëist van de jongeren. Terwijl hun werkloosheidsgraad in 2008 in de EU28 nog op een vrij laag niveau lag (15,6%), bereikte die in 2013 een piek met 23,5%. In 2014 ligt het cijfer opnieuw iets lager. In vergelijking met 2008 is de jeugdwerkloosheid in alle lidstaten toegenomen, behalve in Duitsland (waar ze daalde van 10,6% naar 7,7%), Litouwen (van 29,6% in 2009 tot 19,3% in 2014) en Malta (waar ze stabiel bleef). Zoals gezegd, nam in België de jeugdwerkloosheid toe. Italië (+ 21,5 ppt), Kroatië (+ 21,8 ppt), Cyprus (+ 26,9 ppt), Spanje (+ 28,7 ppt) en Griekenland (+ 30,5 ppt) waren de grootste slachtoffers van de crisis.

Figuur 5 – Werkloosheidsgraad, jongeren 15-24 jaar, EU28, 2008-2014.

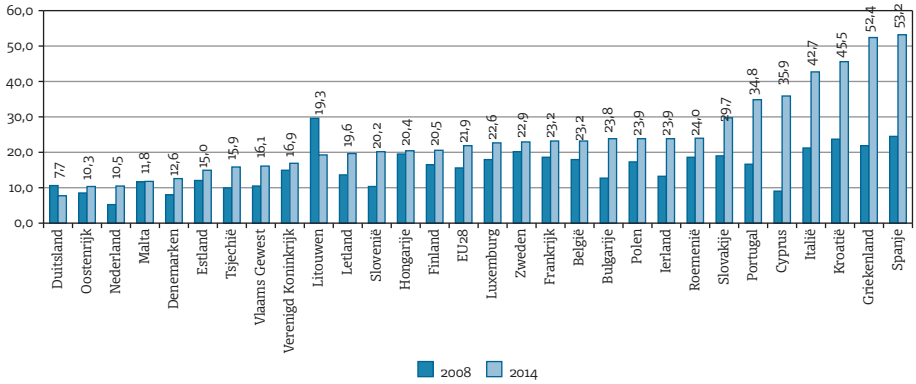

NB: Landen gerangschikt op jeugdwerkloosheidsgraad 2014 (gedrukte percentages). Litouwen: cijfer 2008 is onbetrouwbaar, we rapporteren het cijfer voor 2009. Er werd geen rekening gehouden met breuken in de tijdreeksen, zoals in België, waar het cijfer van 2014 niet vergelijkbaar is met het cijfer van 2008 vanwege een gewijzigde definitie.

Bron: EU-LFS.

In de meeste lidstaten zijn meer jonge mannen dan jonge vrouwen getroffen. Daarnaast betaalden vooral laaggeschoolde jongeren een hoge prijs voor de crisis, al zijn er lidstaten (zoals Finland, Luxemburg en Oostenrijk) waar de middengeschoolde jongeren sterker achteruitgingen. In Roemenië, Slovakije en Tsjechië verbeterde de positie van de laaggeschoolden en steeg de werkloosheidsgraad van de midden- en hoogopgeleide jongeren, waarbij in de eerste twee landen de hoogopgeleiden het zelfs slechter afbrachten dan de middengeschoolde groep.[4] Duitsland is het enige land waar de werkloosheidsgraad voor de drie groepen afnam. In de gehele EU28 nam tussen 2008 en 2014 de werkloosheidsgraad van laaggeschoolde jongeren toe van 21,3% tot 29,8%, bij de middengeschoolde jongeren was dat van 13,0% tot 19,7% en bij de hooggeschoolde jongeren van 11,7% tot 16,4%. Hoewel de werkloosheidsgraad van hooggeschoolde jongeren dus het laagst ligt, werden ook zij niet gespaard tijdens de crisis, vooral door een mismatch tussen jobs en de vaardigheden van jongeren (SPC, 2015) en door het feit dat zij in competitie moeten treden met meer ervaren werklozen (Eurofound, 2012).

De langdurige werkloosheidsgraad van jongeren, die begin jaren 2000 nog daalde, is ook toegenomen sinds de crisis. Terwijl in 2008 3,5% van de jongeren langer dan een jaar werkloos was in de EU28, was dat in 2014 al 7,7%. In België lag de langdurige werkloosheid bij jongeren in 2008 hoger dan gemiddeld in de Europese Unie (4,9%) en die nam verder toe tot 8,0% in 2014. In Denemarken, Zweden en Oostenrijk is ongeveer een op de honderd jongeren langdurig werkloos. Het zijn opnieuw de Zuid-Europese lidstaten waar het grootste aandeel langdurig werkloze jongeren wordt opgetekend: Spanje (21,5%), Kroatië (22,6%), Italië (25,1%) en Griekenland (31,5%). Landen met een hoge langdurige werkloosheidsgraad voor jongeren hebben doorgaans ook hoge langdurige werkloosheidscijfers voor de andere leeftijdsgroepen, maar over de hele EU is de

langdurige werkloosheidsgraad van jongeren hoger dan voor de overige bevolking (SPC, 2015). Naarmate jongeren langer werkloos zijn, wordt het vinden van een job moeilijker en dreigt het risico op volledige terugtrekking uit de arbeidsmarkt (Sourbron & Herremans, 2013).

3.2 Werkloosheid in de Vlaamse steden

Om een idee te krijgen van de omvang van de jeugdwerkloosheid in de Vlaamse provincies en centrumsteden kunnen we een beroep doen op de werkloosheidscijfers van de VDAB. Die wijken af van de surveydata van de 'Labor Force Survey' omdat het gaat om administratieve data waarbij een andere definitie van werkloosheid wordt gehanteerd. De VDAB registreert het aantal niet-werkende werkzoekenden (NWWZ), dat zijn personen die zich als werkzoekende inschrijven en die kunnen al dan niet gerechtigd zijn op een werkloosheidsuitkering.[5]

De langdurige werkloosheid bij jongeren in België nam in 2014 toe tot 8%.

Volgens de laatst beschikbare cijfers telde Vlaanderen in september 2015 54.764 NWWZ's jonger dan 25 jaar, een daling met 4,5% tegenover september 2014 (VDAB, 2015a). Ze vertegenwoordigden daarmee 23,0% van alle NWWZ's in september 2015 (237.736, waarmee het totale aantal NWWZ's 1,8% lager ligt ten opzichte van een jaar eerder). In wat volgt, baseren we ons op gemiddelde cijfers voor heel 2014.
Gemiddeld telde Vlaanderen in 2014 48.284 jonge NWWZ's tot en met 24 jaar (met inbegrip van een groep jonger dan 18 jaar). Dat is 20,7% van de totale NWWZ-populatie in Vlaanderen (233.349 personen). 126.201 NWWZ's (54,1%) waren tussen 25 en 49 jaar en 58.864 (25,2%) waren ouder dan 50 jaar. 42,2% van de jonge NWWZ's was vrouw, 57,8% was man. Het grootste aandeel jonge NWWZ's was laaggeschoold (45,1%), 40,3% was middengeschoold en 14,6% was hooggeschoold. Volgens de VDAB (2015b) is het zorgwekkend dat bijna 40% van de jonge werkzoekenden 'ongekwalificeerd' of 'zeer laaggeschoold' is. Een eerste subgroep heeft hoogstens lager onderwijs of de eerste graad van het secundair onderwijs voltooid, een tweede, grotere subgroep heeft enkel de tweede graad van het secundair onderwijs voltooid en een kleine restgroep heeft de leertijd of het deeltijds beroepssecundair doorlopen. Naar werkloosheidsduur is 74,0% van de jonge NWWZ's minder dan een jaar werkzoekend, 16,1% is tussen één en twee jaar werkzoekend en 9,9% is langer dan twee jaar werkloos. Van de 4.773 jongeren die langer dan twee jaar werkloos waren, was de meerderheid (72,1%) laaggeschoold. 80,7% van de jonge NWWZ's in 2014 had een huidige of vorige nationaliteit van de EU28 of EVA-landen[6], 19,3% had een huidige of vorige nationaliteit van daarbuiten. Op jaarbasis waren er in 2014 1,7% minder jonge NWWZ's dan in 2013, een afname die ongeveer

even groot is bij de mannen als bij de vrouwen. Bij de laaggeschoolde jongeren nam het aandeel af (-7,7%), terwijl het aandeel midden- en hooggeschoolde NWWZ's toenam tegenover 2013, respectievelijk met 3,8% en 3,5%. Ook bij de jonge NWWZ's met een huidige of vorige nationaliteit van buiten de EU28 of EVA-landen was er een daling op jaarbasis (-7,4%), terwijl het aandeel met een huidige of vorige nationaliteit van de EU28 of EVA-landen stabiel bleef (-0,3%). Zorgwekkend is het feit dat het aandeel jonge NWWZ's dat minder dan een jaar (-3,0%) en het aandeel dat tussen één en twee jaar werkloos is (-2,0%), afnam, terwijl het aandeel dat langer dan twee jaar werkloos is, toenam (met 9,2% op jaarbasis).

Het aandeel jonge NWWZ's in 2014 is het hoogst in de provincies Antwerpen (31,8%) en Oost-Vlaanderen (23,5%) (zie tabel 1), maar als men het aandeel jonge NWWZ's tegenover de totale NWWZ-populatie (van alle leeftijden) per provincie afzet, dan liggen de aandelen hoger in Limburg (21,4%) en Oost-Vlaanderen (21,3%). Antwerpen (12,5%) en Gent (6,2%) zijn de centrumsteden met de hoogste aandelen NWWZ-jongeren, Roeselare en Turnhout (beide 1%) tellen de laagste. Zetten we de jonge NWWZ's per centrumstad af tegenover het totale aantal NWWZ's in elke centrumstad, dan ontstaat een ander beeld: centrumsteden met de hoogste aandelen jonge NWWZ's zijn dan Roeselare (22,3%) en Brugge (23,5%), terwijl Antwerpen nu het laagste aandeel (16,3%) telt.

Tabel 1 – Aantal en percentage niet-werkende werkzoekende jongeren (t.e.m. 24 jaar) en aandeel NWWZ-jongeren ten opzichte van het totale aantal NWWZ's, Vlaams Gewest, provincies en centrumsteden, jaargemiddelden 2014.

	NWWZ (t.e.m. 24 jaar) (N)	NWWZ (%)	% NWWZ-jongeren in totaal NWWZ
Vlaams Gewest	48.283	100,0	20,7
Antwerpen (provincie)	15.336	31,8	19,1
Limburg	7.135	14,8	21,4
Oost-Vlaanderen	11.346	23,5	21,3
Vlaams-Brabant	6.452	13,4	20,2
West-Vlaanderen	8.017	16,6	23,2
Aalst	673	1,4	19,3
Antwerpen	6.059	12,5	16,8
Brugge	897	1,9	23,5
Genk	806	1,7	22,1
Gent	2.991	6,2	19,0
Hasselt	603	1,2	18,6
Kortrijk	587	1,2	21,2
Leuven	632	1,3	18,0
Mechelen	760	1,6	20,0
Oostende	688	1,4	18,4
Roeselare	485	1,0	24,5
Sint-Niklaas	703	1,5	22,3
Turnhout	501	1,0	19,4

Bron: Arvastat, VDAB Studiedienst.

4. Jongeren die noch een opleiding volgen, noch werken

De crisis had dus een grote impact op de arbeidsmarkt en vooral jonge mensen met weinig ervaring werden hard getroffen. Een deel van hen kan men omschrijven als 'NEET': 'not in education, employment or training'. NEET-jongeren zijn jongeren (15-24 jaar) die noch (formeel of informeel) onderwijs of een opleiding volgden in de vier weken voorafgaand aan de LFS-survey, noch aan het werk (dus werkloos of inactief) zijn. Het kan gaan om jongeren die de school vroegtijdig hebben verlaten, maar geen werk vinden, jongeren (voornamelijk vrouwen) die zorgtaken opnemen, pas afgestudeerden die een pauze inlassen vooraleer ze starten met werken, jongeren die bewust kiezen om te reizen of hun hobby uit te oefenen of jongeren die werkloos worden tussen twee contracten in (European Commission, DG Employment, Social Affairs and Inclusion, 2010; Eurofound, 2012). Die jongeren zijn vaak afgesloten van de arbeidsmarkt en zullen het moeilijker hebben om een job te vinden (Eurostat, 2015e). Hun armoederisico is hoger dan dat van andere jongeren (Carcillo, Fernàndez, Königs e.a., 2015). De omvang van die groep verminderen, behoort dan ook tot een van de prioriteiten van de EU.

In 2014 was 12,0% van de jongeren in België en 9,8% in Vlaanderen een NEET-jongere. In het Waals en Brussels Hoofdstedelijk Gewest was dat respectievelijk 14,7% en 15,8%. In de hele Europese Unie gaat het om 12,4% of ongeveer 7 miljoen jongeren (zie figuur 6). Nederland, Denemarken en Luxemburg telden de laagste aandelen NEET-jongeren, in Bulgarije en Italië behoorde meer dan een vierde van de jongeren tot die groep. Terwijl dat aandeel daalde in de jaren voor de financieel-economische crisis, nam het daarna toe (Eurostat, 2015e). In de EU28 steeg het met 1,5 procentpunten: van 10,9% in 2008 tot 12,4% in 2014. In landen als Roemenië, Italië, Cyprus, Griekenland en Kroatië is er sprake van een toename met meer dan vijf procentpunten. Enkel Duitsland noteerde een lichte afname (met 2 procentpunten). In enkele landen bleef dat aandeel stabiel (Verenigd Koninkrijk, Luxemburg, Ierland, Letland, Oostenrijk en Frankrijk). In België was er sprake van een toename met 1,9 procentpunten (van 10,1% in 2008 tot 12,0% in 2014), in Vlaanderen was de toename groter met 3,5 procentpunten (van 6,3% tot 9,8%).

Er kan onderscheid gemaakt worden naar NEET-jongeren die werkloos zijn of die inactief zijn. In de hele Europese Unie is 6,4% van de NEET's werkloos en 6,0% is inactief (zie figuur 7). Ook in België zijn beide groepen ongeveer even groot (5,9% en 6,2%). In een elftal lidstaten ligt het aandeel werkloze NEET's hoger dan het aandeel inactieve NEET's; in een twaalftal lidstaten geldt het omgekeerde. De toename van het aandeel NEET's sinds de crisis wordt vooral gestuwd door een toename van het aandeel werkloze NEET's, terwijl het aandeel inactieve NEET's veeleer stabiel bleef. In alle landen is het aandeel jongeren dat wel zou willen werken, hoger dan het aandeel NEET's dat verkiest om niet te werken. In de EU28 wil 9,1% werken, 3,4% is niet op zoek naar werk. In België is dat respectievelijk 7,6% en 4,5%. Jongeren die aangeven dat ze wel beschikbaar zijn voor werk, maar niet naar werk zoeken, doen dat in een minderheid van de gevallen omdat ze zorgverantwoordelijkheden voor familieleden opnemen,

maar meestal geloven ze dat ze geen werk zullen vinden (Eurofound, 2012). Inzicht in de samenstelling van de NEET-jongeren is relevant om het beleid af te stemmen. Is de meerderheid werkloos, dan is er meer baat bij een actief arbeidsmarktbeleid (bijvoorbeeld via begeleiding, jobmatching, ...). Is de meerderheid inactief, dan moet de vraag gesteld worden naar de achterliggende redenen. Gaat het om jongeren die recht hebben op invaliditeitsuitkeringen, betreft het eenoudergezinnen, ...? In dat geval zijn outreachmaatregelen (waarbij actief naar hen op zoek wordt gegaan) wellicht meer aangewezen (Bussi, 2014).

Figuur 6 – Aandeel jongeren (15-24 jaar) dat noch onderwijs of een opleiding volgt, noch aan het werk is, EU28, 2008-2014.

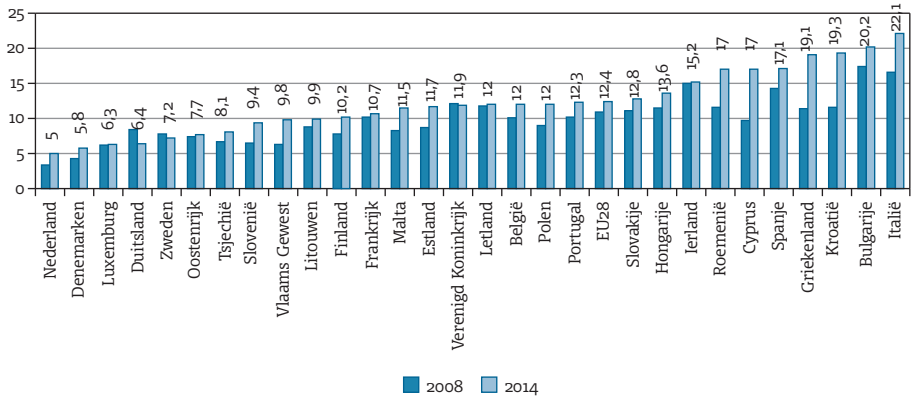

Bron: EU-LFS.

Figuur 7 – Aandeel jongeren (15-24 jaar) dat noch onderwijs of een opleiding volgt, noch aan het werk is, naar status, EU28, 2014.

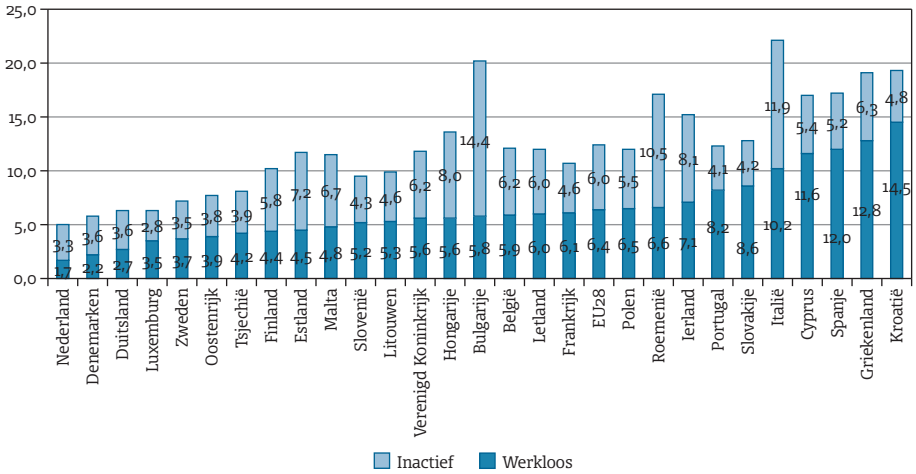

Bron: EU-LFS.

Europees onderzoek leert ons dat de groep NEET's voornamelijk bestaat uit vrouwen (waarschijnlijk omdat zij vaker zorgtaken opnemen), laaggeschoolden, migranten, alleenstaande ouders (vaak te wijten aan de zorg voor de kinderen en een gebrek aan parttime banen of kinderopvang) en personen met een slechte gezondheid (Carcillo, Fernàndez, Königs e.a., 2015; Chzhen & Richardson, 2012). De meerderheid van de NEET's woont in een huishouden met nog minstens een volwassene. In de noordelijke lidstaten, waar jongeren al vroeg alleen gaan wonen, zijn zij het vaakst op zichzelf aangewezen, wat hun armoederisico verhoogt (Carcillo e.a., 2015). Ook jongeren die wonen in een landelijk gebied of kleine stad, jongeren uit gezinnen met een laag inkomen, jongeren van wie de ouders werkloos of laagopgeleid zijn en jongeren met gescheiden ouders hebben een grotere kans om te behoren tot de NEET-groep (Eurofound, 2012).
In België zijn meer mannen (12,6%) dan vrouwen (11,5%) een NEET-jongere; in Vlaanderen zijn beide groepen ongeveer even groot: 9,9% mannen tegenover 9,6% vrouwen. Van de 12,0% NEET's in België is 6,6% midden- tot hoogopgeleid (minstens hoger secundair onderwijs), terwijl 5,4% laaggeschoold is (maximaal lager secundair onderwijs).[7] In België is de kloof tussen in het buitenland geboren jongeren en autochtone jongeren bijzonder groot: 20,1% van de buiten de EU28 geboren jongeren en 16,9% van de in de EU28 geboren jongeren zijn NEET, terwijl 11,2% van de in België geboren jongeren een NEET is. Die kloof is bijna nergens in Europa zo groot (met uitzondering van Spanje, Griekenland en Slovenië).

Net als werkloosheid gaat een NEET-status gepaard met negatieve gevolgen, zowel voor de jongere zelf (littekeneffecten op het vlak van toekomstige werkloosheid en lagere lonen, zie eerder, psychologisch onwelbevinden, eenzaamheid en mogelijk risicovol gedrag), als op het vlak van de economische en sociale kost voor de samenleving als geheel. Zo vertonen NEET-jongeren in de EU een lagere mate van sociaal en politiek engagement en een lagere mate van vertrouwen, zodat ze niet enkel vervreemd zijn van de arbeidsmarkt of het onderwijs, maar van de samenleving als geheel (Eurofound, 2012).

5. Beleidsmaatregelen om de arbeidsmarktpositie van jongeren te verstevigen

Dit hoofdstuk toont aan dat jongeren moeilijkheden ondervinden om een plek op de arbeidsmarkt te veroveren en dat geldt des te meer voor ongekwalificeerde of laaggeschoolde jongeren en voor jongeren met een migratieachtergrond.
Er bestaat een arsenaal van maatregelen om de arbeidsmarktpositie van jongeren te versterken, zoals de preventie van vroegtijdig schoolverlaten, het versterken van de inzetbaarheid (bijvoorbeeld via coaching, stages, werkplekleren, bij- en omscholingsprogramma's, ...), loonkostsubsidies waarbij werkgevers gedurende een beperkte tijd een verlaagde loonkost betalen wanneer ze een (laaggeschoolde) jongere aanwerven, enzovoort. Het is echter moeilijk om te oordelen welke maatregelen effectief slagen

in hun opzet; vaak ontbreken evaluatiestudies of spreken meta-analyses elkaar tegen (zie onder andere Eurofound, 2012; Carcillo, Fernàndez, Königs e.a., 2015; O'Reilly, Eichhorst, Gábos e.a., 2015; González Carreras, Kirchner Sala & Speckesser, 2015 voor enkele conclusies over maatregelen in verschillende landen). Een belangrijke afweging die gemaakt zou moeten worden, is dat maatregelen gericht op het aan het werk krijgen van jongeren niet alleen effect hebben op korte termijn (bijvoorbeeld een tijdelijke tewerkstelling), maar dat ze ook gunstig zijn voor de langere termijn (met betrekking tot de duurzaamheid van de tewerkstelling of het verhogen van de toekomstige inzetbaarheid).

In september 2015 bereikten de sociale partners een langverwacht akkoord over het Banenpact[8], om de werkgelegenheidsmaatregelen te hervormen. Een eerste luik betreft het doelgroepenbeleid. Hierin wordt beslist hoe Vlaanderen de voorheen federale middelen van het doelgroepenbeleid, die werden overgeheveld in het kader van de zesde staatshervorming, zal aanwenden. Een van de maatregelen is een loonkostverlaging voor laag- en middengeschoolde jongeren jonger dan 25 jaar met een laag loon. Daarnaast zijn er loonkostverminderingen voorzien voor 55-plussers en personen met een arbeidshandicap. Ook pleiten de sociale partners voor aanwervingssteun voor werkgevers die langdurig werklozen tussen 25 en 55 jaar aanwerven. Een tweede luik betreft kwalitatieve maatregelen om kwetsbare groepen te versterken, zoals tijdelijke werkervaring, artikel 60 §7 en artikel 61 en loopbaanondersteuning. Ten slotte zullen de sociale partners in het voorjaar van 2016 een vormings- en opleidingspact sluiten over levensbrede en loopbaangeoriënteerde vorming en opleiding voor werkenden.
Ook een geïntegreerd duaal stelsel van leren en werken staat in de startblokken. De ministers van onderwijs en werk hebben dit systeem verder geconcretiseerd en tussen september 2015 en september 2017 zullen proefprojecten lopen.
De Vlaamse regering wil onder meer ook inzetten op een gefundeerde studie- en beroepskeuze, een betere aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt, het voorkomen en remediëren van ongekwalificeerde uitstroom uit het onderwijs, de jongerengarantie en het promoten van ondernemerschap, zo lezen we in de beleidsnota 'werk, economie, wetenschap en innovatie 2014-2019'. Daarmee richt ze haar pijlen voornamelijk op ongekwalificeerde en laaggeschoolde jongeren. Migrantenjongeren zijn doorgaans oververtegenwoordigd in de ongekwalificeerde uitstroom en onder laaggeschoolden en NEET-jongeren, zodat die maatregelen indirect die groep ten goede komen. Dat neemt niet weg dat er bijkomend maatregelen voor allochtone werkzoekenden worden genomen, zoals een geïntegreerd taalbeleid, competentieversterkende acties en het bestrijden van discriminatie op de arbeidsmarkt (Vlaamse Regering, 2015b). Het leidt te ver om alle beleidsmaatregelen gericht op jongeren afzonderlijk te bespreken, we beperken ons tot een selectie.

In december 2012 stelde de Europese Commissie het Jeugdwerkgelegenheidspakket ('Youth Employment Package') voor, waarin ze lidstaten oproept om werk te maken van jeugdgarantieregelingen om de overgang van school naar werk te versoepelen, stages die jongeren de kans geven in veilige omstandigheden nuttige werkervaring op te doen, meer en betere leerplaatsen en meer kansen voor jongeren om in het buitenland een

baan of opleiding te vinden. In februari 2013 werd het Jongerenwerkgelegenheidsinitiatief ('Youth Employment Initiative') ingevoerd om regio's met een jongerenwerkloosheidsgraad hoger dan 25% (in 2012) extra te ondersteunen, boven op de bestaande ESF-middelen.[9] Voor 2014-2020 wordt een budget van 6,4 miljard euro voorzien (waarvan 1 miljard euro in 2015), dat vooral zal worden aangewend om NEET-jongeren, langdurig werkloze jongeren en jongeren die zich niet registreerden als werkzoekend te ondersteunen.[10] In april 2013 deed de Commissie vervolgens een aanbeveling over de jongerengarantie ('Youth Guarantee'). Lidstaten moeten garanderen dat iedere jongere onder de 25 jaar, al dan niet geregistreerd bij een arbeidsbureau, binnen vier maanden na het verlaten van het formele onderwijs of nadat hij/zij werkloos is geworden, een concreet en degelijk aanbod krijgt. Dat aanbod kan bestaan uit een baan, leerlingplaats, stage of voortgezette beroepsopleiding die aansluit bij de situatie en behoeften van het individu. In sommige lidstaten bestond een dergelijke jeugdgarantie al vroeger (bijvoorbeeld in de jaren 1980 in de Noorse lidstaten; zie Hall, 2014), maar nu moeten alle lidstaten erin voorzien. Voor lidstaten die weinig vertrouwd zijn met de aanpak van jeugdwerkloosheid, betekent dat een serieuze hervorming. Tegen mei 2014 hadden alle 28 lidstaten een eigen 'Youth Guarantee Implementation Plan' (YGIP) ingediend. De jeugdgarantie kan een verschil maken op het terrein, mits ze weldoordacht wordt opgezet en uitgevoerd (Hall, 2014). Het succes hangt af van de werking, capaciteit en kwaliteit van de arbeidsbemiddelingsdiensten, die variëren van land tot land (O'Reilly, Eichhorst, Gábos e.a., 2015). Over het algemeen wordt vol lof verwezen naar het Finse en Zweedse systeem (O'Reilly e.a., 2015). Of de jeugdgarantiesystemen ook voordelig zijn op lange termijn, moet blijken uit verder onderzoek, waarbij rekening wordt gehouden met deadweight- en substitutie-effecten[11] (Schepers & Nicaise, 2014).

Een toenemend aantal jongeren meldt zich niet aan bij een dienst voor arbeidsbemiddeling en heeft dus geen recht op een inschakelingsuitkering.

De aanpak voor de jongerengarantie door de federale en regionale overheden in België wordt beschreven in het 'Belgian YGIP' van 2014. Er wordt voornamelijk ingezet op het aanbieden van arbeidsmarktinformatie, het voorkomen van vroegtijdig schoolverlaten, tweedekansonderwijsprogramma's en begeleiding. Het Vlaamse luik van het YGIP zal worden geüpdatet, waarbij acties rond het voorkomen van voortijdig schoolverlaten en de mismatch inzake vaardigheden centraal blijven staan (Vlaamse Regering, 2015b). De federale overheid tracht jongeren vooral te bereiken via de inschakelingsuitkering (zie verder): om hierop recht te kunnen krijgen, zullen meer jongeren zich registreren bij de arbeidsbemiddelingsdiensten. Toch neemt het aantal jongeren dat zich niet aanmeldt bij een dienst voor arbeidsbemiddeling (en dus geen recht heeft op die uitkering) toe, vooral bij laaggeschoolde werklozen in de steden (Struyven & Coomans, 2014). Ook de VDAB Studiedienst (2015) signaleert dat het risico bestaat dat jongeren die de school verlaten zonder de minste kwalificatie onder de radar verdwijnen omdat ze op basis van

hun niet-afgemaakte studies nooit een uitkering zullen krijgen en dus het nut van een inschrijving als werkzoekende bij de VDAB in vraag kunnen stellen.

In Vlaanderen werd geen nieuw beleid opgezet om de jongerengarantie te implementeren: de VDAB was al in 2008 gestart met het beter opvolgen van jongeren onder 25 jaar via het jeugdwerkplan. Dat jeugdwerkplan werd geoptimaliseerd en versterkt zodat elke jongere een aangepast competentieversterkend traject (voor technische en niet-technische competenties, zoals attitude en sollicitatievaardigheden) krijgt aangeboden binnen vier maanden werkloosheid. Voor ongekwalificeerde jongeren voorziet de VDAB in een beroepsopleiding en/of werkervaring uiterlijk tegen het einde van de zesde maand werkloosheid.
Verschillende bestaande instrumenten kunnen worden ingezet om jongeren een aanbod te garanderen, zoals werkplekleren, de individuele beroepsopleiding, instapstages, de werkinleving voor jongeren (WIJ!-trajecten), … De Vlaamse regering stelt in de beleidsnota 'werk, economie, wetenschap en innovatie' dat ze die formules wil verdiepen en verbreden. De individuele beroepsopleiding, de instapstage en de WIJ!-trajecten maken deel uit van een drieledige aanpak voor werkervaring voor ongekwalificeerde jongeren. Via een individuele beroepsopleiding (IBO) kan de werknemer gedurende één tot zes maanden een opleiding op de werkvloer volgen terwijl de werkgever minder loonlasten moet dragen. Indien de werknemer de IBO met succes afrondt, krijgt hij een contract van onbepaalde duur (of bepaalde duur als het bedrijf kan aantonen dat het daar regelmatig mee werkt). Eind 2014 werden er 12.838 IBO-trajecten opgestart, 76% van de doelstelling (Vlaamse Regering, 2015b). Via een instapstage kunnen laaggeschoolde langdurig werkloze jongeren gedurende drie maanden werkervaring opdoen in een bedrijf. De werkgever betaalt een premie van € 200 en de RVA betaalt een bedrag per gewerkte dag. Na de stage krijgt de werknemer een attest met verworven competenties. In 2014 werden 589 instapstages georganiseerd (Vlaamse Regering, 2015b). De WIJ!-trajecten vormen een intensieve begeleiding van schoolverlaters zonder diploma. Gedurende een jaar tot anderhalf jaar krijgt de jongere een waaier van verschillende maatregelen op maat (zoals opleidingen, kortdurende stages in verschillende bedrijven, competentieversterkende ervaringen) om zijn arbeidsmarktpositie te verbeteren. In 2014 namen 2.945 jongeren deel aan zo'n WIJ!-traject (Vlaamse Regering, 2015b). Onlangs werd het systeem uitgebreid zodat Wij!-trajecten niet langer beperkt zijn tot de centrumsteden, maar over heel Vlaanderen kunnen worden ingezet.
Jongeren die zich niet aanmelden bij de VDAB, waaronder een aantal NEET's, tracht men actief op te sporen. Zij worden vervolgens gemotiveerd om zich te laten begeleiden door partners op het lokale niveau. De VDAB had al vanaf 2004 een methodiek ('Find-Bind-Mind') ontwikkeld om vroege schoolverlaters te bereiken. In 2008-2009 liepen er proefprojecten in acht steden om moeilijk bereikbare jongeren aan boord te krijgen, die werden geëvalueerd door Van Parys en Struyven (2010). Nog tot eind 2015 loopt een tweejarig ESF-project 'voortrajecten voor kwetsbare groepen' om jongeren in grote steden die zich niet registreerden bij de VDAB te begeleiden zodat ze zich in een sterkere positie bevinden om toegeleid te worden naar de arbeidsmarkt. Tussen 2015 en 2018 zal in Brussel een gelijkaardig traject worden uitgerold (European Network of Public Employment Services, 2015).

De 'European Trade Union Confederation' (Bussi, 2014) is kritisch over sommige maatregelen, zoals de instapstage. Die houdt geen aanwervingsverplichting in voor werkgevers, er ontbreekt vaak een degelijke opleiding en ze voorziet voornamelijk in een aanbod in winkels, kantoren, toerisme en restaurants, sectoren waar jongeren wellicht geen langdurige werkvooruitzichten hebben of weinig relevante vaardigheden leren. De Europese Commissie is zich bewust van dergelijke problemen. In 2013 lanceerde ze de 'European Alliance for Apprenticeships' om de kwaliteit van systemen 'leren en werken' te verbeteren en in 2014 lanceerde ze een 'Quality Framework on Traineeships' zodat de kwaliteit van stages zou verbeteren.
Volgens Struyven en Coomans (2014) is de focus van de jongerengarantie vrij curatief (als jongeren werkloos zijn na het onderwijs) en zou een betere betrokkenheid van de onderwijssector meer vruchten kunnen afwerpen. Meer manoeuvreerruimte voor de lokale overheden zou toelaten om specifieke acties op te stellen op het lokale niveau. Ook de kokers tussen beleidsdomeinen en de doolhof van wetten, decreten, plannen en instituties werken belemmerend. One-stop-shops waar jongeren terechtkunnen voor al hun vragen rond werk, onderwijs/opleiding en sociale dienstverlening zouden helderheid kunnen scheppen (SPC, 2015). Schepers en Nicaise (2014) vullen daarbij aan dat er voorlopig geen resultaatsverbintenis is in de vorm van een garantie op een job, stageplaats of voortgezette opleiding, maar 'slechts' een geïndividualiseerde begeleiding. Ze waarschuwen dat een jeugdgarantie niet sanctionerend mag zijn of mag leiden tot een minderwaardig aanbod.

6. Over werkloosheidsuitkeringen en sociale minima

Als afsluiter bekijken we of jongeren aanspraak kunnen maken op uitkeringen als ze de tewerkstellingsboot missen.

In de meeste landen van de OESO moet men twaalf maanden gewerkt hebben vooraleer men recht heeft op een werkloosheidsuitkering (Carcillo, Fernàndez, Königs e.a., 2015). De duur van de werkloosheidsuitkering is in veel landen beperkt in de tijd, meestal tot minder dan een jaar. Voor jongeren is het moeilijk om twaalf maanden tewerkgesteld te blijven. Sommige landen voorzien voor jonge schoolverlaters zonder werkervaring in een uitkering (zoals in België de inschakelingsuitkering), maar ook die is doorgaans beperkt in de tijd. In België moeten jonge schoolverlaters aan bepaalde voorwaarden voldoen en een beroepsinschakelingstijd doorlopen om recht te krijgen op de inschakelingsuitkering. In 2012 werden de regels strikter (de uitkering werd onder andere beperkt in de tijd) waardoor meer jongeren zich tot het OCMW wenden voor een leefloon (POD MI, 2015d). Sinds september 2015 gelden er bijkomende voorwaarden: jongeren jonger dan 21 jaar moeten een diploma hoger secundair onderwijs of getuigschrift alternerend leren hebben behaald.

Als jongeren geen recht hebben op een uitkering na schoolverlaten of als hun werkloosheidsuitkering beperkt is in de tijd, kunnen ze zich in de meeste lidstaten beroepen op sociale bijstand, maar de hoogte van die uitkeringen volstaat niet om hen uit de armoede te houden. In sommige landen (zoals Frankrijk, Spanje of Italië) kunnen jongeren onder een bepaalde leeftijd zelfs helemaal niet rekenen op sociale bijstand en zijn ze overgeleverd aan hulp van familie of informele netwerken (Carcillo, Fernàndez, Königs e.a., 2015). In de EU27[12] als geheel nam het armoederisico voor jongeren dan ook toe van 20,0% in 2008 tot 22,7% in 2013. In België is er sprake van stabilisering, maar het armoederisico van de 18-24-jarigen (18,8% in 2014) ligt iets hoger dan dat van de bevolking als geheel (15,5%). België noteerde een stijging van het aantal leefloongerechtigden, van maandelijks gemiddeld 98.840 in 2013 tot 102.657 in 2014. Het maandelijks aantal leefloongerechtigden jonger dan 25 jaar is met gemiddeld 5,1% gestegen in 2014, tegenover 3,9% voor alle leefloners (POD MI, 2015d). Jongeren tussen 18 en 25 jaar vertegenwoordigen 31,9% van de totale leefloonpopulatie terwijl hun aandeel in de Belgische bevolking 10,7% bedraagt (POD MI, 2015d). De striktere regels inzake de beroepsinschakelingstijd zijn een deel van de verklaring, alsook het toenemende aantal studenten met een leefloon (maandelijks gemiddeld 13.135 in 2014, tegenover 12.286 in 2013). In het eerste kwartaal van 2015 zetten die trends zich verder: het maandelijkse gemiddelde aantal leefloongerechtigden bedroeg toen al 113.695 (+10,2% tegenover het maandelijkse gemiddelde in 2014). Terwijl in 2014 het aandeel jongeren met een leefloon toenam met 5,1%, kende die groep in het eerste kwartaal van 2015 al een toename van 7% (POD MI, 2015e).
Volgens Frazer, Guio, Marlier e.a. (2014) kunnen degelijke sociale beschermingsmaatregelen, die voorkomen dat iemand in armoede terechtkomt na werkloosheid, nochtans verhinderen dat mensen te ver van de arbeidsmarkt verwijderd geraken. Ze verhogen integendeel de kans dat iemand terug aan het werk gaat en versoepelen de overgang van onderwijs naar werk.

> Jongeren vertegenwoordigen 31,9% van de totale leefloonpopulatie terwijl hun aandeel in de Belgische bevolking 10,7% bedraagt.

7. Besluit

In deze bijdrage namen we de arbeidsmarktpositie van jongeren onder de loep. Over het algemeen treden jongeren steeds later op de arbeidsmarkt omdat een grotere groep eerst hogere studies afrondt. Laaggeschoolden en vroege schoolverlaters hebben al bij de aanvang van hun carrière minder rooskleurige vooruitzichten. De arbeidsmarkt is immers meer en meer duaal: hogergeschoolde jongeren stromen snel door naar een

job, terwijl laaggeschoolde jongeren slechts met moeite uit de werkloosheid geraken (Sourbron & Herremans, 2013). De financieel-economische crisis heeft de jobvooruitzichten voor jongeren verder aangetast. Zowel de jeugdwerkloosheid als het percentage NEET-jongeren nam in veel lidstaten toe, ook in ons land (al wijzen de recentste cijfers op een lichte verbetering in onze contreien). Werkloosheid vroeg in de carrière heeft echter gevolgen voor de verdere loopbaan. Werkloze jongeren of jonge schoolverlaters zonder werkervaring kunnen in sommige landen (tijdelijk) een werkloosheidsuitkering krijgen, al zijn hun rechten beperkt. Sociale bijstand is, in landen waar jongeren er überhaupt een beroep op kunnen doen, meestal te beperkt om aan de armoede te ontsnappen. Veel lidstaten werden geconfronteerd met een toename van het armoederisico van jongeren. In België bleef het stabiel, maar hebben jongeren een licht verhoogd armoederisico in vergelijking met de bevolking als geheel.

Het voorkomen van vroegtijdig schoolverlaten en het investeren in het verwerven van bijkomende vaardigheden moeten prioriteiten zijn. Via de jongerengarantie wordt werkloze jongeren sneller een gepast aanbod op maat geboden. Vlaanderen bouwt verder op bestaande instrumenten zoals de instapstages, de IBO-contracten en de werkinlevingstrajecten om de ongekwalificeerde uitstroom te remediëren. Een kwaliteitsvol aanbod moet daarbij het uitgangspunt zijn. Ook andere maatregelen trachten jongeren een sterkere positie op de arbeidsmarkt te garanderen, met een sterke focus op de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt (zoals de recente promotie voor STEM-opleidingen[13]), de opwaardering van leren en werken en competentieversterking. Een goede samenwerking tussen de beleidsdomeinen onderwijs en werk en met de werkgevers is daarvoor cruciaal.

NOTEN

1. Laaggeschoold: ten hoogste een diploma secundair onderwijs van de tweede graad (ISCED 0-2), middengeschoold: ten hoogste een diploma postsecundair niet-hoger onderwijs (ISCED 3-4), hooggeschoold: minstens een diploma hoger onderwijs (ISCED 5-6).
2. Iemand is ondertewerkgesteld indien hij/zij een job uitoefent waarbij het aantal gepresteerde arbeidsuren niet beantwoordt aan de gewenste of gewoonlijke arbeidsduur (bijvoorbeeld: iemand werkt deeltijds maar wenst meer uren te werken, of iemand werkt voltijds maar werkte tijdens de referentieweek niet of minder uren dan gewoonlijk om economische redenen).
3. Iemand is onvrijwillig tijdelijk tewerkgesteld indien hij/zij vast werk wenst, maar geen passend vast werk vindt. Het betreft enkel werknemers of loontrekkenden (geen zelfstandigen en helpers).
4. De analyse is enkel toegepast voor landen zonder onbetrouwbare cijfers. Vooral de werkloosheidsgraad van hooggeschoolde jongeren is in veel lidstaten onbetrouwbaar.
5. Het gaat om de volgende categorieën NWWZ: 1) werkzoekenden met werkloosheidsuitkeringsaanvraag (werklozen die voldoen aan de toelaatbaarheids- en toekenningsvoorwaarden met betrekking tot volledige werkloosheidsuitkeringen, op basis van vroegere arbeidsprestaties; of die voldoen aan de toelaatbaarheids- en toekenningsvoorwaarden met betrekking tot inschakelings- of werkloosheidsuitkeringen op basis van studies); 2) jongeren in beroepsinschakelings-

tijd; 3) vrij ingeschreven niet-werkende werkzoekenden (werkzoekenden die geen recht op uitkeringen hebben, maar die zich als werkzoekende laten inschrijven, bijvoorbeeld werknemers in vooropzeg die niet meer moeten presteren en volledig uitbetaald worden, herintreders en langdurig werklozen die van het recht op werkloosheidsuitkeringen werden uitgesloten, maar zich op vrijwillige basis als werkzoekende laten inschrijven); 4) andere verplicht ingeschreven niet-werkende werkzoekenden (bijvoorbeeld werkzoekenden ten laste van het OCMW, werkzoekenden erkend als persoon met een handicap, werkzoekenden in deeltijds onderwijs).

6. EVA-landen zijn IJsland, Liechtenstein, Noorwegen en Zwitserland.
7. Wellicht ziet deze verdeling er anders uit als Eurostat een opdeling zou maken naar drie onderwijsniveaus, waarbij de midden- en hoogopgeleide jongeren als afzonderlijke categorie worden gezien.
8. Zie: http://www.serv.be/sites/default/files/documenten/20151021_Banenpact.pdf
9. Het ESF (Europees Sociaal Fonds) is het belangrijkste Europese instrument om werkgelegenheid te ondersteunen, mensen aan beter werk te helpen en te zorgen voor eerlijkere arbeidskansen voor alle EU-burgers. Het werkt door te investeren in Europa's menselijke kapitaal (haar werknemers, haar jongeren en iedereen op zoek naar een baan). De jaarlijkse ESF-financiering van 10 miljard euro verbetert de kansen van miljoenen Europeanen, met name van hen die moeilijk werk vinden.
10. In België krijgen drie regio's (Henegouwen, Luik en Brussel-Hoofdstad) middelen vanuit het jongerenwerkgelegenheidsinitiatief (European Commission, 2015).
11. Van deadweight is sprake wanneer jongeren die gebruik maken van een garantieplan ook een job gevonden zouden hebben zonder subsidies of andere vormen van ondersteuning. Substitutie-effecten treden op als de steun voor een doelgroep ervoor zorgt dat andere groepen benadeeld worden (Schepers & Nicaise, 2014).
12. Het cijfer voor de EU28 voor 2008 is niet beschikbaar.
13. STEM: Science, Technology, Engineering, Mathematics.

DEEL 3

Armoede en sociale uitsluiting ontcijferd

HOOFDSTUK 1

Armoede en sociale uitsluiting ontcijferd

Marjoke van der Burg en Jill Coene

Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de belangrijkste kerncijfers die rechtstreeks of onrechtstreeks een beeld geven van de evolutie van armoede en armoedebestrijding. We trachten een overzichtelijk beeld te schetsen uit verschillende bronnen waarbij we, waar mogelijk, de cijfers per regio bekijken.

De laatste jaren ontstond er een toenemende belangstelling voor de meting van armoede. Vanuit de overheid en het middenveld groeide de vraag om armoede concreet te kunnen opvolgen en meten. Zo ontwikkelde de Studiedienst van de Vlaamse Regering een 'Vlaamse armoedemonitor', die jaarlijks aan de hand van verschillende indicatoren de armoedesituatie in Vlaanderen in kaart brengt. Op federaal niveau wordt jaarlijks de 'Interfederale armoedebarometer' voorgesteld (http://barometer.mi-is.be/). Het Jaarboek onderscheidt zich van deze en andere metingen door onder andere de contextualisering van de cijfers en langetermijnevoluties.

1. Armoedemeting: een overzicht

Tabel ASU 1 toont de evolutie van een aantal kerncijfers op belangrijke domeinen. Alle kerncijfers worden verder in dit hoofdstuk gedetailleerder toegelicht.

ASU 1 – Kerncijfers armoedemeting

Percentage van de Belgische bevolking onder de armoedegrens (60% mediaan)	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*
– Man	13,4	13,9	14,6	14,7	14,6	15,0
– Vrouw	15,7	15,2	16,0	15,9	15,5	15,9
– Totaal	14,6	14,6	15,3	15,3	15,1	15,5
Bedrag Belgische armoedegrens in euro (60% mediaan), per maand	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*
– Alleenstaande	€ 966	€ 973	€ 1.000	€ 1.014	€ 1.074	€ 1.085
– Koppel met twee afhankelijke kinderen	€ 2.028	€ 2.044	€ 2.101	€ 2.129	€ 2.256	€ 2.279

Aantal RMI-ontvangers (gemiddelde)	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*
– Vlaanderen	28.317	29.483	27.622	26.789	27.698	28.803
– Wallonië	44.600	46.688	47.634	48.814	50.235	52.028
– Brussel	26.851	28.738	28.917	29.335	30.854	32.439
– België	99.768	104.909	104.173	104.937	108.786	113.270
– België (per 1.000 inwoners)	8,9	9,3	9,5	9,5	9,8	10,1
Aantal RMH-ontvangers (gemiddelde)	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*
– Vlaanderen	13.134	14.840	16.256	15.440	13.116	10.576
– Wallonië	7.228	8.302	10.200	10.553	8.670	6.966
– Brussel	12.185	13.191	16.515	16.465	14.560	12.103
– België	32.546	36.333	42.971	42.458	36.347	29.645
– België (per 1.000 inwoners)	3,0	3,4	3,9	3,8	3,3	2,7
Ontvangers GIB /IGO, België	*2005*	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*
– GIB (% t.o.v. totaal pensioenontvangers)	1,3	0,6	0,5	0,4	0,4	0,3
– IGO (% t.o.v. totaal pensioenontvangers)	4,0	4,7	4,9	5,0	5,2	5,3
– Totaal pensioenontvangers (AC)	1.736.238	1.860.493	1.884.221	1.922.163	1.963.308	1.999.356
Vroegtijdige schoolverlaters België (ten hoogste diploma lager middelbaar onderwijs)	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*
Percentage	11,1	11,9	12,3	12,0	11,0	9,8
Voedselbedeling (jaarlijks), België	*2000*	*2005*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*
– Aantal initiatieven	665	654	629	624	614	622
– Aantal begunstigden	95.225	106.550	117.440	120.799	122.135	130.030
– Ingezamelde hoeveelheid (in ton)	7.645	8.400	13.385	14.156	11.800	13.072
Aantal niet-werkende werkzoekenden, België	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*	*2015*
– Man	277.891	262.433	272.817	290.646	298.493	293.619
– Vrouw	266.795	256.221	257.638	262.751	268.974	260.705
– Totaal	544.686	518.654	530.455	553.397	567.467	554.324
Werkloosheidsgraad (% t.o.v. de actieve bevolking)	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*	*2015*
– Vlaanderen	7,1	6,3	6,5	7,0	7,4	7,5
– Wallonië	16,0	14,9	15,0	15,2	15,3	14,8
– Brussel	23,3	20,0	20,0	19,9	20,3	18,2
– België	11,4	10,5	10,6	10,9	11,2	10,9
Langdurig werkzoekenden (> 1 jaar), België	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*	*2015*
– Absoluut aantal	294.202	283.990	282.835	292.410	306.902	305.835
Jeugdwerkloosheid (<25 jaar), België	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*
– Percentage	21,9	22,4	18,7	19,8	23,7	23,2
Kansarmoedecriteria van K&G, Vlaanderen	*2005*	*2010*	*2011*	*2012*	*2013*	*2014*
– % kinderen geboren in kansarme gezinnen	5,9	8,6	9,7	10,5	11,2	11,4

2. Armoederisico in België en de EU

2.1 Armoederisico in België

Financiële armoede kan men meten via het relatieve armoederisico. Dat meet het aandeel van de bevolking met een huishoudinkomen onder een bepaalde inkomensgrens. Gebruikelijk is dat de EU-armoedegrens, 60% van het nationaal mediaan beschikbaar equivalent huishoudinkomen. Het mediaan inkomen is het inkomen dat, na rangschikking van alle inkomens van laag naar hoog, precies in het midden ligt. Het beschikbaar huishoudinkomen is het inkomen van alle gezinsleden, na aftrek van belastingen en sociale bijdragen, maar met inbegrip van sociale uitkeringen en andere financiële voordelen. Via toepassing van de gemodificeerde OESO-equivalentieschaal wordt het inkomen gecorrigeerd ('equivalent inkomen') voor de grootte en samenstelling van het huishouden. De armoedegrens wordt berekend op Belgisch niveau. De regionale armoederisico's worden dus bepaald door het aandeel personen onder de Belgische armoedegrens te berekenen.
De nodige informatie wordt verzameld door enquêtes bij een steekproef van de bevolking. In Europese beleidsinstrumenten en -rapporten worden data van de EU-SILC ('European Union Statistics on Income and Living Conditions') als norm gehanteerd. De EU-SILC ging in 2004 van start. Voor België beschikken we over de eerste resultaten van de elfde golf (EU-SILC 2014), voor Vlaanderen zijn voorlopig data beschikbaar van de EU-SILC 2013. De EU-SILC is een longitudinaal onderzoek waarbij de verschillende Europese lidstaten jaarlijks data verzamelen inzake inkomensverdeling en sociale uitsluiting (zie Lusyne, Bauwens, Geenens e.a., 2005). In België staat ADSEI in voor de opvolging van de EU-SILC. Men koos voor een roterend panel, waarbij huishoudens gedurende maximaal vier jaar jaarlijks ondervraagd worden en elk jaar een kwart van alle huishoudens wordt vervangen door een nieuwe steekproef. Aangezien de bevraging bij een steekproef van de bevolking plaatsvindt (waarvan elk jaar een vierde wijzigt), moet men deze cijfers met de nodige omzichtigheid benaderen, vooral als er in verschillende subcategorieën wordt onderverdeeld (zoals bij leeftijd). Steekproefdata gaan steeds gepaard met een zekere foutenmarge. Gegevens geven vooral trends weer, die in een tijdreeks over de jaren duidelijk worden. De inkomensgegevens hebben steeds betrekking op het jaar voorafgaand aan de enquête; EU-SILC 2014 heeft dus betrekking op de huishoudinkomens van 2013. Cijfers voor Brussel worden doorgaans niet vermeld vanwege de kleine steekproef. Geïnteresseerden kunnen terecht bij het Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel Hoofdstad, dat elk jaar een Brusselse Welzijnsbarometer met relevante statistieken presenteert.

Volgens de EU-SILC 2014 leeft 15,5% van de Belgische bevolking onder de armoedegrens, wat voor een alleenstaande neerkomt op een maandelijks gezinsinkomen lager dan € 1.085 (tabel AG 1). In Vlaanderen heeft volgens de EU-SILC 2013 10,8% van de bevolking een verhoogd armoederisico.

AG 1 – Armoederisico[1]: percentages naar geslacht, leeftijd, huishoudtype, activiteitsstatus, opleidingsniveau en woningbezit, België en Vlaanderen[2], 2014 en 2013.

	Vlaanderen	België
Totaal	*11*	*15,5*
Geslacht		
Man	10	15,0
Vrouw	11	15,9
Leeftijd		
0-17 jaar	12	18,8
18-24 jaar	8	18,8
25-49 jaar	8	14,4
50-64 jaar	9	11,8
65 jaar en ouder	18	16,1
Huishoudtype		
Eenpersoonshuishouden	19	22,4
Twee volwassenen (minstens 1 >65 jaar)	17	14,1
Twee volwassenen (beide <65 jaar)	5	8,1
Eenoudergezin	23	36,4
Twee volwassenen en één afhankelijk kind	6	10,3
Twee volwassenen, twee afhankelijke kinderen	6	10,2
Twee volwassenen, drie of meer afhankelijke kinderen	14	20,0
Activiteitsstatus		
Werkenden	3	4,8
Werklozen	35	42,9
Gepensioneerden	15	12,9
Andere inactieven	20	31,3
Opleidingsniveau		
Lage opleiding	21	25,8
Gemiddelde opleiding	8	13,3
Hoge opleiding	5	6,7
Woningbezit		
Eigenaar	7	8,4
Huurder	24	34,7
Geboorteland		
Geboren in EU	9	19,0
Geboren buiten EU	37	44,7
Inkomenskwintielverhouding (S80/S20)	3,4	3,8
Relatieve mediane armoederisicokloof (%)		18,8
Bedrag armoedegrens in euro (60% mediaan)	*2013*	*2014*
Alleenstaande	€ 1.074	€ 1.085
Koppel, twee afhankelijke kinderen	€ 2.255	€ 2.279

1. 60% van het nationaal mediaan equivalent beschikbaar huishoudinkomen.
2. Cijfers voor België: EU-SILC 2014; cijfers voor Vlaanderen: EU-SILC 2013, die laatste werden afgerond. Cijfers voor Wallonië zijn niet beschikbaar.

Bron: EU-SILC 2013 en EU-SILC 2014.

In België vinden we het hoogste armoederisico bij kinderen en jongeren jonger dan 18 jaar en bij jongeren van 18-24 jaar (beide 18,8%). In Vlaanderen zijn de 65-plussers de grootste risicogroep (18%), maar we verwachten dat dit cijfer verder zal dalen, zoals ook in België gebeurde (op basis van de SILC 2013 bedroeg het armoederisico van 65-plussers in België nog 18,4%, waarmee deze groep toen ook het hoogste armoederisico kende). Naar huishoudtype hebben personen die leven in een eenoudergezin het grootste armoederisico (36,4% in België), gevolgd door de alleenstaanden (22,4%). Tewerkstelling vormt een belangrijke bescherming tegen armoede, maar toch leeft 4,8% van de werkenden in België in armoede. Bij de werklozen is dat 42,9%. Het armoederisico daalt met het opleidingsniveau: 25,8% van de laaggeschoolden leeft in armoede tegenover 6,7% van de hooggeschoolden. Ook eigenaars zijn beter beschermd tegen financiële armoede: hun armoederisico bedraagt 8,4%, tegenover 34,7% bij de huurders.

De inkomenskwintielverhouding zet het inkomen van de rijkste 20% van de bevolking af tegen dat van de armste 20%. In België hebben de 20% rijksten bijna vier keer zoveel inkomen dan de 20% armsten. De relatieve mediane armoederisicokloof geeft het verschil tussen het mediaan equivalent beschikbaar inkomen van personen onder de armoedegrens en de armoedegrens zelf, uitgedrukt als een percentage van de armoedegrens. Hiermee kan men inschatten hoe 'diep' de armoede is. In België bedraagt die kloof 18,8%, wat betekent dat de helft van de mensen onder de armoedegrens een inkomen heeft van niet meer dan € 881 (in het geval van een alleenstaande).

9,5% van de Belgische bevolking leeft in langdurige (of persistente) armoede: die personen hadden zowel in 2013 (SILC 2014) als in minstens twee van de drie voorgaande jaren een inkomen onder de armoedegrens. 12,4% van de kinderen jonger dan 18 jaar leefde in persistente armoede, bij de 65-plussers was dat 11,0%.

2.2 Hoe situeert België zich in Europa?

Tabel AG 2 biedt een overzicht van de indicatoren in het kader van de Europa 2020-strategie. De eerste drie kolommen presenteren de afzonderlijke indicatoren, de laatste kolom toont de gecombineerde indicator. Die meet het percentage personen dat leeft in een gezin met een armoederisico en/of in een gezin dat ernstig materieel gedepriveerd is en/of in een gezin met een zeer lage werkintensiteit. Het gaat om gegevens van de EU-SILC 2013, het armoederisico slaat dus op inkomensjaar 2012 (zie eerder), de overige twee indicatoren hebben betrekking op het jaar van de enquête (2013).
De tabel rangschikt de landen van laag naar hoog wat de gecombineerde indicator betreft. België behaalt een twaalfde plaats (20,8%). Dat heeft te maken met het grote aandeel personen (0-59 jaar) in gezinnen met een zeer lage werkintensiteit: met 14,0% behoort ons land voor die indicator tot de top vijf van slechtste presteerders. Voor het armoederisico staat België op de twaalfde plaats (15,1%). Voor de indicator ernstige materiële deprivatie presteert België beter op een achtste plaats (5,1%). In vergelijking

met de EU28 liggen alle indicatoren in ons land lager, met uitzondering van de zeer lage werkintensiteit. Het Vlaams Gewest behaalt op iedere indicator betere scores dan België als geheel.

AG 2 – EU2020-indicatoren, EU-SILC 2013, in %.

	Armoederisico	Ernstige materiele deprivatie	Zeer lage werkintensiteit	Gecombineerde indicator
Tsjechië	8,6	6,6	6,9	14,6
Vlaams Gewest	10,8	2,7	8,9	15,4
Nederland	10,4	2,5	9,3	15,9
Finland	11,8	2,5	9,0	16,0
Zweden	14,8	1,4	7,1	16,4
Frankrijk	13,7	5,1	7,9	18,1
Oostenrijk	14,4	4,2	7,8	18,8
Denemarken	12,3	3,8	12,9	18,9
Luxemburg	15,9	1,8	6,6	19,0
Slovakije	12,8	10,2	7,6	19,8
Duitsland	16,1	5,4	9,9	20,3
Slovenië	14,5	6,7	8,0	20,4
België	15,1	5,1	14,0	20,8
Estland	18,6	7,6	8,4	23,5
Malta	15,7	9,5	9,0	24,0
EU28	16,6	9,6	10,8	24,5
Verenigd Koninkrijk	15,9	8,3	13,2	24,8
Polen	17,3	11,9	7,2	25,8
Spanje	20,4	6,2	15,7	27,3
Portugal	18,7	10,9	12,2	27,5
Cyprus	15,3	16,1	7,9	27,8
Italië	19,1	12,4	11,0	28,4
Ierland	14,1	9,9	23,9	29,5
Kroatië	19,5	14,7	14,8	29,9
Litouwen	20,6	16,0	11,0	30,8
Hongarije	14,3	26,8	12,6	33,5
Letland	19,4	24,0	10,0	35,1
Griekenland	23,1	20,3	18,2	35,7
Roemenië	22,4	28,5	6,4	40,4
Bulgarije	21,0	43,0	13,0	48,0

Bron: EU-SILC 2013.

3. Inkomen en armoede

3.1 Sociale zekerheid

Het bedrag van uitkeringen zoals het leefloon, de Inkomensgarantie voor Ouderen (of het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden) en de Tegemoetkomingen aan Personen met een Handicap (al dan niet aangevuld met de Gewaarborgde Gezinsbijslag), vormt de 'wettelijke armoedegrens'. Onder die grens wordt het volgens de wetgever moeilijk om een bestaanszeker leven op te bouwen of zich maatschappelijk te integreren. De evolu-

tie van die wettelijke armoedegrens is niet afhankelijk van werkelijk gemeten behoeften, maar van politieke besluitvorming. In deze paragraaf geven we zowel een overzicht van de hoogte van de minimale uitkeringsbedragen als van de armoederisicogrenzen en referentiebudgetten voor verschillende huishoudtypes.

3.1.1 *Minimale uitkeringsbedragen*

Tabel SZ 1 toont de minimumuitkeringsbedragen voor werknemers en zelfstandigen in de sociale zekerheid en de minima in de sociale bijstand.

SZ 1 – Minimumuitkeringsbedragen.

	Bedrag in €
Werknemers	
Pensioen[1]	
Alleenstaande/gezinsbedrag/overlevingspensioen	1.145,80/1.431,80/1.127,79
Invaliditeit[2]	
Alleenstaande/met gezinslast/samenwonenden	1.145,82/1.431,82/982,54
Werkloosheid[3]	
Alleenstaande/met gezinslast/samenwonenden	972,14/1.157,52/513,50
Zelfstandigen	
Pensioen zelfstandigen[4]	
Alleenstaande/gezinsbedrag/overlevingspensioen	1.070,94/1.403,73/1.068,11
Ziekte zelfstandigen[5]	
Alleenstaande/met gezinslast/samenwonenden	1.092,26/1.431,82/878,80
Invaliditeit zelfstandigen[6]	
Alleenstaande/met gezinslast/samenwonenden	1.145,82/1.431,82/982,54
Bijstandsminima[7]	
Alleenstaande bejaarde (IGO)	1.031,93
Bejaard koppel (IGO)	687,95
Actieve alleenstaande (leefloon)	833,71
Actieve persoon met gezinslast (leefloon)	1.111,62
Actieve samenwonende persoon (leefloon)	555,81

1. Bij een volledige loopbaan als werknemer, vanaf 1/9/2015.
2. Bedragen voor regelmatige werknemers, vanaf 1/9/2015.
3. Bedragen na maximaal 49 maanden werkloosheid, vanaf 1/9/2015. Het bedrag samenwonende kan verhoogd worden indien werkloze en partner uitsluitend werkloosheidsuitkeringen ontvangen en de uitkering van de partner een bepaald bedrag niet overschrijdt.
4. Bij volledige loopbaan als zelfstandige, vanaf 1/9/2015.
5. Bedragen vanaf 1/9/2015.
6. Met stopzetting van het bedrijf, het bedrag zonder stopzetting van het bedrijf is idem aan het bedrag van primaire arbeidsongeschiktheid (ziekte). Bedragen vanaf 1/9/2015.
7. Bedragen vanaf 1/9/2015.

Bron: RVP, RSVZ, RIZIV, RVA, POD MI.

Tabel SZ 2 toont de minimale en maximale (geïndexeerde) bedragen van de werkloosheidsuitkeringen naar verschillende categorieën.

SZ 2 – Werkloosheidsbedragen per categorie (brutomaandbedragen vanaf 01/09/2015).

Categorie	Minimum (€)	Maximum (€)
Alleenwonenden		
– 1ste tot 3de maand van de werkloosheid	972,14	1.623,44
– 4de tot 6de maand van de werkloosheid	972,14	1.498,38
– 7de tot 12de maand van de werkloosheid	972,14	1.396,46
– 13de en 14de maand van de werkloosheid	972,14	1.170,26
– Vanaf de 15de maand van de werkloosheid[1]	972,14	1.170,26
– Vanaf de 49ste maand van de werkloosheid[2]	972,14	972,14
Samenwonenden		
– 1ste tot 3de maand van de werkloosheid	729,04	1.623,44
– 4de tot 6de maand van de werkloosheid	729,04	1.498,38
– 7de tot 12de maand van de werkloosheid	729,04	1.396,46
– 13de en 14de maand van de werkloosheid	729,04	869,96
– Vanaf de 15de maand van de werkloosheid[1,3]	729,04	869,96
– Vanaf de 49ste maand van de werkloosheid[2,3]	513,50	513,50
Samenwonenden met gezinslast		
– 1ste tot 3de maand van de werkloosheid	1.157,52	1.623,44
– 4de tot 6de maand van de werkloosheid	1.157,52	1.498,38
– 7de tot 12de maand van de werkloosheid	1.157,52	1.396,46
– 13de en 14de maand van de werkloosheid	1.157,52	1.305,20
– Vanaf de 15de maand van de werkloosheid[1]	1.157,52	1.305.20
– Vanaf de 49ste maand van de werkloosheid[2]	1.157,52	1.157,52

1. Vanaf deze periode daalt de maximumuitkering geleidelijk, de snelheid daarvan is afhankelijk van het aantal jaar beroepsverleden: twee maanden bijkomend per jaar beroepsverleden. Onder bepaalde voorwaarden behoudt men het bedrag van deze fase onbeperkt. Bij samenwonenden daalt ook het minimumbedrag vanaf deze periode.
2. Het minimumbedrag dat steeds wordt toegekend na uitputting van het aantal maanden berekend op basis van het beroepsverleden.
3. Vanaf maand 31 verhoogd met een supplement als beide partners een werkloosheidsuitkering ontvangen en het dagbedrag van de uitkering van de partner een bepaald bedrag niet overschrijdt.

Bron: Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening.

SZ 3 – Inschakelingsuitkeringen per categorie (gemiddelde brutomaandbedragen vanaf 01/09/2015).

Categorie	Bedrag
Alleenstaanden	
– < 18 jaar	320,32
– 18-20 jaar	503,62
– ≥ 21 jaar	834,34
Samenwonenden	
Gewoon bedrag	
– < 18 jaar	271,96
– vanaf 18 jaar	433,94
Bevoorrecht bedrag[1]	
– < 18 jaar	287,82
– vanaf 18 jaar	462,54
Samenwonenden met gezinslast	1.127,62

1. Als de werkloze en de partner uitsluitend een vervangingsinkomen ontvangen.

Bron: Rijksdienst voor Arbeidsvoorzieningen.

Jongeren die worden toegelaten tot de werkloosheid na hun studies of leertijd, ontvangen na een beroepsinschakelingstijd forfaitaire inschakelingsuitkeringen. De bedragen hiervan variëren naargelang leeftijd en huishoudtype. Tabel SZ 3 toont de gemiddelde bedragen van de inschakelingsuitkeringen per categorie. De inschakelingsuitkeringen liggen voor de meeste categorieën (zoals de jongere alleenstaanden en samenwonenden) lager dan het bedrag van het leefloon (tabel SZ 4).

Tabel SZ 4 geeft de maandelijkse bedragen van het leefloon per huishoudtype weer. De leefloonbedragen zijn geïndexeerd, maar niet welvaartsvast. Het leefloon ligt nog steeds onder de armoedegrens (zie SZ 5).

SZ 4 – Evolutie van de nettomaandbedragen (in €) van het leefloon per categorie van rechthebbenden, België, 2005-2015.

Datum	Cat. 1 Samenwonende persoon[1] (€)	Cat. 2 Alleenstaande persoon (€)	Cat. 3 Persoon die uitsluitend samenwoont met een gezin te zijnen laste (€)
08/2005	417,07	625,60	834,14
10/2006	429,66	644,48	859,31
04/2007	438,25	657,37	876,50
09/2008	474,37	711,56	948,74
06/2009	483,86	725,79	967,72
09/2010	493,54	740,32	987,09
09/2011	513,46	770,18	1.026,91
02/2012	523,74	785,61	1.047,48
12/2012	534,23	801,34	1.068,45
09/2013	544,91	817,36	1.089,82
09/2015	555,81	833,71	1.111,62

1. Onder samenwoning wordt verstaan: het onder hetzelfde dak wonen van personen die hun huishoudelijke aangelegenheden hoofdzakelijk gemeenschappelijk regelen.

Bron: POD Maatschappelijke Integratie.

3.1.2 *Minimale uitkeringsbedragen naast de armoederisicodrempel*

De minimumuitkeringen in de sociale zekerheid en bijstand volstaan meestal niet om boven de armoederisicodrempel uit te komen (tabel SZ 5). Enkel de invaliditeitsuitkeringen, de pensioenen en het minimumloon voor alleenstaanden liggen boven de armoederisicogrens. Ter info: het gewaarborgd gemiddeld minimummaandinkomen bedraagt € 1.501,82 (per 1/1/2015) voor werknemers vanaf 18 jaar. Alle andere uitkeringen liggen onder de armoedegrens. Ten opzichte van 2004 bleef de adequaatheid van de meeste sociale minima ongeveer gelijk. De vergoeding bij invaliditeit en de Inkomensgarantie voor Ouderen namen procentueel gezien toe, terwijl bij de pensioenen en de minimumlonen een afname te zien is.

SZ 5 – Sociale uitkeringen als percentage van de armoederisicogrens[1] (60% mediaan), 2004-2014.

	2004	November 2012	Oktober 2013	Oktober 2014
Leefloon				
Alleenstaande	72	75	75	75
Koppel met 2 kinderen	63	64	64	63
Invaliditeit				
Alleenstaande	96	104	103	103
Koppel met 2 kinderen	80	83	81	81
Werkloosheid (6 maanden werkloos)				
Alleenstaande	88	88	87	87
Koppel met 2 kinderen	70	70	69	69
Pensioen (volledige loopbaan)				
Alleenstaande	106	104	103	103
Koppel	88	87	86	85
Inkomensvervangend inkomen personen met een handicap				
Alleenstaande	72	75	75	75
Koppel met 2 kinderen	66	67	66	66
Minimumloon				
Alleenstaande	130	125	122	122
Koppel met 2 kinderen	90	87	84	85
Inkomensgarantie voor Ouderen				
Alleenstaande	76	93	93	92
Koppel	68	83	82	82

1. Voor deze berekening zijn de uitkeringsbedragen vergeleken met de armoederisicogrens die het kortst vóór de datum van aanpassing van de uitkeringen is bepaald. Hierbij wordt de inkomensevolutie tijdens de periode tussen de datum van bepaling van de armoederisicogrens en de datum van aanpassing van de uitkering benaderd door te veronderstellen dat die aan hetzelfde ritme evolueert als de prijzen. Bijvoorbeeld: de armoederisicogrens die werd berekend op basis van de EU-SILC 2011 is vermenigvuldigd met het stijgingsritme van de prijzen (op basis van de consumentenindex van juli 2010).

Bron: Federal Public Service Social Security (2015).

3.1.3 *Referentiebudgetten*

De minimumuitkeringen kunnen niet alleen vergeleken worden met de armoederisicodrempel, maar ook met de referentiebudgetten. De referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie zijn de minimale bedragen die nodig zijn voor gezonde en zelfredzame burgers om zich korven van goederen en diensten te kunnen veroorloven die noodzakelijk worden bevonden om menswaardig te kunnen leven (Storms & Van den Bosch, 2009). De referentiebudgetten zijn hoger dan de armoededrempel (tabel SZ 6). Aangezien tabel SZ 5 aantoonde dat vele sociale uitkeringen lager zijn (<100%) dan

de armoededrempel, zijn ze zeker ontoereikend om minimaal te kunnen participeren in de gangbare leefpatronen van de samenleving.

SZ 6 – De hoogte van de referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie in 2013 voor 17 Vlaamse gezinstypes op actieve leeftijd die hun woning[1] huren in een stedelijke omgeving en in goede gezondheid verkeren, vergeleken met de hoogte van de armoederisicodrempel 2013.

	Referentiebudgetten 2013				
	Niet-werkend		Werkend		
	Huurder privésector	Huurder sociale sector	Huurder privésector	Huurder sociale sector	Armoederisicodrempel 2013
Gezinstypes (actieve leeftijd)					
Alleenstaande vrouw	1.218	875	1.243	900	1.074,1
Alleenstaande man	1.231	888	1.258	915	1.074,1
Alleenstaande V + kind (2 j)	1.456	1.142	1.610	1.296	1.396,3
Alleenstaande V + kind (4 j)	1.492	1.178	1.649	1.335	1.396,3
Alleenstaande V + kind (8 j)	1.606	1.292	1.763	1.449	1.396,3
Alleenstaande V + kind (15 j)	1.743	1.429	1.767	1.453	1.611,2
Alleenstaande V + 2 kinderen (2&4 j)	1.681	1.333	1.877	1.529	1.718,6
Alleenstaande V + 2 kinderen (4&8 j)	1.826	1.478	2.049	1.701	1.718,6
Alleenstaande V + 2 kinderen (8&15 j)	2.176	1.753	2.332	1.909	1.933,4
Koppel	1.567	1.381	1.623	1.437	1.611,2
Koppel + kind (2 j)	1.810	1.537	1.865	1.592	1.933,4
Koppel + kind (4 j)	1.847	1.574	1.901	1.628	1.933,4
Koppel + kind (8 j)	1.955	1.682	2.010	1.737	1.933,4
Koppel + kind (15 j)	2.095	1.822	2.150	1.877	2.148,2
Koppel + 2 kinderen (2&4 j)	2.030	1.760	2.084	1.814	2.255,6
Koppel + 2 kinderen (4&8 j)	2.172	1.902	2.226	1.956	2.255,6
Koppel + 2 kinderen (8&15 j)	2.524	2.179	2.578	2.233	2.470,4

1. Mediane huurprijzen van kwalitatieve private/sociale woningen in Vlaanderen.

Bron: Storms, B., Penne, T., Vandelannoote, D., & Van Thielen, L. (2015).

VOOR MEER GEGEVENS

FOD Sociale Zekerheid, Federale Overheidsdienst (FOD) Sociale Zekerheid, Administratief Centrum Kruidtuin, Finance Tower, Kruidtuinlaan 50, bus 100, 1000 Brussel, telefoon 02-528.60.11, http://socialsecurity.fgov.be/.

Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening, Keizerslaan 7, 1000 Brussel, telefoon 02-515.41.11, fax 02-514.11.06, http://www.rva.be/.

POD Maatschappelijke Integratie, Armoedebestrijding, Sociale Economie en Grootstedenbeleid, Koning Albert II-laan 30, 1000 Brussel, telefoon 02-508.85.85, vraag@mi-is.be, http://www.mi-is.be/.

Steunpunt tot Bestrijding van Armoede, Bestaansonzekerheid en Sociale Uitsluiting. Koningsstraat 138, 1000 Brussel, tel 02-212.31.67, fax 02-212.30.30, armoedebestrijding@cntr.be, http://www.armoedebestrijding.be.

3.2 Minimumuitkeringen

De evolutie van het aantal mensen die minimumuitkeringen opnemen, is onderhevig aan een aantal factoren. Niet alleen de evolutie van de werkelijke behoeften speelt een rol, ook wijzigingen in de wetgeving kunnen die cijfers beïnvloeden.

3.2.1 *Het Recht op Maatschappelijke Integratie*

Het OCMW van elke gemeente heeft de opdracht om het Recht op Maatschappelijke Integratie te waarborgen aan iedereen die over onvoldoende bestaansmiddelen beschikt en die aan bepaalde voorwaarden voldoet (met betrekking tot verblijfplaats, nationaliteit, leeftijd, behoeftigheid en de bereidheid om te werken).

Het Recht op Maatschappelijke Integratie (RMI) omvat het leefloon en/of een tewerkstelling (via artikel 60 § 7 of artikel 61 van de OCMW-wet of via andere activeringsmaatregelen) en/of een geïndividualiseerd project voor maatschappelijke integratie.

De gegevens die hier weergegeven zijn, zijn gebaseerd op de terugbetalingsstatistieken van de federale overheid aan de OCMW's. In wat volgt, beperken we ons tot de volledige en geverifieerde data voor de periode 2003-2014 (voor RMH zijn geverifieerde data t.e.m. 2013 beschikbaar).

Het absolute aantal ontvangers steeg de afgelopen elf jaar onafgebroken voor Wallonië en Brussel (tabel RMI 1). In Vlaanderen is er na een daling tussen 2010 en 2012 opnieuw een toename vanaf 2013. Het aantal RMI-ontvangers per 1.000 inwoners in België nam toe van 7,8 in 2003 tot 10,1 in 2014. Het grootste aandeel (45,9%) van het totaal aantal ontvangers van het leefloon woont in het Waals Gewest, in het Vlaams en Brussels Gewest is dat respectievelijk 25,4% en 28,6%.

RMI 1 – Gemiddeld maandelijks aantal ontvangers van het RMI, absolute cijfers (AC), percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 2003-2014.

Jaar	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	Per 1.000 inwoners
2003	25.896	31,9	36.918	45,4	18.415	22,7	81.228	7,8
2004	25.474	30,5	37.691	45,1	20.475	24,5	83.639	8,0
2005	24.779	29,4	38.121	45,2	21.485	25,5	84.385	8,0
2006	25.600	29,1	39.420	44,9	22.827	26,0	87.847	8,4
2007	25.555	28,4	40.369	44,9	24.066	26,7	89.990	8,5
2008	25.631	27,8	41.235	44,8	25.222	27.4	92.088	8,6
2009	28.317	28,4	44.600	44,7	26.851	26,9	99.768	9,3
2010	29.483	28,1	46.688	44,5	28.738	27,4	104.909	9,7
2011	27.622	26,5	47.634	45,7	28.917	27,8	104.173	9,5
2012	26.789	25,5	48.814	46,5	29.335	28,0	104.937	9,5
2013	27.698	25,5	50.235	46,2	30.854	28,4	108.786	9,8
2014	28.803	25,4	52.028	45,9	32.439	28,6	113.270	10,1

Bron: ADSEI, POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

In het Vlaams Gewest behoren dertien centrumsteden volgens het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen tot een grootstedelijk of regionaalstedelijk gebied. Een centrumstad is een stad die een centrale functie uitoefent voor haar omgeving, zoals op het vlak van werkgelegenheid, zorg, onderwijs, cultuur en ontspanning. Het begrip centrumstad verwijst niet naar de steden met de meeste inwoners. Zo heeft Beveren meer inwoners dan Turnhout, maar van die twee is toch Turnhout de centrumstad. Beveren vervult, omdat het tussen de grotere steden Sint-Niklaas en Antwerpen ligt, geen centrumfunctie in de regio. Bij Turnhout is dat wel het geval in de Kempen.

Tabel RMI 2 geeft het aantal RMI-ontvangers in de provincies en in de dertien Vlaamse centrumsteden weer. Tussen 2013 en 2014 nam het aantal RMI-ontvangers in Vlaanderen toe met bijna 4%. In alle provincies is er sprake van een stijging. Het aantal RMI-ontvangers per 1.000 inwoners is in 2014 het hoogst in de steden Gent (16,1), Oostende (12,1) en Antwerpen (10,5). Brussel (19 gemeenten) heeft het hoogste aantal RMI-ontvangers per 1.000 inwoners (27,6).

RMI 2 – Gemiddeld maandelijks aantal RMI-ontvangers, Vlaamse provincies en centrumsteden & Brussel, 2013-2014 (absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners).

Gemeente/stad per provincie	Aantal RMI-ontvangers		Percentage t.o.v. het totaal aantal RMI-ontvangers in de provincie		Aantal RMI-ontvangers per 1.000 inwoners	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014
VLAAMS GEWEST	27.698	28.803	nvt	nvt	4,3	4,5
Provincie Antwerpen	*9.192*	*9.779*	*100,0*	*100,0*	*5,1*	*5,4*
Antwerpen	5.103	5.401	55,5	55,2	10,0	10,5
Mechelen	599	683	6,5	7,0	7,3	8,1
Turnhout	318	360	3,5	3,7	7,6	8,4
Provincie Vlaams-Brabant	*3.570*	*3.653*	*100,0*	*100,0*	*3,2*	*3,3*
Leuven	783	820	21,9	22,5	8,0	8,3
Provincie Limburg	*2.357*	*2.436*	*100,0*	*100,0*	*2,8*	*2,8*
Genk	274	279	11,6	11,5	4,2	4,3
Hasselt	356	382	15,1	15,7	4,7	5,0
Provincie Oost-Vlaanderen	*7.893*	*8.182*	*100,0*	*100,0*	*5,4*	*5,5*
Aalst	427	428	5,4	5,2	5,2	5,1
Gent	3.849	4.070	48,8	49,7	15,5	16,1
Sint-Niklaas	551	566	7,0	6,9	7,5	7,6
Provincie West-Vlaanderen	*4.686*	*4.753*	*100,0*	*100,0*	*4,0*	*4,0*
Brugge	525	534	11,2	11,2	4,5	4,5
Kortrijk	604	597	12,9	12,6	8,0	7,9
Oostende	874	850	18,6	17,9	12,5	12,1
Roeselare	443	507	9,5	10,7	7,5	8,4
BRUSSEL (19 gemeenten)	30.854	32.439	nvt	nvt	26,7	27,6

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen. Bevolkingscijfers ADSEI.

Het aantal leefloongerechtigden bereikte in 2014 in België een recordhoogte (RMI 3). Het Waals Gewest kent het hoogste aantal leefloongerechtigden, gevolgd door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en het Vlaams Gewest. In heel België betreft het een stijging van 3,8% op jaarbasis, terwijl de bevolking slechts met 0,5% aangroeide. De sterke toename in de jaren 2009 en 2010 hing samen met de financieel-economische crisis. De recente toename kan volgens de POD MI (2015d) onder andere verklaard worden door de groeiende onzekerheid van risicogroepen, de overdrachten naar de OCMW's van werkzoekenden die uitgesloten worden door de RVA, de nieuwe begunstigden van OCMW-steun, de transfer van RMH-begunstigden naar het RMI na inschrijving in het bevolkingsregister en de wijzigingen in de werkloosheidsverzekering (onder andere verlenging van de duur van de beroepsinschakelingstijd, weigering van het recht op een inschakelingsuitkering na evaluatie van het zoekgedrag van jonge werklozen), naast conjuncturele factoren.

RMI 3 – Gemiddeld maandelijks aantal ontvangers van het leefloon, absolute cijfers (AC), percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 2003-2014.

Jaar	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	Per 1.000 inwoners
2003	23.193	31,4	33.397	45,2	17.360	23,5	73.950	7,1
2004	22.469	29,8	33.779	44,8	19.135	25,4	75.383	7,2
2005	21.439	28,6	33.770	45,1	19.733	26,3	74.942	7,1
2006	22.459	28,5	35.389	44,9	20.964	26,6	78.812	7,4
2007	22.074	27,4	36.333	45,1	22.078	27,4	80.486	7,5
2008	22.358	27,0	37.328	45,1	23.160	28,0	82.846	7,7
2009	24.801	27,5	40.648	45,0	24.869	27,5	90.317	8,4
2010	25.825	27,2	42.651	44,9	26.617	28,0	95.093	8,8
2011	24.069	25,5	43.369	46,0	26.823	28,5	94.261	8,6
2012	23.183	24,3	44.705	46,9	27.358	28,7	95.246	8,6
2013	23.931	24,2	46.029	46,6	28.907	29,2	98.868	8,9
2014	24.831	24,2	47.627	46,4	30.196	29,4	102.654	9,2

Bron: ADSEI, POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

39,9% van de leefloongerechtigden in België is alleenstaand zonder kinderen (zie RMI 4). Meer dan een vierde (28,8%) is alleenstaand met minstens één minderjarig ongehuwd kind ten laste. De verdeling van de categorieën van het leefloon over de verschillende gewesten loopt vrij parallel.

Bijna zes op de tien Belgische leefloongerechtigden zijn vrouwen. Bijna een derde (31,3%) is jonger dan 25 jaar. De grootste groep is tussen 25 en 44 jaar oud.

73,0% van de leefloongerechtigden in België had in 2014 de Belgische nationaliteit. Europeanen (niet-Belgen) vertegenwoordigden 8,4% van de leefloonpopulatie, de resterende 18,7% van de ontvangers zijn niet-Europese vreemdelingen, die met de invoering van het Recht op Maatschappelijke Integratie ook in aanmerking kwamen voor het leefloon.

Hun aandeel ligt in het Waals Gewest (12,5%) lager dan in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (24,2%) en het Vlaams Gewest (23,8%).

RMI 4 – Profiel van de ontvangers van het leefloon in België per gewest, 2014 (percentages).

	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels Gewest	België
Leefloon naar categorie				
Samenwonende persoon	29,0	29,0	28,4	28,8
Alleenstaande persoon	43,1	40,3	36,5	39,9
Persoon die uitsluitend leeft met een gezin te zijnen laste	27,9	30,7	35,1	31,3
Leefloon naar geslacht				
Man	44,2	44,7	43,6	44,3
Vrouw	55,8	55,3	56,4	55,7
Leefloon naar leeftijd				
Jonger dan 25 jaar	31,1	32,7	30,8	31,3
25-44 jaar	40,8	40,2	39,9	40,2
45-64 jaar	26,8	25,6	26,0	26,0
65 jaar en ouder	3,3	1,5	3,3	2,5
Leefloon naar nationaliteit				
Belgen	69,3	80,4	64,3	73,0
Niet-Belgen – EU	6,9	7,1	11,5	8,4
Niet-Belgen – niet-EU	23,8	12,5	24,2	18,7
Totaal niet-Belgen	30,7	19,6	35,7	27,0

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

In het kader van het activeringsbeleid ondernemen OCMW's heel wat stappen om mensen weer aan het werk te krijgen. Het Recht op Maatschappelijke Integratie of Maatschappelijke Hulp beperkt zich niet enkel tot het leefloon of een andere vorm van financiële tegemoetkoming, maar wordt vaak ingevuld met het verschaffen van tewerkstelling.

In 2014 waren 13.826 RMI- of RMH-gerechtigden aan het werk via het OCMW (RMI 5). We tellen de RMI- en RMH-gerechtigden samen omdat het aandeel RMH in verhouding zeer klein is. Verhoudingsgewijs was in 2014 9,6% van alle RMI- of RMH-ontvangers tewerkgesteld. In de overgrote meerderheid gaat het om een tewerkstelling in het kader van artikel 60 § 7, waarlangs het OCMW mensen de mogelijkheid biedt zich opnieuw in te schakelen in het arbeidsproces en aan de vereisten van de werkloosheidsverzekering te voldoen.

RMI 5 – Gemiddeld aantal begunstigden van tewerkstellingsmaatregelen binnen RMI én RMH, absolute cijfers (AC) en percentages, België & gewesten, 2003-2014.

Jaar	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	% totaal RMI/RMH
2003	3.255	36,9	3.835	43,5	1.727	19,6	8.817	6,9
2004	3.678	36,6	4.271	42,5	2.108	21,0	10.056	7,8
2005	4.014	37,1	4.486	41,5	2.320	21,4	10.819	8,6
2006	4.444	37,6	4.771	40,4	2.603	22,0	11.818	9,1
2007	4.520	37,8	4.687	39,1	2.766	23,1	11.973	9,5
2008	4.205	36,6	4.463	38,8	2.828	24,6	11.496	9,3
2009	4.437	37,8	4.535	38,6	2.764	23,6	11.736	8,9
2010	4.990	40,1	4.622	37,1	2.845	22,8	12.456	8,8
2011	5.416	40,8	4.720	36,6	3.111	23,5	13.247	9,0
2012	5.558	40,4	4.957	36,0	3.257	23,7	13.772	9,3
2013	5.531	40,0	5.017	36,3	3.285	23,7	13.833	9,5
2014	5.481	39,6	5.050	36,5	3.296	23,8	13.826	9,7

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

3.2.2 *Het Recht op Maatschappelijke Hulp*

Mensen die niet in aanmerking komen voor het Recht op Maatschappelijke Integratie, kunnen een beroep doen op het Recht op Maatschappelijke Hulp (RMH), vaak toegekend in de vorm van een bedrag dat equivalent is aan dat van het leefloon. Het gaat dan in hoofdzaak om vreemdelingen die niet ingeschreven zijn in het bevolkingsregister, onder wie een grote groep kandidaat-vluchtelingen. Tabel RMH 1 geeft een overzicht van de evolutie in de Maatschappelijke Hulp. Aangezien die cijfers pas na één volledig jaar definitief zijn, worden de cijfers gegeven tot en met het jaar 2013.

Met de invoering van het RMI – en de ruimere toekenningsvoorwaarden – werd een daling ingezet in 2003. Tussen 2008 en 2011 steeg het aantal ontvangers echter weer. Tussen 2011 en 2014 vond opnieuw een daling plaats, die vooral toe te schrijven was aan een daling in de kleine gemeenten. In Vlaanderen en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bevindt zich in 2014 het grootste aandeel van de RMH-begunstigden (respectievelijk 35,7% en 40,8%).

Het Recht op Maatschappelijke Hulp kan verschillende vormen aannemen: financiële steun, tewerkstelling en medische hulp. In heel wat dossiers wordt financiële steun verleend: in 2014 ging het over 18.421 dossiers, waarvan 40,4% in Brussel (RMH 2). In 2014 is een verdere daling waar te nemen in elk gewest wat het absolute aantal begunstigden van financiële steun betreft, die mee te verklaren is door nieuwe maatregelen in het asiel- en migratiebeleid (POD MI, 2015d).

RMH 1 – Gemiddeld maandelijks aantal begunstigden van het RMH, absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 2003-2014.

Jaar	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	Per 1.000 inwoners
2003	24.373	51,5	12.804	27,1	10.140	21,4	47.317	4,6
2004	22.631	49,3	12.998	28,3	10.267	22,4	45.896	4,4
2005	19.787	48,1	12.436	30,3	8.876	21,6	41.099	3,9
2006	18.803	45,4	11.265	27,2	11.351	27,4	41.419	3,9
2007	16.062	43,8	9.466	25,8	11.105	30,3	36.633	3,5
2008	12.796	41,4	7.496	24,2	10.648	34,4	30.940	2,9
2009	13.134	40,4	7.228	22,2	12.185	37,4	32.546	3,0
2010	14.840	40,8	8.302	22,8	13.191	36,3	36.333	3,4
2011	16.256	37,8	10.200	23,7	16.515	38,4	42.971	3,9
2012	15.440	36,4	10.553	24,9	16.465	38,8	42.458	3,8
2013	13.116	36,1	8.670	23,9	14.560	40,1	36.347	3,3
2014	10.576	35,7	6.966	23,5	12.103	40,8	29.645	2,7

Bron: ADSEI, POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

RMH 2 – Gemiddeld aantal ontvangers van financiële steun (RMH), absolute cijfers, percentages en per 1.000 inwoners, België & gewesten, 2003-2014.

Jaar	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	Per 1.000 inwoners
2003	20.351	52,2	11.594	29,8	7.008	18,0	38.952	3,8
2004	18.388	50,5	11.499	31,6	6.554	18,0	36.441	3,5
2005	15.751	48,0	10.999	33,5	6.076	18,5	32.826	3,1
2006	13.888	46,0	9.570	31,7	6.749	22,3	30.207	2,9
2007	11.390	44,2	7.780	30,2	6.576	25,5	25.746	2,4
2008	7.720	40,0	5.636	29,1	5.993	30,9	19.349	1,8
2009	7.468	38,5	5.184	26,7	6.757	34,8	19.410	1,8
2010	9.330	39,1	6.225	26,1	8.306	34,8	23.861	2,2
2011	9.910	35,4	7.560	27,0	10.521	37,6	27.991	2,6
2012	8.880	33,3	7.484	28,1	10.263	38,5	26.626	2,4
2013	7.014	32,7	5.920	27,6	8.504	39,7	21.438	1,9
2014	6.013	32,6	4.963	26,9	7.445	40,4	18.421	1,7

Bron: ADSEI, POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

Van de ontvangers van financiële steun (RMH) is 26,1% samenwonend, terwijl 28,3% minstens één minderjarig ongehuwd kind ten laste heeft (RMH 3). 45,6% is alleenstaand. De verdeling van de categorieën over de verschillende gewesten loopt ook hier vrij parallel. In tegenstelling tot het leefloon hebben hier de mannen het overwicht; zij vormen meer dan de helft van de steuntrekkenden.
44,0% van de steuntrekkenden situeert zich in de leeftijdscategorie van 25 tot 44 jaar.

RMH 3 – Profiel van de ontvangers van financiële steun (RMH) per gewest, 2014 (percentages).

	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels Gewest	België
Financiële steun naar categorie				
Samenwonende persoon	23,3	26,6	28,0	26,1
Alleenstaande persoon	50,3	42,5	43,9	45,6
Persoon die uitsluitend leeft met een gezin te zijnen laste	26,4	30,9	28,1	28,3
Financiële steun naar geslacht				
Man	59,4	55,7	52,0	55,3
Vrouw	40,6	44,3	48,0	44,7
Financiële steun naar leeftijd				
Jonger dan 25 jaar	31,6	26,9	22,3	26,7
25-44 jaar	39,9	45,3	46,6	44,0
45-64 jaar	21,2	23,1	26,1	23,6
65 jaar en ouder	5,7	4,7	5,0	5,7

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

VOOR MEER GEGEVENS

POD Maatschappelijke Integratie, Armoedebestrijding, Sociale Economie en Grootstedenbeleid, Koning Albert II-laan 30, 1000 Brussel, telefoon 02-508.85.85, http://www.mi-is.be/.

3.2.3 *De Gewaarborgde Gezinsbijslag (GGB)*

De Gewaarborgde Gezinsbijslag wordt onder strikte voorwaarden toegekend aan gezinnen die geen recht hebben op een andere gezinsbijslag en van wie de bestaansmiddelen een bepaald grensbedrag niet overschrijden. In de jaren 1990 steeg het aantal gezinnen met recht op GGB ononderbroken. Sinds 2000 is de evolutie minder voorspelbaar. In 2004 zorgde een aantal technische veranderingen (een verbeterde informatiedoorstroming binnen FAMIFED (vroeger RKW)) mogelijk voor de uitgesproken daling (zie RKW, 2005). In de periode 2010-2012 vond opnieuw een stijging plaats. In 2013 was er voor het eerst sinds 2008 een aanzienlijke daling (GGB 1). Die daling zet zich voort in 2014. De redenen hiervoor kunnen heel divers zijn, er is immers een sterke in- en uitstroom van huishoudens die recht op Gewaarborgde Kinderbijslag hebben.

In 2013 ontvingen 5.161 gezinnen van buitenlandse nationaliteit de Gewaarborgde Kinderbijslag, voor een totaal van 11.144 kinderen (GGB 2). Marokkaanse rechthebbenden en politieke vluchtelingen vormden de grootste groepen. De totale groep rechthebbenden van vreemde nationaliteit maakte 63,1% uit van alle rechthebbenden in de regeling voor Gewaarborgde Gezinsbijslag, een lichte daling tegenover 2011. Voor 2014 zijn deze data nog niet beschikbaar.

GGB 1 – Aantal gezinnen die Gewaarborgde Kinderbijslag ontvangen, België, 1990-2014 (absolute cijfers en percentages per 31 december).

Jaar	Aantal gezinnen	Aantal rechtgevende kinderen	Evolutie (%) aantal gezinnen
1990	4.411	8.869	–
1995	6.861	13.848	–
2000	7.034	14.653	–
2002	7.308	15.080	+3,9
2003	7.649	15.538	+4,7
2004	7.008	14.398	-8,4
2005	7.087	14.600	+1,1
2006	7.998	16.258	+12,9
2007	6.874	13.886	-14,1
2008	6.859	13.796	-0,2
2009	7.134	14.450	+4,0
2010	8.303	16.911	+16,4
2011	8.744	17.929	+5,3
2012	9.178	19.349	+5,0
2013	8.229	17.594	-10,3
2014	7.472	15.989	-9,2

Bron: Federaal Agentschap voor de Kinderbijslag.

GGB 2 – Aantal gezinnen van buitenlandse nationaliteit die Gewaarborgde Kinderbijslag ontvangen in het werknemersstelsel, België, 2013.

	Aantal rechthebbenden[1]		Aantal rechtgevende kinderen
	AC	%	
Marokko	494	9,57	1.281
Roemenië	424	8,22	805
Servië en Montenegro	373	7,23	779
Turkije	256	4,96	607
Frankrijk	198	3,84	562
Nederland	248	4,81	419
Macedonië	123	2,38	275
Italië	144	2,79	265
Bosnië-Herzegovina	115	2,23	256
Politieke vluchtelingen	460	8,91	1.062
Andere	2.326	45,07	3.772
Totaal buitenlandse nationaliteiten	5.161	100,0	11.144

1. Een rechthebbende is de persoon die het recht op kinderbijslag opent. Eenzelfde rechthebbende kan echter die hoedanigheid hebben voor kinderen uit verschillende bijslagtrekkende gezinnen. Vandaar het verschil tussen het 'aantal rechthebbenden' (GGB 2) en het 'aantal gezinnen' (GGB 1).

Bron: Federaal Agentschap voor de Kinderbijslag.

VOOR MEER GEGEVENS

Federaal Agentschap voor de Kinderbijslag (FAMIFED), Trierstraat 9, 1000 Brussel, http://www.famifed.be.

3.2.4 *Het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) – Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO)*

De Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) is een uitkering die tot doel heeft financiële hulp te bieden aan bejaarde personen die niet over voldoende middelen beschikken. Sinds 1 juni 2001 wordt die uitkering toegekend aan (een groot deel van) de voormalige gerechtigden op een Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) wanneer de regeling van de IGO gunstiger is voor de betrokkene. De anderen blijven het GIB ontvangen. De tijdsreeksen van de IGO moeten daarom samen met de tabellen van het GIB worden bekeken.

Tabel GIB/IGO 1a toont het uitdoven van het GIB-statuut: elk jaar daalt het aantal ontvangers en het aandeel in het totale aantal pensioengerechtigden. Per 1 januari 2014 waren er in totaal 105.514 ontvangers van de IGO en kregen nog 6.248 ouderen het GIB. In totaal waren er 111.762 ontvangers in de oude en nieuwe regeling samen, 2,8% meer dan op 1 januari 2013. Van de GIB-ontvangers is acht op de tien (84,4%) vrouw; van de IGO-ontvangers is dat bijna zeven op de tien (65,8%) (tabellen GIB/IGO 1a en 1b).

GIB /IGO 1a – Evolutie van het aantal ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) en van het totale aantal pensioenontvangers, België, 2003-2014 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

Jaar	Totaal aantal pensioenontvangers	Aantal ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden					
		Mannen		Vrouwen		Totaal	
		AC	%	AC	%	AC	% in het totaal pensioenontvangers
2003	1.732.724	6.325	23,4	20.759	76,6	27.084	1,6
2004	1.727.273	5.602	22,9	18.864	77,1	24.466	1,4
2005	1.736.238	4.862	22,3	16.956	77,7	21.818	1,3
2006	1.747.111	3.780	21,1	14.166	78,9	17.946	1,0
2007	1.819.927	3.326	20,5	12.899	79,5	16.225	0,9
2008	1.833.378	2.800	19;8	11.312	80,2	14.112	0,9
2009	1.856.017	3.302	18,2	9.910	91,1	12.212	0,7
2010	1.860.493	1.986	18,2	8.935	81,8	10.921	0,6
2011	1.884.221	1.671	17,5	7.882	82,5	9.554	0,5
2012	1.922.163	1.417	16,9	6.966	83,1	8.383	0,4
2013	1.963.308	1.198	16,4	6.118	83,6	7.316	0,4
2014	1.999.356	974	15,6	5.274	84,4	6.248	0,3

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

Voor 26,6% van de ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen ligt het bedrag van de uitkering lager dan € 125 (tabel GIB/IGO 2). 42,0% van de IGO-ontvangers is gerechtigd op een uitkering hoger dan € 375. Die categorie vertegenwoordigt het merendeel van alle uitkeringsgerechtigden. Het aantal ontvangers in de laagste schijf van het GIB (tot € 124,99) blijft stabiel op 16,2% begin 2014. Op het GIB blijven voornamelijk mensen een beroep doen voor wie de regeling van het GIB gunstiger is dan die van de IGO.

GIB/IGO 1b – Evolutie van het aantal ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) en van het totale aantal pensioenontvangers, België, 2003-2014 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

Jaar	Totaal aantal pensioenontvangers	Aantal ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen					
		Mannen		Vrouwen		Totaal	
		AC	%	AC	%	AC	% in het totaal pensioenontvangers
2003	1.732.724	21.454	29,3	51.681	70,7	73.135	4,2
2004	1.727.273	21.790	30,2	50.326	69,8	72.116	4,2
2005	1.736.238	22.015	31,3	48.277	68,7	70.292	4,0
2006	1.747.111	22.516	32,0	47.949	68,0	70.465	4,0
2007	1.819.927	23.561	32,5	48.844	67,5	72.405	4,1
2008	1.833.378	25.200	32,8	51.541	67,2	76.741	4,2
2009	1.856.017	28.410	33,0	57.789	67,0	86.199	4,6
2010	1.860.493	29.857	33,8	58.368	66,2	88.225	4,7
2011	1.884.221	31.748	34,1	61.251	65,9	92.999	4,9
2012	1.922.163	32.872	34,2	63.377	65,8	96.249	5,0
2013	1.963.308	34.743	34,3	66.670	65,7	101.413	5,2
2014	1.999.356	36.112	34,2	69.402	65,8	105.514	5,3

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

GIB/IGO 2 – Ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden en de Inkomensgarantie voor Ouderen volgens de omvang van het maandbedrag, België, 2003-2014 (percentages per 1 januari).

	€ 0,01 – € 124,99		€ 125 – € 249,99		€ 250 – € 374,99		€ 375 en +	
	GIB	IGO	GIB	IGO	GIB	IGO	GIB	IGO
2003	30,9	52,0	19,9	20,6	15,1	11,2	34,1	16,2
2004	29,7	49,2	19,5	21,2	14,9	11,3	35,9	18,3
2005	27,4	44,8	19,4	22,4	15,3	12,1	37,8	20,8
2006	19,4	41,5	20,8	23,1	16,9	12,6	42,9	22,8
2007	18,3	–	20,6	–	17,0	–	44,1	–
2008	17,8	26,1	19,7	25,0	17,1	16,3	45,3	32,5
2009	17,7	26,8	18,2	22,7	16,8	15,4	47,3	35,1
2010	18,1	28,9	17,7	20,9	16,8	14,9	47,3	35,3
2011	17,3	28,9	17,4	20,1	16,8	14,3	48,5	36,2
2012	17,4	29,1	16,7	19,3	16,6	13,8	49,3	37,8
2013	16,6	28,5	16,1	18,3	16,1	13,7	51,2	39,5
2014	16,2	26,6	16,2	17,7	16,4	13,7	51,2	42,0

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

In de regeling rond het GIB vormen alleenstaande en alleenwonende vrouwen het merendeel van de ontvangers (tabel GIB/IGO 3). In de regeling van het GIB is 90,1% van de vrouwelijke ontvangers per 1 januari 2014 alleenstaand. Bij de mannelijke ontvangers van het GIB is dat 62,4%.

GIB/IGO 3 – Ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB) naar categorie en geslacht, België, 2013-2014 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

	2013		2014	
Categorie	**AC**	**%**	**AC**	**%**
1. Mannen				
a. Gehuwd, rustpensioen 'gezin'	418	34,9	324	33,3
b. Gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	56	4,7	32	3,3
c. Niet-gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	711	59,3	608	62,4
d. Rust- en overlevingspensioen (gedeelte rust)	13	1,1	10	1,0
2. Vrouwen				
a. Gehuwd, rustpensioen 'gezin'	29	0,5	35	0,7
b. Gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	144	2,4	80	1,5
c. Niet-gehuwd, rustpensioen 'alleenstaande'	5.478	89,5	4.754	90,1
d. Rust- en overlevingspensioen (gedeelte rust)	467	7,6	405	7,7
Totaal	7.316	100,0	6.248	100,0

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

Iets meer dan de helft van de mannelijke IGO-ontvangers komt in aanmerking voor het verhoogde basisbedrag. Bij de vrouwen is dat meer dan 80% (tabel GIB/IGO 4)

GIB/IGO 4 – Ontvangers van de Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) naar categorie en geslacht, België, 2013-2014 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

Categorie	2013		2014	
	AC	**%**	**AC**	**%**
1. Mannen				
a. Zij die in aanmerking komen voor de toekenning van het basisbedrag	17.078	49,2	17.436	48,3
b. Zij die in aanmerking komen voor de toekenning van het verhoogde basisbedrag	17.661	50,8	18.602	51,5
c. Niet-verdeelde gevallen	4	0,0	74	0,2
2. Vrouwen				
a. Zij die in aanmerking komen voor de toekenning van het basisbedrag	13.846	20,5	12.999	18,7
b. Zij die in aanmerking komen voor de toekenning van het verhoogde basisbedrag	53.804	79,5	56.270	81,1
c. Niet-verdeelde gevallen	20	0,0	133	0,2
Totaal	101.413	100,0	105.514	100,0

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

Begin 2014 is 75,4% van de mannelijke GIB-ontvangers ouder dan 80 jaar; bij de vrouwelijke ontvangers is dat 69,3%. In totaal gaat het dan voor de GIB-ontvangers over 69,7%. Bij de IGO-ontvangers ligt dat percentage wat lager: 31,8% voor de totale populatie (33,3% bij de vrouwen; 28,9% bij de mannen) (tabel GIB/IGO 5).

GIB/IGO 5 – Percentage ontvangers van het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden en de Inkomensgarantie voor Ouderen naar leeftijd en geslacht, België, 2014 (per 1 januari).

Leeftijd	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	GIB	IGO	GIB	IGO	GIB	IGO
<66 of <67[1]	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
66-70	0,0	28,4	0,1	26,2	0,1	27,0
71-75	0,0	22,2	1,4	21,2	1,2	21,5
76-80	24,5	20,4	30,0	19,4	29,1	19,8
81-85	41,4	16,0	30,8	16,8	32,4	16,5
86-90	24,1	9,2	23,8	10,9	23,9	10,3
91-95	8,2	3,3	11,1	4,6	10,6	4,2
96+	1,7	0,4	3,6	1,0	2,8	0,8
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1. Voor GIB gaat het hier over <67 jaar, voor IGO over <66 jaar.

Bron: Rijksdienst voor Pensioenen en eigen berekeningen.

VOOR MEER GEGEVENS

Rijksdienst voor Pensioenen (RVP), Zuidertoren, 1060 Brussel, telefoon 1765, http://www.rvponp.fgov.be/.

3.2.5 *Tegemoetkomingen aan Personen met een Handicap (PH)*

De tegemoetkomingen voor personen met een erkende handicap behoren tot de sociale bijstand en zijn voorbehouden voor diegenen die over onvoldoende bestaansmiddelen beschikken. Er bestaan drie soorten tegemoetkomingen die onder bepaalde voorwaarden kunnen worden toegekend. De inkomensvervangende tegemoetkoming (IVT) is bedoeld voor personen (tussen 21 en 65 jaar) die al dan niet werken, maar van wie het verdienvermogen beperkt is tot een derde van wat een gezonde persoon op de arbeidsmarkt zou verdienen. De integratietegemoetkoming (IT) is bedoeld voor personen (tussen 21 en 65 jaar) met een verminderde zelfredzaamheid, wat betekent dat ze moeilijkheden ervaren bij het uitvoeren van dagelijkse activiteiten zoals zich verplaatsen, eten, zich verzorgen en aankleden, de woning onderhouden, … Beide soorten tegemoetkoming kunnen gecombineerd worden. Indien men de IVT of IT al ontving voor de 65ste verjaardag, blijft men daarna het recht behouden (tenzij de situatie wijzigt). Voor personen van 65 jaar of ouder met een verminderde zelfredzaamheid bestaat er een tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden (THAB). Die valt sinds 1 juli 2014 onder de bevoegdheid van de gemeenschappen of gewesten, maar de DG Personen met een Handicap behandelt tot eind 2015 nog alle dossiers en aanvragen.

Eind 2014 waren er 326.072 ontvangers van een Tegemoetkoming aan Personen met een Handicap (tabel PH 1), een toename met 1,5% tegenover 2013. De laatste jaren nam het aantal ontvangers voortdurend toe, net als het aantal aanvragen. Er is nog geen onderzoek gebeurd naar de oorzaken van de stijging van het aantal aanvragen, maar men

vermoedt dat de vergrijzing hierbij een rol speelt (FOD SZ, 2015). Het aantal 80-plussers met een tegemoetkoming nam sterker toe dan het totale aantal rechthebbenden. In 2014 vertegenwoordigden zij meer dan een derde van het totaal aantal rechthebbenden. Van alle rechthebbenden ontvangt 52,3% een tegemoetkoming in het stelsel van de 'inkomensvervangende of integratietegemoetkoming'. 47,4% ontvangt een tegemoetkoming in het stelsel van 'hulp aan bejaarden' (THAB).

PH 1 – Evolutie van het aantal ontvangers van een Tegemoetkoming aan Personen met een Handicap, België, 2003-2014 (absolute cijfers en percentage van het totale aantal rechthebbenden, per 31 december).

Jaar	Inkomensvervangende of integratietegemoetkoming		Tegemoetkoming hulp aan bejaarden[2]		Andere[1]		Totaal aantal rechthebbenden	
	AC	%	AC	%	AC	%	AC	Evolutie (%)
2003	127.174	54,9	90.939	39,3	13.557	5,9	231.670	–
2004	130.320	51,9	109.594	43,6	11.317	4,5	251.231	+8,4
2005	133.672	51,8	114.994	44,5	9.612	3,7	258.278	+2,8
2006	134.635	50,9	121.749	46,0	8.210	3,1	264.594	+2,4
2007	137.242	50,4	128.026	47,0	7.090	2,6	272.358	+2,9
2008	143.037	51,2	130.455	46,7	6.136	2,2	279.628	+2,7
2009	152.694	51,5	138.626	46,8	5.179	1,7	296.499	+6,0
2010	158.662	51,3	145.945	47,2	4.409	1,4	309.016	+4,2
2011	160.071	50,9	150.846	47,9	3.784	1,2	314.701	+1,8
2012	163.336	51,3	152.159	47,7	3.184	1,0	318.679	+1,3
2013	166.903	51,9	153.361	47,7	1.066	0,3	321.330	+0,8
2014	170.687	52,3	154.482	47,4	903	0,3	326.072	+1,5

1. De categorie 'andere' betreft stelsels in uitdoving, zowel deze die worden uitbetaald via DG Personen met een Handicap (GT/BT69) als deze die worden betaald door de Rijksdienst voor Pensioenen (de aanvullende tegemoetkoming (AT), de tegemoetkoming ter aanvulling van het gewaarborgd inkomen (TAGI) en de tegemoetkoming voor hulp van derde (THVD)). Sinds 2013 publiceert de RVP geen gegevens meer over de AT, TAGI en THVD. Daarom is er een sterke daling in het aantal ontvangers van de categorie 'andere' tussen 2012 en 2013.
2. De THAB valt sinds 1 juli 2014 onder de bevoegdheid van de gemeenschappen of gewesten, de DG Personen met een Handicap behandelt tot eind 2015 nog alle dossiers en aanvragen.

VOOR MEER GEGEVENS

FOD Sociale Zekerheid, Directie-Generaal Personen met een Handicap, Administratief Centrum Kruidtuin, Finance Tower, Kruidtuinlaan 50, bus 150, 1000 Brussel, telefoon 0800-987.99, http://handicap.fgov.be/.

3.3 Inkomensverdeling en -ongelijkheid

3.3.1 *Inkomensverdeling*

De verdeling van het totaal netto belastbaar inkomen over de bevolking in 2012 (tabel IK 1) toont dat de 10% armsten (deciel 1) daarvan 0,7% ontvangen en de 10% rijksten

(deciel 10) 31,5%. Het gemiddeld netto belastbaar inkomen bedraagt € 2.131 voor de laagste inkomens en € 94.656 voor de hoogste inkomens. Noteer hierbij dat de laagste, niet-belaste, inkomens niet in de fiscale statistieken zijn opgenomen.

IK 1 – Decielenverdeling van het totaal belastbaar netto-inkomen, de overeenstemmende totale belasting en analyse van de componenten van het gezamenlijk belastbaar inkomen, gegevens betreffende de inkomens van het jaar 2012, België.

Decielen	Aandeel in netto belastbaar inkomen	Aandeel in totale belasting	Aandeel in netto-inkomen	Gemiddeld netto belastbaar inkomen (in €)	Gemiddelde aanslagvoet[1]
1	0,7	-0,1	0,9	2.131	-2,1
2	3,4	0,1	4,4	10.253	0,4
3	4,7	0,4	6,0	14.033	1,9
4	5,7	2,0	6,8	17.083	8,4
5	6,9	4,1	7,7	20.663	13,9
6	8,2	6,6	8,7	24.738	18,7
7	9,9	8,7	10,2	29.688	20,5
8	12,4	12,6	12,3	37.072	23,8
9	16,6	19,7	15,7	49.804	27,5
10	31,5	45,8	27,2	94.656	33,8

1. Dit is het quotiënt van het totaal netto belastbaar inkomen en de totale belastingen.

Bron: ADSEI, Fiscale statistieken en eigen berekeningen.

3.3.2 *Inkomensongelijkheid*

Een vaak gehanteerde maatstaf voor het meten van inkomensongelijkheid is de Ginicoëfficiënt. Bij een totaal gelijke inkomensverdeling krijgt die de waarde 0, dan beschikt iedereen over een gelijk inkomen. Omgekeerd krijgt de Ginicoëfficiënt bij een totaal ongelijke inkomensverdeling – waarbij het gehele inkomen in handen is van één persoon – de waarde 1. De cijfers in tabel IK 2 zijn afkomstig uit de EU-SILC, wat wil zeggen dat ze gebaseerd zijn op een steekproef van de bevolking. In de toekomst plant ADSEI een koppeling van de fiscale gegevens aan het rijksregister, zodat men meer accurate cijfers kan verschaffen.

IK 2 – Evolutie van de inkomensongelijkheid volgens de Ginicoëfficiënt op basis van het equivalent beschikbaar inkomen, EU-SILC, België en buurlanden, 2007-2013.

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
België	0,26	0,28	0,26	0,27	0,26	0,27	0,26
Duitsland	0,30	0,30	0,29	0,29	0,29	0,28	0,30
Nederland	0,28	0,28	0,27	0,26	0,26	0,25	0,25
Frankrijk	0,27	0,30[b]	0,30	0,30	0,31	0,31	0,30
Verenigd Koninkrijk	0,33	0,34	0,32	0,33	0,33	0,33[b]	0,30
EU28[a]	0,31	0,31	0,30	0,30	0,31	0,31[b]	0,31

a: SILC 2007-2009: EU27, SILC 2010-2013: EU28.
b: breuk in tijdreeks.

Bron. EU-SILC.

In vergelijking met de buurlanden heeft België na Nederland de meest gelijke inkomensverdeling. De inkomensongelijkheid in ons land bleef de voorbije jaren stabiel.

VOOR MEER GEGEVENS

Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI), North Gate, Koning Albert II-laan 16, 1000 Brussel, telefoon 0800-120.33, info.stat@economie.fgov.be, http://statbel.fgov.be/.

3.3.3 *Bestedingen*

Gegevens van de Huishoudbudgetenquête geven een zicht op de bestedingen van verschillende inkomensgroepen. Als we kijken naar de uitgavenbronnen per inkomenskwartiel in 2014 (tabel IK 3), zien we dat in het laagste kwartiel het grootste deel gaat naar huisvesting (40,2%), naar voeding, tabak en drank (15,7%) en naar 'andere goederen en diensten' (13,5%). Hoe hoger op de inkomensladder, hoe kleiner het deel van het huishoudbudget dat gaat naar huisvesting (24,0% in het vierde kwartiel). Toch blijft het ook de grootste uitgavenpost voor de hogere inkomens. In de hogere kwartielen geeft men naar verhouding meer uit aan 'andere goederen en diensten' (zoals lichaamsverzorging, reizen, juwelen en restaurantbezoek). Dat aandeel in het budget overtreft in het vierde kwartiel ruim de uitgaven voor voeding, terwijl bij de laagste inkomens voeding de tweede belangrijkste kostenpost is. Het aandeel uitgaven voor wonen en voor kleding en schoeisel vertoont een licht stijgende trend ten opzichte van 2007, wellicht te verklaren doordat de kosten voor energie en water sterk toenamen (zie Storms & Cherenti, 2013). Het aandeel voor 'andere goederen en diensten' nam daarentegen licht af.

IK 3 – Aandeel van de verschillende uitgavenbronnen in de totale uitgave per inkomenskwartiel (%), België, 2014.

Benaming	Kwartiel 1	Kwartiel 2	Kwartiel 3	Kwartiel 4
Voeding, dranken, tabak	15,7	14,7	15,1	15,0
Kleding, schoeisel	3,1	3,6	4,7	5,6
Woning, water, elektriciteit, gas e.a. brandstoffen	40,2	32,2	27,8	24,0
Meubelen, huishoudtoestellen	3,9	4,7	5,8	7,2
Gezondheid	4,9	5,2	4,3	4,4
Vervoer en communicatie	12,3	14,4	16,1	15,2
Cultuur, ontspanning, onderwijs	6,4	8,5	8,8	9,6
Andere goederen en diensten[1]	13,5	16,6	17,4	19,0
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

1. Restaurant en horeca, persoonlijke verzorging en diensten.

Bron: ADSEI, Huishoudbudgetenquête 2014 en eigen berekeningen.

Tabel IK 4 laat het aandeel zien dat de verschillende inkomenskwartielen hebben in de totale uitgaven per bestedingsbron. Immers, niet alleen het aandeel van de uitgavenposten binnen de portefeuille van de verschillende inkomensklassen is van belang; het

is ook belangrijk hoe groot die uitgaven per inkomenskwartiel zijn. Zo merken we dat de hoogste klassen in reële termen aan elke uitgavenpost meer besteden dan de lagere inkomensklassen. Dat geldt ook voor uitgavenposten zoals kleding (hieraan geeft de hoogste inkomensklasse vijfmaal zoveel uit als de laagste), meubelen en huishoudtoestellen (vijfmaal zoveel) en vervoer en communicatie (ruim driemaal zoveel). Huisvesting is minder 'inkomenselastisch', (hier geeft de hoogste inkomensklasse anderhalve keer zoveel uit als de laagste).

IK 4 – Aandeel van de verschillende inkomenskwartielen in de totale uitgaven per uitgavenbron (%), België, 2014.

Benaming	Kwartiel 1	Kwartiel 2	Kwartiel 3	Kwartiel 4	Totaal
Voeding, dranken, tabak	14,5	20,3	28,0	37,2	100
Kleding, schoeisel	9,3	16,5	28,4	45,8	100
Woning, water, elektriciteit, gas e.a. brandstoffen	19,3	23,1	26,7	30,9	100
Meubelen, huishoudtoestellen	9,3	16,8	27,6	46,3	100
Gezondheid	14,9	23,4	26,3	35,4	100
Vervoer en communicatie	11,5	20,2	30,1	38,3	100
Cultuur, ontspanning, onderwijs	10,3	20,3	28,1	41,3	100
Andere goederen en diensten[1]	10,9	19,9	28,1	41,1	100

1. Restaurant en horeca, persoonlijke verzorging en diensten.

Bron: ADSEI, Huishoudbudgetenquête 2014 en eigen berekeningen.

3.4 Schulden

3.4.1 *Kredietschulden*

Op 31 december 2014 noteerde de Centrale voor Kredieten aan Particulieren (CKP) in totaal 350.635 personen met een problematisch consumenten- en/of hypothecair krediet (tabel S 1) ofwel 3,7% van de meerderjarige bevolking. Het totale achterstallige bedrag loopt op tot 3,1 miljard euro, een stijging met 67,5% in vergelijking met eind 2008 en met 4,9% tegenover eind 2013. Eind 2014 bedraagt het gemiddelde achterstallige bedrag per contract € 5.945.

Men dient in het achterhoofd te houden dat de CKP sinds 2011 een aangepaste berekeningswijze hanteert die een invloed uitoefent op het aantal kredietopeningen en bijgevolg op het aantal achterstallige betalingen. Dat biedt deels een verklaring voor de stijgende cijfers sinds 2010. Nieuw sinds 1 april 2015 is dat consumenten geen nieuwe kredietovereenkomst meer kunnen afsluiten wanneer ze in de Centrale geregistreerd staan voor een totaal achterstallig bedrag van meer dan € 1.000 in het kader van een of meer niet tijdig afgeloste consumentenkredieten.

S 1 – Aantal achterstallige geregistreerde personen en contracten bij de Centrale voor Kredieten aan Particulieren, België, 2007-2014.

Jaar	Geregistreerde personen	Geregistreerde en niet-gereguliseerde contracten		Achterstallig of eisbaar bedrag (duizenden euro's)	
	Consumenten- & hypothecair krediet	Consumenten-krediet	Hypothecair krediet	Consumenten-krediet	Hypothecair krediet
2007	279.429	387.050	24.364	1.238.594	538.371
2008	285.595	390.783	25.107	1.303.531	552.056
2009	300.296	407.697	26.633	1.471.894	682.977
2010	308.803	421.047	27.678	1.593.477	825.553
2011[1]	319.092	431.519	28.974	1.672.552	876.701
2012	330.129	452.111	30.509	1.750.322	971.452
2013	341.416	471.204	32.340	1.787.326	1.177.106
2014	350.635	488.835	34.005	1.802.917	1.305.496

1. Sinds 2011 moet de geoorloofde debetstand op een rekening (de uitdrukkelijke kredietopening waarbij een kredietgever een consument de mogelijkheid biedt bedragen op te nemen die het beschikbare tegoed op zijn rekening te boven gaan) in de CKP worden geregistreerd (dat was voordien niet het geval indien het bedrag van de kredietlijn lager was dan € 1.250 en terugbetaalbaar was binnen drie maanden). Die wijziging heeft een invloed op het aantal kredietopeningen (een vorm van het consumentenkrediet), waardoor cijfers met betrekking tot consumentenkrediet van voor 2011 niet helemaal vergelijkbaar zijn met die erna.

Bron: Nationale Bank van België, Jaarverslag Centrale voor Kredieten aan Particulieren.

Personen die geconfronteerd worden met een overmatige schuldenlast of ernstige financiële moeilijkheden kunnen een beroep doen op de procedure van collectieve schuldenregeling. Wanneer de door de wet vastgelegde voorwaarden vervuld zijn, kan de aanvraag toelaatbaar geacht worden door de rechter van de arbeidsrechtbank en zal ze geregistreerd worden in de Centrale voor Kredieten aan Particulieren. Eind 2014 stonden 97.065 berichten van toelaatbaarheid van collectieve schuldenregeling geregistreerd, 5,1% meer dan het jaar voordien (zie tabel S 2). Sinds het uitbreken van de crisis zijn de collectieve schuldenregelingen elk jaar toegenomen.

S 2 – Uitstaande berichten van collectieve schuldenregelingen, aantal personen, België, 2010-2014.

	2010	2011	2012	2013	2014
Minnelijke aanzuiveringsregeling	24.031	25.594	28.249	33.773	34.836
Gerechtelijke aanzuiveringsregeling	4.588	4.140	3.925	3.752	3.402
Geen aanzuiveringsregeling[1]	47.560	54.152	56.850	54.837	58.827
Totaal	76.179	83.886	89.024	92.362	97.065

1. Het feit dat de meerderheid van de berichten van toelaatbaarheid zonder gevolg blijft in het bestand, betekent niet dat ze in werkelijkheid niet leiden tot een minnelijke of gerechtelijke aanzuiveringsregeling. In bijna de helft van de gevallen gaat het om recente dossiers waarvoor het normaal is dat nog geen regeling werd overeengekomen. Naarmate de datum van de beslissing meer in het verleden ligt, kan verondersteld worden dat geen aanzuiveringsregeling bereikt is, maar de procedure niet werd afgesloten, ofwel dat de bereikte aanzuiveringsregeling niet aan de CKP werd gemeld.

Bron: Nationale Bank van België, Jaarverslag Centrale voor Kredieten aan Particulieren.

3.4.2 *Energiearmoede*

Sinds 2003 is de Vlaamse Reguleringsinstantie voor de Elektriciteits- en Gasmarkt, kortweg VREG, verantwoordelijk voor het verzamelen van statistieken met betrekking tot de sociale openbaredienstverplichtingen in de elektriciteits- en aardgasmarkt. Jaarlijks publiceert de VREG een rapport met statistieken over huishoudelijke afnemers in het kader van de wettelijke procedures voor wanbetaling. Tabel S 3 presenteert de recentste cijfers.

In 2014 werden 81.023 huishoudens van elektriciteit voorzien door de distributienetbeheerder. Die treedt op als leverancier wanneer de klant de energiefactuur niet meer kan betalen, uitgesloten is bij de originele elektriciteitsleverancier en tijdens de opzegtermijn vervolgens geen nieuwe leverancier zoekt of bij geen enkele andere leverancier als klant wordt aangenomen. Niet alle huishoudens krijgen een aangepast lager tarief bij de netbeheerder, ondanks hun betalingsmoeilijkheden. Die aangepaste tarieven zijn slechts voor een minderheid weggelegd, namelijk de beschermde afnemers (voor 2014 waren dat er 12.299). De categorieën waartoe men moet behoren om erkend te worden als beschermde afnemer, zijn sinds 1 juli 2009 voor Vlaanderen gelijkgesteld aan die van de rechthebbenden op het federale tarief, voornamelijk gebaseerd op het ontvangen van uitkeringen zoals het leefloon, een tegemoetkoming voor gehandicapten of een inkomensgarantie voor ouderen. Daarnaast komen ook huurders van een woning van een sociale huisvestingsmaatschappij met een gemeenschappelijke verwarmingsinstallatie op aardgas in aanmerking. Eind 2014 hadden 42.310 Vlaamse gezinnen (1,6% van het totaal) een actieve budgetmeter voor elektriciteit. Dat waren er ruim 8.100 meer dan begin 2008. Toen had 1,3% van de Vlaamse gezinnen een actieve budgetmeter. Die meters voorzien de afnemer van elektriciteit als de budgetmeterkaart wordt opgeladen. In Vlaanderen zijn de meeste budgetmeters voor elektriciteit voorzien van een stroombegrenzer (10 ampère). Indien men niet betaalt, wordt zo geprobeerd een minimumlevering te garanderen. Die stroombegrenzer kan worden uitgeschakeld (men spreekt dan van 'naakte' budgetmeters) als er een vermoeden is dat de klant zich in de schulden werkt door de budgetmeterkaart niet meer te herladen en ook de minimumlevering niet te betalen. Als de plaatsing van een budgetmeter technisch niet mogelijk is, wordt een stroombegrenzer geplaatst. 1.969 gezinnen moesten hierop eind 2014 een beroep doen. In 2014 werden 1.247 toegangspunten afgesloten van het elektriciteitsnet ten gevolge van wanbetaling.

Voor de levering van gas zijn ongeveer dezelfde regels van kracht als voor de elektriciteitslevering. De regeling voor budgetmeters voor gas werd ingevoerd in 2008. In 2014 werden 57.083 gezinnen door de netbeheerder voorzien, slechts 9.305 hadden recht op een sociaal tarief. Eind 2014 hadden 27.514 gezinnen een actieve budgetmeter voor aardgas, ofwel 1,0% van de gezinnen. Voor gas bestaat de technische mogelijkheid van een stroombegrenzer niet. Om een minimumlevering te garanderen, kunnen gezinnen in de winter terecht bij het OCMW voor oplaadkaarten indien ze de budgetmeter aardgas niet meer kunnen opladen. In 2014 werden 1.763 huishoudens volledig afgesloten van gas na beslissing door de Lokale Adviescommissie en dus na het doorlopen van de wanbetalingsprocedure.

S 3 – Betalingsproblemen en schorsingen bij de levering van gas en elektriciteit, Vlaanderen, 2014.

	2014
Elektriciteit	
Levering door de netbeheerder	
Aantal huishoudelijke elektriciteitsafnemers beleverd door de netbeheerders	81.023
Totaal aantal huishoudelijke afnemers dat op 31/12 door de netbeheerder werd beleverd en dat recht heeft op de sociale maximumprijs	12.299
Budgetmeter	
Totaal aantal geplaatste ingeschakelde (actieve) budgetmeters op 01/01	42.813
Aantal in het jaar geplaatste budgetmeters, inclusief deze als gevolg van verhuis afnemer	9.167
Aantal uitgeschakelde budgetmeters dat in 2014 opnieuw werd ingeschakeld	2.269
Totaal aantal geplaatste ingeschakelde budgetmeters op 31/12	42.310
Aantal in 2014 geplaatste naakte budgetmeters (als alternatief voor afsluiting)	517
Tien ampère	
Totaal aantal geplaatste ingeschakelde (actieve) stroombegrenzers op 01/01	2.174
Totaal aantal geplaatste ingeschakelde stroombegrenzers op 31/12	1.969
Afsluiting	
Aantal toegangspunten dat in de loop van 2014 werd afgesloten (excl. uitsluitingen ingevolge verhuis), na advies LAC	1.247
Gas	
Levering door de netbeheerder	
Aantal huishoudelijke gasafnemers beleverd door de netbeheerders (31/12)	57.083
Totaal aantal huishoudelijke afnemers dat op 31/12 door de netbeheerder werd beleverd en dat recht heeft op de sociale maximumprijs	9.305
Budgetmeter	
Totaal aantal geplaatste ingeschakelde (actieve) budgetmeters op 01/01	27.514
Totaal aantal geplaatste ingeschakelde budgetmeters op 31/12	28.339
Afsluiting	
Aantal toegangspunten dat in de loop van 2014 werd afgesloten (excl. uitsluitingen ingevolge verhuis), na advies LAC	1.763

Bron: Vlaamse Reguleringsinstantie voor de Elektriciteits- en Gasmarkt (2014).

VOOR MEER GEGEVENS

Nationale Bank van België – Centrale voor Kredieten aan Particulieren, de Berlaimontlaan 3, 1000 Brussel, telefoon 02-221.30.06, http://www.nbb.be.

L'Observatoire du Crédit et de l'Endettement – Château de Cartier, Place Albert 1er 38, 6030 Marchienne-au-Pont, telefoon 071-33.12.59, http://www.observatoire-credit.be/.

Vlaamse Regulator van de Elektriciteits- en Gasmarkt (VREG), Graaf de Ferrarisgebouw, Koning Albert II-Laan 20, bus 19, 1000 Brussel, telefoon 02-553.17.00, info@vreg.be, http://www.vreg.be/.

Vlaams Centrum Schuldenlast, Paviljoenstraat 9, 1030 Brussel, telefoon 02-211.55.74, info@vlaamscentrumschuldenlast.be, http://www.vlaamscentrumschuldenlast.be.

4. Armoededomeinen

4.1 Werkloosheid

Het aantal niet-werkende werkzoekenden (NWWZ) in België is in juni 2015 gedaald met 2,3% ten opzichte van eind juni 2014 (tabel WL 1). Per 1 juni 2015 waren er in België 554.324 NWWZ's, van wie net iets meer dan de helft (52,3%) mannen.

WL 1 – Aantal niet-werkende werkzoekenden naar geslacht, België, 2006-2015[1] (absolute cijfers en percentages).

Jaar	Mannen		Vrouwen		Totaal	Evolutie totaal AC
	AC	%	AC	%	AC	%
2006	271.311	47,4	301.631	52,6	572.949	+0,7
2007	253.215	47,6	279.244	52,4	532.459	-7,1
2008	226.839	47,5	250.741	52,5	477.580	-10,3
2009	271.992	50,7	264.220	49,3	536.212	+12,3
2010	277.891	51,0	266.795	49,0	544.686	+1,6
2011	262.433	50,6	256.221	49,4	518.654	-4,8
2012	272.817	51,4	257.638	48,6	530.455	+2,3
2013	290.646	52,5	262.751	47,5	553.397	+4,3
2014	298.493	52,6	268.974	47,4	567.467	+2,5
2015	293.619	52,3	260.705	47,0	554.324	-2,3

1. Toestand eind juni.

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

De grootste daling van het aantal NWWZ's vond plaats in Brussel: -7,1% (tabel WL 2). Ook in het Waals Gewest daalde het aantal, maar minder sterk (-3,0%). In Vlaanderen steeg het aantal werklozen met 0,8%. In absolute cijfers blijft het Waals Gewest koploper qua werkzoekendenpopulatie.

WL 2 – Evolutie van het aantal niet-werkende werkzoekenden, België en gewesten, 2006-2015[1] (absolute cijfers en percentages).

Jaar	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussel HG		België	
	AC	Evolutie %	AC	Evolutie %	AC	Evolutie %	AC	Evolutie %
2006	216.762	-7,9	274.400	+2,8	97.099	+3,2	588.261	-1,4
2007	180.396	-16,8	258.391	-5,8	93.671	-3,5	532.459	-9,5
2008	168.890	-6,4	243.861	-5,6	92.114	-1,7	504.865	-5,2
2009	189.560	+12,2	245.791	+0,8	96.894	+5,2	532.254	+5,4
2010	198.563	+4,7	239.171	-2,7	106.952	+10,4	544.686	+2,3
2011	182.510	-8,1	231.770	-3,1	104.374	-2,4	518.654	-4,8
2012	189.422	+3,8	235.162	+1,5	105.871	+1,4	530.455	+2,3
2013	206.996	+9,3	239.564	+1,9	106.837	+0,9	553.397	+4,3
2014	219.576	+6,1	240.142	+0,2	107.749	+0,9	567.467	+2,5
2015	221.270	+0,8	232.998	-3,0	100.056	-7,1	554.324	-2,3

1. Toestand eind juni.

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

De werkloosheidsgraad (tabel WL 3) geeft de verhouding van het aantal niet-werkende werkzoekenden ten opzichte van de totale beroepsbevolking. Tussen 2006 en 2008 daalde de werkloosheidsgraad, maar vanaf 2009 nam deze toe tot 11,4% in 2010. In 2011 daalde de werkloosheidsgraad weer, om in 2013 en 2014 opnieuw licht te stijgen. In 2015 is de werkloosheidsgraad weer gedaald naar 10,9%. De werkloosheidsgraad ligt in het Waals (14,8%) en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (18,2%) dubbel zo hoog als in het Vlaams Gewest (7,5%).

WL 3 – Evolutie van de werkloosheidsgraad in % van de actieve bevolking, België, per gewest, 2006-2015[1] (percentages).

Jaar	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels HG	België
2006	7,5	17,8	20,8	12,0
2007	6,4	17,3	20,4	11,2
2008	6,0	16,4	20,1	10,6
2009	6,7	16,5	21,2	11,2
2010	7,1	16,0	23,3	11,4
2011	6,3	14,9	20,0	10,5
2012	6,5	15,0	20,0	10,6
2013	7,0	15,2	19,9	10,9
2014	7,4	15,3	20,3	11,2
2015	7,5	14,8	18,2	10,9

1. Toestand eind juni.

Bron: RVA, Directie Statistieken.

In tabel WL 4 nemen we de werkloosheidsgraad naar leeftijd in ogenschouw. Deze cijfers zijn gebaseerd op de gegevens van de Arbeidskrachtenenquête (EAK). De werkloosheidsgraad in België op basis van administratieve gegevens ligt gemiddeld vijf procentpunten hoger dan die op basis van de Arbeidskrachtenenquête. Dat komt door de ruimere werkloosheidsdefinitie die hierbij wordt gehanteerd. De EAK hanteert de definitie van de 'International Labour Organization' (ILO). Werklozen zijn niet-werkenden die de afgelopen vier weken actief naar werk gezocht hebben en onmiddellijk beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt (binnen de twee weken een nieuwe job kunnen beginnen), samen met de niet-werkenden die een job hebben gevonden die binnen de drie maanden begint. De ILO-werkloosheidsgraad meet de verhouding van die ILO-werklozen over de optelsom van ILO-werklozen + ILO-werkenden (werkenden zijn diegenen die in de referentieweek minstens een uur betaalde arbeid hebben verricht).

We zien dat het aandeel werklozen in de groep jonger dan 25 jaar duidelijk hoger ligt dan in het totaal. We zien ook dat de jeugdwerkloosheid in België ongeveer even hoog ligt als het gemiddelde percentage in de Europese Unie. In Vlaanderen is de werkloosheidsgraad telkens lager, al bedraagt die van de jongeren 16,1%.

WL 4 – Evolutie van de werkloosheidsgraad in % van de actieve bevolking, België en EU, per leeftijdscategorie, 2007-2014 (percentages).

	Vlaams Gewest		België		EU28	
Jaar	<25 jaar	Totaal	<25 jaar	Totaal	<25 jaar	Totaal
2007	11,7	4,4	18,8	7,5	15,9	7,2
2008	10,5	3,9	18,0	7,0	15,9	7,0
2009	15,7	5,0	21,9	8,0	20,3	9,0
2010	15,6	5,2	22,4	8,4	21,4	9,6
2011[1]	12,7	4,3	18,7	7,2	21,7	9,7
2012	12,8	4,6	19,8	7,6	23,3	10,5
2013	16,6	5,1	23,7	8,5	23,7	10,9
2014	16,1	5,1	23,2	8,6	22,2	10,2

1. In 2011 werd de vraagstelling van de Arbeidskrachtenenquête m.b.t. de werkloosheidsgraad gepreciseerd, waardoor de cijfers van voor 2011 in België en Vlaanderen niet vergelijkbaar zijn met die van na 2011.

Bron: Eurostat, Labour Force Survey 2014 /Arbeidskrachtenenquête FOD Economie, Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie.

Bekijken we opnieuw de administratieve data van de RVA. Halverwege 2015 is 37,0% van de NWWZ's tussen 25 en 40 jaar (tabel WL 5). De 50-plussers vormen de tweede grootste groep met een aandeel van 26,9%. De jongeren (<25 jaar) vertegenwoordigen 16,6% van de werkzoekenden.

WL 5 – Verdeling van het totaal aantal NWWZ's naar leeftijd, België, 2006-2015[1] (percentages).

	<25 jaar	25 tot 40 jaar	40 tot 50 jaar	50 jaar en +	Totaal
	%	%	%	%	AC
2006	19,6	40,0	23,9	16,5	572.942
2007	18,7	38,4	23,1	19,9	498.662
2008	19,6	38,0	21,7	20,7	512.900
2009	20,7	37,4	20,7	21,3	528.221
2010	18,7	37,7	20,7	22,9	544.686
2011	17,8	37,2	20,7	24,2	518.654
2012	18,4	37,4	20,4	23,9	530.455
2013	18,4	37,9	20,2	23,5	553.397
2014	17,2	38,0	19,9	25,0	567.467
2015	16,6	37,0	19,5	26,9	554.324

1. Toestand eind juni.

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

In alle gewesten neemt het aandeel NWWZ's dat meer dan een jaar werkzoekend is toe ten opzichte van het vorige jaar (tabel WL 6). In het Brussels Gewest is 65,0% langdurig werkloos. In het Waals Gewest is dat ook meer dan de helft van de werkzoekenden: 58,2%. In het Vlaams Gewest is 47,5% van de NWWZ's langer dan een jaar werkzoekend.

WL 6 – Verdeling van de NWWZ's volgens inactiviteitsduur, België & gewesten, 2009-2015[1] (percentages).

Duur	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Vlaams Gewest							
< 1 j	60,8	55,4	54,3	56,0	56,6	54,8	52,5
1 tot < 2 j	15,4	19,1	17,3	16,6	17,8	18,3	17,7
> 2 j	23,8	25,4	28,3	27,3	25,7	26,8	29,8
Totaal AC	195.309	198.563	182.510	189.422	206.996	219.576	221.270
Totaal AC > 1 j	76.487	88.523	83.382	83.178	89.987	99.336	105.065
Totaal % > 1 j	39,2	44,6	45,7	43,9	43,5	45,2	47,5
Waals Gewest							
< 1 j	41,0	41,1	41,6	43,4	44,0	42,4	41,8
1 tot < 2 j	17,3	17,9	17,0	16,7	17,6	18,6	18,6
> 2 j	41,7	41,1	41,4	39,9	38,5	39,0	39,7
Totaal AC	242.967	239.171	231.770	235.162	239.564	240.142	232.998
Totaal AC > 1 j	143.360	140.928	135.293	133.086	134.249	138.446	135.720
Totaal % > 1 j	59,0	58,9	58,4	56,6	56,0	57,7	58,2
Brussels Hoofdstedelijk Gewest							
< 1 j	40,5	39,4	37,4	37,1	36,3	35,8	35,0
1 tot < 2 j	16,4	18,9	18,0	17,2	17,4	17,2	16,9
> 2 j	54,1	41,7	40,7	45,7	46,4	46,9	48,1
Totaal AC	97.938	106.952	104.374	105.871	106.837	107.749	100.056
Totaal AC > 1 j	58.294	64.751	65.315	66.571	68.174	69.120	65.050
Totaal % > 1 j	59,5	60,5	62,6	62,9	63,8	64,1	65,0
België							
< 1 j	48,1	46,0	45,3	46,7	47,2	45,9	44,8
1 tot < 2 j	16,5	18,5	17,3	16,8	17,6	18,2	17,9
> 2 j	35,6	35,5	36,1	36,6	35,2	35,9	37,2
Totaal AC	535.214	544.686	518.654	530.455	553.397	567.467	554.324
Totaal AC > 1 j	278.141	294.202	283.990	282.835	292.410	306.902	305.835
Totaal % > 1 j	52,0	54,0	54,8	53,3	52,8	54,1	55,2

1. Toestand eind juni.

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

Halfweg 2015 is 45,3% van alle NWWZ's in België laaggeschoold (maximaal een diploma secundair onderwijs tweede graad). De percentages voor Vlaanderen (44,9%) en Wallonië (48,4%) wijken hiervan nauwelijks af (tabel WL 7).

Van de werkzoekenden met een diploma basisonderwijs is in Vlaanderen 57,6% al langer dan een jaar werkloos. In het Waals Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest loopt dat op tot respectievelijk 64,2% en 70,8%. Als we die cijfers vergelijken met de werkzoekenden met een hogeronderwijsdiploma, dan zien we dat in die groep het aandeel langdurig werklozen kleiner is. Toch is in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest 59,3% van de werkzoekenden met een hoger diploma langer dan een jaar werkzoekend.

WL 7 – Verdeling van de NWWZ's naar studieniveau, België & gewesten, 2015[1] (percentages).

Studieniveau	Vlaams Gewest		Waals Gewest		Brussels HG		België	
	Totaal	≥ 1 j	Totaal	≥ 1 j	Totaal	≥ 1 j	Totaal	≥ 1 j
Basisonderwijs	22,1	57,6	25,4	64,2	25,3	70,8	24,1	63,0
Secundair 2de graad	22,8	50,5	23,0	63,4	13,2	68,5	21,2	58,5
Secundair 3de-4de graad	23,0	45,0	27,8	54,5	15,5	65,5	23,6	52,1
Hoger onderwijs	17,5	39,5	13,1	47,2	20,8	59,3	16,2	46,7
Leercontract	2,0	45,1	3,4	58,7	1,3	65,4	2,4	55,0

1. Toestand eind juni.

Bron: RVA, Directie Statistieken en eigen berekeningen.

Van de 71.916 schoolverlaters van het schooljaar 2012-2013 in Vlaanderen was 12,5% (of 8.975 jongeren) een jaar later nog steeds werkzoekend (tabel WL 8), wat een daling betekent in vergelijking met het schooljaar voordien (13,0%). Vooral jongeren die het secundair onderwijs niet afmaakten (8,8%), hebben minder kans om snel werk te vinden: 30,5% van hen heeft na een jaar nog geen werk gevonden. Bij wie hoger onderwijs volgde, ligt dat percentage flink lager. Globaal gezien, is 87,5% van de schoolverlaters na een jaar niet langer werkzoekend. De crisis maakt jonge schoolverlaters dus niet kansloos, al zijn er wel verschillen naar opleiding. Positief is ook dat het aantal ongekwalificeerde en laaggeschoolde schoolverlaters opnieuw afnam.

WL 8 – Aantal schoolverlaters, bij de VDAB ingeschreven schoolverlaters en nog werkzoekende schoolverlaters na 1 jaar (aantal en percentage ten opzichte van totaal), per onderwijsniveau, Vlaanderen, 2015 (schoolverlaters schooljaar 2012-2013).

	Aantal schoolverlaters	Inschrijvingen VDAB	Nog werkzoekend na 1 jaar	% nog werkzoekend na 1 jaar t.o.v. alle schoolverlaters	
				Schoolverlaters 2012	Schoolverlaters 2013
Ongekwalificeerd	6.345	Nb	1.934	30,6	30,5
Max SO 1ste graad	2.093	1.938	873	40,0	41,7
Leertijd	784	644	104	12,3	13,3
DBSO	1.504	1.501	412	26,5	27,4
ASO /BSO /TSO/KSO 2de graad	5.530	4.705	1.556	28,3	28,1
ASO 3de graad	4.462	2.978	563	14,1	12,6
BSO 3de & 4de graad	12.848	11.557	1.671	13,2	13,0
TSO /KSO 3de graad	11.905	9.967	1.472	13,2	12,4
Professionele bachelor	16.823	14.486	1.203	7,0	7,2
Academische bachelor	1.004	703	121	10,1	12,1
Universiteit	14.864	10.877	1.003	7,3	6,7
Totaal	71.916	59.356	8.975	13,0	12,5

Bron: VDAB Studiedienst – Schoolverlatersrapport, 2015.

Tabel WL 9 geeft het aantal betalingen weer voor personen die federale uitkeringen ontvingen van de RVA, bijvoorbeeld in het kader van werkloosheid, activering of loopbaanon-

derbreking. Het aantal betalingen door de RVA is het afgelopen jaar opnieuw in de meeste categorieën gedaald, vooral bij de werknemers die door de RVA worden ondersteund: hier vond een daling plaats van 9,8% ten opzichte van juli 2014. Enkel de categorieën 'werknemers die met steun van de RVA hun arbeidstijd aanpassen' en 'andere' kenden een toename. De toename binnen de categorie 'andere' is bijna geheel te wijten aan de toename in het aantal ontslagcompensatievergoedingen (van 387 in 2014 naar 3.308 in 2015).

WL 9 – Evolutie van de betalingen door de RVA , België, juli 2014 – juli 2015.

		Juli 2014	Juli 2015	Evolutie
1.	**De vergoede werklozen**	**613.115**	**544.041**	**-11,3%**
1.1	Niet-werkende werkzoekenden met recht op uitkeringen betaald door RVA[1]	439.616	392.880	-10,6%
1.2	Niet-werkende niet-werkzoekenden met recht op uitkeringen betaald door RVA[2]	173.499	151.161	-12,9%
2.	**De werknemers die door de RVA worden ondersteund**	**243.466**	**219.627**	**-9,8%**
2.1	Tijdelijke werklozen en verwante uitkeringen[3]	98.745	86.505	-12,4%
2.2	Deeltijdse werknemers met behoud van rechten en een inkomensgarantie-uitkering	42.932	33.620	-21,7%
2.3	Activeringsmaatregelen[4]	101.378	99.192	-2,2%
3.	**De werknemers die met steun van de RVA hun arbeidstijd aanpassen**	**277.409**	**290.932**	**4,9%**
3.1	Halftijds brugpensioen	312	201	-35,6%
3.2	Loopbaanonderbreking en thematische verloven[5]	144.043	146.972	2,0%
3.3	Tijdskrediet[6]	133.054	143.759	8,0%
4.	**Andere[7]**	**4.031**	**7.051**	**74,9%**

1. Na een voltijdse of vrijwillig deeltijdse betrekking/Rechthebbenden op inschakelingsuitkeringen/Werkloosheid met bedrijfstoeslag zonder vrijstelling van inschrijving werkzoekende.
2. Sociale en familiale moeilijkheden/Oudere werklozen/Werkloosheid met bedrijfstoeslag met vrijstelling van inschrijving werkzoekende/Na een vrijwillig deeltijdse betrekking.
3. Tijdelijk werklozen en verwante uitkeringen/Onthaalouders/Jeugdvakantie/Seniorvakantie/Niet-bezoldigde periode in het onderwijs/Pleegzorg.
4. Werklozen met PWA-vrijstelling/Activeringsmaatregelen gericht op werklozen die zich inzetten in het buitenland/Activeringsmaatregelen gericht op jongere werklozen/Activeringsmaatregelen gericht op oudere werklozen/Activeringsmaatregelen gericht op opleiding van werklozen: studies/Activeringsmaatregelen gericht op opleiding van werklozen: beroepsopleiding/Activeringsmaatregelen gericht op langdurig werklozen/Kinderopvangtoeslag/Activeringsmaatregelen gericht op het aanmoedigen van werklozen om zich te vestigen als zelfstandige.
5. Loopbaanonderbreking – volledige onderbreking/Loopbaanonderbreking – vermindering van prestaties /Ouderschapsverlof, palliatieve zorgen en medische bijstand.
6. Volledige onderbreking/Vermindering van prestaties.
7. Crisispremie en ontslaguitkeringen/Grensarbeiders/Toeslag beroepsopleiding/Mobiliteitstoeslag/PWA-opleidingstoeslag/Stagebonus/Ontslagcompensatievergoeding.

Bron: RVA, Directie Statistieken en Studies.

In 2014 daalde het aantal beslissingen tot schorsing met ruim 7% (tabel WL 10). De schorsing door langdurige werkloosheid wordt sinds de inwerkingtreding van de opvolgingsprocedure van het zoekgedrag naar werk afgebouwd. Voor bepaalde werklozen (die voor 1 juli 2006 verwittigd werden van die beslissing) kan die maatregel echter

bevestigd worden in een nieuwe beslissing. Dat is een uitdovende regeling; in 2014 ging het nog om 38 gevallen. Bij uitsluitingen door een fout of overtreding van de werkloze zijn het nog steeds vooral mannen die worden uitgesloten (62%). Die groep verdubbelde ruimschoots in vergelijking met 2005. Die forse stijging is voornamelijk te wijten aan de strengere controles van de RVA.

WL 10 – Beslissingen tot schorsing of uitsluiting van een werkloosheidsuitkering naar reden en geslacht, België, 1990, 1995-2014 (absolute cijfers).

	Beslissingen tot schorsing van het recht op uitkeringen wegens langdurige werkloosheid (art. 83 § 1)			Uitsluitingen door een fout of overtreding van de werkloze[1]			Totaal aantal beslissingen tot schorsing en uitsluiting
	Mannen	Vrouwen	Subtotaal	Mannen	Vrouwen	Subtotaal	
1990	111	1.664	1.775	15.648	19.110	34.758	36.533
1995	2.448	19.826	22.274	21.235	12.454	33.689	55.963
1997	4.204	14.699	18.903	21.035	11.069	32.104	51.007
1998	3.652	11.293	14.945	19.588	10.043	29.631	44.576
1999	2.916	8.566	11.482	15.930	8.154	24.084	35.566
2000	2.548	7.588	10.136	14.323	7.711	22.034	32.170
2001	2.362	6.565	8.927	14.041	7.691	21.732	30.659
2002	2.329	5.787	8.116	15.717	8.794	24.511	32.627
2003	2.398	5.961	8.359	16.405	8.683	25.088	33.447
2004	2.574	4.965	7.539	16.558	8.977	25.535	33.074
2005	989	2.972	3.961	19.637	11.069	30.706	34.667
2006	302	969	1.271	25.002	14.066	39.068	40.339
2007	44	178	222	26.268	14.555	40.823	41.045
2008	25	131	156	32.084	17.312	49.396	49.552
2009	20	85	105	32.323	18.587	50.910	51.015
2010	12	71	83	35.043	19.936	54.979	55.062
2011	9	78	87	35.599	22.131	57.730	57.817
2012	11	85	96	36.848	22.055	58.903	58.999
2013	9	47	56	40.188	23.812	64.000	64.056
2014	2	36	38	37.129	22.305	59.434	59.472

1. De werkloze wordt geacht schuld te hebben aan zijn werkloosheid wanneer hij een passende dienstbetrekking verlaat of weigert zonder wettige reden; ontslagen wordt ingevolge zijn foutieve houding; zich zonder voldoende rechtvaardiging niet aanmeldt bij een werkgever of de bevoegde dienst voor arbeidsbemiddeling wanneer hij daartoe werd opgeroepen; een begeleidingsplan weigert of stopzet of aan de basis van de mislukking ervan ligt. Dergelijke overtredingen worden bestraft met een uitsluiting die tijdelijk of definitief kan zijn.
De cijfers omvatten sancties zonder uitstel en sancties met gedeeltelijk en volledig uitstel.

Bron: RVA, Directie Statistieken en Studies.

VOOR MEER GEGEVENS

Startpunt voor werk en sociale economie, http://www.werk.be.

FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg, Ernest Blerotstraat 1, 1070 Brussel, telefoon 02-233.41.11, fax 02-233.44.88, http://werk.belgie.be/.

Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA), Parkstraat 47, bus 5300, 3000 Leuven, telefoon 016-32.33.33, fax 016-32.33.44, hiva@kuleuven.be, http://www.hiva.be/.

Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening, Keizerslaan 7, 1000 Brussel, telefoon 02-515.41.11, http://www.rva.be/.
Steunpunt Werk en Sociale Economie (WSE), Parkstraat 45, bus 5303, 3000 Leuven, telefoon 016-32.32.39, fax 016-32.32.40, steunpuntwse@kuleuven.be, http://www.steunpuntwse.be.
VDAB, Keizerslaan 11, 1000 Brussel, telefoon 0800-30.700, fax 02-506.15.90, info@vdab.be, http://www.vdab.be.
Eurostat Labour Force Survey: http://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/overview.
FOD Economie, Afdeling Statistiek, Enquête naar de arbeidskrachten. http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/gegevensinzameling/enquetes/eak/.

4.2 Onderwijs

Tabel ON 1 geeft de evolutie van het aandeel vroegtijdige schoolverlaters. Vroegtijdige schoolverlaters worden hier gedefinieerd als het percentage jongeren (18 tot 24 jaar) dat geen diploma hoger secundair onderwijs heeft behaald en geen enkele vorm van onderwijs of vorming meer volgt. België scoort hierbij onder het Europese gemiddelde. De ongekwalificeerde uitstroom in Vlaanderen is het laagst: in 2014 stroomde 7,0% van de Vlaamse jongeren ongekwalificeerd uit, tegenover 14,4% van de jongeren in Brussel en 12,9% van de Waalse jongeren. Dat is een niet-onaanzienlijk deel van de schoolverlaters. Zoals we eerder konden vaststellen (in tabel WL 8), ligt het werkloosheidspercentage in deze groep aanzienlijk hoger.

ON 1 – Evolutie van het percentage jongeren van 18-24 jaar met ten hoogste een diploma lager secundair onderwijs en dat niet deelnam aan een opleiding tijdens een referentieperiode van 4 weken (ten opzichte van het totale aantal 18-24-jarigen), 2005-2014.

Jaar	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Vlaams Gewest	10,7	10,0	9,3	8,6	8,6	9,6	9,6	8,7	7,5	7,0
Waals Gewest	14,6	14,8	14,3	15,2	13,8	13,7	14,7	14,8	14,7	12,9
Brussel HG	19,4	19,3	20,2	19,9	15,6	18,4	18,9	20,1	17,7	14,4
België	12,9	12,6	12,1	12,0	11,1	11,9	12,3	12,0	11,2	9,8
EU28	15,7	15,4	14,9	14.7	14.2	13.9	13.4	12.7	12,0	11,1

Bron: Labour Force Survey /Steunpunt WSE.

Tabel ON 2 toont de evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon kleuteronderwijs in Vlaanderen. In totaal woonde in het schooljaar 2014-2015 minder dan 1% (of 2.000) kleuters het buitengewoon onderwijs bij.

Het aandeel leerlingen dat buitengewoon lager onderwijs volgt, ligt een stuk hoger dan in het kleuteronderwijs (tabel ON 3). Sinds het begin van de jaren 1990 steeg het aantal leerlingen in het buitengewoon lager onderwijs met zo'n 50%. Het voorbije schooljaar volgde 6,3% van de leerlingen in het lager onderwijs les in het buitengewoon onderwijs.

Sinds het schooljaar 2012-2013 is er elk jaar sprake van een lichte daling in zowel het aantal als het aandeel leerlingen in het buitengewoon onderwijs. Op 12 maart 2014 werd in het Vlaams Parlement het M-decreet goedgekeurd, rond 'maatregelen voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften'. Elk kind krijgt het recht om zich in te schrijven in een gewone school. Scholen moeten een doorgedreven zorgbeleid uitbouwen en mogen geen leerlingen weigeren die het gemeenschappelijk curriculum aankunnen met aangepaste maatregelen. Lerarenteams in het gewoon onderwijs krijgen meer ondersteuning om leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften te begeleiden. De toelatingsvoorwaarden voor het buitengewoon onderwijs worden aangescherpt. De maatregelen worden geleidelijk ingevoerd vanaf schooljaar 2015-2016. De verwachting is daarom dat vanaf dat schooljaar het aantal en het aandeel leerlingen in het buitengewoon onderwijs verder zullen afnemen.

ON 2 – Evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon kleuteronderwijs, aandeel van het buitengewoon kleuteronderwijs in het totaal kleuteronderwijs en groei-index van het buitengewoon kleuteronderwijs, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2014-2015.

Schooljaar	Gewoon kleuteronderwijs	Buitengewoon kleuteronderwijs[1]		
	Totaal aantal leerlingen	Totaal aantal leerlingen	% lln van totaal kleuteronderwijs	Index (1990-1991 = 100)
1990-1991	212.697	1.405	0,66	100,0
1995-1996	253.756	1.947	0,76	138,6
2000-2001	238.881	1.701	0,71	121,1
2001-2002	237.818	1.686	0,70	120,0
2002-2003	236.417	1.726	0,72	122,8
2003-2004	234.951	1.720	0,73	122,4
2004-2005	233.172	1.791	0,76	127,5
2005-2006	232.709	1.821	0,78	129,6
2006-2007	233.344	1.907	0,81	135,7
2007-2008	237.530	1.950	0,81	138,8
2008-2009	243.482	1.977	0,81	140,7
2009-2010	250.391	1.962	0,80	139,6
2010-2011	257.424	1.975	0,76	140,6
2011-2012	262.603	1.986	0,75	140,6
2012-2013	265.953	2.023	0,75	144,0
2013-2014	269.197	2.042	0,75	145,3
2014-2015	268.453	2.000	0,74	142,3

1. Bij het aantal leerlingen in het buitengewoon onderwijs wordt type 5 niet meegerekend.

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Stafdiensten Onderwijs en Vorming.

In het secundair onderwijs (tabel ON 4) stelt men opnieuw een stijging vast van het aantal en het aandeel leerlingen in het buitengewoon onderwijs: sinds het schooljaar 1990-1991 is het aantal met 49% toegenomen. Het aantal leerlingen in het gewoon secundair onderwijs daalt daarentegen verder.

ON 3 – Evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon lager onderwijs, aandeel van het buitengewoon lager onderwijs in het totaal lager onderwijs en groei-index van het buitengewoon lager onderwijs, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2014-2015.

Schooljaar	Gewoon lager onderwijs	Buitengewoon lager onderwijs[1]		
	Totaal aantal leerlingen	Totaal aantal leerlingen	% lln van totaal lager onderwijs	Index (1990-1991 = 100)
1990-1991	412.140	18.438	4,28	100,0
1995-1996	390.195	22.528	5,53	123,8
2000-2001	409.323	26.212	6,02	142,2
2001-2002	407.526	26.794	6,17	145,3
2002-2003	404.308	26.901	6,24	145,9
2003-2004	399.615	26.952	6,32	146,2
2004-2005	393.910	26.768	6,36	145,2
2005-2006	388.973	26.753	6,44	145,1
2006-2007	387.157	26.794	6,47	145,3
2007-2008	384.557	27.140	6,59	147,2
2008-2009	381.882	27.543	6,73	149,4
2009-2010	380.197	27.705	6,79	150,3
2010-2011	381.983	28.225	6,88	153,1
2011-2012	386.696	28.566	6,88	154,9
2012-2013	392.351	28.481	6,78	154,5
2013-2014	399.729	28.307	6,61	153,5
2014-2015	411.097	27.483	6,27	149,1

1. Bij het aantal leerlingen in het buitengewoon onderwijs wordt type 5 niet meegerekend.

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Stafdiensten Onderwijs en Vorming.

ON 4 – Evolutie van het aantal leerlingen in het Nederlandstalig gewoon en buitengewoon secundair onderwijs, aandeel van het buitengewoon secundair onderwijs in het totaal secundair onderwijs en groei-index van het buitengewoon secundair onderwijs, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2014-2015.

Schooljaar	Gewoon secundair onderwijs	Buitengewoon secundair onderwijs[1]		
	Totaal aantal leerlingen	Totaal aantal leerlingen	% leerlingen van totaal secundair onderwijs	Index (1990-1991 = 100)
1990-1991	426.325	13.834	3,14	100,0
1995-1996	435.436	15.537	3,45	112,3
2000-2001	413.343	15.763	3,67	113,9
2001-2002	414.079	16.084	3,74	116,3
2002-2003	419.379	16.402	3,76	118,6
2003-2004	427.922	16.792	3,78	121,4
2004-2005	435.048	17.393	3,84	125,7
2005-2006	439.550	17.801	3,89	128,5
2006-2007	439.338	18.189	3,98	131,5
2007-2008	438.338	18.263	4,00	131,5
2008-2009	436.146	18.548	4,08	134,1
2009-2010	429.745	19.015	4,24	137,5

Schooljaar	Gewoon secundair onderwijs	Buitengewoon secundair onderwijs[1]		
	Totaal aantal leerlingen	Totaal aantal leerlingen	% leerlingen van totaal secundair onderwijs	Index (1990-1991 = 100)
2010-2011	424.820	19.487	4,39	140,9
2011-2012	420.685	19.835	4,50	143,4
2012-2013	418.817	20.177	4,60	145,9
2013-2014	417.469	20.495	4,68	148,1
2014-2015	416.847	20.661	4,72	149,3

1. Bij het aantal leerlingen in het buitengewoon onderwijs wordt type 5 niet meegerekend.

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Stafdiensten Onderwijs en Vorming.

ON 5 – Het aandeel vreemde leerlingen[1] ten opzichte van de totale schoolbevolking per Nederlandstalig onderwijsniveau, Vlaanderen, percentages 1995-1996 tot en met 2014-2015.

	Kleuteronderwijs		Lager onderwijs		Secundair onderwijs		Hogeschool	Universiteit
	GO	BO	GO	BO	GO	BO		
1995-1996	6,28	6,88	6,14	8,29	4,77	10,27	2,12	4,71
2000-2001	6,53	7,76	6,48	7,95	4,44	9,26	1,85	3,71
2001-2002	6,28	5,81	6,39	7,07	4,28	9,38	1,95	3,64
2002-2003	6,10	4,69	6,40	7,12	4,37	9,21	2,26	3,67
2003-2004	5,97	5,29	6,37	6,83	4,44	9,05	2,62	4,00
2004-2005	5,90	5,70	6,35	6,71	4,42	8,75	2,80	3,82
2005-2006	5,92	5,66	6,30	6,66	4,52	8,49	3,00	4,25
2006-2007	5,80	5,45	6,21	6,58	4,72	8,62	3,27	4,46
2007-2008	5,59	5,59	6,12	6,41	4,85	8,45	3,40	5,74
2008-2009[2]	5,54	4,91	6,30	6,51	5,03	8,52	3,66	6,24
2009-2010	5,74	4,49	6,49	6,60	5,35	8,72	3,93	7,28
2010-2011	6,28	5,81	6,39	7,07	4,28	9,38	4,00	7,65
2011-2012	8,44	10,47	7,34	9,62	6,23	9,84	4,13	8,50
2012-2013	9,05	12,11	7,55	10,29	6,53	10,44	4,56	9,49
2013-2014	9,28	12,98	7,68	10,75	6,85	10,77	Nb	Nb
2014-2015	9,83	13,20	8,05	10,97	7,26	11,23	Nb	Nb

1. Voor schooljaar 2011-2012 werd voor het basis- en secundair onderwijs en voor het deeltijds kunstonderwijs gebruik gemaakt van de door de school geregistreerde en aan het beleidsdomein Onderwijs en Vorming meegedeelde nationaliteit. Vanaf schooljaar 2011-2012 wordt de officiële nationaliteit gebruikt, voor zover die gekend is. Voor leerlingen van wie de officiële nationaliteit niet gekend is, wordt nog steeds de door de school geregistreerde nationaliteit gebruikt.
2. Voor 2008-2009 werden de cijfers op 01/02 van het betreffende academiejaar weergegeven, vanaf 2008-2009 is dat op 31/10.
   GO = Gewoon Onderwijs BO = Buitengewoon Onderwijs

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Stafdiensten Onderwijs en Vorming.

Tabel ON 5 geeft het aandeel leerlingen van vreemde nationaliteit in de verschillende onderwijsniveaus weer. Deze cijfers verbergen wel de allochtone leerlingen die onder-

tussen de Belgische nationaliteit hebben verworven. In het buitengewoon kleuteronderwijs is het aandeel leerlingen van vreemde herkomst het grootst: 13% van de leerlingen heeft een vreemde herkomst. Op elk onderwijsniveau en zowel in het gewoon als het buitengewoon onderwijs is er een toename waar te nemen.

ON 6 – Achterstand in de studie van kinderen van Belgische en vreemde nationaliteit aan het einde van het Nederlandstalig gewoon lager onderwijs, percentages naar geslacht, Vlaanderen, 1990-1991 tot en met 2014-2015.

A. Percentage kinderen van Belgische nationaliteit met achterstand									
Schooljaar	1 jaar achterstand			2 jaar achterstand			Meer dan 2 jaar achterstand		
	% Jongen	% Meisje	% Totaal	% Jongen	% Meisje	% Totaal	% Jongen	% Meisje	% Totaal
1990-1991	11,67	9,31	10,51	0,53	0,36	0,45	0,03	0,02	0,03
1995-1996	12,54	10,23	11,41	0,54	0,47	0,51	0,04	0,04	0,04
2000-2001	12,80	10,62	11,72	0,64	0,57	0,60	0,03	0,03	0,03
2001-2002	12,92	10,87	11,90	0,68	0,62	0,65	0,03	0,04	0,03
2002-2003	12,98	11,08	12,04	0,73	0,67	0,70	0,03	0,04	0,03
2003-2004	13,05	11,31	12,18	0,80	0,70	0,75	0,04	0,03	0,04
2004-2005	13,19	11,56	12,38	0,84	0,77	0,80	0,06	0,06	0,06
2005-2006	13,32	11,74	12,53	0,86	0,79	0,83	0,04	0,03	0,04
2006-2007	13,49	11,94	12,72	0,92	0,86	0,89	0,04	0,03	0,04
2007-2008	13,42	11,96	12,96	0,98	0,89	0,94	0,04	0,03	0,04
2008-2009	13,54	12,10	12,82	1,05	0,96	1,01	0,04	0,04	0,04
2009-2010	13,66	12,13	12,90	1,10	0,98	1,04	0,04	0,05	0,04
2010-2011	13,47	12,24	12,86	1,12	1,00	1,06	0,05	0,05	0,05
2011-2012	13,06	11,99	12,53	1,07	0,92	0,99	0,04	0,04	0,04
2012-2013	12,52	11,36	11,94	0,95	0,85	0,90	0,04	0,03	0,03
2013-2014	11,89	10,81	11,35	0,87	0,76	0,81	0,03	0,02	0,02
2014-2015	11,30	10,22	10,76	0,81	0,68	0,75	0,03	0,02	0,02
B. Percentage kinderen van vreemde nationaliteit met achterstand									
Schooljaar	1 jaar achterstand			2 jaar achterstand			Meer dan 2 jaar achterstand		
	% Jongen	% Meisje	% Totaal	% Jongen	% Meisje	% Totaal	% Jongen	% Meisje	% Totaal
1990-1991	35,20	32,27	33,37	7,16	7,49	7,39	0,73	1,13	0,93
1995-1996	34,40	32,29	33,36	8,09	6,86	7,48	1,11	1,20	1,15
2000-2001	35,78	33,58	34,69	9,73	9,26	9,49	1,65	1,58	1,61
2001-2002	35,77	33,86	34,93	9,98	9,54	9,77	1,85	1,53	1,69
2002-2003	35,86	33,97	34,94	10,33	9,38	9,87	1,77	1,78	1,77
2003-2004	35,05	33,87	34,47	10,12	9,37	9,75	1,61	1,70	1,66
2004-2005	34,89	32,95	33,94	9,85	9,29	9,58	1,57	1,57	1,57
2005-2006	34,01	31,77	32,91	9,37	9,21	9,29	1,54	1,46	1,50
2006-2007	33,10	31,39	32,24	9,49	8,55	9,02	1,31	1,19	1,25
2007-2008	32,10	30,16	31,13	9,41	8,71	9,06	1,21	1,05	1,13
2008-2009	32,24	30,02	31,12	8,77	8,44	8,61	1,14	1,11	1,13
2009-2010	31,86	30,62	31,24	8,84	8,39	8,61	1,08	1,18	1,13
2010-2011	32,62	30,71	31,67	9,35	8,78	9,07	1,06	1,20	1,13
2011-2012	33,71	31,21	32,46	9,07	8,68	8,87	1,22	1,17	1,20
2012-2013	33,35	30,72	32,04	8,29	7,84	8,06	0,83	0,92	0,87
2013-2014	32,67	29,99	31,34	7,48	7,02	7,25	0,68	0,63	0,65
2014-2015	31,80	29,10	30,46	6,58	6,18	6,38	0,52	0,52	0,52

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Stafdiensten Onderwijs en Vorming.

Tabel ON 6 toont de leerachterstand van leerlingen van Belgische en vreemde nationaliteit aan het einde van het lager onderwijs. Algemeen hebben jongens iets meer leerachterstand dan meisjes, zowel bij leerlingen van vreemde nationaliteit als bij Belgische leerlingen. Van de leerlingen met vreemde nationaliteit kampt in het schooljaar 2014-2015 37,36% aan het einde van het lager onderwijs met een of meer jaren leerachterstand. Bij de leerlingen met Belgische nationaliteit is dat 11,53%.

Aan het einde van het gewoon secundair onderwijs (tabel ON 7) heeft 34,3% van de leerlingen minimaal een jaar leerachterstand, ten opzichte van 20,7% in het eerste jaar van het secundair onderwijs. Gedurende die zes jaar neemt het aantal leerlingen met leerachterstand dus verder toe.

ON 7 – Evolutie van leerlingen met leerachterstand in het Nederlandstalig gewoon secundair onderwijs, Vlaanderen, 1992-1993 tot en met 2014-2015.

Schooljaar	Totaal aantal leerlingen	% Leerlingen met leerachterstand		
		Alle lj.	1ste lj.	6de lj.
1992-1993	428.227	31,4	20,4	40,2
1995-1996	435.436	29,4	19,9	38,1
2000-2001[1]	395.177	29,1	19,3	36,4
2001-2002[1]	394.978	29,0	19,7	37,0
2002-2003[1]	399.594	28,9	19,8	37,2
2003-2004[1]	407.003	28,7	20,1	36,1
2004-2005[1]	413.511	28,4	20,5	35,6
2005-2006[1]	417.675	28,3	21,0	34,7
2006-2007[1]	417.783	28,6	21,3	33,8
2007-2008[1]	416.567	29,1	20,9	33,6
2008-2009[1]	414.282	29,4	20,5	34,3
2009-2010[2]	410.957	29,4	20,7	35,1
2010-2011[2]	405.750	29,4	20,9	35,5
2011-2012[2]	401.286	29,2	21,1	35,5
2012-2013[2]	399.909	28,9	21,0	34,6
2013-2014[3]	398.721	28,9	21,2	34,3
2014-2015[3]	397.568	28,7	20,7	34,3

1. Anderstalige nieuwkomers, modulair onderwijs, derde leerjaar van de derde graad, en vierde graad zijn niet inbegrepen in de cijfers.
2. Modulair onderwijs, derde leerjaar van de derde graad en Se-n-Se zijn niet inbegrepen in de cijfers.
3. Anderstalige nieuwkomers, modulair onderwijs, derde leerjaar van de derde graad, Se-n-Se en vierde graad zijn niet inbegrepen in de cijfers.

Bron: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Onderwijs, Stafdiensten Onderwijs en Vorming.

In het schooljaar 2013-2014 kregen 330.948 kinderen een studietoelage (tabel ON 8). Die cijfers zijn nog niet definitief: er staan nog dossiers 'in beraad' (verdere informatie is nodig om die dossiers toe te kennen), waardoor dat aantal nog kan stijgen. De evolutie moet hier dus gerelativeerd worden. In het secundair onderwijs vindt men het grootste aantal beursstudenten. Studenten uit het hoger onderwijs hebben recht op het hoogste

bedrag, waardoor in het totale bedrag het grootste aandeel naar het hoger onderwijs gaat.

ON 8 – Aantal beursstudenten en toegekende studietoelagen, Vlaanderen, 2012-2013 en 2013-2014.

	Aantal beursstudenten		Gemiddelde studietoelage (€)		Totaal bedrag (€)	
	2012-2013	2013-2014	2012-2013	2013-2014	2012-2013	2013-2014
Kleuteronderwijs	54.536	54.098	87,33	90,22	4.762.629	4.880.721,56
Lager onderwijs	106.641	106.109	124,26	128,01	13.250.844	13.583.115,45
Secundair onderwijs	127.201	124.435	423,90	438,64	53.920.368	54.581.772,36
Hoger onderwijs	47.173	46.306	1.675,05	1.714,42	79.017.275	79.387.847,18
Totaal	335.551	330.948	–	–	150.951.116	152.433.456,55

Bron: Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, Afdeling Studietoelagen. Toestand gekend per 03/02/2015.

Via basiseducatie kunnen volwassenen met een beperkte of onafgewerkte schoolloopbaan hun basisvaardigheden opfrissen en versterken. Wanneer volwassenen in hun dagelijkse leven, in hun werksituatie of tijdens het volgen van een (beroeps)opleiding moeite ondervinden met basisvaardigheden op het vlak van taal, rekenen, computergebruik of algemene vorming, dan kan het opleidingsaanbod van basiseducatie hun nieuwe kansen bieden. Het opleidingsaanbod wordt ingedeeld in zeven leergebieden: Nederlands voor Nederlandstaligen, Nederlands voor anderstaligen, alfabetisering in het Nederlands als tweede taal, rekenen/wiskunde, algemene vorming, computer en opstap Frans en Engels. Het aantal gesubsidieerde lesuren basiseducatie daalde in het schooljaar 2014-2015 voor het eerst sinds zes jaar (tabel ON 9).

ON 9 – Aantal gesubsidieerde lesuren die worden gevolgd in cursussen basiseducatie, 2008-2009 tot 2014-2015, Vlaanderen.

Schooljaar	AC
2008-2009	3.404.631
2009-2010	3.430.083
2010-2011	3.561.325
2011-2012	3.634.677
2012-2013	3.659.523
2013-2014	3.811.488
2014-2015	3.533.715

Bron: Centra voor Basiseducatie.

ON 10 – Resultaten van een logistische regressie van de achtergrondkenmerken[1] van de gediplomeerden op het maken van de overgang naar het hoger onderwijs in het academiejaar na het behalen van een diploma secundair onderwijs, gediplomeerden van schooljaar 2010-2011, Vlaams Gewest.

Achtergrondkenmerk	Overgangskans[2] in %
Intercept	97,3
Geslacht man (vs. vrouw)	-1,8
Woonregio (vs. Vlaams Gewest)	
Brussels HG	-0,6
Waals Gewest	-4,7
Buurland	-6,9
Onderwijsvorm (vs. ASO)	
KSO	-4,0
TSO	-8,1
BSO	-56,9
Opleidingsniveau moeder (vs. hoger onderwijs)	
Lager dan hoger secundair onderwijs	-1,1
Hoger secundair onderwijs	-0,8
Wonen in buurt met veel schoolse vertraging (vs. niet)	0,2
Ontvangen van een schooltoelage (vs. niet)	0,4
Etnische groep (vs. Belgische nationaliteit, gezinstaal NL)	
Belgische nationaliteit, gezinstaal niet NL	0,0
Vreemde nationaliteit EU25, gezinstaal NL	-3,8
Andere	0,7
Aantal opgenomen gediplomeerden in analyse	56.733
% ontbrekende gediplomeerden in analyse	1,9%

1. De oorspronkelijke tabel in het rapport nam ook deze kenmerken op: leeftijdsverschil met de modale leeftijd waarop een diploma secundair onderwijs behaald wordt, onderwijsnet en regio waar de school gevestigd is. De referentiegroep bestaat uit 18-jarige vrouwen die in het Vlaams Gewest wonen, afgestudeerd zijn in het ASO met normale vordering, een hoogopgeleide moeder hebben, niet in een buurt met veel schoolse vertraging wonen, geen schooltoelage hebben ontvangen, een Belgische nationaliteit hebben en Nederlands spreken in het gezin en les volgden in een school van het vrij gesubsidieerd onderwijs in de provincie Antwerpen.
2. De kansenverhouding van een bepaalde categorie om de overgang naar het hoger onderwijs te maken kan berekend worden door de odds ratio's van de achtergrondkenmerken die verschillend zijn van de referentiegroep te vermenigvuldigen met de odds van het intercept. Aan de hand van deze totale odds voor de desbetreffende categorie kan de overgangskans via een simpele formule (odds/(1+odds)) afgeleid worden.

Bron: Glorieux, Laurijssen & Sobczyk (2014, p.78), o.b.v. Departement Onderwijs.

Glorieux, Laurijssen en Sobczyk (2014) analyseerden administratieve gegevens van het Departement Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap. Jongeren van lagere sociale afkomst maken minder vaak de overgang van het secundair naar het hoger onderwijs dan jongeren van hogere sociale afkomst, vooral omdat zij vaker in het technisch of beroepssecundair onderwijs terechtkomen, van waaruit het minder vanzelfsprekend is om hogere studies te beginnen. Tabel ON 10 bekijkt voor jongeren die in het schooljaar 2010-2011 hun diploma secundair onderwijs hebben behaald, het verschil in overgangskansen tussen groepen voor een aantal kenmerken (voor meer informatie, zie Glorieux e.a., 2014). Zo hebben mannen een overgangskans die 1,8 procentpunten

lager ligt dan die van vrouwen. Wie in het Waals Gewest of in het buitenland woont, heeft een kleinere kans om naar het hoger onderwijs te gaan dan wie in het Vlaams Gewest woont. De onderwijsvorm in het secundair onderwijs heeft de grootste invloed: leerlingen met een diploma KSO, TSO of BSO hebben een lagere overgangskans dan leerlingen uit het ASO. Leerlingen van wie de moeder een diploma hoger secundair onderwijs of lager heeft, hebben een lagere overgangskans dan leerlingen van wie de moeder een diploma hoger onderwijs heeft. De impact is niet heel groot omdat heel wat sociale verschillen worden verklaard door de samenstelling van die groepen op het vlak van de overige kenmerken. Leerlingen met een nationaliteit uit de EU25 die thuis Nederlands spreken, hebben een lagere overgangskans dan leerlingen met de Belgische nationaliteit die thuis Nederlands spreken. Leerlingen die een schooltoelage ontvingen tijdens het secundair onderwijs, stromen vaker door naar het hoger onderwijs dan personen zonder schooltoelage, na controle voor de overige kenmerken in het model.

VOOR MEER GEGEVENS

FOD Economie, Vooruitgangstraat 50, 1210 Brussel, telefoon 02-277.51.11, fax 02-277.50.21, Enquête naar de arbeidskrachten, http://ec.europa.eu/eurostat/web/education-and-training/data/main-tables.
Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, Hendrik Consciencegebouw, Koning Albert II-laan 15, 1210 Brussel, telefoon 02-553.17.00, stafdiensten.onderwijs@vlaanderen.be, http://www.ond.vlaanderen.be/onderwijsstatistieken/.
Vlaams Ondersteuningscentrum voor Volwassenenonderwijs (VOCVO), Kardinaal Mercierplein 1, 2800 Mechelen, telefoon 015-44.65.00, fax 015-44.65.01, vraag@vocvo.be, http://www.vocvo.be/.
Vlaamse Onderwijsraad (VLOR), Kunstlaan 6, bus 6, 1210 Brussel, telefoon 02-219.42.99, fax 02-219.81.18, info@vlor.be, http://www.vlor.be/.

4.3 Huisvesting

Het Grote Woononderzoek 2013 is een grootschalig onderzoek naar de woonsituatie van Vlaamse huishoudens dat de Woonsurvey en uitwendige woningschouwing van 2005 opvolgt. Tussen september 2012 en december 2013 werden zo'n 10.000 gezinnen mondeling bevraagd. Ook vond een objectieve en systematische inwendige screening plaats van de woningkenmerken en woningkwaliteit van 5.000 woningen (zie Winters, Ceulemans, Heylen e.a., 2015).

In 2013 bewoonde 70,5% van de Vlaamse huishoudens een eigen woning. 20,4% huurde op de private markt en 6,7% op de sociale markt. 2,5% woonde gratis. Dat is niet significant gewijzigd tegenover 2005 (zie HV 1).

HV 1 – Evolutie eigendomsstatuut, Vlaanderen, 2005-2013 (in percentages).

	2005	2013
Eigenaar	74,4	70,5
Zonder hypotheek	54,0	56,0
Met hypotheek	46,0	44,0
Huurder private markt	18,5	20,4
Huurder sociale woning	5,6	6,7
Gratis bewoning	1,5	2,5

Bron: Winters e.a. (2015).

In 2013 bedroeg het gemiddeld equivalent beschikbaar inkomen van eigenaars met hypotheek € 1.976, dat van huurders € 1.409. Tabel HV 2 toont enkele indicatoren met betrekking tot de betaalbaarheid van wonen. De gemiddelde afbetaling voor een lopende hypotheeklening bedroeg in 2013 € 714, de gemiddelde huurprijs op de private markt € 562. Tussen 2005 en 2013 stegen de huurprijzen op de private huurmarkt met 1,1 procentpunt per jaar boven de index en de gemiddelde afbetaling van een hypothecaire lening met 0,8 procentpunt boven de index. Voor eigenaars met een lopende lening zijn de woonuitgaven dus het minst gestegen en zij kunnen een aanzienlijk deel van hun woonuitgaven terugkrijgen via fiscale voordelen (Winters e.a., 2015). In 2013 bedroeg voor een op de twee huurders de huur meer dan 30% van het inkomen, een aanzienlijke stijging tegenover 2005. 27,1% van de afbetalende eigenaars besteedt meer dan 30% van het inkomen aan de afbetaling van de lening.

HV 2 – Enkele indicatoren met betrekking tot de betaalbaarheid van wonen, Vlaanderen, 2005-2013.

	2005	2013
Gemiddelde afbetaling lopende hypotheeklening (geen rekening houdend met woonbonus) – Gemiddelde huurprijs private markt	Hypothecaire afbetaling: € 671 Huur: € 512	Hypothecaire afbetaling: € 714 Huur: € 562
Huishoudens voor wie woonuitgaven (huur, afbetaling lening) meer dan 30% van het inkomen bedragen	Eigenaar met hyp.:17,1% Private huurders:39,2%	Eigenaar met hyp.: 27,1% Private huurders: 51,7%
Huishoudens met een inkomen na betaling van de woonuitgaven dat niet de norm bereikt om menswaardig te leven	Eigenaar met hyp.:10,4% Private huurders:27,4%	Eigenaar met hyp.: 10,0% Private huurders: 30,4%

Bron: Winters e.a. (2015).

4.3.1 *Sociale huisvesting*

Sociale verhuurkantoren (SVK's) huren woningen en appartementen van een eigenaar. Die verhuren ze aan kwetsbare bewoners (de onderhuurders). Het SVK moet voldoen aan de huurdersverplichtingen (zoals het tijdig betalen van de huur, het onderhoud van de woning) en voorziet in begeleiding van de onderhuurders (bijvoorbeeld via ondersteuning van hun rechten en plichten). Eind 2014 waren er in Vlaanderen 48 erkende

sociale verhuurkantoren, waarvan 6 zonder gewestelijke subsidie. Een SVK moet immers eerst een jaar erkend zijn vooraleer het een aanvraag tot subsidiëring kan indienen. Samen verhuurden ze in totaal 7.785 woningen, het merendeel hiervan via gesubsidieerde SVK's (tabel HV 3).

HV 3 – Aantal erkende Sociale Verhuurkantoren (SVK) en woongelegenheden, Vlaanderen, 2005-2014 (absolute cijfers per 31 december).

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Erkende SVK's zonder gewestelijke subsidies	11	14	12	9	7	6	4	8	6	6
Erkende SVK's mét gewestelijke subsidies	29	32	37	41	55	44	45	44	44	42
Totaal aantal erkende SVK's	40	43	49	50	51	50	49	52	50	48
Totaal woningen	3.032	3.543	3.868	4.368	4.913	5.295	5.750	6.401	7.025	7.785

Bron: Vlaams HuurdersPlatform.

Naast de SVK's bestaat de 'gewone' sociale huisvesting. Sinds 2007 steeg het sociale huurpatrimonium met 7,7% of 10.663 woningen. Eind 2014 zijn er 149.144 woningen in dat patrimonium opgenomen, wat neerkomt op een woning voor ongeveer 5,6% van de particuliere huishoudens. Daartegenover staan lange wachtlijsten en wachttijden. In 2013 stonden 104.976 kandidaat-huurders op de wachtlijst, wat een daling is met bijna 2% ten opzichte van 2012, maar een stijging met bijna 39% vergeleken met 2007. De gemiddelde wachttijd is 984 dagen. Die steeg met 25% ten opzichte van 2007 (tabel HV 4). We beschikken bij het ter perse gaan van dit boek nog niet over een update voor 2014.

HV 4 – Het sociale huurpatrimonium van de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen, Vlaams Gewest, 2007-2013 (gegevens per 31 december).

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Aantal woningen	138.481	140.943	142.338	142.891	146.769	146.214	148.078	149.144
In % van het aantal particuliere huishoudens (1 januari jaar x+1)	5,4%	5,4%	5,4%	5,4%	5,5%	5,5%[1]	5,6%[1]	5,6%[1]
Aantal kandidaat-huurders op wachtlijsten	75.735	95.331	82.448	95.953	91.926	107.090	104.976	nb

1. Het aantal huishoudens voor 2012, 2013 en 2014 is (nog) niet bekend bij het ter perse gaan van deze publicatie; die gegevens zijn afkomstig van de bevolkingsprognoses van de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Voor de berekening van het percentage voor 2012, 2013 en 2014 is het aantal huishoudens in 2011 gebruikt.

Bron: Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen.

4.3.2 *Thuisloosheid*

Tabel HV 5 geeft een overzicht van een aantal socio-economische kenmerken van thuislozen in Vlaanderen tussen 2006 en 2014. De gegevens zijn gebaseerd op alle cliënten in begeleiding binnen de cluster 'thuislozenzorg', die zowel de crisisopvang, de residentiële opvang (+ begeleiding) als het begeleid wonen omvat. Het totale aantal cliënten op onthaal in 2014 bedroeg 72.375[5] cliënten, het totale aantal in begeleiding 20.700[5] (ambulant + residentieel samen). In 2014 startte men met een nieuw registratiesysteem waardoor een onderregistratie ontstond. De cijfers voor dit jaar moeten daarom met de nodige omzichtigheid geïnterpreteerd worden.

Een groot deel van de thuislozen is ongehuwd (61%); ook zijn ze vaak jonger dan 30 jaar (40%).

HV 5 – Socio-economisch profiel van de thuislozenpopulatie in percentages, Vlaanderen, 2006-2014[5].

Kenmerken	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014[5]
Vrouwen	37	33	38	39	39	40	41	41	41
Jonge thuislozen <30 jaar	51	52	48	48	51	56	55	55	40
Thuislozen 30-50 jaar	38	34	35	35	33	29	28	28	39
Oudere thuislozen >50 jaar	13	14	17	18	16	15	15	15	21
Allochtonen[1]	31	27	25	25	27	27	27	29	33
Ongehuwden	65	66	65	64	65	63	63	61	61
Gescheiden	20	19	21	21	22	22	20	20	24
Geen of alleen lager onderwijs voltooid	30	30	28	28	30	29	30	30	32
Alleen lager secundair[2]	52	23	22	21	21	20	20	20	12
Tewerkstellingsgraad	15	12	13	12	12	13	12	12	nb
Belangrijkste inkomen uit arbeid	12	13	13	12	13	13	12	12	nb
Werkloosheidsuitkering[3]	36[3]	37[3]	36	35	35	34	32	31	nb
Bijstand (OCMW)	18	18	18	18	18	18	18	18	nb
Inkomen gelijk aan of lager dan leefloon[4]	52	54	33	32	30	31	30	30	33
Geen inkomen	29	29	24	26	28	27	25	25	21

1. Vanaf 2005 gemeten volgens 'origine', gedefinieerd als 'een van beide ouders of grootouders is geboren in een land buiten België'. Omdat hierin naar land van herkomst geen achterstellingsindicatie zit, gaat het hier om een ruime definiëring.
2. In de cliëntregistratie Tellus werd oorspronkelijk geen onderscheid gemaakt tussen lager en secundair onderwijs; vanaf 2007 is dat wel het geval.
3. Alle socialezekerheidsuitkeringen met uitzondering van Tegemoetkoming voor Gehandicapten en Bijstand.
4. Tot en met 2007 werd de categorie 'geen inkomen' hier ook in opgenomen.
5. In 2014 is men gestart met een nieuw registratiesysteem waardoor een onderregistratie ontstond; de cijfers voor dit jaar moeten daarom met de nodige omzichtigheid geïnterpreteerd worden.

Bron: Tellus cliëntregistratieprogramma CAW's.

Met het oog op de strijd tegen de thuisloosheid is binnen de wetgeving op Maatschappelijke Integratie een aantal maatregelen specifiek gericht op thuislozen (HV 6). Een

thuisloze die een woonst vindt en hierdoor zijn hoedanigheid van thuisloze verliest, heeft (eenmalig) recht op een installatiepremie. Sinds 2011 daalde het aantal toegekende installatiepremies, wat vooral wordt verklaard door het aantal premies dat werd verstrekt aan asielzoekers. Het einde van de opvangcrisis van asielzoekers resulteerde in een daling in het aantal asielzoekers die financiële hulp kunnen genieten, waaronder installatiekosten bij het verlaten van een opvangcentrum. Voor 2014 zien we opnieuw een lichte stijging. Die zal naar verwachting met de nieuwe toevloed van asielzoekers in 2015 verder stijgen.

HV 6 – Gemiddeld maandelijks aantal thuislozen aan wie een installatiepremie werd toegekend, België en gewesten, 2012-2014 (absolute cijfers en percentages).

Installatiepremie voor thuislozen	2012		2013		2014	
	AC	%	AC	%	AC	%
Vlaams Gewest	3.132	38,4	3.159	40,6	3.458	41,4
Waals Gewest	3.800	46,6	3.341	42,2	3.526	42,2
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	1.214	14,9	1.289	16,5	1.369	16,4
België	8.146	100,0	7.789	100,0	8.353	100,0

Bron: POD Maatschappelijke Integratie en eigen berekeningen.

VOOR MEER GEGEVENS

Agentschap Wonen Vlaanderen, Phoenixgebouw, Koning Albert II-laan 19, bus 40, 1210 Brussel, telefoon 02-553.82.98, fax 02-553.82.55, wonenvlaanderen@rwo.vlaanderen.be, http://www.wonenvlaanderen.be/.
Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen, Koloniënstraat 40, 1000 Brussel, telefoon 02-505.45.45, fax 02-505.42.00, info@vmsw.be, http://www.vmsw.be/.
Vlaams Huurdersplatform, Solvynsstraat 39, 2018 Antwerpen, telefoon 03-366.30.15, info@vlaamshuurdersplatform.be, http://www.vlaamshuurdersplatform.be.
POD Maatschappelijke Integratie, Armoedebestrijding, Sociale Economie en Grootstedenbeleid, Koning Albert II-laan 30, 1000 Brussel, telefoon 02-508.85.85, http://www.mi-is.be/.

4.4 Gezondheid

De verhoogde tegemoetkoming inzake gezondheidszorg geeft bepaalde patiënten recht op verhoogde terugbetaling van hun medische kosten. Vanaf oktober 2015 hebben die personen bovendien recht op een derdebetalersregeling bij de huisarts, zodat ze enkel het remgeld moeten betalen. Sinds 1 januari 2014 werden het OMNIO-statuut en de verhoogde tegemoetkoming samengevoegd. Vanaf dan hebben twee groepen er recht op.

De eerste groep krijgt het recht automatisch toegekend en moet niet voldoen aan een inkomensvoorwaarde. Het gaat om rechthebbenden op: (1) een leefloon (dat men gedurende drie maanden moet ontvangen); (2) een Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) of het Gewaarborgd Inkomen voor Bejaarden (GIB); (3) een toelage voor personen met een handicap (Inkomensvervangende of Integratietegemoetkoming/Tegemoetkoming Hulp aan Bejaarden). Ook (4) kinderen met een handicap van ten minste 66%; (5) niet-begeleide minderjarige vreemdelingen en (6) wezen hebben er automatisch recht op.

De tweede groep krijgt het recht toegekend na een inkomensonderzoek: (1) gepensioneerden, weduwen en weduwnaars, en invaliden; (2) personen met een handicap; (3) personen die minstens een jaar volledig werkloos en/of arbeidsongeschikt zijn; en (4) eenoudergezinnen. Wie niet tot een van die situaties behoort, kan een aanvraag tot verhoogde tegemoetkoming indienen bij het ziekenfonds, mits hij/zij voldoet aan bepaalde inkomensvoorwaarden.

Tabel GZ 1 geeft een overzicht van het aantal titularissen en personen ten laste die recht hebben op een verhoogde tegemoetkoming. In 2015 hadden in totaal 864.769 Vlamingen recht op de verhoogde tegemoetkoming, waarvan 576.161 titularissen en 288.608 personen ten laste. Meer vrouwen dan mannen hebben recht op dat statuut.

GZ 1 – Personen die recht hebben op een verhoogde tussenkomst van de verzekering voor geneeskundige verzorging, Vlaanderen, 2008-2015 (absolute cijfers en percentages per 1 januari).

Jaar	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	AC	%	AC	%	AC	Per 1.000 inwoners
Titularissen						
2008	240.260	44,9	294.252	55,1	534.512	86,7
2009	245.233	44,7	303.029	55,3	548.262	88,3
2010	251.831	44,7	311.545	55,3	563.376	90,1
2011	264.086	44,6	327.593	55,4	591.680	93,8
2012	271.301	44,5	338.063	55,5	609.365	96,0
2013	269.151	44,3	338.885	55,7	608.036	95,3
2014	249.941	44,6	310.470	55,4	560.411	87,4
2015	256.306	44,5	319.855	55,5	576.161	89,5
Personen ten laste						
2008	71.000	31,0	157.671	69,0	228.671	37,1
2009	49.933	26,7	137.143	73,3	187.076	30,1
2010	52.460	27,9	135.831	72,1	188.291	30,1
2011	63.491	30,4	145.520	69,6	209.012	33,1
2012	72.867	32,8	149.355	67,2	222.222	35,0
2013	87.837	36,3	153.980	63,7	241.817	37,9
2014	96.331	35,4	175.495	64,6	271.826	42,4
2015	105.954	36,7	182.654	63,3	288.608	44,8

Jaar	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	AC	%	AC	%	AC	Per 1.000 inwoners
Totaal aantal personen met recht op verhoogde tegemoetkoming						
2008	311.260	40,8	451.923	59,2	763.183	123,9
2009	295.166	40,1	440.172	59,9	735.338	118,4
2010	304.291	40,5	447.376	59,5	751.667	120,2
2011*	327.577	40,9	473.113	59,1	800.692	127,0
2012*	344.168	41,4	487.418	58,6	831.587	130,9
2013	356.988	42,0	492.865	58,0	849.853	133,2
2014	346.272	41,6	485.965	58,4	832.237	129,8
2015	362.260	41,9	502.509	58,1	864.769	134,3

*: In 2011 en 2012 bevat het totale aantal ook de rechthebbenden met onbekend geslacht; om die reden wijken de totalen af van de optelsom van het aantal mannen en vrouwen.

Bron: Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid, bewerkingen door de Studiedienst van de Vlaamse Regering.

De Gezondheidsenquête is een studie die op een systematische wijze gezondheidsinformatie verzamelt via mondelinge en schriftelijke vragenlijsten die worden afgenomen op individueel en huishoudniveau. De bevraging vindt om de vier jaar plaats. In 2013 vond de vijfde bevraging plaats. In tabel GZ 2 bekijken we de cijfers met betrekking tot de subjectieve en mentale gezondheid (psychologisch onwelbevinden), chronische aandoeningen en uitstellen van medische consumptie om financiële redenen. In 2013 schatte in Vlaanderen 16,7% van de bevolking (15+) zijn gezondheid in als redelijk tot zeer slecht. Bij personen zonder diploma of met een diploma lager onderwijs was dat 37,5%, een percentage dat afneemt naarmate het opleidingsniveau stijgt (12,5% van de hoogst opgeleiden is die mening toegedaan). Er is dus sprake van een 'sociale gradiënt': elke trede hoger op de sociale ladder doet het beter. Dat is ook het geval, zij het in mindere mate, voor het voorkomen van langdurige ziekten, aandoeningen of handicaps (het verschil tussen personen met een diploma hoger en lager secundair onderwijs is evenwel niet significant). Met betrekking tot psychische problemen (volgens de GHQ-score +2: minstens twee abnormale psychische klachten hebben) zien we ook een kloof tussen de laagst opgeleiden en de rest (het verschil tussen personen met een diploma hoger en lager secundair onderwijs is ook hier niet significant). Wat het uitstellen van medische zorgen om financiële redenen betreft, geeft 8% van de Vlaamse huishoudens aan dat ze hiermee geconfronteerd worden. Bij huishoudens die behoren tot het laagste opleidingsniveau, geeft 16,7% aan medische consumptie te hebben moeten uitstellen. Het percentage daalt naarmate het opleidingsniveau van het huishouden stijgt: bij de hoogst opgeleiden gaat het nog om 5,0% van de huishoudens (dat verschil is statistisch significant).

GZ 2 – Subjectieve gezondheid, psychologisch welbevinden, chronische aandoeningen en uitstel van medische consumptie naar opleidingsniveau (percentages)[1], Vlaams Gewest, 2013.

Opleidingsniveau	Redelijke tot zeer slechte subjectieve gezondheid[2]	Psychische problemen[2]	Aanwezigheid van één of meerdere langdurige ziekten, langdurige aandoeningen of handicaps[2]	Uitstel van medische consumptie door geldgebrek[2]
Geen of lager diploma	37,5	45,6	34,2	16,7
Lager secundair	24,0	28,0	26,6	9,7
Hoger secundair	18,0	30,9	25,3	7,1
Hoger onderwijs	12,5	24,6	21,6	5,0
Totaal	16,7	29,1	24,8	8,0

1. Gecontroleerd voor leeftijd en geslacht.
2. Populatie: 15 jaar en ouder.

Bron: Gezondheidsenquête 2013 in WIV-Afdeling Epidemiologie, 2014 en 2015.

VOOR MEER GEGEVENS

Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid, Willebroekkaai 38, 1000 Brussel, telefoon 02-741.83.11, fax 02-741.83.00, http://www.ksz.fgov.be/.
Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, J. Wytsmanstraat 14, 1050 Brussel, telefoon 02-642.51.11, fax 02-642.50.01, https://www.wiv-isp.be/.
Studiedienst van de Vlaamse Regering, Boudewijnlaan 30, bus 23, 1000 Brussel, telefoon 02-553.52.07, svr@dar.vlaanderen.be, http://www4dar.vlaanderen.be/sites/svr/Pages/default.aspx, http://aps.vlaanderen.be/lokaal/lokale_statistieken.htm.

4.5 Voedselbedeling

Sinds het begin van de jaren 1990 neemt het aantal behoeftigen dat aanklopt bij de voedselbanken voortdurend toe: de laatste vijftien jaar steeg het aantal begunstigden met 64%. In 2014 steeg het aantal minderbedeelden dat een beroep deed op de voedselbanken met 7% ten opzichte van 2013 (zie V 1). Na de daling naar 11.800 ton in 2013 steeg het ingezamelde volume in 2014 opnieuw naar ruim 13.000 ton. Dat resultaat was vooral te danken aan de inspanningen die werden geleverd door de negen regionale voedselbanken, die opmerkelijk meer inzamelden dan voorheen. Anderzijds nam ook het volume geleverd door de Europese Unie toe. De totale tonnenmaat uit andere bevoorradingsbronnen (industrie, distributie, veilingen en inzamelingen) bleef stabiel op het peil van 2013. In 2014 bleven de media, publieke opinie en overheid druk uitoefenen om voedselverspilling te bestrijden. Men dringt er bij grote distributiebedrijven op aan om praktische en duurzame oplossingen te bedenken die de voedselbanken toelaten om producten waarvan de houdbaarheidsdatum nabij is, regelmatig op te halen in hun

winkels. Sommige voedselbanken werken aan proefprojecten ter zake. Het nieuwe Europees Fonds voor Hulp aan de Minstbedeelden, dat vanaf 2014 het vroegere Europese programma vervangt, beschikt over een budget dat vergelijkbaar is met dat van de voorgaande jaren (Belgische Federatie van Voedselbanken vzw, 2014).

V 1 – Voedselhulp in België, 1996-2014 (ingezamelde hoeveelheid, aantal geholpen instellingen en aantal begunstigde hulpbehoevenden).

Jaar	Ingezamelde hoeveelheid (in ton)	Aantal geholpen instellingen	Aantal begunstigde hulpbehoevenden	Handelswaarde (€)
1996	5.256	606	73.768	–
2000	7.645	665	95.225	–
2005	8.400	654	106.550	21.300.000
2006	9.400	648	106.900	21.600.000
2007	12.000	653	108.100	27.900.000
2008	12.200	650	110.700	32.565.000
2009	12.500	635	114.900	29.200.000
2010	10.700	632	115.000	28.400.000
2011	13.385	629	117.440	36.674.900
2012	14.156	624	120.799	39.919.920
2013	11.800	614	122.135	Nb
2014	13.072	622	130.030	Nb

Bron: Belgische Federatie van Voedselbanken.

VOOR MEER GEGEVENS

Belgische Federatie van Voedselbanken vzw, Glasgowstraat 18, 1070 Brussel, telefoon 02-559.11.10, fax 02-559.11.29, info@foodbanks.be, http://www.voedselbanken.be/.

5. Kinderen in armoede

Tabel G 1 geeft de verhouding weer tussen het aantal kinderen dat geboren is in een kansarm gezin – volgens de kansarmoedecriteria van Kind en Gezin (K&G) – en het totale aantal geboorten. De definitie van Kind en Gezin omvat zes criteria die als typerend voor een kansarm gezin worden beschouwd: het maandinkomen per gezin, de opleiding van de ouders, de ontwikkeling van de kinderen, de arbeidssituatie van de ouders, de huisvesting en de gezondheid. Wanneer een gezin zwak scoort op drie of meer kenmerken, wordt het als kansarm beschouwd. Sinds 2010 hanteert K&G een nieuwe methodiek. Om grote schommelingen te vermijden, wordt het aantal kinderen geboren in kansarme gezinnen in jaar X, X-1 en X-2, gedeeld door het aantal kinderen geboren in die drie jaar. In totaal werden in het Vlaams Gewest anno 2014 11,4% van de kinderen in een kansarm gezin geboren. Het percentage stijgt onafgebroken het laatste decennium en is het hoogst in de provincie Antwerpen (14,3%). Het laagste percentage vinden we terug in de provincie Vlaams-Brabant (6,5%). Ter vergelijking: het armoederisico voor kinderen van 0 tot en met 17 jaar dat wordt berekend met behulp van de EU-SILC-gegevens, ligt in 2013 in Vlaanderen op 12%.

G 1 – Percentage kinderen geboren in kansarme gezinnen volgens de kansarmoedecriteria van Kind en Gezin, Vlaams Gewest, per provincie, 2010-2014 (percentages).

	Antwerpen	Vlaams-Brabant	West-Vlaanderen	Oost-Vlaanderen	Limburg	Vlaams Gewest
2010	11,4	5,5	7,2	7,4	10,1	8,6
2011	12,5	5,9	9,0	8,8	10,8	9,7
2012	13,4	5,7	10,3	9,8	11,0	10,5
2013	14,1	6,1	10,8	11,2	11,2	11,2
2014	14,3	6,5	10,3	11,6	11,8	11,4

Bron: Kind in Vlaanderen (Kind & Gezin, verschillende jaargangen).

Tabel G2 geeft het armoederisico naar gezinstype voor de EU15-landen. In alle landen stellen we vast dat het armoederisico voor eenoudergezinnen hoger ligt dan bij de tweeoudergezinnen. Ook de gezinnen met drie of meer kinderen lopen een hoger armoederisico. België scoort voor de tweeoudergezinnen beter dan het EU15-gemiddelde, maar voor de eenoudergezinnen slechter. Denemarken, Finland en Nederland scoren het best.

G 2 – Gezinnen met een verhoogd armoederisico (op basis van de 60%-armoederisicogrens), 2013.

	Eenoudergezinnen	Tweeoudergezinnen		
	Met kinderen ten laste	Met 1 kind ten laste	Met 2 kinderen ten laste	Met 3 of meer kinderen ten laste
België	34,2	10,6	7,8	19,9
Buurlanden				
Duitsland	35,2	11,1	8,5	13,7
Frankrijk	34,9	10,5	8,8	23,1
Luxemburg	46,1	14,2	12,5	27,1
Nederland	20,1	6,5	4,7	20,1
Noorse landen				
Finland	20,5	4,6	4,5	9,5
Denemarken	13,3	4,8	1,1	15,7
Zweden	36,8	9,0	6,9	15,1
Mediterrane landen				
Griekenland	37,2	20,2	25,6	31,4
Italië	35,9	13,5	22,3	38,1
Portugal	33,1	16,0	19,9	40,4
Spanje	38,0	18,8	22,9	39,4
Andere landen				
Oostenrijk	20,1	11,8	11,7	22,1
Verenigd Koninkrijk	25,2	13,1	14,1	28,4
Ierland	36,6	9,7	9,4	15,3
Europa				
EU15	31,9	12,7	13,7	24,2

Bron: EU-SILC 2013.

Een instrument om de kinderarmoede op lokaal niveau te meten, is de lokale kinderarmoedebarometer van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR). Die geeft op basis van zeven indicatoren een beeld van de kinderarmoede in de Vlaamse gemeenten. De barometer wordt gebruikt om bij de start van een nieuwe gemeentelijke legislatuur de subsidies voor lokale kinderarmoedebestrijding te verdelen. Die subsidie zal volgens het Vlaams Actieplan 2015-2019 worden geïntegreerd in het Gemeentefonds (met uitzondering van VGC en de Brusselse randgemeenten). Er wordt gewerkt met gegevens zoals die beschikbaar zijn bij de SVR op 15 oktober van het jaar volgend op het jaar waarin de lokale verkiezingen plaatsvonden. De gebruikte indicatoren zijn de volgende: (1) het aantal personen met voorkeursregeling in de ziekteverzekering van 0 tot en met 4 jaar ten opzichte van het totale aantal inwoners van 0 tot en met 4 jaar; (2) het aantal eenoudergezinnen met kinderen van 0 tot en met 3 jaar ten opzichte van het totale aantal huishoudens met kinderen van 0 tot en met 3 jaar; (3) de kansarmoede-index van Kind en Gezin; (4) de onderwijskansarmoede-indicator voor het kleuteronderwijs; (5) het aantal begunstigden van het leefloon (categorie gezinslast) en het equivalente leefloon (categorie gezinslast) ten opzichte van het aantal huishoudens met kinderen van 0 tot en met 17 jaar; (6) het aantal huishoudens met kinderen van 0 tot en met 2 jaar waarbij de referentiepersoon in het huishouden (en indien aanwezig, diens partner) niet werkt ten opzichte van het totale aantal huishoudens met kinderen van 0 tot en met 2 jaar; en (7) het aantal huishoudens met kinderen van 0 tot en met 3 jaar waarbij één of beide ouders niet de EU-nationaliteit bezitten, ten opzichte van het totale aantal huishoudens met kinderen van 0 tot en met 3 jaar. De kansarmoede-indicator van Kind en Gezin kwam eerder al aan bod. De onderwijskansarmoede-indicator (OKI) is een samengestelde index, gebaseerd op de volgende vier leerlingkenmerken: (1) de moeder heeft maximaal een diploma lager secundair onderwijs; (2) de gezinstaal is niet Nederlands; (3) de leerling woont in een buurt met een hoge mate van schoolse vertraging; (4) de leerling komt in aanmerking voor een schooltoelage (en heeft die aangevraagd). De OKI bekijkt het aantal risicokenmerken waarvoor de leerling 'scoort' en ligt bijgevolg tussen 0 en 4.

Gemeenten die voor een indicator uit de kinderarmoedebarometer een score halen boven het 75ste percentiel, krijgen een risicoscore '1' op de indicator in kwestie. De andere gemeenten krijgen een risicoscore '0' op die indicator. De som van risicoscores voor alle indicatoren vormt de kinderarmoedebarometer van een gemeente. Gemeenten met een kinderarmoedebarometer van vier of meer komen in aanmerking voor een subsidie voor lokale kinderarmoedebestrijding. In 2014 ging het om 70 Vlaamse gemeenten.

Tabel G 3 geeft een overzicht van de gemeenten die in 2014 op alle zeven indicatoren hoog scoorden en vergelijkt die met de scores van het Vlaams Gewest. 8,0% van de kinderen van 0-4 jaar had in Vlaanderen recht op een voorkeurtarief in de ziekteverzekering. In Ronse en Antwerpen lag dat percentage het hoogst (respectievelijk 17,2% en 24,5%). 8,6% van de Vlaamse kinderen tussen 0 en 3 jaar leeft in een eenoudergezin; in Oostende is dat percentage het hoogst met 16,5%. 10,5% van de kinderen in Vlaanderen werd geboren in een kansarm gezin; op die indicator scoren Menen (25,6%) en

Oostende (26,7%) het hoogst. De OKI in het kleuteronderwijs bedroeg 0,8 in Vlaanderen tegenover 2,0 in Antwerpen. 1,4% van de Vlaamse kinderen tussen 0 en 17 jaar leefde in een gezin dat recht had op een (equivalent) leefloon. Hier zijn Oostende en Gent de hekkensluiters met respectievelijk 3,8% en 5,3%. 11,9% van de Vlaamse kinderen van 0-2 jaar leefde in een gezin waar niemand werkt, in Antwerpen was dat 23,7% en in Maasmechelen 27,7%. Ten slotte leefde in Vlaanderen 9,5% van de kinderen tussen 0 en 3 jaar in een gezin waar minstens één ouder geen EU-nationaliteit heeft, een cijfer dat oploopt tot 21,1% in Mechelen en 30,7% in Antwerpen.

G 3 – Kinderarmoedebarometer: Vlaamse gemeenten met een risicoscore van 7, score op de afzonderlijke indicatoren en score Vlaams Gewest, in %[1], per 15 januari 2014.

	Verhoogde tegemoet-koming	Eenouder-gezin	Kans-armoede-index K&G	Kansarmoe-de-indicator kleuter-onderwijs[1]	(Equi-valent) leefloon	Huis-houdens zonder werk	Huis-houdens niet-EU
Vlaams Gewest	8,0	8,6	10,5	0,8	1,4	11,9	9,5
Antwerpen	24,5	14,7	25,1	2,0	3,6	23,7	30,7
Asse	10,7	13,1	10,1	1,0	2,3	12,8	14,3
Blankenberge	9,1	13,5	23,4	0,8	1,8	12,2	6,6
Boom	14,4	8,6	23,3	1,5	1,0	15,6	16,6
Borsbeek	9,5	10,9	10,1	0,7	2,2	12,5	14,4
Dilbeek	6,6	12,4	8,1	0,6	1,0	11,2	9,2
Gent	13,7	13,6	20,3	1,5	5,3	18,5	18,8
Hasselt	7,6	9,2	10,4	0,7	1,6	11,7	9,5
Kortrijk	11,7	9,8	18,0	1,0	3,1	12,3	13,7
Leopoldsburg	7,2	8,7	15,0	1,1	1,6	17,4	9,7
Leuven	11,6	10,1	13,3	0,8	2,4	11,9	16,7
Maasmechelen	10,0	8,5	16,6	1,4	1,3	27,7	11,9
Mechelen	16,8	9,7	13,2	1,6	2,6	16,3	21,1
Menen	10,7	11,9	25,6	1,0	2,1	14,1	7,8
Oostende	16,7	16,5	26,7	1,3	3,8	21,7	15,7
Ronse	17,2	9,2	21,1	1,8	1,5	23,6	16,6
Sint-Niklaas	13,1	9,4	14,0	1,2	2,9	14,6	13,8
Sint-Truiden	8,1	8,9	12,6	0,9	1,3	16,5	10,3
Temse	9,9	8,8	10,0	1,0	1,7	12,4	12,0
Tienen	7,4	8,7	14,7	1,0	2,1	12,3	8,4
Turnhout	11,2	10,6	17,6	1,1	2,4	18,7	15,3
Zelzate	7,7	12,6	14,1	1,1	1,8	13,2	11,5

1. Alle indicatoren zijn in percentages uitgedrukt, behalve de 'kansarmoede-indicator kleuteronderwijs' (OKI). Hier gaat het om de score op de OKI kleuteronderwijs volgens woonplaats van de leerling vermenigvuldigd met het aantal leerlingen in het kleuteronderwijs volgens woonplaats van de leerling, gedeeld door het aantal leerlingen voor het kleuteronderwijs volgens woonplaats van de leerling.
2. Waar mogelijk werd gewerkt met voortschrijdende gemiddelden van de recentste cijfers die toen bekend waren: verhoogde tegemoetkoming is berekend op gegevens 2010, 2011 en 2012; eenoudergezinnen op gegevens 2009, 2010 en 2011, de kansarmoede-index Kind en Gezin van 2012 is een voortschrijdend gemiddelde van 2010, 2011 en 2012; de OKI kleuteronderwijs is gebaseerd op schooljaren 2009-2010, 2010-2011 en 2011-2012, het leefloon op 2010, 2011 en 2012; de huishoudens zonder werk hebben betrekking op de situatie van 1 januari 2010 en de huishoudens niet-EU op gegevens van 2009, 2010 en 2011.

Bron: Studiedienst van de Vlaamse Regering, op basis van KSZ, ADSEI, Kind en Gezin, Departement Onderwijs, POD MI.

VOOR MEER GEGEVENS

Kind en Gezin, Hallepoortlaan 27, 1060 Brussel, telefoon 078-150.100, fax 02-534.13.82, info@kindengezin.be, http://www.kindengezin.be/.
Studiedienst van de Vlaamse Regering, Boudewijnlaan 30, bus 23, 1000 Brussel, telefoon 02-553.52.07, svr@dar.vlaanderen.be, http://www4dar.vlaanderen.be/sites/svr/Pages/default.aspx, http://aps.vlaanderen.be/lokaal/lokale_statistieken.htm.

6. Gekleurde armoede

Tabel GA 1 geeft het relatieve armoederisico (zie eerder, tabel AG 1) weer van personen ouder dan 18 jaar naar geboorteland en nationaliteit op basis van de EU-SILC 2014. Personen die geboren zijn in België of die de Belgische nationaliteit hebben, hebben het laagste armoederisico. Personen afkomstig uit een andere Europese lidstaat of met een nationaliteit daarvan, nemen een tussenpositie in, met respectievelijk 19,0% en 24,9%. Wie buiten België of een EU28-lidstaat geboren is, heeft een armoederisico van 44,7%, en wie een nationaliteit van buiten de EU28 bezit, heeft een armoederisico van 61,2%.

GA 1 – Armoederisico (< 60% mediaan inkomen) naar geboorteland en nationaliteit, België, personen ouder dan 18 jaar, EU-SILC 2014, in %.

	2014
Totaal	15,5
Geboorteland	
België	11,1
Ander EU28-land	19,0
Buiten EU28	44,7
Nationaliteit	
Belgische	11,7
EU28-nationaliteit	24,9
Niet-EU28-nationaliteit	61,2

Bron: EU-SILC 2014

In het *Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting* van 2011 presenteerden we armoedecijfers voor personen van vreemde herkomst met meer details naargelang herkomst. We hernemen de belangrijkste bevindingen. We maakten gebruik van drie golven van de EU-SILC-enquête, namelijk 2007, 2008 en 2009 (op basis van de individuele datasets). De steekproefgegevens werden gewogen om uitspraken te doen over de populatie. We werkten met het 'meerjarig gemiddelde', dat wil zeggen dat we een gemiddelde berekenden (van de gewogen percentages) over de drie jaren. De steekproef van personen van buitenlandse herkomst is beperkt, zeker wanneer men die verder onderverdeelt naar verschillende herkomstregio's, waardoor de cijfers minder betrouwbaar

zijn. Door het gebruik van het meerjarig gemiddelde is de betrouwbaarheid groter aangezien eventuele toevalsschommelingen tussen jaren worden uitgevlakt. We voerden de analyses uit op landniveau (België). De cijfers betreffen (punt)schattingen, die een eerste indicatie geven van de situatie waarin personen van buitenlandse herkomst leven. Ze mogen niet leiden tot waterdichte conclusies. Om die reden rondden we de cijfers af. De criteria die we hanteerden om personen van buitenlandse herkomst te identificeren, zijn de volgende: de persoon heeft ofwel als eerste nationaliteit niet de Belgische, ofwel als tweede nationaliteit niet de Belgische, of de persoon is niet geboren in België. Die afbakening kan leiden tot een overschatting van het aantal personen van buitenlandse herkomst (we beschouwen iemand met een dubbele nationaliteit als 'vreemd') of tot een onderschatting (kinderen van migranten die hier geboren zijn en de Belgische nationaliteit hebben gekregen, zijn niet mee opgenomen). Om praktische redenen is een dergelijke manier het best hanteerbaar. We focusten op zeven groepen: Belgen (Belgische nationaliteit en geboren in België), personen van Turkse herkomst, personen van Marokkaanse herkomst, personen van Zuid-Europese herkomst, personen van Oost-Europese herkomst, personen van Noordwest-Europese herkomst en personen van niet-Europese herkomst (alle landen buiten Europa, uitgezonderd Marokko).

Personen met een vreemde herkomst hebben een hoger armoederisico dan autochtone personen (tabel GA 2). Toch zijn er onderling, naargelang de afkomst, grote verschillen waar te nemen. Marokkanen lopen in België het grootste armoederisico: 54% heeft een inkomen onder de armoedegrens. De niet-Europeanen hebben een armoederisico van 37%. Ook de Oost-Europeanen (36%) en de Turken (33%) hebben een opvallend hoger armoederisico in vergelijking met Belgen. Van de Zuid-Europeanen leeft 22% onder de armoedegrens. De Noordwest-Europeanen hebben, met 18%, van alle vreemde nationaliteiten in België het 'laagste' armoederisico; dat is nog altijd hoger dan de 12% van de personen met Belgische nationaliteit en België als geboorteland.

GA 2 – Armoederisico (< 60% mediaan inkomen) naar herkomst, in percentages (gewogen), België.

	Belg	Marokkaan	Turk	Zuid-Europeaan	Oost-Europeaan	Noordwest-Europeaan	Niet-Europeaan
Armoederisico	12%	54%	33%	22%	36%	18%	37%

Bron: EU-SILC (meerjarig gemiddelde voor de jaren 2007, 2008, 2009).

Wat de onderwijspositie van leerlingen met vreemde nationaliteit betreft, verwijzen we naar tabel ON 6. Uit deze cijfers blijkt een groot verschil tussen leerlingen van Belgische en vreemde nationaliteit. Zo kampt 37,4% van de leerlingen van vreemde nationaliteit aan het einde van het lager onderwijs met een of meerdere jaren leerachterstand. Bij de Belgische leerlingen is dat 11,5%.

In tabel GA 3 bekijken we de werkloosheids- en werkzaamheidsgraad (15-64-jarigen) naar nationaliteit. Die cijfers zijn afkomstig van de EAK (LFS). De werkloosheidsgraad werd eerder toegelicht (zie tabel WL 4). De werkzaamheidsgraad meet de verhouding van de ILO-werkenden ten opzichte van de totale bevolking (waarbij ILO-werkenden diegenen zijn die in de referentieweek minstens een uur betaalde arbeid hebben verricht). Vooral de positie op de arbeidsmarkt van niet-Europeanen blijkt zwak te zijn: in 2014 was 30,9% van de personen met een niet-Europese nationaliteit werkloos. Voor Belgen was dat 7,5% en voor personen met een andere Europese nationaliteit 11,4%. We wijzen er wel op dat het hier gaat over de nationaliteit en niet het geboorteland. Personen van vreemde herkomst, maar met Belgische nationaliteit, zitten niet mee in deze cijfers. Tabel GA 4 herneemt de cijfers, gebaseerd op het geboorteland. Hoewel de werkloosheidsgraad voor alle groepen lager ligt, laten personen geboren buiten de Europese Unie nog steeds het hoogste cijfer optekenen.

Qua werkzaamheid vinden we dezelfde verschillen terug: daar waar Belgen en mensen met een Europese nationaliteit een gelijkaardige werkzaamheidsgraad hebben (respectievelijk 62,9% en 62,5%), daalt de werkzaamheidsgraad bij de niet-Europeanen tot 38,0%. De werkzaamheidsgraad op basis van het geboorteland vertoont een gelijkaardig beeld.

GA 3 – Werkloosheids- en werkzaamheidsgraad (15-64 jaar) (%) naar nationaliteit, België, 2014.

	Werkloosheidsgraad	Werkzaamheidsgraad
Totaal	8,6	61,9
Belg	7,5	62,9
Andere Europese nationaliteit	11,4	62,5
Niet-Europese nationaliteit	30,9	38,0

Bron: Eurostat (Labor Force Survey).

GA 4 – Werkloosheids- en werkzaamheidsgraad (15-64 jaar) (%) naar geboorteland, België, 2014.

	Werkloosheidsgraad	Werkzaamheidsgraad
Totaal	8,6	61,9
België	6,9	63,8
Ander Europees land	10,7	62,6
Niet-Europees land	23,5	45,7

Bron: Eurostat (Labor Force Survey).

Bibliografie

Aalbers, M. (2008). The financialization of home and the mortgage market crisis. *Competition & Change, 12*, 148-166.

Actiris. (2015). Persbericht Juli 2015: Daling van de werkloosheid en de jeugdwerkloosheid in Brussel op jaarbasis.

Agentschap Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassenen. (2015). Kinderrechtenmonitor, via http://www.sociaalcultureel.be/jeugd/kinderrecht_monitor_indicatoren.aspx.

Agentschap Zorg en Gezondheid. (2015). Cijfers over sterfte van baby's (foeto-infantiele sterfte), via http://www.zorg-en-gezondheid.be/Cijfers/Sterftecijfers/Cijfers-over-sterfte-van-baby-s-(foeto-infantiele-sterfte)/.

Agirdag, O. (2015). Onderwijsongelijkheid evidence-based aanpakken: eentalige taalremediëring of meertalige taalvalorisering? *Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid, 2014-2015*(4), 85-94.

Agirdag, O., Jordens, K., & Van Houtte, M. (2014). Speaking Turkish in Belgian schools: Teacher beliefs versus effective consequences. *Bilig – Journal of Social Sciences of the Turkish World*, 7-28.

Agirdag, O., Merry, M., & Van Houtte, M. (2015). Teachers' understanding of multicultural education and the correlates of multicultural content integration in Belgium. *Education and Urban Society.* doi: 10.1177/0013124514536610.

Agirdag, O., Nouwen, W., Mahieu, P., Van Avermaet, P., Vandenbroucke, A., & Van Houtte, M. (2012). *Segregatie in het basisonderwijs: geen zwart-witverhaal.* Antwerpen: Garant.

Agirdag, O., Van Avermaet, P., & Van Houtte, M. (2013). School segregation and math achievement: A mixed-method study on the role of self-fulfilling prophecies. *Teachers College Record, 115*(3), 1-50.

Agirdag, O., Van Houtte, M., & Van Avermaet, P. (2012). Why does the ethnic and socioeconomic composition of schools influence math achievement? The role of sense of futility and futility culture. *European Sociological Review, 28*(3), 366-378.

Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology, 30*, 47-87.

Ahrend, D. (2014). De levenskwaliteit van Europese gezinnen met kinderen sinds de economische crisis. In D. Dierckx, J. Coene & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2014*. Leuven/Den Haag: Acco.

Akers, R., & Jennings, W. (2009). Social learning theory. In J. Miller (Ed.), *21st century criminology: A reference handbook.* Thousand Oaks: Sage Publications, Inc.

Albrecht, J., & Van Hoofstat, R. (2011). *Huisvesting ten tijde van schaarste. Naar een renovatie van het woonbeleid.* Brussel: Itinera Institute.

Alexander, K.L., Entwisle, D.R., & Dauber, S.L. (1994). *On the success of failure. A reassessment of the effects of retention in the primary grades.* Cambridge: University Press.

Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI). (2015a). SILC-indicatoren, via http://statbel.fgov.be/nl/modules/publications/statistiques/arbeidsmarkt_levensomstandigheden/sILC_-_indicatoren_2004_-_2014.jsp.

Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI). (2015b). Werkgelegenheid, werkloosheid, structuur arbeidsmarkt, via http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/arbeid_leven/werk/.

Alkire, S. (2008). Choosing dimensions: The capability approach and multidimensional poverty. *MPRA Paper.* Munich.

Alkire, S., & Foster, J. (2009). Counting and multidimensional poverty measurement. *Oxford Poverty & Human Development Initiative, OPHI, 32.*

Alkire, S., & Foster, J. (2011). Understandings and misunderstandings of multidimensional poverty measurement. *Institute for International Economic Policy Working Paper Series,* IIEP-WP-2011-18.

Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T., & Padovani, L. (2004). *Housing and welfare in Southern Europe.* Oxford: Blackwell Publishing/RICS Foundation.

Anthony, E., King, B., & Austin, M. (2011). Reducing child poverty by promoting child well-being: Identifying best practices in a time of great need. *Children and Youth Services Review, 33,* 1999-2009. doi: 10.1016/j.childyouth.2011.05.029.

Atkinson, A. (2010). Poverty and the EU: The new decade. *Macerata Lectures on European Economic Policy* (pp. 29).

Atkinson, A., & Messy, F. (2012). Measuring financial literacy: Results of the OECD /International Network on Financial Education (INFE) Pilot Study. *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions, No. 15.* OECD Publishing.

Atkinson, T., Cantillon, B., Marlier, E., & Nolan, B. (2002). *Social Indicators: The EU and social inclusion.* Oxford: Oxford University Press.

Aurich, P. (2011). Activating the unemployed – Directions and divisions in Europe. *European Journal of Social Security, 13*(3), 294-316.

Baacke, D. (1979). *Van 13 tot 18; jongeren en de mogelijkheden van pedagogische begeleiding.* Groningen: Wolters-Noordhoff.

Bachman, J.G. (1983). Premature affluence: Do high school students earn too much? *Economic Outlook USA, Summer,* 64-67.

Bahle, T., Hubl, V., & Pfeifer, M. (2011). *The last safety net. A handbook of minimum income protection in Europe.* Bristol: Policy Press.

Balchin, P. (1996). *Housing policy in Europe.* London: Routledge.

Bandura, A. (1977). *Social learning theory.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology, 52,* 1-26. doi: 10.1146/annurev.psych.52.1.1.

Banyard, V.L., & Graham-Bermann, S.A. (1998). Surviving poverty: Stress and coping in the lives of housed and homeless mothers. *American Journal of Orthopsychiatry, 68*(3), 479-489. doi: 10.1037/h0080357.

Barbier, J.-C., & Ludwig-Mayerhofer, W. (2004). The many worlds of activation. *European Societies, 6*(4), 423-436.

Barlow, J., & Duncan, S. (1994). *Success and failure in housing provision. European Systems Compared.* Oxford: Pergamon.

Barnes, M., Brown, V., Parsons, S., Ross, A., Schoon, I., & Vignoles, A. (2012). Intergenerational transmission of worklessness: Evidence from the millennium cohort and longitudinal study of young people in England (Vol. 234). Institute of Education & National Centre for Social Research.

Barnes, M., Conolly, A., & Tomaszewski, W. (2008). The circumstances of persistently poor families with children: Evidence from the Families and Children Study (FACS). UK: Department of Work and Pensions.

Bastos, A., & Machado, C. (2009). Child poverty: A multidimensional measurement. *International Journal of Social Economics, 36*(3), 237-251.

Behrendt, C. (2002). *At the margins of the welfare state.* Aldershot: Ashgate.

Belfi, B., Goos, M., Pinxten, M., Verhaeghe, J.P., Gielen, S., De Fraine, B., & Van Damme, J. (2014). Inequality in language achievement growth? An investigation into the impact of pupil socio-ethnic background and school socio-ethnic composition. *British Educational Research Journal, 40*(5), 820-846.

Belgische Federatie van Voedselbanken (2014). Jaarverslag, Brussel: Belgische Federatie van Voedselbanken vzw.

Belgisch Staatsblad. (1992). *Verdrag inzake de Rechten van het Kind aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 20 november 1989 (B.S. 17.01.1992).*

Bell, D., & Blanchflower, D. (2011). Young people and the Great Recession. *IZA Discussion Paper No. 5674, April 2011*. Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit.

Bellens, K., Arkens, T., Van Damme, J., & Gielen, S. (2013*). Sociale ongelijkheid en ongelijkheid op basis van thuistaal inzake wetenschapsprestaties in het Vlaamse onderwijs. Veranderingen tussen 2003 en 2011 op basis van TIMSS, vierde leerjaar.* Research paper SSL/2013.02/1.1.2. Leuven: Steunpunt Studie- en Schoolloopbanen.

Bempechat, J., & Shernoff, D.J. (2012). Parental influences on achievement motivation and student engagement. In S.L. Christenson, A.L. Reschly & C. Wylie (Eds.), *Handbook of research on student engagement* (pp. 315-342). New York: Springer.

Bengtsson, B. (2012). Housing politics and political science. In D.F. Clapham, W.A.V. Clark & K. Gibb (Eds.), *The Sage handbook of housing studies* (pp. 206-229). Los Angeles: Sage.

Berger, L.M., Paxson, C., & Waldfogel, J. (2009). Income and child development. *Children and Youth Services Review, 31*(9), 978-989.

Bernstein, B. (1971). *Class, codes and control, Vol. I. Theoretical studies towards a sociology of language*. London: Routledge & Kegan Paul.

Berten, H., & Piessens, A. (2014). Vrijetijdsbesteding en -beleving van leerlingen uit het Nederlandstalig onderwijs in het Brussels hoofdstedelijk gewest. Elsene: Kind & Samenleving.

Birch, K., & Siemiatycki, M. (2015). Neoliberalism and the geographies of marketization: The entangling of state and markets. *Progress in Human Geography OnlineFirst*, 1-22.

Black, C. (2008). Working for a healthier tomorrow *Dame Carol Black's Review of the Health of Britain's Working age Population.*

Blomme, L. (1988). Sociale klasse, schoolstatus, en deviant gedrag. *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, 33*(3), 293-300.

Bodenmann, G., Ledermann, T., & Bradbury, T. (2007). Stress, sex, and satisfaction in marriage. *Personal Relationships, 14*(4), 551-569.

Boltanski, L., & Thévenot, L. (2006). *On justification. Economies of worth*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bonoli, G. (2010). The political economy of active labour market policy. *Politics & Society, 38*(4), 435-457.

Bonoli, G. (2011). Active labour market policies in a changing economic context. In J. Clasen & D. Clegg (Eds.), *Regulating the risk of unemployment: National adaptations to post-industrial labour markets in Europe* (pp. 318-332). Oxford: Oxford University Press.

Boone, S., & Van Houtte, M. (2013). De overgang van basis- naar secundair onderwijs: een bron van bijkomende onderwijsongelijkheden? In D. Dierckx, J. Coene, A. Van Haarlem & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2013* (pp. 309-324). Leuven/Den Haag: Acco.

Bouckaert, N., & Schokkaert, E. (2011). Een eerste berekening van non-take-upgedrag bij leefloon. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid, 53*, 603-627.

Bouget, D., Frazer, H., Marlier, E., Sabato, S., & Vanhercke, B. (2015). Social investment in Europe. A study of national policies 2015. Brussels: European Commission.

Bourdieu, P. (1974). The school as a conservative force: Scholastic and cultural inequalities. In J. Egglestone (Ed.), *Contemporary research in the sociology of education.* London: Methuen.

Bourdieu, P., & Passeron, J.C. (1990). *Reproduction in education, society and culture* (2nd edition). Beverly Hills, CA: Sage.

Bral, L., Jacques, A., Schelfhaut, H., Stuyck, K., & Vanderhasselt, A. (2011). *Stadsmonitor 2011. Een monitor voor leefbare en duurzame Vlaamse steden.* Brussel: Agentschap voor Binnenlands Bestuur.

Bral, L., Jacques, A., Schelfhaut, H., Stuyck, K., & Vanderhasselt, A. (2015). *Stadsmonitor 2014. Een monitor voor leefbare en duurzame Vlaamse steden.* Brussel: Agentschap Binnenlands Bestuur.

Bral, L., & Schelfhaut, H. (2013). *Steden binnenstebuiten ! Analyses op de Stadsmonitor 2011*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Bratt, R.G. (2012). Home ownership as public policy in the United States. In R. Ronald & M. Elsinga (Eds.), *Beyond home ownership. Housing, welfare and society* (pp. 130-145). London: Routledge.

Breen, R., & Jonsson, J.O. (2005). Inequality of opportunity in comparative perspective: Recent research on educational attainment and social mobility. *Annual Review of Sociology, 31*, 223-243.

Bristol, T. (2001). Understanding the adolescent's consumption world: Shopping, influencing, deceiving. *Advances in Consumer Research, 28*, 16-18.

Brotman, L.M., Dawson-McClure, S., & Calzada, E.J., Huang, K.-Y., Kamboukos, D., Palamar, J. J., & Petkova, E. (2013). Cluster (school) RCT of ParentCorps: Impact on kindergarten academic achievement. *Pediatrics, 131*(5).

Bureau Bartels. (2014). *Gemeentelijk armoede- en schuldenbeleid.* Amersfoort: Bureau Bartels.

Bussi, M. (2014). The youth guarantee in Europe. Brussels: European Trade Union Confederation.

Buzar, S. (2006). Estimating the extend of domestic energy deprivation through household expenditure surveys. *Journal of Economics, 1*(2), 6-19.

Cantillon, B., & Van Mechelen, N. (2013). Armoedebestrijding en sociale zekerheid: barsten in een beleidsparadigma. In D. Dierckx, J. Coene, A. Van Haarlem & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2013* (pp. 217-234). Leuven/Den Haag: Acco.

Caraway, K., Tucker, C.M., Reinke, W.M., & Hall, C. (2003). Self-efficacy, goal orientation, and fear of failure as predictors of school engagement in high school students. *Psychology in the Schools, 40*(4), 417-427.

Carcillo, S., Fernàndez, R., Königs, S., & Minea, A. (2015). NEET youth in the aftermath of the crisis: Challenges and policies. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 164*. OECD Publishing.

Carpentier, S., Neels, K., & Van den Bosch, K. (2014). How do exit rates from social assistance benefit in Belgium vary with individual and local agency characteristics? In S. Carcillo, H. Immervoll, S.P. Jenkins, S. Königs & K. Tatsiramos (Eds.), *Research in labor economics, vol.39. Safety nets and benefit dependence* (pp. 151-187). Emerald Group Publishing Limited.

Carver, C. (1997). You want to measure coping but your protocol's too long: Consider the brief COPE. *International Journal of Behavioral Medicine, 4*(1), 92-100.

Carver, C., Scheier, M., & Weintraub, J. (1989). Assessing coping strategies – A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology, 56*(2), 267-283.

CECODHAS. (2011). Housing Europe Review 2012. The nuts and bolts of European social housing systems. Brussels: CECODHAS Housing Europe's Observatory.

Centrale voor Kredieten aan Particulieren. (2014). *Statistieken 2013*. Brussel: Nationale Bank van België.

Chase-Lansdale, P., Gordon, R., Brooks-Gunn, J., & Klebanov, P. (1997). Neighborhood and family influences on the intellectual and behavioral competence of pre-school and early school-age children. In G. Brooks-Gunn, J. Duncan & J.L. Aber (Eds.), *Neighborhood poverty. Context and consequences for children* (Vol. 1, pp. 9-118). New York: Russel Sage.

Chzhen, Y., & Richardson, D. (2014). *Young people (not) in the labour market in rich countries during the Great Recession.* Innocenti Working Paper No.2014-12. Florence: UNICEF Office of Research.

Ciccia, R., & Verloo, M. (2012). Parental leave regulations and the persistence of the male breadwinner model: Using fuzzy-set ideal type analysis to assess gender equality in an enlarged Europe. *Journal of European Social Policy, 22*(5), 507-528. doi: 10.1177/0958928712456576.

Claassen, A., Polman, J., & Katteler, H. (2008). *Financieel inzicht en gedrag van 8 tot 18-jarigen in Nederland. Onderzoek onder 3.941 scholieren uitgevoerd in opdracht van CentiQ.* Nijmegen: ITS.

Clark, A., & Moss, P. (2001). *Listening to young children: The Mosaic approach.* London: National Children's Bureau for the Joseph Rowntree Foundation.

Clark, A., & Senik, C. (2010). Who compares to whom? The anatomy of income comparisons in Europe. *Economic Journal, 120*(544), 573-594.

Clarke, K. (2006). Childhood, parenting and early intervention: A critical examination of the Sure Start national programme. *Critical Social Policy, 26*(4), 699-721.

Clycq, N., Nouwen, W., & Vandenbroucke, A. (2014). Meritocracy, deficit thinking and the invisibility of the system: Discourses on educational success and failure. *British Educational Research Journal, 40*(5), 796-819.

Cockx, B., & Ghirelli, C. (2015). Scars of recessions in a rigid labor market. *IZA Discussion Paper No. 8889, February 2015*. Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit.

Cockx, B., & Picchio, M. (2012). Are short-lived jobs stepping stones to long-lasting jobs? *Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 74*(5), 646-675.

Coene, J. (2014). Inkomensarmoede in België: blik op het heden en gevolgen voor de toekomst. In D. Dierckx, J. Coene & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2014*. Leuven/Den Haag: Acco.

Cohen, A.K. (1955). *Delinquent boys. The culture of the gang*. New York: The Free Press.

Connor-Smith, J.K., Compas, B.E., Wadsworth, M.E., Thomsen, A.H., & Saltzman, H. (2000). Responses to stress in adolescence: Measurement of coping and involuntary stress responses. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 68*(6), 976-992.

Cooke, B., & Kothari, U. (2001). The case for participation as tyranny. In U. Kothari & B. Cooke (Eds.), *Participation: The new tyranny?* (pp. 1-15). London: Zed Books.

Cops, D., Bradt, L., & Van de Walle, T. (2013). *Kinderen en jongeren als medeburgers in een duurzame en leefbare stad. Versie 1.0.*

Cornelis, I., & Storms, B. (2013). *Jong zijn kost geld: een literatuurstudie naar financieel risicogedrag bij jongeren.* Geel: Cebud, Thomas More.

Cornelis, I., & Storms, B. (2014). *Rapport focusgroepen financieel risicogedrag bij jongeren.* Geel: Cebud, Thomas More.

Council of the European Communities. (1992). *Council Recommendation of 24 June 1992 on common criteria concerning sufficient resources and social assistance in social protection systems.*

Covington, M.V. (2005). Goal theory, motivation, and school achievement: An integrative review. *Annual Review of Psychology, 51*, 171-200.

Danhier, J., Jacobs, D., Devleeshouwer, P., Martin, E., & Alarcon-Henriquez, A. (2014). *Naar kwaliteitsscholen voor iedereen? Analyse van de resultaten van het PISA 2012 onderzoek in Vlaanderen en in de Federatie Wallonië-Brussel.* Brussel: Koning Boudewijnstichting.

De Block, M. (2012). *Federaal Plan Armoedebestrijding.* via http://www.mi-is.be/sites/default/files/doc/fpa_2012_nl.pdf.

De Decker, P., Geurts, V. (2005). Residualiseert de huursector? In P. De Decker, L. Goossens & I. Pannecoucke (Eds.), *Wonen aan de onderkant* (p. 83-93), Leuven/Apeldoorn: Garant.

De Decker, P., Meeus, B., Pannecoucke, I., Schillebeeckx, E., Verstraete, J., & Volckaert, E. (2015). *Woonnood in Vlaanderen. Feiten, mythen, voorstellen.* Antwerpen: Garant.

De Fraine, B. (2011). De sterke en zwakke punten van het Vlaams secundair onderwijs belicht vanuit onderwijsonderzoek. *Impuls, 41*(4), 160-166.

De Heus, M., & Dronkers, J. (2010). De schoolprestaties van immigrantenkinderen in 16 OECD-landen. *Tijdschrift voor Sociologie, 3*(4), 260-294.

De Meyer, I., Warlop, N., & Van Camp, S. (2013). *Wiskundige geletterdheid bij 15-jarigen – Vlaamse resultaten van PISA2012.* Gent: Universiteit Gent.

De Visscher, S. (2010). Hoe participatiever, hoe beter? Actorschap van kinderen en jongeren in onderzoek. In Onderzoekscentrum Kind & Samenleving vzw (Ed.), *Tussen kind en samenleving. Over het sociale actorschap van kinderen* (pp. 149-161). Meise: Lannoo.

De Visscher, S., & Reynaert, D. (2013). *Kinderen en jongeren als medeburgers in een duurzame en leefbare stad. Visietekst ter voorbereiding van de ontwikkeling van een kindfocus binnen de stadsmonitor.* Gent: Hogeschool Gent, Vakgroep Sociaal Werk.

de Winter, M., Kuppers, P., & Baltussen, H. (2003). *Eindrapportage Internetpanels Jeugdparticipatie.* Utrecht: UU FSS Kinder- en Jeugdstudies.

Debels, A. (2008). Maakt een flexibele job arm? In J. Vranken, G. Campaert, K. De Boyser, C. Dewilde & D. Dierckx (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2008*. Leuven/Leusden: Acco.

Decancq, K., Goedemé, T., Van den Bosch, K., & Vanhille, J. (2013). *The evolution of poverty in the European Union: Concepts, measurement and data.* ImPRovE Methodological Paper No. 13/01. Antwerp.

DeCarlo Santiago, C., & Wadsworth, M. (2009). Coping with family conflict: What's helpful and what's not for low-income adolescents. *Journal of Child and Family Studies, 18*(2), 192-202.

Dedding, C., Jurrius, K., Moonen, X., & Rutjes, L. (2013). *Kinderen en jongeren actief in wetenschappelijk onderzoek. Ethiek, methoden en resultaten van onderzoek met en door jeugd.* Tielt: Uitgeverij Lannoo nv.

Dekkers, G. (2003). Financial and multidimensional poverty in the European countries: can the former be used as a proxy for the latter? IRISS Working Paper Series No. 2003-13. Differdange: CEPS/INSTEAD.

Dekovic, M., Snel, E., & Groenendaal, H. (1997). Kinderen van de rekening. Over de effecten van armoede op kinderen. In C. Vrooman, G. Engbersen & E. Snel (Eds.), *De kwetsbaren* (pp. 143-157). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Demanet, J., & Van Houtte, M. (2011). Social-ethnic school composition and school misconduct: Does sense of futility clarify the picture? *Sociological Spectrum, 31*(2), 224-256.

Demanet, J., & Van Houtte, M. (2014). Social-ethnic school composition and disengagement: An inquiry into the perceived control explanation. *The Social Science Journal, 51*(4), 659-675.

Demarest, S. (2015). Financiële toegankelijkheid van gezondheidszorgen. In S. Drieskens & L. Gisle (Eds.), *Gezondheidsenquête 2013. Rapport 3: Gebruik van gezondheids- en welzijnsdiensten.* Brussel: WIV-ISP.

Dewilde, C. (2004). The multidimensional measurement of poverty in Belgium and Britain: A categorical approach. *Social Indicators Research, 68*, 331-369.

Dewilde, C. (2008). Multidimensionele armoede geoperationaliseerd. In C. Dewilde & P. Raeymaekers (Eds.), *Multidimensionele armoede in Europa.* Leuven/Den Haag: Acco.

Dewilde, C. (2015a). *Housing regimes and housing outcomes in Europe.* HOWCOME Working Paper Series (Vol. 10). Tilburg University.

Dewilde, C. (2015b). Ongelijkheid in woonuitkomsten. België in vergelijkend perspectief, 1995 en 2012. In P. De Decker, B. Meeus, I. Pannecoucke, E. Schillebeeckx, J. Verstraete & E. Volckaert (Eds.), *Woonnood in Vlaanderen. Feiten – mythes – voorstellen* (pp. 57-85). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

Dewilde, C., & De Decker, P. (2015). *Changing inequalities in housing outcomes across Western Europe.* Revised version of HOWCOME Working Paper Series (Vol. 4). Tilburg University.

Dickerson, A., & Lindley, J. (2008). Parental qualifications and child poverty in 2020. Joseph Rowntree Foundation.

Dierckx, H., Snoeck, G., Tambuyzer, E., Roelants, M., Van Leeuwen, K., Desoete, A., e.a. (2014). *Zorgen, behoefte aan hulp en zorggebruik bij Vlaamse kinderen en jongeren van 0, 6 en 12 jaar: resultaten van de eerste bevraging.* Leuven: Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.

Dill, D., Feld, E., Martin, J., Beukema, S., & Belle, D. (1980). The impact of the environment on the coping efforts of low-income mothers. *Family Relations, 29*(4), 503-509.

Ding, D., Sallis, J.F., Kerr, J., Lee, S., & Rosenberg, D.E. (2011). Neighborhood environment and physical activity among youth: A review. *American Journal of Preventive Medicine, 41*(4), 442-455. doi: 10.1016/j.amepre.2011.06.036.

Dingeldey, I. (2007). Between workfare and enablement – The different paths to transformation of the welfare state: A comparative analysis of activating labour market policies. *European Journal of Political Research, 46*, 823-857.

Diris, R., Vandenbroucke, F., & Verbist, G. (2015). *Child poverty: What can social spending explain in Europe?* CES Discussion Paper Series, DPS14.20, July 2014. KU Leuven: Center for Economic Studies.

Djait, F. (2015). *Herkomstmonitor 2015. Arbeidsmarktpositie van personen met een buitenlandse herkomst op basis van administratieve gegevens.* Brussel: Vlaamse Overheid Beleidsdomein Werk en Sociale Economie en Departement Werk en Sociale Economie.

Doherty, J. (2004). European housing policies: Bringing the state back in? *International Journal of Housing Policy, 4*, 253-260.

Doling, J. (1999). De-commodification and welfare: Evaluating housing systems. *Housing, Theory and Society, 16*, 156-164.

Driessens, K. (2003). *Armoede en hulpverlening. Omgaan met isolement en afhankelijkheid*. Gent: Academia Press.

Dupere, V., Leventhal, T., Crosnoe, R., & Dion, E. (2010). Understanding the positive role of neighborhood socioeconomic advantage in achievement: The contribution of the home, child care, and school environments. *Developmental Psychology, 46*(9), 1227-1244. doi: 10.1037/a0020211.

Duquet, N., Glorieux, I., Laurijssen, I., & Van Dorsselaer, Y. (2006). *Wit krijt schrijft beter: schoolloopbanen van allochtone jongeren in beeld*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

Duvander, A.-Z., & Ferrarini, T. (2013). *Sweden's family policy under change: past, present, future*. Berlin: Friederich Ebert Stiftung.

EAPN, & Eurochild. (2013). *Towards children's well-being in Europe. Explainer on child poverty in the EU*. Brussels: EAPN & Eurochild.

Eichhorst, W., & Konle-Seidl, R. (2008). *Contingent convergence: A comparative analysis of activation policies*. Vol. 3905. IZA Discussion paper series. Bonn: IZA.

Etherington, D., & Ingold, J. (2012). Welfare to work and the inclusive labour market: A comparative study of activation policies for disability and long-term sickness benefit claimants in the UK and Denmark. *Journal of European Social Policy*, 22, 30-44. doi: 10.1177/0958928711425265.

Eurofound. (2012). *NEETs – Young people not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

European Anti-Poverty Network. (2015). EAPN deeply worried about Commission's country-specific recommendations CSRs and calls on the Commission to immediately issue a specific set of recommendations to fight poverty in all Member States. Brussels, 15 May 2015, via http://www.eapn.eu/en/news-and-publications/press-room/eapn-press-releases/eapn-deeply-worried-about-commission-s-country-specific-recommendations-csrs-and-calls-on-the-commission-to-immediately-issue-a-specific-set-of-recommendations-to-fight-poverty-in-all-mem

European Commission. (2008). *Recommendation of 3 October on the active inclusion of people excluded from the labour market*.

European Commission. (2013). *Commission Recommendation. Investing in children: Breaking the cycle of disadvantage*. Brussels, 20.2.2013, C(2013) 778 final.

European Commission. (2015a). Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Results of the public consultation on the Europe 2020 strategy for smart, sustainable and inclusive growth, COM(2015) 100 final. Brussels.

European Commission. (2015b). Press release: Spring 2015 Economic Forecast: Tailwinds support the recovery. Brussels, 05 May 2015.

European Commission DG Employment Social Affairs and Inclusion. (2010). Youth neither in employment nor education and training (NEET). Presentation of data for the 27 Member States.

European Commission DG Employment Social Affairs and Inclusion (2015). The Youth Guarantee country by country – Belgium.

European Network of Public Employment Services. (2015). *PES practices for the outreach and activation of NEETs. A contribution of the Network of Public Employment Services, March 2015*. Brussels: European Commission.

European Parliament. (2009). *European Parliament resolution of 6 May 2009 on the active inclusion of people excluded from the labour market (2008/2335(INI))*.

European platform for investing in children. (2014). Sweden: Successful reconciliation of work and family life. via http://europa.eu/epic/countries/sweden/index_en.htm.

Europese Commissie. (2010a). Europa 2020. Een strategie voor slimme, duurzame en inclusieve groei. Mededeling van de Commissie (Vol. COM(2010)2020 definitief). Brussel.

Europese Commissie. (2010b). Het Europees platform tegen armoede en sociale uitsluiting: een Europees kader voor sociale en territoriale samenhang. COM(2010) 758 definitief. Brussel: Europese Commissie.

Europese Commissie. (2010c). Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de Regio's. Een agenda voor nieuwe vaardigheden en banen: een Europese bijdrage aan volledige werkgelegenheid. COM(2010) 682 definitief. Straatsburg.

Europese Commissie. (2010d). Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de Regio's. Jeugd in beweging: Een initiatief om jongeren ten volle te betrekken bij het realiseren van slimme, duurzame en inclusieve groei in de Europese Unie. COM(2010) 477 definitief. Brussel.

Europese Commissie. (2014a). Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de Regio's. Tussenopname van de Europa 2020-strategie voor slimme, duurzame en inclusieve groei, COM(2014) 130 final. Brussel.

Europese Commissie. (2014b). Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, de Europese Centrale Bank, het Europees Economisch en Sociaal Comité, het Comité van de Regio's en de Europese Investeringsbank. Jaarlijkse groeianalyse 2015. COM(2014) 902 final.

Europese Commissie. (2015a). Werkdocument van de diensten van de Commissie. Landverslag België 2015 met een diepgaande evaluatie betreffende de preventie en correctie van macro-economische onevenwichtigheden. SWD(2015) 21 final/2.

Europese Commissie. (2015b). Aanbeveling voor een aanbeveling van de Raad over het nationale hervormingsprogramma 2015 van België en met een advies van de Raad over het stabiliteitsprogramma 2015 van België. Brussel, 13/5/2015. COM(2015) 252 final.

Eurostat. (2011). Statistics, via http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes.

Eurostat. (2015a). Smarter, greener, more inclusive? Indicators to support the Europe 2020 strategy, 2015 edition. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Eurostat. (2015b). Newsrelease. Europe 2020 education indicators in 2014: The EU is moving closer to its Europe 2020 goals on education, 20/4/2015.

Eurostat. (2015c). Newsrelease. Europe 2020 employment indicators: Employment rate of people aged 20 to 64 in the EU up to 69.2% in 2014, new peaks for women and those aged 55-64, 7/05/2015.

Eurostat. (2015d). Statistics, via http://ec.europa.eu/eurostat/web/main.

Eurostat. (2015e). Being young in Europe today, 2015 edition. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Fahey, T., & Norris, M. (2010). Housing. In F.G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger & C. Pierson (Eds.), *Oxford handbook of the welfare state* (pp. 479-493). Oxford: Oxford University Press.

Farrell, C., & O'Connor, W. (2003). *Low income families and household spending*. DWP Research Report Series (Vol. 192).

Faugier, J., & Sargeant, M. (1997). Sampling hard to reach populations. *Journal of Advanced Nursing, 26*(4), 790-797.

Federaal Planbureau. (2015). Economische vooruitzichten 2015-2020. Versie van maart 2015. Brussel: Federaal Planbureau.

Federal Planning Bureau. (2015). Headlines Belgian economy. Special topic in this issue: The relationship between unemployment duration and education: The case of young graduates in Belgium. *Quarterly Newsletter,* June 2015.

Federal Public Service Social Security. (2015). *The evolution of the social situation and social protection in Belgium. Monitoring the social situation in Belgium and the progress towards the social objectives and the priorities of the National Reform Programme and the National Social Report.* April 2015.

FOD Sociale Zekerheid. (2015). Persbericht 22/06/2015: Record aantal personen met een handicap vragen steun aan

Federale Overheidsdienst Werkgelegenheid Arbeid en Sociaal Overleg (FOD WASO), & Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding (CGKR). (2013). *Socio-economische Monitoring 2013*. Brussel.

Federale Regering. (2014). *Federaal regeerakkoord.* Donderdag 9 oktober 2014.

Federale Regering. (2015). *Nationaal hervormingsprogramma 2015*. April 2015.

Finn, J.D. (1989). Withdrawing from school. *Review of Educational Research, 59*(2), 117-142.

Fitch, C., Hamilton, S., Basset, P., & Davy, R. (2009). *Debt and mental health; What do we know? What should we do?* London: Royal College of Psychiatrists.

Förster, M. (2005). Comparing poverty in the enlarged EU, *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice, 7*(1), p.29-48.

Frazer, H. (2010). *Who cares? Stappenplan voor een aanbeveling ter bestrijding van de kinderarmoede.* Verslag van de Conferentie van het Belgische EU-Voorzitterschap: 2-3 september. Brussel: Koning Boudewijnstichting en POD Maatschappelijke Integratie.

Frazer, H., Guio, A.-C., Marlier, E., Vanhercke, B., & Ward, T. (2014). *Putting the fight against poverty and social exclusion at the heart of the EU agenda: A contribution to the Mid-Term Review of the Europe 2020 Strategy.* Observatoire Social Européen Research Paper No. 15, October 2014. Bruxelles: OSE.

Frazer, H., & Marlier, E. (2014). *Investing in children: Breaking the cycle of disadvantage. A study of national policies: Assessment of what Member States would need to do to implement the European Commission Recommendation.* Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Fredricks, J.A., Blumenfeld, P.C., & Paris, A.H. (2004). School engagement: Potential of the concept, state of the evidence. *Review of Educational Research, 74*(1), 59-109.

Fritzell, J., & Ritakallio, V.-M. (2010). Societal shifts and changed patterns of poverty. *International Journal of Social Welfare, 19*, 25-41.

Fuller, S., Kershaw, P., & Pulkingham, J. (2008). Constructing 'active citizenship': Single mothers, welfare, and the logics of voluntarism. *Citizenship Studies, 12*(2), 157-176.

Gabós, A., Özdemir, E., & Ward, T. (2011). *Material deprivation among children. Social Situation Observatory – Income Distribution and Living Conditions* (Vol. 7/2011). European Commission.

Gamoran, A. (2010). Tracking and inequality. New directions for research and practice. In M.W. Apple, S.J. Ball & L.A. Gandin (Eds.), *The Routledge international handbook of the sociology of education* (pp. 213-228). London: Routledge.

Geenen, G. (2007). *Intergenerationele overdracht van gehechtheid bij Belgische moeders en kinderen die in extreme armoede leven: een meervoudige gevalsstudie.* Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

Geldof, D. (2013). *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert.* Leuven: Acco.

Gisle L, & Demarest S. (2014) Gezondheidsenquête 2013. Rapport 2: Gezondheidsgedrag en leefstijl.

Samenvatting van de onderzoeksresultaten, Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.

Glick, W.H. (1985). Conceptualizing and measuring organizational and psychological climate: Pitfalls in multilevel research. *Academy of Management Review, 10*, 601-616.

Glorieux, I., Laurijssen, I., & Sobczyk, O. (2014). *De instroom in het hoger onderwijs van Vlaanderen: een beschrijving van de huidige instroompopulatie en een analyse van de overgang van secundair onderwijs naar hoger onderwijs.* Research paper SSL/2013 16/4.1.2. Leuven: Steunpunt SSL.

González Carreras, F.J., Kirchner Sala, L., & Speckesser, S. (2015). The effectiveness of policies to combat youth unemployment. STYLE Working Papers, WP3.2, CROME. Brighton: University of Brighton.

Goossens, L. (1982). *Het sociaal huisvestingsbeleid in België. Een historisch-sociologische analyse van de maatschappelijke probleemhandeling op het gebied van wonen.* Leuven: KULeuven.

Gottfredson, G.D., Gottfredson, D.C., Payne, A.A., & Gottfredson, N.C. (2005). School climate predictors of school disorder: Results from a national study of delinquency prevention in schools. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 42*(4), 412-444.

Graziano, P.R. (2011). Europeanization and domestic employment change. *Governance, 24*(3), 583-605.

Graziano, P.R. (2012). Converging worlds of activation? Activation policies and governance in Europe and the role of the EU. *International Journal of Sociology and Social Policy, 32*(5/6), 312-326.

Greenman, E., Bodovski, K., & Reed, K. (2011). Neighborhood characteristics, parental practices and children's math achievement in elementary school. *Social Science Research, 40*(5), 1434-1444.

Green-Pedersen, C., & Haverland, M. (2002). Review essay: The new politics and scholarship of the welfare state. *Journal of European Social Policy, 12*(1), 43-51.

Groenez, S. (2010). Onderwijsexpansie en -democratisering in Vlaanderen. *Tijdschrift voor Sociologie, 31*(3-4), 199-238.

Groenez, S., Juchtmans, G., Smet, M., & Stevens, C. (2015). *Analyse van het nieuwe financieringsmechanisme voor de werkingsmiddelen van scholen. Evaluatie van het Financieringsdecreet van 2008. Eindrapport januari 2015*. Leuven: KU Leuven.

Grunwald, K., & Thiersch, H. (2009). The concept of the 'lifeworld orientation' for social work and social care. *Journal of Social Work Practice, 32*(2), 131-146.

Guio, A.-C., Vandenbroucke, F., & Vinck, J. (2015). Kinderarmoede hoger op de politieke agenda plaatsen. In I. Pannecoucke, W. Lahaye, J. Vranken & R. Van Rossem (Eds.), *Armoede in België. Jaarboek 2015*. Gent: Academia Press.

Haagenars, A., de Vos, K., & Zaidi, M. (1994). *Poverty statistics in the late 1980s: Research based on micro-data*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Hall, A.-M. (2014). *Thematic paper: The youth guarantee – A lifeline for European youth?* Experiences from the EU-28, Peer Review on 'Youth Guarantee', Helsinki, Finland, 18-19 September 2014.

Halleröd, B. (2006). Sour grapes: Relative deprivation, adaptive preferences and the measurement of poverty. *Journal of Social Policy, 35*(3), 371-390.

Harding, D. (2003). Counterfactual models of neighborhood effects: The effect of neighborhood poverty on dropping out and teen pregnancy. *American Journal of Sociology, 109*, 676-719.

Hart, R.A. (1992) Children's participation: From tokenism to citizenship. Innocenti Essays No. 4. Florence: Unicef.

Heidenreich, M., & Aurich-Beerheide, P. (2014). European worlds of inclusive activation: The organisational challenges of coordinated service provision. *International Journal of Social Welfare, advance access*. doi: 10.1111/ijsw.12098.

Heimer, K. (1997). Socioeconomic status, subcultural definitions, and violent delinquency. *Social Forces, 75*(3), 799-833.

Hermanns, J., Öry, F., & Schrijvers, G. (2005). *Helpen bij opgroeien en opvoeden: eerder, sneller en beter. Een advies over vroegtijdige signalering en interventies bij opvoed- en opgroeiproblemen*. Utrecht: Inventgroep.

Herremans, W., Vanderbiesen, W., Rober, A., Vansteenkiste, S., Neefs, B., Theunissen, G., e.a. (2015). *Terugblik op de Vlaamse arbeidsmarkt. Ontwikkelingen sinds de jaren tachtig*. WSE Report 2015 nr.1. Leuven: Steunpunt Werk en Sociale Economie.

Heylen, K. (2014). *Housing affordability and the effect of housing subsidies*. Leuven: KU Leuven.

Heylen, K. (2015). Eigendomsstatuut, woonuitgaven en betaalbaarheid. In P. De Decker, B. Meeus, I. Pannecoucke, E. Schillebeeckx, J. Verstraete & E. Volckaert (Eds.), *Woonnood in Vlaanderen. Feiten – mythes – voorstellen* (pp. 39-56). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

Heylen, K., & Haffner, M. (2013). A budget approach for comparing housing affordability. *Journal of Housing and the Built Environment, 28*, 547-565.

Hills, J., Brewer, M., Jenkins, S., Lister, R., Lupton, R.D., Machin, S., e.a. (2010). *Anatomy of economic inequality in the UK*. Report of the National Equality panel CASE report (Vol. 60, pp. 476). London: London School of Economics and Political Science.

Hirtt, N., Nicaise, I., & De Zutter, D. (2007). *De school van ongelijkheid*. Berchem: EPO.

Hoekstra, J. (2010). Divergence in European welfare and housing systems. Delft: Delft University Press.

Hoffmann, J.P., & Ireland, T.O. (2004). Strain and opportunity structures. *Journal of Quantitative Criminology, 20*(3), 263-292.

Hofstede, G., Neuijen, B., Ohayv, D.D., & Sanders, G. (1990). Measuring organizational cultures. A qualitative and quantitative study across 20 cases. *Administrative Science Quarterly, 35*, 286-316.

Holter, N. (2008). *Oorzaken van voortijdig schoolverlaten*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Hsieh, H.-F., & Shannon, S.E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research, 15*(9), 1277-1288.

Hudson, J., & Kühner, S. (2009). Towards productive welfare? A comparative analysis of 23 OECD countries. *Journal of European Social Policy, 19*(1), 34-46. doi: 10.1177/0958928708098522.

Hudson, J., & Kühner, S. (2012). Analyzing the productive and protective dimensions of welfare: Looking beyond the OECD. *Social Policy & Administration, 46*(1), 35-60.

Hufkens, T., Vandelannoote, D., & Van Lancker, W. (2013). *Hervorming van de Vlaamse kinderbijslag en armoedebestrijding: een simulatie van alternatieven*. Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck.

Hunleth, J. (2011). Beyond on or with: Questioning power dynamics and knowledge production in 'child-oriënted' research methodology. *Childhood, 18*(1), 81-93.

Idea Consult, & Thuisindestad.be. (2011). *Syntheserapport Visitaties Stedenfonds 2011. Over het Stedenfonds en het samenspel tussen de Vlaamse Overheid en haar centrumsteden.*

Ilcan, S., & Basok, T. (2004). Community government: Voluntary agencies, social justice, and the responsibilization of citizens. *Citizenship Studies, 8*(2), 129-144.

Institut pour l'éducation financière du public. (2006). *Étude sur l'argent et les problématiques financières auprès des jeunes 15-20 ans: La finance pour tous.*

Interministeriële Conferentie Integratie in de Samenleving. (2013). *Nationaal Kinderarmoedebestrijdingsplan.* Brussel: POD Maatschappelijke Integratie.

Izuhara, M., & Heywood, F. (2003). A life-time of inequality: A structural analysis of housing careers and issues facing older private tenants. *Ageing & Society, 23*, 207-224.

Jacobs, D., & Rea, A. (2011). *Verspild talent: de prestatiekloof in het secundair onderwijs tussen allochtone en andere leerlingen volgens het PISA-onderzoek 2009.* Brussel: Koning Bouwdewijnstichting.

James, A. (2007). Giving voice to children's voices: Practices and problems, pitfalls and potentials. *American Anthropologist, 109*(2), 261-272.

Janosz, M., Archambault, I., Morizot, J., & Pagani, L.S. (2008). School engagement trajectories and their differential predictive relations to dropout. *Journal of Social Issues, 64*(1), 21-40.

Jansen, M., Mortelmans, D., & Snoeckx, L. (2009). Repartnering and (re)employment: Strategies to cope with the economic consequences of partnership dissolution. *Journal of Marriage and Family, 71*, 1271-1293.

Jessop, B. (2012). Understanding the 'economization' of social formations. In U. Schimank & U. Volkmann (Eds.), *The marketization of society: Economizing the non-economic.* Bremen: University of Bremen.

Johnson, M.K., Crosnoe, R., & Elder, G.H. (2001). Students' attachment and academic engagement: The role of race and ethnicity. *Sociology of Education, 74*(4), 318-340.

Kalmijn, M., & Liefbroer, A. (2011). Nonresponse of secondary respondents in multi-actor surveys: Determinants, consequences, and possible remedies. *Journal of Family Issues, 32*(6), 735-766.

Kampen, T. (2010). Verplicht vrijwilligerswerk: de moeizame activering van bijstandscliënten. In I. Verhoeven & M. Ham (Eds.), *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid* (pp. 41-55). Amsterdam: Van Gennep.

Kampen, T. (2014). *Verplicht vrijwilligerswerk: de ervaringen van bijstandscliënten met een tegenprestatie voor hun uitkering.* Amsterdam: Van Gennep.

Kazepov, Y. (2010). *Rescaling social policies: Towards multilevel governance in Europe*. Farnham: Ashgate.

Kelly, D.H. (1975). Status origins, track position, and delinquent involvement – Self-report analysis. *Sociological Quarterly, 16*(2), 264-271.

Kelly, S. (2008). Race, social class, and student engagement in middle school English classrooms. *Social Science Research, 37*(2), 434-448.

Kemeny, J. (1981). *The myth of home ownership: Public versus private choices in housing tenure*. London: Routledge.

Kemeny, J. (1995). *From public housing to the social market. Rental policy strategies in comparative perspective*. London: Routledge.

Kemp, P. (2011). Low-income tenants in the private rental housing market. *Housing Studies, 26*, 1019-1034.

Kennett, P., Forrest, R., & Marsh, A. (2013). The global economic crisis and the reshaping of housing opportunities. *Housing, Theory and Society, 30*, 10-28.

Kind en Gezin. (2014). *Het kind in Vlaanderen 2013*. Brussel: Kind en Gezin.

Kind en Gezin. (2015a). *Het kind in Vlaanderen 2014*. Brussel: Kind en Gezin.

Kind en Gezin. (2015b). Kansarmoede op gemeentelijk niveau, via http://www.kindengezin.be/cijfers-en-rapporten/cijfers/kansarmoede/gemeentelijk-niveau/.

Kinderombudsman. (2014). *Kinderrechtenmonitor 2014*. Den Haag: Kinderombudsman.

Kvist, J. (1999). Welfare reform in the Nordic countries in the 1990s: Using fuzzy-set theory to assess conformity to ideal types. *Journal of European Social Policy, 9*(3), 231-251.

Kvist, J. (2007). Exploring diversity: Measuring welfare state change with fuzzy-set methodology. In J. Clasen & N.A. Siegel (Eds.), *Investigating welfare state change: The dependent variable problem in comparative analysis* (pp. 198-214). Cheltenham: Edward Elgar.

Lauwers, H., & Piessens, A. (2013). *Cliëntoverleg met externe voorzitter in de Integrale Jeugdhulp. Een kwalitatief onderzoek vanuit multi-actorperspectief naar de effectiviteit en efficiëntie van cliëntoverleg met externe voorzitter.* Brussel: Onderzoekscentrum Kind en Samenleving vzw.

Layte, R. (2001). Explaining levels of deprivation in the European Union. *Acta Sociologica, 44*(2), 105-121.

Leibetseder, B. (2014). Activation in the Austrian social assistance scheme – unproductive pressure and low support. *Social Policy & Administration.* doi: 10.1111/spol.12086.

Leishman, C., & Rowley, S. (2012). Affordable housing. In D. Clapham, W.A.V. Clark & K. Gibb (Eds.), *The Sage handbook of housing studies* (pp. 379-396). Los Angeles: Sage.

Lersch, P., & Dewilde, C. (2015). Employment insecurity and first-time homeownership: Evidence from 22 European countries. *Environment and Planning A 47*, 607-624.

Leventhal, T., & Brooks-Gunn, J. (2000). The neighborhoods they live in: The effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin, 126*(2), 309-337.

Lever, J. (2008). Poverty, stressful life events, and coping strategies. *Spanish Journal of Psychology, 11*(1), 228-249.

Lever, J., Pinol, N., & Uralde, J. (2005). Poverty, psychological resources and subjective well-being. *Social Indicators Research, 73*(3), 375-408.

Lewis, O. (1969). The culture of poverty. In D.P. Moynihan (Ed.), *On understanding poverty: Perspectives from the social sciences* (pp. 187-199). New York: Basic Books.

Lipsky, M. (1980). *Street-level bureaucracy. The dilemmas of the individual in public service*. New York: Russell Sage Foundation.

Lister, R. (2002). Towards a new welfare settlement? In C. Hay (Ed.), *British politics today*. Cambridge, England: Polity Press.

Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge: Polity Press.

Loibl, C., Kraybill, D.S., & DeMay, S.W. (2011). Accounting for the role of habit in regular saving. *Journal of Economic Psychology, 32*, 581-592.

Lomax, H. (2012). Contested voices? Methodological tensions in creative visual research with children. *International Journal of Social Research Methodology, 15*(2), 105-117.

Longman, C., & De Graeve, K. (2014). From happy to critical diversity: Intersectionality as a paradigm for gender and diversity research. *DiGeSt-Journal of Diversity and Gender Studies, 1*(1), 33-39.

Lowe, S. (2011). *The housing debate*. Bristol: The Policy Press.

Lupton, R. (2003). *Poverty Street: The dynamics of neighborhood decline and renewal*. Chicago: University of Chicago Press.

Lusyne, P., Bauwens, E., Geenens, G., Truwant, V., & Van den Bosch, K. (2005). EU-SILC: een nieuw Europees instrument ter ondersteuning van de strijd tegen armoede. In J. Vranken, K. De Boyser & D. Dierckx (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2005* (pp. 307-315). Leuven/Voorburg: Acco.

Ma, X. (2003). Sense of belonging to school: Can schools make a difference? *Journal of Educational Research, 96*, 340-349.

MacDonald, R., Shildrick, T., & Furlong, A. (2013). In search of 'intergenerational cultures of worklessness': Hunting the Yeti and shooting zombies. *Critical Social Policy, 34*(2), 199-220.

MacDonald, R., Shildrick, T., Webster, C., & Simpson, D. (2005). Growing up in poor neighborhoods. The significance of class and place in the extended transitions of 'socially excluded' young adults. *Sociology, 39*(5), 873-891.

Macpherson, W. (1999). *The Stephen Lawrence Inquiry*. London: Home Office.

Maes, F., & Bursens, P. (2015). *Impact van Europa 2020 op Vlaamse governance structuren. Verschillen in governance structuren tussen de beleidsdomeinen onderwijs, energie en armoede*. Steunpunt Bestuurlijke Organisatie – Slagkrachtige Overheid.

Main, G. (2014). Child poverty and children's subjective well-being. *Child Indicators Research, 7*, 451-472.

Mak, J., Steketee, M., Rutjes, L., & Bauer, J. (2010). *Als u het écht wilt weten! Kwaliteitsmeter Jeugdparticipatie Gemeenten*. Utrecht/Amsterdam: Verwey-Jonker Instituut i.s.m. Stichting Alexander.

Mak, J., & van Bommel, M. (2014). *Handreiking aan Nederlandse gemeenten voor effectief kindgericht armoedebeleid*. Den Haag: Kinderombudsman i.s.m. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., & Zhao, J. (2013). Poverty impedes cognitive function. *Science, 341*, 976-980.

Marchal, S., & Van Mechelen, N. (2013). *Activation strategies within European minimum income schemes*. GINI Discussion paper 87.

Marchal, S., & Van Mechelen, N. (2014). *A new kid in town? Active inclusion in European minimum income schemes* (Improve Working Paper Series No. 14/07). Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy.

Marchal, S., & Van Mechelen, N. (forthcoming). A new kid in town? Active inclusion elements in European minimum income schemes. *Social Policy & Administration*.

Marks, H.M. (2000). Student engagement in instructional activity: Patterns in the elementary, middle, and high school years. *American Educational Research Journal, 37*(1), 153-184.

Marmot Review Team. (2010). *Fair society, healthy lives: Strategic review of health inequalities in England post-2010* (The Marmot Review). London: Marmot Review Team.

Marsh, H.W. (1987). The big-fish little-pond effect on academic self-concept. *Journal of Educational Psychology, 79*, 280-295.

Martin, J.P., & Grubb, D. (2001). What works and for whom: A review of OECD countries' experiences with active labour market policies. *Swedish Economic Policy Review, 8*, 9-56.

McBride, M. (2001). Relative-income effects on subjective well-being in the cross-section. *Journal of Economic Behavior & Organization, 45*(3), 251-278.

McKee, K. (2012). Young people, homeownership and future welfare. *Housing Studies, 27*, 853-862.

McKeown, K., Haase, T., & Pratschke, J. (2014). *Evaluation of national early years access initiative & Siolta quality assurance programme: A study of child outcomes in pre-school*. Ireland.

Meire, J. (2005). *Gaandeweg: een belevingsonderzoek over de (autonome) mobiliteit van 11- tot 13 jarigen*. Meise: Onderzoekscentrum Kind & Samenleving vzw.

Meire, J. (2010). Inleiding *Tussen Kind en Samenleving. Over het sociale actorschap van kinderen. (*Vol. 5, pp. 9-21). Meise: Onderzoekscentrum Kind & Samenleving vzw.

Meire, J. (2012). Kinderen in hun leefwereld: agency als relationeel concept. *Tijdschrift voor Jeugd en Kinderrechten, 13*(3), 194-201.

Meire, J., Dekeyser, P., Hillaert, I., Lauwers, H., Marreel, M., Piessens, A., & Vervoort, G. (2014). *Advies voor een kindvriendelijk 1712*. Brussel: Kind & Samenleving.

Mestrum. (2011). Child poverty. A critical perspective. *Social Work & Society, 9*(1), 161-168.

Meyer, B., & Sullivan, J. (2008). Changes in the consumption, income, and well-being of single mother headed families. *The American Economic Review, 98*(5), 2221-2241.

Meys, E., & Hermans, K. (2014). *Nulmeting dak- en thuisloosheid*. Leuven: Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.

Miller, S.K. (1980). Raising low socioeconomic/minority school achievement: Overcoming the effects of student sense of academic futility. *Michigan Academician, 12*, 437-453.

Milligan, V. (2003). *How different? Comparing housing policies and housing affordability consequences for low income households in Australia and the Netherlands.* Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht.

Mirick, R.G. (2013). An unsuccessful partnership: Behavioral compliance and strengths-based child welfare practice. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services, 94*(4), 227-234.

Mooney, A., Oliver, C., & Smith, M. (2009). Impact of family breakdown on children's well-being: Evidence review (pp. 36). Department for Children, Schools and Families.

Moore, E., & Skaburskis, A. (2004). Canada's increasing housing affordability burdens. *Housing Studies, 19*, 395-413.

Moore, K., Redd, Z., Burkhouser, M., Mbwana, K., & Collins, A. (2009). *Children in poverty: Trends, consequences, and policy options. Child trends.* Washington.

Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J., & Van Peer, C. (2011). *Scheiding in Vlaanderen.* Leuven: Acco.

Muehlebach, A. (2012). *The moral neoliberal. Welfare and citizenship in Italy.* Chicago, IL: University of Chicago Press.

Mullainathan, S., & Shafir, E. (2013). *Scarcity: Why having too little means so much.* New York: Times Books.

Nelson, K. (2013). Social assistance and EU poverty thresholds 1990 – 2008. Are European welfare systems providing just and fair protection against low income?. *European Sociological Review, 29*(2), 386-401.

Nibud. (2011). *Nibud Scholierenonderzoek 2010-2011. Een onderzoek naar de inkomsten en uitgaven van de Nederlandse scholieren.* Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting.

Noble, K.G., Houston, S.M., Brito, M.H., Bartsch, H., e.a. (2015). Family income, parental education and brain structure in children and adolescents. *Nature Neuroscience, 18*, 773-778.

Nolan, B., & Whelan, C. (2010). Using non-monetary deprivation indicators to analyze poverty and social exclusion: Lessons from Europe? *Journal of Policy Analysis and Management, 29*, 305-325.

Norris, M. (2014). Varieties of home ownership: Ireland's transition from a socialised to a marketised policy regime. *Housing Studies*, doi: 10.1080/02673037.2015.1061107.

Notten, G., & Roelen, K. (2010). *Cross-national comparison of monetary and multidimensional child poverty in the European Union: Puzzling with the few pieces that the EU-SILC provides.* Working Paper (Vol. 135, pp. 71). Brooks World Poverty Institute.

O'Reilly, J., Eichhorst, W., Gábos, A., Hadjivassiliou, K., Lain, D., Leschke, J., e.a. (2015). Five characteristics of youth unemployment in Europe. Flexibility, education, migration, family legacies, and EU Policy. *Sage Open, January-March, 2015.*

OECD. (2011). *Housing and the economy: Policies for renovation. Economic Policy Reforms 2011. Going for Growth.* Paris: OECD.

OECD. (2015). *OECD Employment Outlook 2015.* Paris: OECD Publishing.

Ooghe, E. (2013). Leiden GOK-middelen tot leerwinsten? *Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid, 2012*(3), 377-382.

Op de Beeck, H., Pauwels, L.J.R., & Put, J. (2012). Schools, strain and offending: Testing a school contextual version of general strain theory. *European Journal of Criminology, 9*, 82-72.

Opdenakker, M.-C., & Hermans, D. (2006). Allochtonen in en doorheen het onderwijs: cijfers, oorzaken en verklaringen. In S. Sierens, M. Van Houtte, P. Loobuyck, K. Delrue & K. Pelleriaux (Eds.), *Onderwijs in de immigratiesamenleving* (pp. 33-66). Gent: Academia Press.

Ostrove, J.M., & Long, S.M. (2007). Social class and belonging: Implications for college adjustment. *The Review of Higher Education, 30*(4), 363-389.

Piessens, A., & Hillaert, I. (2013). *En toen begonnen de bellen te rinkelen... Een evaluatieonderzoek naar de crisisjeugdhulp, vanuit een multi-actorperspectief.* Brussel: Onderzoekscentrum Kind & Samenleving.

Piessens, A., Vaningelgem, F., Berten, H., & Marreel, M. (2014). *Een kindfocus in de Stadsmonitor. Van perceptiestudie tot digitale tool om kinderen en jongeren te bevragen.* Kind & Samenleving vzw i.s.m. Mediaraven vzw en Hogeschool Gent.

Pikhart, H., Ruiz, M., Morrison, J., Goldblatt, P., & Marmot, M. (2014). *DRIVERS: Addressing the strategic determinants to reduce health Inequality via 1) Early childhood development, 2) Realising fair employment, and 3) Social protection.* Final Scientific Report WP2 on social inequities in early child health and development, Appendix 1-5. London: Research Department of Epidemiology and Public Health, University College London.

POD Maatschappelijke Integratie. (2013). *Projectoproep 'Kinderen eerst: lokale overlegplatformen voor de preventie en opsporing van kinderarmoede'*.

POD Maatschappelijke Integratie. (2015a). *FOCUS: Gezinnen met kinderen die steun ontvangen van het OCMW*. Nr. 10, Januari 2015. Brussel: POD MI.

POD Maatschappelijke Integratie. (2015b). *Kinderen eerst: lokale overlegplatformen voor de preventie en opsporing van kinderarmoede*.

POD Maatschappelijke Integratie. (2015c). *Verlenging van de projecten 'Kinderen eerst: lokale overlegplatformen voor de preventie en opsporing van kinderarmoede'*.

POD Maatschappelijke Integratie. (2015d). Statistisch rapport, nummer 11, mei 2015.

POD Maatschappelijke Integratie. (2015e). Statistisch rapport, nummer 12, september 2015.

Polanyi, K. (1944 (2001)). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.

Ponnet, K. (2014). Financial stress, parent functioning and adolescent problem behavior: An actor-partner interdependence approach to family stress processes in low-, middle-, and high-income families. *Journal of Youth and Adolescence, 43*(10), 1752-1769.

Ponnet, K., Van Leeuwen, K., & Wouters, E. (2014). Examining mediating pathways between financial stress of mothers and fathers and problem behaviour in adolescents. *Journal of Family Studies, 20*(1), 66-78.

Ponnet, K., Van Leeuwen, K., Wouters, E., & Mortelmans, D. (2014). A family system approach to investigate family-based pathways between financial stress and adolescent problem behavior. *Journal of Research on Adolescence*, 1-16.

Ponnet, K., & Wouters, E. (2014). Stress and mental health in families with different income levels: A strategy to collect multi-actor data. *JMIR Research Protocols, 3*(1), e1. doi: 10.2196/resprot.2832.

Ponnet, K., Wouters, E., Goedemé, T., & Mortelmans, D. (2013). Family financial stress, parenting and problem behavior in adolescents: An actor-partner interdependence approach. *Journal of Family Issues*. doi: 10.1177/0192513X13514409.

Prochaska, J.O., Butterworth, S., Redding, C.A., Burden, V., Perrin, N., Leo, M., e.a. (2008). Initial efficacy of MI, TTM tailoring, and HRI's in multiple behaviors for employee health promotion. *Preventive Medicine, 46*, 226-231.

Quigley, J., & Raphael, S. (2014). Is housing unaffordable? Why isn't it more affordable? *Journal of Economic Perspectives 18*, 191-214.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling en Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (RMO). (2009). *Investeren rondom kinderen*. Den Haag: RMO & RvVZ.

Rappaport, J. (1987). Terms of empowerment/exemplars of prevention: Toward a theory for community psychology. *American Journal of Community Psychology, 15*, 121-148.

Raudenbush, S.W., & Bryk, A.S. (2002). *Hierarchical linear models: Applications and data analysis methods*. London: Sage Publications.

Reijgersberg, N., & van der Poel, H. (2014). *Sportdeelname van kinderen in armoede: verkenning van de literatuur en interviews over het thema sportdeelname van kinderen in armoede*. Utrecht: Mulier Instituut.

Rekenhof. (2015). *Werkingsbudgetten voor het gewoon basis- en secundair onderwijs. Toekenning en aanwending*. Verslag van het Rekenhof aan het Vlaams Parlement. Brussel, juni 2015.

Renda, A. (2014). The review of the Europe 2020 strategy: From austerity to prosperity? *CEPS Policy Brief,* No. 322, 27 October 2014.

Richardson, D. (2015). Child poverty and family policies in the OECD. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid,* 1e trimester 2015, 13-35.

Richer, S. (1976). Reference group theory and ability grouping: A convergence of sociological theory and educational research. *Sociology of Education, 49*, 65-71.

Ridge, T., & Millar, J. (2011). Following families: Working lone-mother families and their children. *Social Policy & Administration, 45*(1), 85-97.

Ridgway, N.M., Kukar-Kinney, M., & Monroe, K.B. (2008). An expanded conceptualization and a new measure of compulsive buying. *Journal of Consumer Research, 35*(4), 622-639.

Riggio, E. (2002). Child friendly cities: Good governance in the best interests of the child. *Environment and Urbanization, 14*(2), 45-58.

Rijksdienst voor Kinderbijslag voor Werknemers. (2005). *Jaarverslag 2004*. Brussel: RKW.

Roelen, K., Gassmann, F., & de Neubourg, C. (2009). *Measuring child poverty and well-being: A literature review*. Working Paper Series (Vol. 2008/WP001). Maastricht Graduate School of Governance.

Roest, A. (2011). Kunnen meer kinderen meedoen? *Veranderingen in de maatschappelijke deelname van kinderen, 2008-2010*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Roest, A., Lokhorst, A., & Vrooman, C. (2010). *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Roets, G., Dean, H., & Bouverne-De Bie, M. (in press). Disability rights and disability studies in social work: Uncovering different interpretations of rights and needs of people with learning disabilities in social work practice. In F. Kessl, W. Lorenz & H.-U. Otto (Eds.), *European social work: A compendium.*

Rolnik, R. (2013). Late neoliberalism: The financialization of homeownership and housing rights. *International Journal of Urban and Regional Research 37*, 1058-1066.

Roose, R., Roets, G., Schiettecat, T., Pannecoucke, B., Piessens, A., e.a. (2015). Social work research as a practice of transparency. *European Journal of Social Work.* doi: 10.1080/13691457.2015.1051950.

Roose, R., Roets, G., Van Houte, S., Vandenhole, W., & Reynaert, D. (2013). From parental engagement to the engagement of social work services: Discussing reductionist and democratic forms of partnership with families. *Child & Family Social Work, 18*(4), 449-457.

Ruonavaara, H. (1990). Four models of explaining the growth of home-ownership. *Scandinavian Housing and Planning Research 7*, 129-142.

Ruonavaara, H. (2012). Home ownership and Nordic housing policies in 'Retrenchment'. In R. Ronald & M. Elsinga (Eds.), *Beyond home ownership. Housing, welfare and society* (pp. 91-107). London: Routledge.

Sabato, S., & Vanhercke, B. (2014). *About the baby and the bathwater: Assessing the European Platform against poverty*. Working paper 2014.09. Brussels: European Trade Union Institute.

Schepers, W., & Nicaise, I. (2013). *The European anti-crisis policy and its impact on poverty: A Flemish perspective*. VLAS-Studies 7. Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Schepers, W., & Nicaise, I. (2014). *Sociale investeringen in kinderen en jongeren: vóórschoolse educatie en jeugdgarantieplannen.* VLAS-Studies 15. Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Schepers, W., & Nicaise, I. (2015). *Chinese vrijwilligers: nu ook in België? Naar een verplichte gemeenschapsdienst voor langdurig werklozen?* Leuven: HIVA KU Leuven.

Schneider, C., & Wagemann, C. (2012). *Set-theoretic methods for the social sciences: A guide to qualitative comparative analysis.* Cambridge: Cambridge University Press.

Schokkaert, E., Guillaume, J., Lecluyse, A., Avalosse, H., Cornelis, K., De Graeve, D., e.a. (2008*). The effects of the maximum billing system on consumption and financial accessibility of health care*. KCE-rapport 80A. Brussel: Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg (KCE).

Schokkaert, E., & Van de Voorde, C. (2013). Is het Belgisch gezondheidssysteem rechtvaardig? In D. Dierckx, J. Coene, A. Van Haarlem & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2013*. Leuven/Den Haag: Acco.

Sell, K., Zlotnik, S., Noonan, K., & Rubin, D. (2010). *The effect of the recession on child well-being: The recession and child wealth. First Focus*. Washington: The Children's Hospital of Philadelphia Research Institute & The foundation for Child Development.

Sellström, E., & Bremberg, S. (2006). The significance of neighborhood context to child and adolescent health and well-being: A systematic review of multilevel studies. *Scandinavian Journal of Public Health, 34*(5), 544-554.

Shah, A., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2012). Some consequences of having too little. *Science, 338*, 682-685.

Shim, S., Barber, B.L., Card, N.A., Xiao, J.J., & Serido, J. (2010). Financial socialization of first-year college students: The roles of parents, work, and education. *Journal of Youth and Adolescence, 39*(12), 1457-1470.

Shim, S., Xiao, J.J., Barber, B.L., & Lyons, A.C. (2009). Pathways to life success: A conceptual model of financial well-being for young adults. *Journal of Applied Developmental Psychology, 30*(6), 708-723.

Shrout, P.E., & Fleiss, J.L. (1979). Intraclass correlations: Uses in assessing rater reliability. *Psychological Bulletin, 86*, 420-428.

Siddiqi, A., Irwin, L., & Hertzman, C. (2007). *Total environment assessment model for early child development: Evidence report for the World Health Organization's Commission on the Social Determinants of Health*. Vancouver, BC: Human Early Learning Partnership (HELP).

Siefert, K., Heflin, C.M., Corcoran, M.E., & Williams, D.R. (2004). Food insufficiency and physical and mental health in a longitudinal survey of welfare recipients. *Journal of Health and Social Behavior, 45*(2), 171-186.

Sierens, S. (2010). Tweetalig onderwijs voor allochtonen: heeft het wel een meerwaarde? *Tijdschrift Taal, 3*(5), 6-13.

Skinner, E.A., Edge, K., Altman, J., & Sherwood, H. (2003). Searching for the structure of coping: A review and critique of category systems for classifying ways of coping. *Psychological Bulletin, 129*(2), 216-269.

Skinner, E.A., Wellborn, J.G., & Connell, J.P. (1990). What it takes to do well in school and whether I've got it: A process model of perceived control and children's engagement and achievement in school. *Journal of Educational Psychology, 82*(1), 22-32.

Smith, N., Beckhelling, J., Ivaldi, A., Kellard, K., Sandu, A., & Tarrant, C. (2007). *Evidence based review of mobility choices and barriers for different social groups* (pp. 164). London: Department for Transport.

Smith, P., Daniels, H., Edwards, A., Apostolov, A., Brown, S., Kinti, I., e.a. (2008). *Learning in and for multi-agency working in preventing social exclusion. Research Brief*. London: Institute of Education.

Snel, E., van der Hoek, T., & Chessa, T. (2001). *Kinderen in armoede*. Den Haag: Koninklijke van Gorcum BV.

Sociaal en Cultureel Planbureau. (2012). Socia*al en Cultureel Rapport 2012. Een beroep op de burger.* Den Haag: SCP.

Social Protection Committee (SPC). (2015). *Social Europe: Aiming for inclusive growth*. Annual report of the Social Protection Committee on the social situation in the European Union (2014). Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Sourbron, M., & Herremans, W. (2013). *Jeugdwerkloosheid in Europa: Vlaanderen in een Europees regionaal vergelijkend perspectief*. Leuven: Steunpunt Werk en Sociale Economie.

Spicker, P. (2014). *Social policy. Theory and practice*. Bristol: Policy Press.

Steele, C.M., & Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology, 69*(5), 797-811.

Steketee, M., Nederland, T., Mak, J., van der Gaag, R., van Bommel, M., Roebroek, L., e.a. (2013). *Kinderen in armoede in Nederland*. Den Haag: De Kinderombudsman.

Stephens, M. (2007). Mortgage market deregulation and its consequences. *Housing Studies, 22*, 201-220.

Stevens, J., Pommer, E., Kempe, H., & van Zeijl, E. (2009). *De jeugd een zorg. Ramings- en verdeelmodel jeugdzorg 2007.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Stone, M. (2006). What is housing affordability? The case for the residual income approach. *Housing Policy Debate 17*, 151-184.

Storms, B., & Cherenti, R. (2013). De aanpassingen van minimuminkomens aan de welvaart? Vaart iedereen even wel? In W. Lahaye, I. Pannecoucke & J. Vranken (Eds.), *Armoede in België. Jaarboek 2013.* Leuven/Den Haag: Acco.

Storms, B., Penne, T., Vandelannoote, D., & Van Thielen, L. (2015). *Is de minimuminkomensbescherming in ons land doeltreffender geworden sinds 2008? Wat leren we uit de geüpdatete referentiebudgetten?* VLAS studie 21. Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Storms, B., & Van den Bosch, K. (eds). (2009). *Wat heeft een gezin minimaal nodig? Een budgetstandaard voor Vlaanderen.* Leuven: Acco.

Stretesky, P.B., & Hogan, M.J. (2005). Segregation and school disorder. *Social Science Journal, 42*, 405-420.

Struyven, L., & Coomans, S. (2014). *Peer country comments paper: Belgium. More of the same?* The Belgian patchwork of youth guarantee schemes, peer review on "Youth Guarantee", Helsinki (Finland), 18-19 September 2014.

Studiedienst van de Vlaamse Regering. (2015a). *Vlaamse armoedemonitor 2015.* Brussel.

Studiedienst van de Vlaamse Regering. (2015b). Werkzaamheidsgraad van eenoudergezinnen blijft laag. *SVRstats,* 2015/4.

Stuyck, K., & Jacques, A. (2015). *Gezinnen in de stad De gezins- en kindvriendelijkheid van onze centrumsteden in kaart.* Brussel: Agentschap Binnenlands Bestuur.

Sylva, K., Melhuish, E., Sammons, P., Siraj-Blatchford, I., & Taggart, B. (2008). EPPE 3-11 Final Report from the primary phase: Pre-school, School and family influences on children's development during key stage 2 (age 7-11). *DCSF Research Report* (Vol. DSCF-RR061). Nottingham: Institute of Education.

SZW. (2008). *Rapport beleidsdoorlichting re-integratie.* via www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2008/01/29/rapport-beleidsdoorlichting-re-integratie.html.

The Social Protection Committee & The Employment Committee. (2014). *Joint EMCO-SPC opinion on the mid-term review of the Europe 2020 Strategy.* Brussels: Council of the European Union.

Thiem, A. (2010). Set-relational fit and the formulation of transformational rules in fsQCA. *COMPASSS WP Series 2010-61.*

Thoits, P.A. (1982). Life stress, social support, and psychological vulnerability: Epidemiological considerations. *Journal of Community Psychology, 10*(4), 341-362.

Timmerman, C., Hermans, P., & Hoornaert, J. (Eds.). (2002). *Allochtone jongeren in het onderwijs. Een multidisciplinair perspectief.* Leuven/Apeldoorn: Garant

Tischer, C., Chen, C., & Heinrich, J. (2011). Association between domestic mould and mould components, and asthma and allergy in children: A systematic review. *European Respiratory Journal, 38*(4), 812-824.

Tonkens, E. (2009). *Tussen onderschatten en overvragen: actief burgerschap en activerende organisaties in de wijk*: SUN Trancity.

Torfing, J. (1999). Workfare with welfare: Recent reforms of the Danish welfare state. *Journal of European Social Policy, 9*(1), 5-28.

UNHCR. (1989). *Convention on the Rights of the Child.*

Unicef. (2013). *Kind op Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Kinderrechten in Caribisch Nederland, Samenvatting.* 's-Gravenzande: Drukkerij van Deventer bv.

Unicef. (2014). *Children of the recession. The impact of the economic crisis on child well-being in rich countries.*

Van Avermaet, P., & Sierens, S. (2010). Diversiteit is de norm. Er mee leren omgaan de uitdaging. Een referentiekader voor omgaan met diversiteit in onderwijs. In D. De Coen, L. De Man & K. Denys (Eds.), *Handboek beleidsvoerend vermogen* (Doelgerichte visie, Aflevering 4). Brussel: Politeia.

van Berkel, R., & Hornemann Møller, I. (2002). *Active social policies in the EU. Inclusion through participation?* Bristol: Policy Press.

Van den Berg, G.J., & van der Klaauw, B. (2006). Counseling and monitoring of unemployed workers: Theory and evidence from a controlled social experiment. *International Economic Review, 47*(3), 895-936.

Van der Aa, P. (2012). Evaluatie pilots Full Engagement augustus 2011 – augustus 2012. Rotterdam: Sociaal-wetenschappelijke afdeling Gemeente Rotterdam.

van der Burg, M., Raeymaeckers, P. (2014) Het risico op armoede in België: de determinanten van multidimensionele armoede onder de loep. In D. Dierckx, J. Coene, & P. Raeymaeckers (red.), *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2014*. Leuven/Den Haag: Acco.

van der Gaag, R., Gilsing, R., & Mak, J. (2013). *Participatie in zicht: gemeenten, jeugdigen, ouders en jeugdzorgcliënten in de transitie jeugdzorg*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Van der Heyden J, & Charafeddine R. (2014) Gezondheidsenquête 2013. Rapport 1: Gezondheid en Welzijn. Samenvatting van de onderzoeksresultaten, Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid.

Van der Hoek, T. (2005). *Through children's eyes, an initial study of children's personal experiences and coping strategies growing up poor in an affluent Netherlands*. Unicef Innocenti Working paper No. 2005-05. Florence.

Van Dijck, L., & Raeymaeckers, P. (2012). Over netwerken en sociale innovatie: de kracht van een lokaal bestuur. In D. Dierckx, S. Oosterlynck, J. Coene & A. Van Haarlem (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2012*. Leuven/Den Haag: Acco.

van Gaalen, R., van den Brakel, M., & Eenkhoorn, E. (2015). Wie opgroeit in een uitkeringsgezin heeft later bovengemiddeld vaak een uitkering. *Sociaaleconomische trends, 2015(01)*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Van Gils, J., Seghers, J., Boen, F., Meire, J., Scheerder, J., e.a. (2015). *Buiten spelen! Onderzoek met betrekking tot de relatie tussen (on)beschikbaarheid van bespeelbare ruimte, de mate van buitenspelen en de gevolgen daarvan op de fysieke, sociale, psychische en emotionele ontwikkeling van de Vlaamse kinderen en jongeren.* Brussel: Kind & Samenleving vzw & K.U.Leuven, Departement Humane Kinesiologie.

Van Gils, J., & Willekens, T. (2010). *Belevingsonderzoek bij kinderen en jongeren die in armoede leven.* Meise: Onderzoekscentrum Kind en Samenleving vzw.

Van Haarlem, A. (2012). Multidimensionele armoede in Vlaanderen. In D. Dierckx, S. Oosterlynck, J. Coene & A. Van Haarlem (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2012*. Leuven/Den Haag: Acco.

Van Haarlem, A., Coene, J., & Thévenot, C. (2013). Armoede vanuit een dynamisch perspectief. In D. Dierickx, J. Coene, A. Van Haarlem & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2013* (pp. 67-84). Leuven/Den Haag: Acco.

Van Haarlem, A., & Raeymaeckers, P. (2013). Multidimensionele armoede in Europa. In D. Dierckx, J. Coene, A. Van Haarlem & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2013*. Leuven/Den Haag: Acco.

Van Houtte, M. (2005). Climate or culture? A plea for conceptual clarity in school effectiveness research. *School Effectiveness and School Improvement, 16*(1), 71-89

Van Houtte, M., & Stevens, P.A.J. (2008). Sense of futility: The missing link between track position and self-reported school misconduct. *Youth and Society, 40*(2), 245-264.

Van Houtte, M., Van Maele, D., & Agirdag, O. (2012). Het gevoel van zinloosheid bij leerlingen in het Vlaamse basisonderwijs: de rol van de leerkracht. In M. De Bie, R. Roose & M. Vandenbroeck (Eds.), *Maatschappelijk engagement: een besef van kwetsbaarheid. Liber Amicorum Nicole Vettenburg* (pp. 143-162). Gent: Academia Press.

Van Laere, E., Aesaert, K., & van Braak, J. (2014). The role of students' home language in science achievement: A multilevel approach. *International Journal of Science Education, 36*(16), 2772-2794.

Van Lancker, W., & Coene, J. (2013). De impact van de kinderbijslag voor gezinnen in armoede. In D. Dierckx, J. Coene, A. Van Haarlem & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2013*. Leuven/Den Haag: Acco.

Van Mechelen, N., & Bogaerts, K. (2008). *Aanvullende financiële steun in Vlaamse OCMW's*. Antwerpen: CSB.

Van Mechelen, N., Marchal, S., Goedemé, T., Marx, I., & Cantillon, B. (2011). *The CSB-Minimum Income Protection Indicators dataset (CSB-MIPI)*. Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy, University of Antwerp.

Van Oorschot, W. (2000). Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. *Policy and Politics, 28*(1), 33-48.

Van Oorschot, W. (2006). Making the difference in social Europe: Deservingness perceptions among citizens of European welfare states. *Journal of European Social Policy, 16*(1), 23-42.

Van Parys, L., & Struyven, L. (2010). *Ongepaste vragen of een ongepast aanbod?* Eindrapport evaluatieonderzoek 'Experimenten moeilijk bereikbaren in het kader van het Jeugdwerkplan'. Leuven: HIVA – Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving, KU Leuven.

Van Praag, L. (2013). *Right on track? An explorative study on ethnic minorities' success in Flemish secondary education*. Doctoraatsverhandeling, Promotor Van Houtte, M. & Stevens, P. Gent: Universiteit Gent.

Van Thielen, L., & Storms, B. (2013). Overleven met een beperkt inkomen. Wat betekent dit voor kinderen en jongeren? *Tijdschrift voor Welzijnswerk, 37*(331), 16-25.

Van Trier, W. (2010). Leren sommige jongeren in hun eerste baan meer bij dan andere? En waarom? In J. Vranken, S. De Blust, D. Dierckx & A. Van Haarlem (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2010*. Leuven/Den Haag: Acco.

Vande Gaer, E., Gijselinckx, C., & Hedebouw, G. (2013). *Het gebruik van opvang voor kinderen jonger dan 3 jaar in het Vlaamse Gewest*. Leuven: Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.

Vandenbroeck, M. (2013). *Ongelijkheid begint in de wieg. Society case over 'Early Childhood Education and Care' (ECEC)*. VLAS-Studies 5. Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Vandenbroeck, M. (2014). Kinderarmoede: waarom het een populair thema is en waarom dat zowel een bedenkelijk als een goed idee is. In D. Dierckx, J. Coene & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2014*. Leuven/Den Haag: Acco.

Vandenbroeck, M., Roets, G., & Roose, R. (2012). Why the evidence-based paradigm in early childhood education and care is everything but evident. *European Early Childhood Education Research Journal, 20*(4), 537-552.

Vandenbroucke, F., & Corluy, V. (2015). Huishoudens zonder werk in België. *Leuvense Economische Standpunten 2015/149*.

Vandenbroucke, F., & Vinck, J. (2013). Bestaansonzekerheid bij kinderen: vaststellingen en uitdagingen. In D. Dierckx, J. Coene, A. Van Haarlem & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2013* (pp. 253-273). Leuven/Den Haag: Acco.

Vandenbroucke, M., Braam, H., Steketee, M., Gilsing, R., Rutjes, R., & Strating, G. (2010). *De staat van jeugdparticipatie vanuit het perspectief van gemeenten*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Vandermeerschen, H., Vos, S., & Scheerder, J. (2015). Who's joining the club? Participation of socially vulnerable children and adolescents in club-organised sports. *Sport, Education and Society, 20*(8), 941-958.

Vanderstede, W. (2011). "Chilling" and "hopping" in the "teenage space network": Explorations in teenagers' geographies in the city of Mechelen. *Children's Geographies, 9*(2), 167-184.

Vanhee, L. (2007). *Weerbaar en broos: mensen in armoede over ouderschap. Een verkennende kwalitatieve studie in psychologisch perspectief*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

Vanhercke, B., & Verschraegen, G. (2013). De januskop van de Europese armoedebestrijding: sociaal beleid in tijden van crisis. In D. Dierckx, J. Coene, A. Van Haarlem & P. Raeymaeckers (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2013*. Leuven/Den Haag: Acco.

Vanreppelen, J. (2014). Lokaal Sociaal Beleid in de meerjarenplanning: Missen lokale besturen het lokaal sociaal beleidsplan? Brussel: Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten vzw.

Vastmans, F., Buyst, E., Helgers, R., & Damen, S. (2013). *Woningprijzen: woningprijs-mechanisme & marktevenwichten. De logica, nood en valkuilen van betaalbaarheid als woningprijs determinant.* Leuven: Steunpunt Wonen.

Veerman, G.J.M., & Dronkers, J. (2015). Ethnic composition and school performance in the secondary education of Turkish migrant students in seven countries and 19 European educational systems. *International Migration Review*. doi: 10.1111/imre.12185.

Veitch, J., Timperio, A., Crawford, D., Abbott, G., Giles-Corti, B., & Salmon, J. (2011). Is the neighbourhood environment associated with sedentary behaviour outside of school hours among children? *Annals of Behavioral Medicine*, *41*(3), 333-341.

Verhaeghe, P.-P., Van der Bracht, K., & Van de Putte, B. (2015). Inequalities in social capital and their longitudinal effects on the labour market entry. *Social Networks*, *40*, 174-184.

Verlot, M., & Sierens, S. (1997). Intercultureel onderwijs vanuit een pragmatisch perspectief. *Cultuurstudie*, *3*, 130-178.

VIGeZ Vlaamse Logo's & Vlaamse Overheid. (2015). Gezondheid en milieu, via http://www.gezondheidenmilieu.be/nl/home-47.html.

Vis, B. (2007). States of welfare or states of workfare? Welfare state restructuring in 16 capitalist democracies, 1985-2002. *Policy and Politics*, *35*(1), 105-122.

Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding (VDAB). (2015a). Werkloosheidsbericht september 2015.

Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding (VDAB). (2015b). Halfjaarlijkse arbeidsmarktbalans mei 2015, De start van een nieuwe groeicyclus?

Vlaamse Regering. (2014a). *Beleidsnota 2014-2019 Werk, Economie, Wetenschap en Innovatie*.

Vlaamse Regering. (2014b). *Beleidsnota 2014-2019 Armoedebestrijding*.

Vlaamse Regering. (2014c). *Vertrouwen, verbinden, vooruitgaan*. Regeerakkoord Vlaamse regering 2014-2019.

Vlaamse Regering. (2015a). *Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2015-2019*.

Vlaamse Regering. (2015b). *Vlaams Hervormingsprogramma 2015*.

Vlaamse Regering. (2015c). *Vlaams jeugd- en kinderrechtenbeleidsplan 2015-2019*.

Vrancken, J., Campaert, G., De Boyser, K., & Dierckx, D. (2007). *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2007*. Leuven: Acco.

Vranken, J. (2002). Dimensies van armoede en sociale uitsluiting: het perspectief van het Jaarboek. In J. Vranken, K. De Boyser, D. Geldof & G. Van Menxel (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2002* (pp. 45-54). Leuven/Leusden: Acco.

Vranken, J., & Geldof, D. (1992). *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 1991*. Leuven/Amersfoort: Acco.

Vranken, J., Geldof, D., & Van Menxel, G. (1998). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1998*. Leuven/Amersfoort: Acco.

VROM-raad. (2006). *Stad en stijging: sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing*. Den Haag: Raad voor de volkshuisvesting, de ruimtelijke ordening en het milieubeheer.

Vrooman, C., Hoff, S., Otten, F., Bos, W., e.a. (2014). *Armoedesignalement 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Waddel, G., & Burton, K. (2006). Is work good for your health and well-being? London: The Stationary Office.

Wadsworth, M., & Achenbach, T. (2005). Explaining the link between low socioeconomic status and psychopathology: Testing two mechanisms of the social causation hypothesis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *73*(6), 1146-1153.

Wadsworth, M., & Berger, L. (2006). Adolescents coping with poverty-related family stress: Prospective predictors of coping and psychological symptoms. *Journal of Youth and Adolescence*, *35*(1), 57-70.

Wadsworth, M., Raviv, T., DeCarlo Santiago, C., & Etter, E. (2011). Testing the adaptation to poverty-related stress model: Predicting psychopathology symptoms in families facing economic hardship. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, *40*(4), 646-657.

Wadsworth, M., Raviv, T., Reinhard, C., Wolff, B., DeCarlo Santiago, C., & Einhorn, L. (2008). An indirect effects model of the association between poverty and child functioning: The role of children's poverty-related stress. *Journal of Loss & Trauma, 13*(2-3), 156-185.

Wadsworth, M., Rindlaub, L., Hurwich-Reiss, E., Rienks, S., Bianco, H., & Markman, H. (2013). A longitudinal examination of the adaptation to poverty-related stress model: Predicting child and adolescent adjustment over time. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, 42*(5), 713-725.

Wadsworth, M., & DeCarlo Santiago, C. (2008). Risk and resiliency processes in ethnically diverse families in poverty. *Journal of Family Psychology, 22*(3), 399-410.

Wadsworth, M., DeCarlo Santiago, C., Einhorn, L., Etter, E., Rienks, S., & Markman, H. (2011). Preliminary efficacy of an intervention to reduce psychosocial stress and improve coping in low-income families. *American Journal of Community Psychology, 48*(3-4), 257-271.

Walker, J. (2010). *Relationships matter: Understanding the needs of adults (particularly parents) regarding relationships support* (Vol. 233): Department for Children, Schools and Families.

Warburton, J., & McDonald, C. (2002). Compulsory volunteering under mutual obligation policies: Implications for the future. *Just Policy, 26*, 11-17.

Wauterickx, N., Gouwy, A., & Bracke, P. (2006). Parental divorce and depression. *Journal of Divorce & Remarriage, 45*(3-4), 43-68.

Webley, P., & Nyhus, E.K. (2006). Parents' influence on children's future orientation and saving. *Journal of Economic Psychology, 27*(1), 140-164.

Weet Wat je Besteedt. (2011). *Money Mindsets. Alles over jongeren en geld*.

Weishaupt, T. (2011). *From the manpower revolution to the activation paradigm: Explaining institutional continuity and change in an integrating Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Whelan, C., Layte, R., & Maître, B. (2003). Persistent income poverty and deprivation in the European Union. *Journal of Social Policy, 32*, 1-18.

Whelan, C., & Maître, B. (2010). Poverty in Ireland in comparative European perspective. *Social Indicators Research, 95*, 91-110.

Whelan, C., Nolan, B., & Maître, B. (2013). Analysing intergenerational influences on income poverty and economic vulnerability with EU-Silc. *European Societies, 15*(1), 82-105.

Whelan, C.T., Layte, R., & Maître, B. (2001). Income, deprivation and economic strain. An analysis of the European Community Household Panel. *European Sociological Review, 17*(4), 357-372.

Whitzman, C., Worthington, M., & Mizrachi, D. (2010). The journey and the destination matter: Child-friendly cities and children's right to the city. *Built Environment, 36*(4), 474-486.

Will, J. (1993). The dimensions of poverty: Public perceptions of the deserving poor. *Social Science Research, 22*, 312 – 332.

Willms, J.D. (1992). *Monitoring school performance: A guide for educators*. London: Falmer Press.

Winters, S., Ceulemans, W., Heylen, K., Pannecoucke, I., Vanderstraeten, L., Van den Broeck, K., e.a. (2015). *Wonen in Vlaanderen anno 2013. De bevindingen uit het Grote Woononderzoek 2013 gebundeld*. Leuven: Steunpunt Wonen.

Winters, S., & De Decker, P. (2009). Wonen in Vlaanderen: over kwaliteit, betaalbaarheid en woonzekerheid. In L. Vanderleyden, M. Callens & J. Noppe (Eds.), *De sociale staat van Vlaanderen 2009* (pp. 199-234). Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Wood, W., Tam, L., & Witt, M.G. (2005). Changing circumstances, disrupting habits. *Journal of Personality and Social Psychology, 88*(6), 918-933.

Worthy, S., Jonkman, J., & Blinn-Pike, L. (2010). Sensation-seeking, risk-taking, and problematic financial behaviors of college students. *Journal of Family and Economic Issues, 31*, 161-171.

You, S., Hong, S., & Ho, H.Z. (2011). Longitudinal effects of perceived control on academic achievement. *Journal of Educational Research, 104*(4), 253-266.

Zeitlin, J., & Vanhercke, B. (2014). *Socializing the European semester? Economic governance and social policy coordination in Europe 2020* (Vol. 2014). Swedish Institute of European Studies (SIEPS).

Personalia

Orhan Agirdag is doctor in de sociologie en als tenure-track professor werkzaam aan het Laboratorium voor Educatie en Samenleving van de KU Leuven. Hij is eveneens verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

Jill Coene is sociologe en onderzoekster bij het Centrum voor Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS – Universiteit Antwerpen) en het Vlaams Steunpunt Beleidsrelevant Onderzoek Armoede (VLAS).

Ilse Cornelis is doctor in de psychologie en werkt als onderzoekster bij het Centrum voor Budgetadvies en -Onderzoek (CEBUD, Thomas More).

Jannick Demanet, doctor in de sociologie (UGent), is postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen en coördinator van het Gentse luik van de 'International Study of City Youth' (http://www.iscy.org). Hij is lid van de onderzoeksgroep CuDOS ('Cultural Diversity: Opportunities & Socialization') aan de Vakgroep Sociologie van de Universiteit Gent.

Caroline Dewilde is universitair hoofddocente bij het Departement Sociologie van Tilburg University. Haar onderzoeksinteresses betreffen de dynamiek van sociale ongelijkheid en armoede op verschillende analyseniveaus (levenslopen, verzorgingsstaten), vanuit een internationaal vergelijkend perspectief. Ze kreeg in 2011 een 'ERC Starting Grant' toegekend. Het HOWCOME-project (http://www.tilburguniversity.edu/howcome/) wil nagaan hoe trends in sociale en economische ongelijkheid verband houden met veranderingen in wonen en woonbeleid.

Danielle Dierckx is sociologe, professor aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen, onderzoeksleider armoede en sociale uitsluiting bij Centrum OASeS en promotor-coördinator van het Vlaams Steunpunt Beleidsrelevant Onderzoek Armoede (VLAS).

Thomas Kampen is socioloog en werkzaam als universitair docent aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht, Nederland. Hij is gepromoveerd op een proefschrift over 'verplicht vrijwilligerswerk' en momenteel betrokken bij een onderzoek naar de decentralisatie van wetgeving ten aanzien van jeugdzorg, langdurige zorg en participatie.

Burcu Korkmazer is master in gender en diversiteit. Ze is een onafhankelijk onderzoekster.

Jodi Mak is onderzoekster bij het Verwey-Jonker Instituut in Utrecht. Dat is een onafhankelijk instituut voor onderzoek, advies en innovatie in het sociale domein. Met het onderzoek wil het instituut bijdragen aan de participatie van burgers en het vinden van duurzame oplossingen voor actuele kwesties.

Sarah Marchal is FWO-aspirant en werkt bij het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (Universiteit Antwerpen). Haar onderzoeksinteresse gaat uit naar het design en de evaluatie van sociale bescherming in Europa, in het bijzonder de adequaatheid van bijstandsstelsels en de interactie met de arbeidsmarkt.

Isabelle Martijn is als attaché werkzaam binnen de Dienst Armoedebestrijdingsbeleid van de POD Maatschappelijke Integratie. Zij is politicologe en fungeerde als coördinator van het pilootproject 'Kinderen eerst'.

Dimitri Mortelmans is gewoon hoogleraar aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen. Hij is hoofd van het Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CELLO). Zijn onderzoek situeert zich in de arbeids- en familiesociologie en behandelt thema's als echtscheiding, combinatie gezin en arbeid en loopbaanonderzoek.

Trudi Nederland is onderzoekster bij het Verwey-Jonker Instituut in Utrecht. Dat is een onafhankelijk instituut voor onderzoek, advies en innovatie in het sociale domein. Met het onderzoek wil het instituut bijdragen aan de participatie van burgers en het vinden van duurzame oplossingen voor actuele kwesties.

An Piessens is doctor in de pedagogiek (sociale agogiek) en directeur van Kind & Samenleving vzw. Ze werkt aan onderzoek dat de positie van kinderen en jongeren versterkt en aan beleidsparticipatie.

Koen Ponnet is docent en onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen en Odisee. Hij is lid van de onderzoeksgroepen Centrum voor Sociaal Beleid (Universiteit Antwerpen), Media, ICT/Interpersoonlijke relaties in Organisaties en Samenleving (Universiteit Antwerpen), Sociale Concurrentie en Recht (Universiteit Antwerpen) en het kenniscentrum Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (Odisee). Tevens is hij verbonden aan het 'European Center for Advanced Research in Economics and Statistics' (ECARES, Université Libre de Bruxelles).

Peter Raeymaeckers is professor aan de masteropleiding sociaal werk van de Universiteit Antwerpen en verbonden aan OASeS (Centrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad).

Griet Roets is professor en docent aan de Vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek (Universiteit Gent), waar ze onder meer betrokken is bij de permanente vorming

'armoede en participatie'. Haar onderzoeksinteresse gaat uit naar biografisch en interpretatief onderzoek over thema's als armoede, gender, mensen met een beperking, burgerschap, welzijnsrechten en sociaal werk. Ze maakt ook deel uit van het Vlaams Armoedesteunpunt (VLAS).

Tineke Schiettecat is als doctoraal onderzoekster verbonden aan de Vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek (Universiteit Gent). Haar onderzoeksproject kadert binnen het Vlaams Armoedesteunpunt (VLAS) en bestudeert de trajecten van ouders met jonge kinderen in armoede in relatie tot sociaalwerkinterventies.

Bérénice Storms is doctor in de sociale wetenschappen en werkt als coördinator onderzoek aan het Centrum voor Budgetadvies en -Onderzoek (CEBUD, Thomas More) en als senioronderzoeker aan het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (Universiteit Antwerpen).

Hans Van Crombrugge promoveerde in de pedagogische wetenschappen aan de KU Leuven. Hij was verbonden aan de KU Leuven als assistent, onderzoeker en directeur Open Jaar. Hij doceerde vervolgens aan de UGent. Momenteel is hij hoofdlector pedagogiek en onderzoeker aan het kenniscentrum Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen (Odisee).

Laura Van Den Broeck, master in de sociologie (UGent), is assistente aan de Vakgroep Sociologie van de Universiteit Gent en is lid van het Gentse onderzoeksteam binnen de 'International Study of City Youth' en de onderzoeksgroep CuDOS ('Cultural Diversity: Opportunities & Socialization').

Michel Vandenbroeck is professor en hoofddocent gezinspedagogiek aan de Vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek (Universiteit Gent). Zijn onderwijs en onderzoek focussen op voorschoolse voorzieningen, opvoedingsondersteuning en inclusie/exclusiethema's. Hij maakt ook deel uit van het Vlaams Armoedesteunpunt (VLAS).

Marjoke van der Burg is epidemiologe en als onderzoekster verbonden aan Centrum OASeS en het Vlaams Steunpunt Beleidsrelevant Onderzoek Armoede (VLAS).

Julien Van Geertsom is sinds 2003 voorzitter van het directiecomité van de POD Maatschappelijke Integratie. Hij is pedagoog en fungeerde als voorzitter van het begeleidingscomité van de pilootstudie 'Kinderen eerst'.

Mieke Van Houtte, doctor in de sociologie (UGent), is hoogleraar aan de Vakgroep Sociologie van de Universiteit Gent. Ze is promotor van het Gentse luik van de 'International Study of City Youth' (http://www.iscy.org) en hoofd van de onderzoeksgroep CuDOS ('Cultural Diversity: Opportunities & Socialization').

Francis Vaningelgem, sociaal en cultureel agoog en ruimtelijk planner, werkt bij Kind & Samenleving rond kindvriendelijke publieke ruimte en participatieprocessen met kinderen en jongeren.

Wim Van Lancker is postdoctoraal onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO) Vlaanderen, verbonden aan het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (Universiteit Antwerpen).

Natascha Van Mechelen is senior researcher bij het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (Universiteit Antwerpen). Ze doet vooral onderzoek naar minimuminkomensbescherming in België en Europa.

Wannes Verschueren is als senior manager werkzaam binnen het Management Consulting-team van KPMG Advisory. Hij fungeerde als een van de begeleiders in de pilootstudie 'Kinderen eerst', is econoom en onder andere gespecialiseerd in haalbaarheids- en organisatiestudies in de publieke sector.

Stéphanie Volders is advisor in het Management Consulting-team van KPMG Advisory en fungeerde als een van de begeleiders in de pilootstudie 'Kinderen eerst'. Zij is doctor in de psychologie.

Bart Walterus is partner bij KPMG Advisory en hoofd van Management Consulting. Hij fungeerde als een van de begeleiders van de pilootstudie 'Kinderen eerst', is socioloog en heeft een ruime ervaring binnen de overheidssector op diverse niveaus.